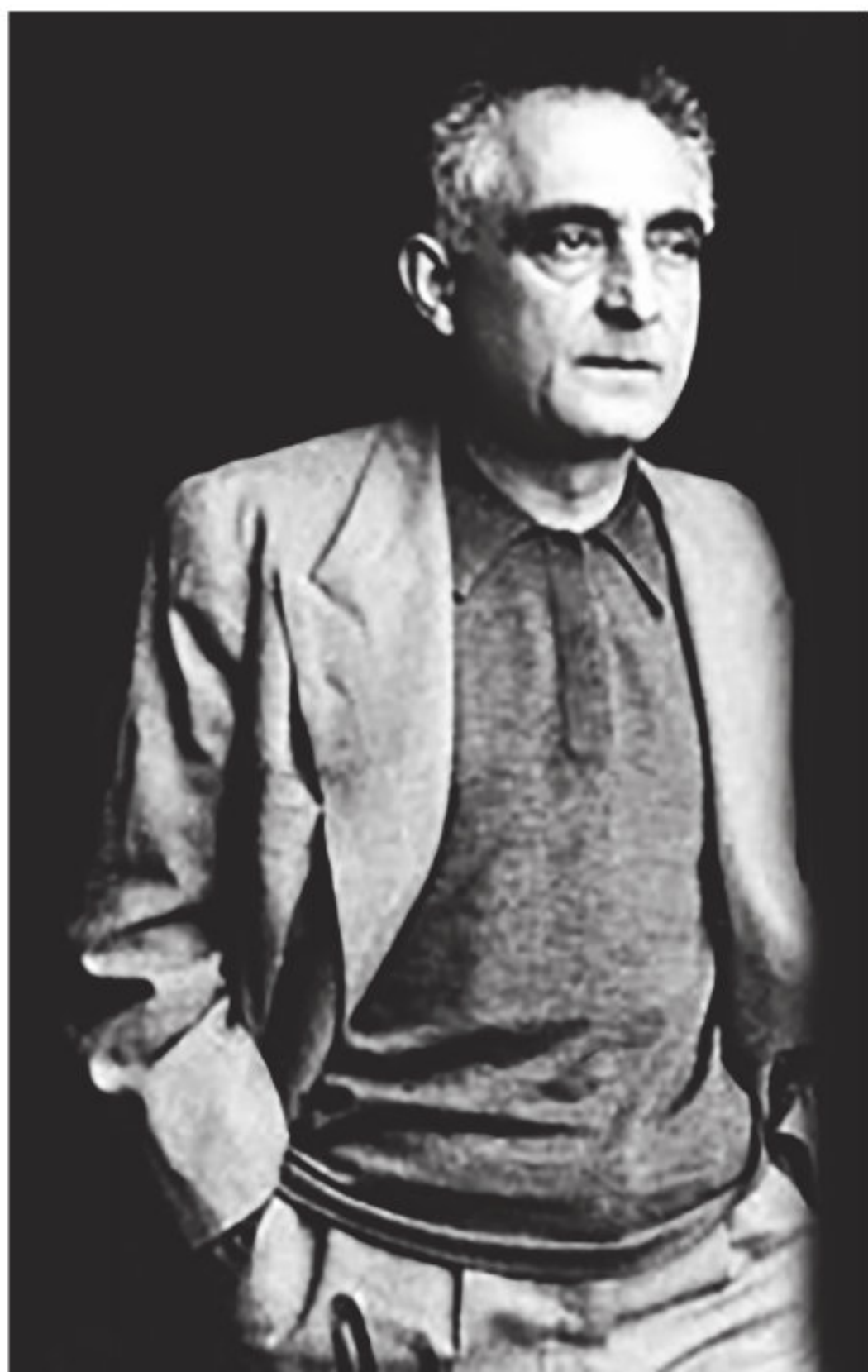

SƏMƏD AĞAOĞLU

ATAMIN DOSTLARI

Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi

Bakı-2016

SƏMƏD AĞAOĞLU

**ATAMIN
DOSTLARI**

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
NAZİRLƏR KABİNETİ YANINDA
TƏRCÜMƏ MƏRKƏZİ
BAKİ – 2016

*Türk dilindən çevirmə, müqəddimə,
şərhlər və bioqrafik məlumatlar:*
VİLAYƏT QULİYEV

Redaktor:
GÜLDƏSTƏ NƏSİB

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında
Tərcümə Mərkəzi. Bakı: 2016. – 376 səh.

ISBN 978-9952-503-20-3

© Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi,
Bakı–2016

ATASININ DOSTU VƏ DAVAMÇISI

Azərbaycan əsilli çağdaş türk yazıçısı və tanınmış dövlət xadimi Səməd Ağaoğlunun (1909-1982) "Atamın dostları" kitabı Türkiyədə kifayət qədər populyarlıq qazanıb. Yazılı sözə maraq və məhəbbətin o qədər də böyük olmadığı qardaş ölkədə indiyə qədər əsərin üç nəşri işıq üzü görüb. Nəsillər və zövqlər dəyişir, oxucular isə əvvəlki illərdə olduğu kimi, yenə də Səməd bəyin "atasının dostları" ilə maraqlanmaqda davam edirlər.

Çünki bu kitab sadəcə xatirələr toplusu deyil. Onun səhifələrində Türkiyə tarixinin cəhəngşümul hadisələrlə zəngin bir dövrü öz əksini tapıb. Həm də dövrə möhürünü vuran, tarix yaradan və yazan şəxsiyyətlərin timsalında! Bir dünya dövlətinin – Osmanlı imperiyasının çökməsi, İstiqlal Savaşı və yeni, müstəqil dövlətin – Türkiyə Cümhuriyyətinin qurulması bu şəxsiyyətlərin gözləri önündə, bəzilərinin nisbətən az, bəzilərinin daha fəal iştirakı ilə baş verib. Atasının bir çox proseslərin mərkəzində olması nəticəsində Səməd Ağaoğlu bütöv tarixi mərhələ barədə ilkin mənbədən məlumat almaq, tarix yaradan və yazan şəxsləri görmək, müşahidə etmək, onlarla ünsiyyət qurmaq imkanına malik olub. Və zamanı çatanda uzun illər boyu yaddaşında yaşatdığı anları başqaları ilə bölüşmək qərarına gəlib.

Əvvəlcə bir neçə kəlmə müəllif haqqında. Soyadından da göründüyü kimi, Səməd bəy XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın, habelə əvvəl Osmanlı imperiyası, sonra isə Türkiyə Cümhuriyyətinin ictimai

həyatında önəmli mövqe tutan Əhməd Ağaoğlunun (1869-1939) ailəsində dünyaya göz açmışdı. Qafqazda – Bakıda doğulmuşdu. Bir neçə aylıq körpə ikən vətəninə təqiblərə məruz qalan atasının Osmanlıya mühacirəti səbəbindən İstanbula aparılmış, sonrakı həyatı Türkiyə ilə bağlı olmuşdu.

İçərisində böyüdüyü mühitin təsiri altında ədəbiyyata böyük maraq göstərsə də, atasının istək və təlqinləri ilə Ankara Hüquq Məktəbində ixtisas qazanmağı daha üstün tutmuşdu. Magistr dərəcəsi almaq üçün Strasburq Universitetinə daxil olsa da, təhsilini tamamlaya bilməmişdi. Əvəzində bədii yaradıcılıq debütü olan “Strasburq hekayələri” ilə geri dönmüşdü.

Ədəbiyyatla məmurluğu bir müddət yanaşı sürdürən Səməd Ağaoğlu 1946-cı ildə həyatını kəskin dəyişdirmişdi – dövlət xidmətindən uzaqlaşmış, özünü tamamilə siyasi fəaliyyətə həsr etmişdi. Demokrat Partiyasının qurucuları sırasında yer almışdı. 1950-ci ildə təmsilçisi olduğu bu siyasi qüvvənin iqtidara gəlməsi nəticəsində Adnan Menderesin rəhbərlik etdiyi hökumət kabinetində Baş nazir müavini (1950-1952), sənaye naziri (1952-1954), ticarət naziri (1954-1958) kimi mühüm vəzifələr tutmuşdu. 1950, 1954 və 1957-ci illərdə üç dəfə Manisa vilayətindən Türkiyə Böyük Millət Məclisinə vəkil seçilmişdi.

1960-cı il 27 may hərbi çevrilişi nəticəsində Menderes hökuməti devrildi. Həbs olunanlar arasında Səməd Ağaoğlu da var idi. Dörd ay sonra, sentyabrın 14-də başlanan məhkəmə, Baş nazir Adnan Menderesi, xarici işlər naziri Fatin Rüşdü Zorlunu və maliyyə naziri Həsən Polatkanı dar ağacından asılmaqla edam cəzasına məhkum etdi. Əvvəlcə haqqında ölüm hökmü istənən Səməd Ağaoğlu, sonda ömürlük həbsə məhkum edildi.

Məhkəmədə prokuror Bilgə Elgesel ona atasının böyük şəxsiyyət olmasından, çağdaş dövlətçilik və demokratik düşüncəyə mühüm töhfələr verməsindən söz açaraq, “İndi atanın sümükləri məzarında sızlayır” – deyə tənə vurmuşdu. Keçmiş baş nazir müavini ittihama “Atamın sümükləri, təbii ki, vətənə xəyanət yolu tutduğum üçün sızlamır. Bu, mənim taleyimdir. Məni istəməyənlər “Atasına oxşamır”, istəyənlər isə “Atasının oğludur” – deyirlər. Belə məlum olur ki, prokuror da məni istəməyənlərdəndir” – sözləri ilə zarafatqarışıq eyhamla cavab vermişdi.

O, həqiqətən də, hər mənada atasının oğlu idi. Xatirələrində “üzümüz bir-birinə bənzərdi, boylarımız da, demək olar ki, həmən-həmən eyni idi” – deyə yazırdı. Lakin bu bənzəyiş yalnız zahirə xarakter daşımırdı. Diqqətlə izlədikdə, ömür yollarının da az qala bir-birini eyni ilə təkrarladıkları qənaətinə gəlmək mümkündür. Atası kimi Fransada hüquq təhsili alsa da, sonralar onun yolu ilə gedərək sözə, ədəbiyyata daha böyük önəm vermişdi. Eynən atası kimi çətin dövrdə siyasətə atılmış, ölkənin ab-havasını, simasını dəyişən yeni partiyanın qurucuları və liderləri sırasında yer almışdı. Atası kimi ideyaları uğrunda məhbəsə düşmüşdü. Atası kimi Türkiyəyə, türkçülüyə xidməti həmişə, hər yerdə, hər şeydən üstün tutmuşdu. Özü də bunu etiraf edərək xatirələrində yazırdı: “Atamın həyat macəraları ilə mənimki arasında biri-birinə çox yaxınlaşan bənzərliklər var”.

Yastı ada, İmralı, Kayseri kimi ünlü türk həbsxanalarında məhkumluq həyatı yaşamışdı. Amma bu məhrumiyyət illərində də nə ideyalarından, nə də yaradıcılığından ayrılmışdı. 1964-cü ildə çıxan xüsusi əfv nəticəsində yenidən azadlığa qovuşdu. Taleyin bəxş etdiyi sərbəst

yaşamaq haqqından, yazmaq istedadından və söz demək bacarığından yararlanıb, haqsızlıq qurbanı olmuş əqidə dostlarını millətin və tarixin məhkəməsindən üzüağ çıxarmaq üçün əlindən gələni etdi. Həyatının sonuna qədər tək özünün deyil, onların da təmiz adı uğrunda mübarizə apardı.

1968-ci ildə atasının vətəninə – Azərbaycana gəlmək imkanı qazandı. Bakıda, Gəncədə, Şuşada oldu. Burada atasının, anasının dünyaya göz açdıqları evləri tapdı, həyatlarının xoş və kədərli günlərini yaşadıkları yerləri ziyarət etdi. Yalnız adlarını eşitdiyi qohumları ilə görüşdü. Ata yurdunun rus əsarəti altında olduğunu açıq söyləməkdən çəkinmədi. Səfər təəssüratlarını “Sovet Rusiya imperatorluğu” kitabında əks etdirdi.

Səməd Ağaoğlu son yüz ildə Türkiyənin mənəvi, ədəbi və ictimai-siyasi həyatına öz möhürünü vurmuş Ağaoğlular ailəsinin birinci və üçüncü nəsilləri arasında etibarlı körpüyə çevrilməyi bacardı. Atasından aldığı sənət və ictimai mübarizə estafetini övladlarına verdi. Oğulları Təkdaş Ağaoğlu və Mustafa Kamal Ağaoğlu (ədəbi təxəllüsü Mim.Kaf. Ağayev) şair, tərcüməçi, publisist, “Ağaoğlu” nəşriyyat evinin qurucusu kimi geniş fəaliyyət göstərdilər, babaları və ataları kimi ölkənin ictimai həyatında, siyasi proseslərdə yaxından iştirak etdilər, həbsə düşdülər. Qızı Sitarə Ağaoğlu əvvəlcə diplomat kimi Türkiyə səfirliklərində çalışdı, sonradan həyatını tamam dəyişib rəssamlığa başladı, həm də çağdaş Türkiyənin yenidən torpağa qayıdan, əzici sivilizasiyadan xilas yolunu təbiətin ilkinliyində, bakirəliyində axtaran ilk hippilərindən oldu...

Yazığının 2003-cü ildə İstanbulda çıxan “Bütün hekayələri” kitabına “Ağaoğulları. Bir Karamazov ailəsi”

adlı maraqlı önsözündə müasir türk tənqidçisi Uğur Kökdən bütünlüklə bu ailə sülaləsinin ədəbi baxış və zövqlərinin formalaşmasında yaxşı bələd olduqları klassik rus ədəbiyyatının roluna diqqəti çəkərək yazmışdı: "XIX əsr rus romanının dərin təsiri altında yetişmiş olan bu ailənin üç şəxəsi – nəsillər və yaşlar hesaba alınmazsa, yəni Əhməd Ağayev, Səməd Ağaoğlu, Təkdaş Ağaoğlu bir sacayağı təşkil edərlər və Dostoyevskinin "Karamazov qardaşları" nı xatırladılar – sevgiləri ilə, mübariz keyfiyyətləri ilə, siyasi gücə meyilləri ilə, milliyyətçilikləri və dərvişanə inancları ilə, işıqlı, intellektual çöhrələri ilə..."

* * *

İstər Osmanlı imperiyası, istərsə də Türkiyə Cümhuriyyəti dövründə Əhməd Ağaoğlunun evi ölkənin mühüm intellektual mərkəzlərindən biri kimi tanınırdı. Bu da ilk növbədə ev sahibinin qonaqpərvərliyindən, həmişə ən müxtəlif fikirləri dinləməyə hazır olmasından, hətta ideya əleyhdarlarına qarşı münasibətdə də ehtiram çərçivəsindən çıxmamasından irəli gəlirdi. Nəhayət, Əhməd bəyin yüksək biliyi, mütərəqqi dünyagörüşü, Şərqi və Qərbi öz şəxsiyyətində, həyat mövqeyində və yaradıcılığında sintez etməsi də az rol oynamırdı. Bir sözlə, dövrün mütərəqqi fikirli adamları – siyasətçilər, filosoflar, yazıçı və şairlər tez-tez onun evində toplaşır, cəmiyyəti maraqlandıran məsələlər ətrafında fikir mübadiləsi aparırdılar.

Qızı, Türkiyənin ilk qadın hüquqşünası Sürəyya Ağaoğlu özünün "Bir ömür belə keçdi..." kitabında içərisində böyüdükləri, iştirakçısı olduqları bu qəribə və maraqlı mühiti xatırlayaraq yazırdı: "Uşaqlığımızın ən

uzaq illərindən bəri evimizdəki toplantılar sayəsində dövrün siyasi və fikir cərəyanlarının içərisində yetişirdik. Zamanın tanınmış şəxsiyyətləri, yazıçıları evimizə toplaşırdılar. Atam lap uşaq yaşlarımızdan başlayaraq daim bizimlə fərəhlənər, evimizə gələn bütün qonaqlarla tanış edər, bəzən söhbətlərini dinləməyimizə icazə verərdi. Türk Ocağının, Türk Yurdunun çalışmaları bizim evdə aparılır, dövrün siyasi və fikir inkişafı bizim evdə yaşanırdı. Bir yandan Ziya Göyalp, Əli bəy Hüseynzadə, Cəlal Sahir, Həmdullah Sübhi, Yusif Akçura, Fuad Köprülü, Abdullah Cövdət, göz həkimi Əsəd Paşa, Həlim Sabit, Ömər Naci bəy kimi yazıçı və türkçülər, Ənvər və Tələt Paşalar, digər tərəfdən Seyid Tahir Əfəndi, Əbdürrəşid Əfəndi kimi din adamları tez-tez evimizə gəlirdilər. Bunların çoxu ilə aramızda, demək olar ki, ailəvi dostluq var idi".

Türkiyə Cümhuriyyəti dönəmində də Əhməd Ağaoğlunun şəxsiyyəti və evi bir maqnit kimi müstəqil fikir adamlarını, sərbəst düşüncə sahiblərini özünə çəkirdi. Xüsusilə 1932-ci ildə paytaxt Ankaradan İstanbula köçdükdən sonra burada da intellektualları ətrafına toplamışdı. Artıq belə məclislərə sadəcə müşahidəçi kimi deyil, tamhüquqlu iştirakçı kimi qatılan Sürəyya xanım xatırlayırdı: "Atam hər bazar ertəsi evimizdə dövrün tanınmış fikir adamlarının iştirakı ilə böyük toplantılar düzəltməyə başladı. Yazıçılar, şairlər, filosoflar – ən ifrat solçu sayılan Nazim Hikmətdən tutmuş ən ifrat sağçı Pəyami Səfaya qədər bir çox tanınmış adamlar həftədə bir dəfə evimizdə görüşüb fikirlərini biri-birləri ilə bölüşürdülər. Onlardan indi adlarını saya biləcəklərim Nazim Hikmət, Mehmet və Zəkəriyyə Sərtəllər, Həmdi Başar, professor Şəkib bəy, professor Hilmi Ziya Ülkən,

professor Züthü bəy, professor Ziyaəddin Fəxri, Şükufə Nihal, Nizaməddin Nazif, Pəyami Səfa, bəzən Midhət Camal ilə Nadir Naci idi. Atam dünyadan köçəndə bəzi qəzetlər "Türkiyədə intellektual toplantılar keçirilən yeganə ev də qapandı" – deyə yazdılar".

Sadalanan adların ötəri gözdən keçirilməsi də aydın göstərir ki, həm Osmanlı, həm də Cümhuriyyət dönəmində Əhməd bəyin çevrəsində dövrün işıqlı, özgür və sərbəst düşüncəyə malik insanları toplanmışdılar. Heç şübhəsiz, ailədə yaranan bu mühit gənc Ağaoğluların fikri inkişafına böyük təsir göstərmişdi. Başqa sözlə desək, "Atamın dostları" kitabı üçün materialların toplanmasına Səməd bəy hələ 7-8 yaşlı bir uşaq olduğu dövrdən başlamışdı. Çünki Əhməd bəyin bir sıra dostları, həmkarları ilə yaxın tanışlıq həmin yaşdan başlanmışdı.

Sonra həyat onu sənətdə və siyasətdə həmin şəxslərdən bəziləri ilə qarşılaşdırmış, üz-üzə qoymuşdu. Bəziləri atasının dostundan onun öz dostuna çevrilmişdi. Bəziləri isə əksinə, Əhməd bəyə edə bilmədiklərinin acığını onun övladlarından çıxmağa çalışmışdılar. Amma bütün mürəkkəblik və ziddiyyətlərinə baxmayaraq, içərisində böyüdüüyü intellektual mühit Səməd Ağaoğluna türk insanını daha yaxından tanımağa imkan yaratmışdı. Atasının dostları onun maraq dairəsini genişləndirmişdilər.

"Atamın dostları" kitabını həm yarandığı dövrdə, həm də indi populyar edən səbəblərdən biri də onun bir çox hadisələrin pərdəarxasını işıqlandırması, gizliyə işıq tutması sayıla bilər. Əsərin digər bir məziyyəti isə müəllifin obyektivliyin prinsiplərinə dönmədən əməl etməsidir. Səməd bəy atasını nə qədər sevsə də, onu heç vaxt ilahiləşdirmir, bütün günah və nöqsanlardan xali, qutsal şəxsiyyət kimi qələmə verməyə çalışmır. Ən üstün

cəhət isə, heç şübhəsiz, Əhməd Ağaoğlunun və onun "arkadaşlarının" timsalında Türkiyənin, türklüyün ölüm-dirim mübarizələri ilə dolu bütöv bir mərhələsinin sənədli tarixinin yaradılmasıdır.

* * *

Hələ ilk hekayələrindən başlayaraq Səməd Ağaoğlu yazıçı təxəyyülü ilə gerçəkliyin mənzərələrini, irrealılıqla adi həyat səhnələrini bir araya gətirməyə böyük maraq göstərirdi. Amma bununla bir sırada yalnız xəyalında canlandığı səhnələri deyil, gözləri ilə gördüyü hadisələri, yaxından tanıdığı insanları ədəbiyyatın mövzu və qəhrəmanlarına çevirməyi yazıçılığın mühüm şərtlərindən sayırdı. İlk hekayər kitabı olan "Strasburq xatirələri", eləcə də sonrakı illərdə çap etdirdiyi "Böyük ailə", "Məhəlləyə dönüş", "Öyrətmən Qafur", "Hücrədəki adam", "Onlardan bəziləri" və digər bədii əsərlərinin əksər qəhrəmanları müəllifin şəxsən tanıdığı, ünsiyyət qurduğu, gənclik həyatının kədərli və xoşbəxt anlarını birlikdə keçirdiyi əski tələbə dostlarıdır, məhəllə adamları, siyasi mübarizə və dustaqlıq həyatını bölüşdüyü insanlardır. Bir sıra hallarda Səməd Ağaoğlu, hətta onların adlarını, peşələrini, fərqləndirici xüsusiyyətlərini, milli mənsubluqlarını da gizlətməyə, yaxud dəyişdirməyə lüzum görmür. Lakin məhz bədiiləşdirmə gücü və xarakter yaratma bacarığı sayəsində gündəlik hadisələr hekayəyə, sıradan olan insanlar bədii əsər qəhrəmanlarına çevrilirlər.

Ümumiyyətlə, çağdaş türk nəsrində ilk dəfə Səməd Ağaoğlu ədəbi istedadı və fitri müşahidə qabiliyyəti sayəsində bədiiliklə memuar ədəbiyyatı ünsürlərini məharətlə sintez etmiş, iki janrın qovşağında bir sıra orijinal, yaddaqalan əsərlər yaratmışdır. Həmin əsərlər

Azərbaycan əsilli yazıçıdan türk nəsrində yeni bir istiqamətin yaradıcısı kimi bəhs açmağa əsas verir. Onun "Atamdan xatirələr" (1940), "Atamın dostları" (1957), "Tanış üzlər" (1965), "Dostum Menderes" (1967), "Mərmərədə bir ada" (1972), "İlk mərhələ" (1978), "Həyat bir macərə" (1981) kimi kitabları müasir Türkiyədə memuar janrının örnək əsərləri sayılır və əvvəldə də qeyd etdiyim kimi, bu az-çox kitab oxunan ölkədə belə yenə də oxucu marağını və diqqətini çəkirlər.

Çünki bu əsərlərdə ayrı-ayrı tanınmış insanların həyat və fəaliyyəti fonunda bütöv bir dövrün siyasi, mənəvi, ədəbi, intellektual panoramı yaradılmış, bədii tarixi yazılmışdır. Onun üslub cəlbədiciliyi ilə seçilən memuarları Türkiyənin təxminən son yüz ildəki siyasi, mənəvi və fikir inkişafı tarixinə ədalət və obyektivlik mövqeyindən işıq salmaqdadır.

Azərbaycan oxucularına təqdim olunan "Atamın dostları" kitabı bu əsərlər içərisində özünəməxsus yer tutur. Müəllif, atasının yaxın çevrəsini təqdim etmək üçün orijinal bədii üsuldan yararlanıb: o, heç bir ad çəkmədən haqqında söz açdığı şəxsin elə dəqiq cizgilərlə rəsm edilmiş aydın, görüntülü portretini yaradır ki, XX əsrin birinci yarısındakı Türkiyənin siyasi və ədəbi həyatına müəyyən qədər bələdliyi olan hər bir oxucu çətinlik çəkmədən məhz həmin dəqiq cizgilər, kodlar vasitəsi ilə söhbətin kimdən getdiyini özləri üçün aydınlaşdırırlar. Təbii ki, bu da müəllifdən güclü və həssas müşahidə qabiliyyəti, ayrı-ayrı ştrixlər əsasında ümumiləşdirmə bacarığı, dövrün hadisə və insanlarına dərin bələdlik, obyektiv münasibət tələb edir.

Tam əminliklə demək olar ki, "Atamın dostları" əsərində Türkiyənin çağdaş tarixinə öz möhürünü vuran

onlarla görkəmli insan haqqında söhbət açılsa da, kitabın əsas qəhrəmanı Əhməd Ağaoğludur. Müəllif “dostlar” kateqoriyasına daxil edilən bu insanların hər birinə atasının mövqeyindən, baxış və münasibətindən yanaşaraq qiymət verməyə çalışır. Eyni zamanda Əhməd bəyin xarakteri, türk cəmiyyətindəki yeri və xidmətlərinin miqyası da dostların prizmasından keçirilərək ortaya qoyulur. Özünü atasının dostundan daha çox tələbəsi, pərəstişkarı sayan və bütün həyatı boyu bundan qürur duyan Səməd Ağaoğlu, əslində Əhməd bəy və dostlarının timsalında Türkiyənin tək siyasət deyil, həm də mənəviyyat tarixini yazmışdır.

* * *

Əsərin tərcüməsi ilə bağlı iki məqama da diqqət yetirmək yerinə düşərdi. Təbii ki, Səməd Ağaoğlunun kitabı, ilk növbədə, ölkəsinin siyasi həyatına, fikir mücadilələrinə, tarixinə müəyyən qədər bələd olan səviyyəli türk oxucusu üçün qələmə alınıb. Həmin oxucu haqqında söhbət açılan şəxsiyyətlərin çoxunu yaxşı tanıyır, toxunulan tarixi hadisələrin bəzilərini, hətta məktəb proqramında öyrənib. Lakin eyni sözləri bizim oxucular haqda demək mümkün deyildir. Ona görə də “Atamın dostları”nı indiki Azərbaycan auditoriyasına təqdim edərkən bəzi adlara və hadisələrə aydınlıq gətirmək, bir sözlə, izah və şərhlər yazmaq zərurəti ortaya çıxdı. Orijinalda həmin izahlara rast gəlmək mümkün deyil. Başa düşürəm ki, bu bədii-publisist səpkidə yazılan memuar-oçerklərə müəyyən qədər akademiklik, elmilik gətirir. Amma diqqətli oxucu onu da görəcək ki, bu kitab tək yazıçı fantaziyası, xəyal məhsulu deyil, həm də tarixdir. Osmanlı imperiyasının, Türkiyə Cümhuriyyətinin, bəzən də Azərbaycanın tarixi...

Kitabın Anadolu türkcəsindəki orijinalı "Atamın arkadaşları" adlanır. Mən onu Azərbaycan türkcəsinə "Atamın dostları" kimi tərcümə etmişəm. Bu tərcümənin tam dəqiq olmadığını özüm də yaxşı başa düşürəm. Mütləq zamanı oxucular da görəcəklər ki, Əhməd bəyin dostları kimi təqdim edilən şəxslərin bəzilərinin onunla, habelə ailəsinin üzvləri ilə, həqiqətən də, yaxın münasibətləri olub. Sevinclərini və kədərlərini paylaşblar. Çətin vaxtlarda bir-birlərinə arxa durmağı, hayan olmağı bacarıblar. Amma elə şəxslərə də təsadüf edəcəklər ki, bəlli zamandan, müəyyən hadisələrdən sonra dostluqları rəqabətə, hətta ədavətə çevrilib. Hətta açıq, yaxud gizli şəkildə düşmənçilik edənlərə, ayaq altı qazanlara da rast gəlinib.

Bəs elə isə bütün bu adamların hamısını ümumi bir "dost" çətiri altında birləşdirmək nə dərəcədə doğrudur?

Müasir türk dilinin izahlı lüğətində "arkadaş" sözünün indiki və əski anlamda mövcud olan aşağıdakı mənaları öz əksini tapıb: "bir işdə birlikdə çalışanların hər biri, yoldaş, tanış, tanıdıq, dost, əhbab, rəfiq, yarən". Başqa sözlə desək, həmkar və tanışdan tutmuş dosta və yara qədər son dərəcə geniş mənə çalarlarını əhatə etməkdədir. Ona görə də, ilk baxışdan oxucuda elə təsəvvür yarana bilər ki, bu mənələrdən yalnız birinə üstünlük vermək, əslində fikir və təsəvvürlərin təhrifinə yol açır.

Son illərdə Anadolu türkcəsindən dilimizə bir çox sözlər keçib. Bəlkə bu kontekstdə onsuz da şifahi nitqimizdə ara-sıra işlətdiyimiz "arkadaş" kəlməsini də olduğu kimi saxlamaq daha məqsədəuyğun idi?

Amma mən düşünülmüş şəkildə bu sözün "dost" anlamına üstünlük verdim. Əvvəla, kitabda haqqında söz açılan şəxsiyyətlərin böyük qismi, həqiqətən də,

Əhməd Ağaoğlunun dostu olub və bu hissə həyatlarının sonuna qədər sadıq qalıblar. Digər tərəfdən, dostluq iki insanın arasındakı qarşılıqlı münasibətdir. Həmin insanlardan biri zaman keçdikcə şəraitin təsiri altında dəyişə bilər. Digəri isə dövrün, zamanın bütün gərəcələrinə rəğmən həmişə sabit qalmaq bacarar. Zorla əski münasibətlərin bərpasına can atmaz, yaxud özünün necə saf, təmiz insan olduğunu nümayiş etdirməyə çalışmaz. Lakin heç bir halda pislilik yolunu da tutmaz. Keçmiş duz-çörəyə xəyanət etməz!

Əhməd bəy belə insan idi. Bir dəfə dost dediyi insana həyatının sonuna qədər sadıq qalmaq bacarırdı. Hətta həmin insan vəzifənin, şöhrətin, pulun təsiri altında dəyişsə də! Yalnız kitabda haqqında söz açılan şəxslər Əhməd bəyin dostu deyildilər, təbii ki, o da həmin insanları özünə dost bilirdi. Onlardan bəziləri dostdan yoldaşa, tanışa, həmkara çevrilə bilərdilər. Əhməd Ağaoğlunun mövqeyi isə dəyişməz qalırdı.

Bu həqiqətdən çıxış edərək Səməd Ağaoğlunun məşhur kitabının adını Azərbaycan türkcəsində "Atamın dostları" kimi vermək qərarına gəldim.

Vilayət Quliyev

ƏHMƏD AĞAOĞLUNUN HƏYATI

1869-cu ildə Qarabağda doğuldu. İbtidai məktəbdən sonra təhsilini Qərb düşüncə tərzini ilə tanışlıq imkanı qazandığı gimnaziyada davam etdirdi. 1888-ci ildə gəldiyi Parisdə hüquq, tarix və siyasi elmlər sahəsində təhsil aldı. Universitet illərində "La Nouvelle Revue", "Revue Blue" kimi məcmuələrdə məqalələri çap olundu. İslam ənənələrinə bağlı ailə mühitində yetişən Əhməd Ağaoğlu tələbəlik illərində Böyük Fransız İnkilabının meydana gətirdiyi liberal fikir adamları ilə yaxından maraqlandı. Bu istiqamətdəki axtarış və araşdırmalarını daha da genişləndirdi. Yenə də Fransada təhsil aldığı dövrdə müəllimi, tarixçi və filosof Ernst Renanın güclü təsirini öz üzərində hiss etdi. İslam islahatçısı kimi tanınan, Qərb qarşısında müsəlman mədəniyyəti ənənələrinin yenidən canlandırılması ideyasını müdafiə edən Cəmaləddin Əfqani ilə tanış oldu, elmi düşüncələrinə, əsərlərinə yaxından maraq göstərdi. Parisdə yaşadığı illərdə fikirlərindən və şəxsiyyətindən təsirləndiyi başqa bir şəxsiyyət isə, İttihad və Tərəqqi Partiyasının liderlərindən Əhməd Rza bəy olmuşdu.

1894-cü ildə geri döndüyü Azərbaycanda "İrşad", "Tərəqqi", "Füyuzat" (burada yanlışığa yol verilib, Əhməd bəy "Füyuzat" məcmuəsinin nəşrində iştirak etməmişdi – V.Q.) adlı qəzetlər çıxardı. Əhməd, Rza bəyin qurduğu "Tərəqqi və İttihad" cəmiyyətinin mətbu orqanı kimi çıxan "Şurayi-Ümmət" məcmuəsinə yazılar yazdı. Rusiya müsəlmanlarının birliyinin təmin olunması istiqamətində fəaliyyətini davam etdirdiyi sırada çarizmin

təzyiqlərinə davam gətirməyərək, 1909-cu ildə ailəsi ilə birlikdə İstanbula köçdü. O illərdə nəşr olunan çeşidli qəzet və məcmuələrdə çap etdirdiyi məqalələrdə türkçülük və islam düşüncəsinin kifayət qədər geniş yayılmadığı ideyasına tərəfdar çıxdı. Bir müddət İstanbul Darülfünununda rus dili və türk tarixi fənlərini tədris edən Əhməd Ağaoğlu 1914-cü ildə Afyonkarahisardan Osmanlı Məclisi-Məbusanına millət vəkili seçildi. 1915-ci ildə İttihad və Tərəqqi Partiyasının Mərkəzi Komitəsi üzvü oldu. Oktyabr çevrilişindən sonra Qafqaz ordularının siyasi müşaviri kimi getdiyi Rusiyadan (məndə belə getmişdir, əslində Azərbaycandan olmalıdır – V.Q.) döndüyü zaman İstanbulda ingilislər tərəfindən həbs olunub Malta sürgününə göndərildi.

Sürgündən 1921-ci ildə dönən Ağaoğlu, Anadoluya köçərək Ankara Hökumətinin Ümumi mətbuat baş müdiri vəzifəsində çalışmağa başladı. İkinci və üçüncü dövrlərdə Qars millət vəkili kimi Türkiyə Böyük Millət Məclisinə seçildi. 1930-cu ildə Cümhuriyyət Sərbəst Firqəsinin qurulmasında iştirak etdi, partiyanın siyasi xəttinin müəyyənləşdirilməsində mühüm xidmətlər göstərdi. Partiyanın öz-özünü buraxmasından sonra İstanbula dönüb darülfünunda hüquq tarixi dərsləri verdi. Bu illərdə hakim Cümhuriyyət Xalq Partiyasına müxalif yazılarına görə, nəşr etdiyi "Axın" qəzetini hökumətin təzyiqləri nəticəsində bağlamalı oldu. Ardınca ölkədə həyata keçirilən universitet islahatı nəticəsində ali məktəblərdəki fəaliyyəti də sona çatdı və pensiyaya çıxdı.

Düşüncə və yazılarında Qərb liberalizmini və azadlıqlarını əsas kimi götürərək İslam islahatçılığını və demokratik milliyyətçiliyi də ardıcılıqla müdafiə edən Əhməd Ağaoğlunun əsas əsərləri aşağıdakılardır: "İslam və Axund" (1900), "İslamda qadın" (1905, 1959), "Üç mədəniyyət" (1927, 1972), "Sərbəst İnsanlar Ölkəsində" (1930), "Dövlət və Fərd" (1933).

BİRİNCİ NƏŞRƏ ÖN SÖZ

Bu əsər bir tarix deyil. Mən tarix kitabı yazmadım. Sadəcə, hər biri fərqli şəkildə türk tarixinə daxil olan, yaxından tanıdığım bəzi insanların rəsmlərini çəkməyə çalışdım. Həm də yalnız fikrimin dərinliklərində buraxdıqları izlərdən ibarət rəsmlərini. Onlar atamın dostları idilər. Üzlərini atamın üzü ilə bərabər xatırlayıram. Bu insanların hafizəmdə həmişəlik həkk olunan şəxsiyyətləri barəsində söz açarkən hadisələr biri-birinə qarışa bilər; bəzi sözlər və iddialar yaddan çıxsa, əskik və ya artıq ola bilər. Belə məqamlara o qədər də əhəmiyyət vermirəm. Yaxşı bilirəm ki, atamın indi gözlərimin önündən bir-bir gəlib keçən bu dostları barəsində verilən hökmlər çox fərqli və bəzən də haqsızdır. Halbuki cəmiyyətdə mövqe sahibləri olduqları üçün sadəcə "yaxşı" və "pis" deyə tanındılar. Mən isə atamın dostlarını üzərimdə buraxdıqları təsirlərlə bu təsəvvürlərin fəvqünə çıxararaq düşünürəm və ucadan deyirəm ki, tarixin haqlarında verdikləri hökm necə olursa-olsun, onlar mənim üçün yaxşı insanlar kimi qalırlar.

İKİNCİ NƏŞRƏ ÖN SÖZ

“Atamın dostları” kitabının bəzi əlavələrlə ikinci çapı hazırlanarkən oxucular və tənqidçilər qarşısında bir sıra borclarımın olduğunu düşündüm.

Öncə, bu kitab haqqında fikir söyləyib görüşlərini bölüşənlərin, demək olar ki, hamısının əsərimin ədəbi dəyərini vurğulamaq yolunda göstərdikləri lütfkar təqdirə görə minnətdarlıq və təşəkkürlərimi bildirmək istəyirəm.

Sənət həyəcanını qeyb etməmək üçün ürəyi hər zaman çırpınan bir yazar kimi oxucularımın iltifatından necə böyük bəxtiyarlıq duyduğumu anlatmağa lüzum varmı? Məsələnin bu tərəfini beləcə təsbit etdikdən sonra, möhtərəm tənqidçilərin kitabımla bağlı fikirləri üzərində dayanmaq istəyirəm.

Bəzilərinin fikrinə görə, bu əsəri yazıb ortaya qoymaqla siyasi, habelə bir sıra digər məqsədlər güdülmüşdür. Yenə bəziləri bu fikirdədirlər ki, ədəbi azadlığımın mənə verdiyi imkanlardan yararlanıb siyasi qüsur və çatışmazlıqlarımı pərdələməyə çalışmışam.

Halbuki, birinci nəşrə əvvəldə də yazdığım kimi, bu kitab üzlərini atamla birlikdə xatırladığım, indi çoxdan həyatdan köçmüş bir qisim siyasət, sənət, elm adamının ruh və şəxsiyyətini təhlil etməkdən başqa bir qayə güdməyib. Onların cəmiyyət həyatında öhdələrinə götürdükləri vəzifələrin görünməz etdiyi sifətlər altındakı insanlığını və ruh halını göstərməyə çalışmışdım. Hətta bu məqamda gəldiyim qənaəti də "Yaxşı bilirəm ki, atamın indi gözlərimin önündən bir-bir gəlib-keçən bu dostları barəsində verilən hökmlər çox fərqli və bəzən

fərqliliyi nisbətində də haqsızdır. Halbuki cəmiyyətdə mövqe sahibləri olduqları üçün sadəcə "yaxşı" və "pis" deyə tanındılar. Mən isə atamın dostlarını bu təsəvvürlərin fəvqünə çıxararaq düşünürəm və ucadan deyirəm ki, tarixin, onlar barədə verdiyi hökm necə olursa olsun, onlar mənim yaddaşımda yaxşı insan kimi qalırlar" sözləri ilə ifadə etmişdim.

Hansı məqsədlə, nə üçün qələmə aldığımı bu qədər səmimiyyətlə izah etməyimə rəğmən, kitabda yazılanların arxasında gizli fikirlər, əməllər aramağın özümə qarşı bir haqsızlıq, atamın əsərdə yer alan rəhmətlik dostlarına qarşı isə bir insafsızlıq olacağı qənaətindəyəm.

Şübhəsiz, insandan söz açarkən onun içərisində yaşadığı cəmiyyətdən bəhs etməmək mümkün deyildir. Əsərinin mövzusu kimi insanı götürən yazar, təbii ki, cəmiyyət şərtlərinin özünəməxsusluqlarını da təsbit edəcək, oxuyanlarda isə bu mühit, cəmiyyət barəsində yaxşı, yaxud pis fikirlər hasil olacaq. Amma heç bir oxucu baş verənlərin məsuliyyətini əsər müəllifinin boynuna ata bilməz. Çünki cəmiyyət, həyatındakı pozitiv məqamların şərəfi anladana aid olmadığı kimi, pisləklərin səbəbkarı da o deyildir.

ÜÇÜNCÜ NƏŞRƏ ÖN SÖZ

Bu kitabın ikinci nəşrindən sonra aradan təxminən on il ötdü. Məmləkət üçün də, özüm üçün də bu gün keçmişə dalıb düşündüyüm zaman əfsanəvi hekayələr həyəcanı ilə xatırladığım, əksəri qorxunc, hüznü, ələmli hadisələrlə dolub-daşan illər! İndi hafizəmdə atamın dostlarının yanında mənim dostlarımın da macərəlarla süslənmiş, rəsmlərə çevrilmiş, rənglərlə boyanmış xatirələri yaşayır. Onlardan bəziləri haqda "Tanış üzlər" kitabımda bəhs etmişdim. Qalanlarını da yenə hafizəmdə iz salmış görünüşləri ilə irəlində anladacağam. Beləliklə, məmləkətin siyasi həyatında aşağı-yuxarı yarım əsrlik dövr ərzində izlərini qoymuş insanların əksər qismi böyük bir tablounun çərçivəsi içərisində, eyni zamanda hər biri öz yerində və guşəsində, amma eyni qismətin – dostluq qismətinin halqaları arasında birləşəcəklər. Bir qismi bədən kimi ölmüş, amma ruh olaraq yaşayan, bir qismi həm bədən, həm də ruh olaraq ölən, bir qismi isə bədən halında yaşadıkları halda, ruh kimi xatirələrdən silinib getmiş halqalar...

"Atamın dostları" kitabını üçüncü dəfə, həm də bəzi əlavələrlə nəşr edirəm. Yeniləri ikinci nəşri hazırlayarkən hal-hazırda həyatda olduqları üçün kitaba salmamışdım. İndi aramızda deyillər. Onların ölümü ilə indi atamın dostlarından hafizəmdə iz buraxanların heç biri artıq yaşamır.

Atamın dostları həyatda olduqları müddət ərzində qəribə bir hissim vardı. Onlarla görüşdüyüm zaman sanki bir az da atamı görmüş kimi olurdum. Artıq heç biri yoxdur. Demək, atam da bədən olaraq artıq məndən ötrü yüzdə yüz ölüb. Beləcə, "atamın dostları" dəftəri də əbədilik qapanıb.

Atamın hafizəmdə uşaqlıq illərinin dumanlar arxasında qalmış günlərindən bəri xatırlayıb bu kitabda tanıtmaq istədiyim dostları kimlərdir?

1. Ziya Göyalp: Professor, İttihad və Tərəqqi Partiyası Mərkəzi Komitəsinin üzvü, türk milliyyətçiliyinin böyük və mistik mürşüdü.

2. Ömər Naci: İttihad və Tərəqqi Partiyasının tanınmış idealist sözcüsü.

3. Tunalı Hilmi: Türkiyədə kəndli davasının idealist simalarından biri. Şair. Birinci Türkiyə Böyük Millət Məclisinin üzvü.

4. Doktor Abdulla Cövdət: Osmanlı Məşrutə inqilabının son illərində yetişən və Qərbə meyillilik hərəkatının öncüllərindən biri. "İctihad" məcmuəsinin sahibi.

5. Nuri Paşa: Ənvər Paşanın qardaşı. Birinci Dünya savaşı son ilində Qafqaza girən ordunun komandanı.

6. Professor, Doktor Aqil Muxtar Özdən: Həkim, eyni zamanda böyük mütəfəkkir.

7. Vəkil Heydər Rifət: Cəsarətliliyi qədər vəkillik bacarığı ilə də şöhrət qazanmışdı.

8. Topçu İhsan: Atatürkün Milli Mücadilə silahdaşı. İstiqlal Məhkəməsinin sədrilərindən biri, Cümhuriyyətin ilk və son Dənizçilik naziri olmuşdu.

9. Cəlal Sahir: Tanınmış şair.

10. Doktor Nazim: Tanınmış ittihadçı. "İttihad və Tərəqqi" partiyasının Mərkəzi Komitəsinin üzvü. Məşrutə dövrünün sonuncu Maarif naziri.

11. Professor Yusif Akçura: Türk milliyyətçiliyinin öndərlərindən biri. Uzun illər Türkiyə Böyük Millət Məclisi üzvü.

12. Əbdül Rəşid Əfəndi: İttihad və Tərəqqi hökumətinin təbliğat işləri aparmaq üçün Şərq məmləkətlərinə göndərdiyi şəxs.

13. Seyid Tahir Əfəndi: İttihad və Tərəqqi hökumətinin təbliğat işləri aparmaq üçün Şərq məmləkətlərinə göndərdiyi şəxs.

14. Professor Həlim Sabit Nişbay: İttihad və Tərəqqi hökumətinin dini islahatlar aparmaq üçün səlahiyyət verdiyi şəxs.

15. Professor, Doktor Hüseyinzadə Əli Turan: İttihad və Tərəqqi Partiyası Mərkəzi Komitəsi üzvlərindən və bu partiyanın qurucularından biri.

16. Qara Kamal bəy: İttihadçı. İttihad və Tərəqqi Partiyası Mərkəzi Komitəsinin üzvü. Birinci Dünya savaşı illərində İlaşə naziri.

17. Keçəl ləqəbi ilə tanınan Əli Çətinqaya: Yunan istilasına qarşı ilk gülləni atan komandan. İstiqlal Məhkəməsi sədri. Keçmiş İctimai Təminat naziri.

18. Mehmet Emin Yurdaqul: Milli şair.

19. Rəcəb Peker: Keçmiş baş nazir.

20. Hüseyin Cahid Yalçın: Tanınmış jurnalist. Türkiyə Böyük Millət Məclisinin üzvü.

21. Professor, Doktor, general Əsəd İşıq: İdealist ittihadçı.

22. Doktor Rəşid Qalib: İstiqlal Məhkəməsi üzvlərindən. Keçmiş Milli Təhsil naziri.

23. Qarslı İbrahim Cahangir Aydın.

24. Professor Fuad Köprülü: Tanınmış elm adamı. Demokrat Partiyasının qurucularından biri. Keçmiş xarici işlər naziri.

25. Həmdullah Sübhi Tanrıöver: tanınmış milliyyətçi xətib. Türk Ocaqları rəisi. Əski Milli Təhsil naziri.

26. Xalidə Ədib Adıvar: Tanınmış romançı. Türkiyə Böyük Millət Məclisi üzvlərindən.

27. Təvfik Hadi Baysal: Keçmiş əmniyyət müdiri və vali.

ATAMIN DOSTLARI

Çeşidli yoldaşlıqlar var: yol, məktəb, ömür-gün yoldaşlığı; əyləncə, yeyib-içmək, qumar yoldaşlığı; qara gün, xoş gün yoldaşlığı; siyasət, fikir, ideya yoldaşlığı!

Bir insan, ömrü boyunca belə yoldaşlardan birini, yaxud bir neçəsini tapa bilər. Əslinə baxsan, bu, hətta bir nəsibdir, alın yazısıdır. Onlar bir-birlərini mütləq tapırlar, tapacaqlar. Çünki birlikdə olmaları əzəldən qərarlaşdırılıb, alın yazısı kimi bir şeydir. Yenə hər insana bu yoldaşlardan kədərlər, fəlakətlər, xəyanətlər, nankorluqlar, yaxşılıqlar, alicənablıqlar payı düşür. Gözlərimizi əbədi qapamadan bir saat əvvəl həyatımızı əvvəldən sona qədər xatırlamaq imkanı yaransaydı, keçilmiş ömür yolunun başdan-başa yoldaşlıqlardan, dostluq münasibətlərinin yaxşı və pis, qaranlıq və işıqlı xatirələrindən ibarət olduğunu anlardıq. Mən də atamın dostlarını indi onun həyatının inikasları kimi görürəm. Böyük bir qismi ölüb, geridə qalanları da, Allah bilir, hansı künc-bucaqda ölümlərini gözləyə-gözləyə son günlərini yaşayırlar. Onların bəziləri ilə zaman-zaman rastlaşıram.

Küçələrdən divar dibləri ilə, gözə görünməməyə çalışaraq keçirlər. Əcəba, bir vaxtlar caddələrə, meydanlara sığmayan onlar deyildimi? Səsləri, qəhqəhələri, hiddətləri, qəzəbləri ilə üfüqləri saran qəhrəmanlar onlar deyildimi? Ən şıq, ən gözəl, ən ağıllı, ən zəki, ən bəsirətli olduqlarını yerləşlərindən tutmuş baxışlarına, işləməli köynəklərindən tutmuş naxışlı corablarına qədər dayanmadan aləmə nümayiş etdirən onlar deyildimi? İndi gəlinlərinin,

kürəkənlərinin, nəvələrinin, məhəllə uşaqlarının əlində gücsüz oyuncaqdan başqa bir şey deyillər. Bir fürsət tapıb özlərini təqdim etmək, ya etdirmək imkanı qazandı da dərhal keçmiş sədrəzəm, keçmiş nazir, keçmiş vəkil, keçmiş səfir, keçmiş müstəşar olduqlarını xatırlatmağa, gözə soxmağa can atırlar. Bitib-tükənmək bilməyən xatirələrə bağlı keçmiş adlarının, vəzifə və rütbələrinin qarşılarındakılara göstərdiyi təsiri nurdan düşmüş, yorğun gözləri ilə daha görümlü şəkildə anlamağa çalışırlar.

Ah, həyat! Səfil, gülünc, həzin mənzərələrlə dolu macərə! Dünyanı kənardan seyr edən şüurlu bir varlığın görəcəyi nədir? Qarışqa kimi sürü ilə bir tərəfdən digər tərəfə axın etmə hərəkəti, biri-birinin yanında gah gülən, gah ağlayan insanlar! Doğumlarla ölümlər eyni anda baş verir. Səbəbsiz qovğalar, səbəbsiz xoşbəxtliklər, səbəbsiz ələmlər!

Nifrət bəslədiyimizə görə ölümünə sevindiyimiz insanın arxasınca sevgimiz olduğu təqdirdə, təbii ki, ağlayacaqdıq. Nəyə görə ona nifrət edirdik, onu nə üçün sevirik – bütün bunları soruşmaq mümkün deyil. Bizə etdiyi pislik şəxsin özünün sevincinə, səadətinə əsas veribsə, bu adama düşmən kəsilməyə haqqımız varmı?

Atamın dostları kimlər idi? İlk gənclik çağlarından tanıdığı, siyasi həyatının dolanbaclarında qarşılaşdığı, qocalıq illərini bərabər keçirdiyi bir çox insanlar! Onların hamısını uşaqlıq illərindən tanıyıram. Üzərimdəki təsirləri, həyatımda buraxdıqları izləri tam o zamanlardan başlayır. İndi onları düşünərkən görürəm ki, vəzifə kürsülərindən, rəsmi sifətlərindən ayrıldıqdan sonra insanlar heç zaman pis olmurlar. Onu ailə, cəmiyyət, millət içində fəna göstərən səbəblər tutduqları vəzifədən, sahibləndikləri

mövqelərdən qaynaqlanmaqdadır. Bir qadına ərlikdən, ailə rəisliyindən tutmuş dövlət başçılığına qədər cəmiyyətin verdiyi bütün rəsmi ünvanlar insanın taleyində özü ilə bağlı yaxşı, yaxud pis fikirlərin, hökmlərin yaranmasına səbəb olur.

Atamın dostlarından məşhur bir fikir adamı və filosof deyirdi ki, "Nazir kürsüsü – firon taxtıdır. Oraya mələk, ya Musa oturduğu zaman da dərhal bir firona çevrilir".

Bu sözləri deyən insanın surəti indi gözlərim önünə gəlir.

Dolu, şişman vücudunu bir az çətinliklə, sağa-sola yırğalaya-yırğalaya çəkib aparırdı. O, qarşılıqlı ehtirasların tənzimlədiyi müvazinət nəticəsində siyasi və hərbi diktatorların dövlət gəmisini hələlik yürüdə bildikləri dövrdə öz sahəsinin mütləq diktatoru idi. İstanbul Darülfünunundakı kürsüsündə necə mühazirə oxuyurdusa, mənsub olduğu partiyanın ümumi məclis toplantılarında da o şəkildə danışır. Eyni sakit, müntəzəm, sərf və nəhvi yerində dil; dediklərinə hər hansı etirazı qəbul etməyən eyni tövr, öz fikirlərindən başqa yerdə qalan bütün düşüncə və mülahizələrin yanlışlığına əvvəlcədən əmin olan vüqarlı duruş! Onu yalnız buyruq vermək, yol göstərmək üçün ağzını açan Sfinksə, yaxud Buddaya bənzətmək asanlıqla mümkün idi. Sükunət içində hakimiyyətini sürdürən heykəl də adlandırılı bilərdi. Türk cəmiyyətini qərbli olmağa təşviq edən bu mürşüd öz işlərini şərqli bir şeyxin metod, zehniyyət və ruhu ilə görürdü. Ruhu, zehniyyəti ilə inancları arasındakı təzad bəzən fikirlərinin axarından çıxmasına səbəb olurdu. Əslində, müəllifliyi özünə məxsus olmayan bir kəlamı – "Qərb mədəniyyətindən, türk millətindən, İslam ümmətindən olmaq" fikrini təlqin

edərkən Qərb mədəniyyətinin təməli sayılacaq insan haqq və azadlıqlarını dövlətin mütləq nəzarəti altına salmaq məsələsində əsla tərəddüd etmirdi. "Haqq yox, vəzifə var!" – deyə bağırırdı.

Toplum üzərində onun qədər təsir göstərə bilən insanlar az-az olur. Lakin cəmiyyət içində, cəmiyyət üçün son dərəcə dəyərlili sayılan bu adamın ailəsi daxilində səssiz kölgədən fərqi yox idi. "Evin içi" böyük türk mütəfəkkirindən ötrü ayrıca və incə məsələ idi. Şikəst bir qadın, eynən belindən gəldikləri atalarına bənzəyən qızlar! Mürşüd bu qadın və üç uşağının dövrəsində birinin şıltaqlıqları, o birilərinin ərköyünlüyü arasında vurnuxub qaldığı zaman dincəlmək üçün evində quru döşəmənin üstünə atılmış yer döşəyindən başqa məkan tapa bilmirdi. Döşək həm də yazılarını yazdığı, kitablarını oxuduğu masa əvəzi idi.

Evin içində kölgə kimi dolaşan bu mələkxasiyyət insanın zaman-zaman izahı çox çətin olan hiddət böhranları da baş verirdi. Bunlardan birini gözümün önünə gətirəndə indi də gülməyimi saxlaya bilmirəm. Ankarada eyni səmtdə – Keçiörən¹ bağlarında qalırdıq. Evlərimiz arasındakı məsafə üç yüz metrə qədər olardı. Bir gün səhərçağı bağın içindən fəryad səsləri eşidildi. Gözümüzün önündə açılan mənzərə bu idi:

Öndə mütəfəkkirin xidmətçisi, yekəpər, qarayanız bir urfalı "Ay haray, imdad, bəy məni öldürür" – deyə fəryad edərək qaçır, arxasından isə mürşüd, əynində gecə köynəyi, ayaqları yalın, əlindəki şalvarı havaya to-lazlaya-tolazlaya onu qovalayırdı...

¹**Keçiörən** – XX yüzilliyin əvvəllərində hələ kiçik əyalet şəhəri Ankaranın şimal səmtində əsasən bağ yeri və otlaq sahəsi kimi istifadə olunan təpəlik ərazi. Hazırda Ankaranın əhalisi bir milyon nəfərə çatan mühüm meqapolislərindən biridir. 1920-ci illərdə Əhməd Ağaoğlu yerli sakinlərin ümumi rəyi əsasında Keçiörən muxtarı – yerli özünüidare orqanının başçısı seçilmişdi.

Mürşüdün xanımı özündən bir neçə il sonra öldü. Ölümündən bir az əvvəl məni, bacı-qardaşlarımı yanına çağırdı. Hamımıza ayrı-ayrılıqda baxıb, qərribə tərzdə güldü. Arada xəyala daldı. Sonra birdən gözlərini açdı, ərinin adını çəkərək var səsi ilə bağırdı:

– Gəldi, gəldi! Yenə məni çağırır. Yox, yox, sənin yanına getmək istəmirəm!

Maltada bərabər keçirdikləri uzun əsarət həyatında mürşüdün ruh sakitliyini anladan səhifələr, atamın o illərə aid xatirələrinin ən gözəl parçalarından birini təşkil etməkdədir.

Mütəfəkkir həbsxananın bir küncünü əsl təkkə halına gətirmişdi. Bir zamanlar məmləkətdə yüksək mövqe tutmuş əsirlər hər gün ətrafında dövrə vurub oturur, ondan səbir, sükunət, daxili rahatlıq və nəfsə sahiblik dərsi alırdılar. Bu dərslər zamanı ən kiçik səs belə çıxmazdı. Hər kəs özünü qeyb etmiş kimi, qulaq kəsilib dinləyirdi. Sözləri bəzən cəzbə halında dodaqlarından axıb tökülürdü. Və təbii ki, belə hallarda nitqindəki məntiq, ardıcılıq, fikir yükü dağınıq şəkllə düşürdü. Amma hər şeyə rəğmən, dərslər sonunda dinləyənlər ağır əsarət həyatına daha bir neçə gün dözüb davam gətirmək üçün ruhlarında, qəlblərində yeni güc və imkan tapırdılar.

Sahib olduğu qüdrət və şöhrətə baxmayaraq, dövrünün ən sadə yaşayan insanlarından biri idi. Evi məhəllə içindəki ortasəviyyəli görkəmini heç zaman dəyişmədi. Çünki bir məsələ vardı ki, mürşüd ictimai əxlaq sahəsində verdiyi dərslərin sərhədini qətiyyənlə aşmırdı. Mənsub olduğu partiyanın bir qisim ikinci, üçüncü dərəcəli adamlarının ruhuna, varlığına hakim kəsilən şəxsi mənfəət ehtirasları qarşısında səssiz-səmirsiz dayanıb dururdu.

Bu sükut, dövrün hərbi və mülki diktatorlarına münasibətdə də eyni şəkildə davam edirdi. "Gözlərimi qaparım, vəzifəmi yaparım" – kəlamını məcburi bir intizam və itaət əmri kimi hamıdan əvvəl özünə münasibətdə dönmədən həyata keçirirdi. Yəni gözlərini bərk-bərk yumur, üzərinə düşən vəzifələri ən kiçik yanlışığa yol vermədən yerinə yetirirdi.

Bu sətirlərim heç bir halda filosof-mürşüdün Birinci Dünya müharibəsi dövründə tutduğu mövqenin tənqidi kimi qəbul edilməməlidir. Sadəcə, həyatının həmin mərhələsindəki tövrünü, görünüşünü qələmə almışam. O illərdən uzaqlaşdıqca hadisələr, hərəkətlər, sözlər sahiblərinin məqsəd və məramlarını daha dəqiq, daha tam ifadə edən mənaları alırlar. Zətən insanın şəxsi və ictimai həyatında səbəb, vəsilə və ya şahid olduğu bütün gerçəklər eyni, dəyişməz qanuna tabedir. Bunların həqiqi dəyərləri, meydana gətirdikləri qabarma-çəkilmələr, dalğalanmalar, dedi-qodular sakitləşəndən, sükuta qovuşandan, yaddaşlardan silinəndən, sözün kəsəsi, zamanın təmizləyici əli öz təsirini göstərəndən sonra bəlli olur.

İndi soruşuram: işdi-şayəddi, mürşüd, üzərinə düşən vəzifəni gözlərini yumub yerinə yetirməsəydi, ətrafı bürümüş biri-birindən fərqli doğru, yaxud yanlış rəvayətləri, yolsuzluqları, fənalıqları araşdırmaqla məşğul olsaydı, onları islah edib aradan qaldırmağa çalışsaydı, bu işlərin öhdəsindən gələ bilərdimi, əcəba? Xeyr! Belə olan təqdirdə böyük mənfəət çəkişmələrinin ortasına atılmış olacaqdı. Mücadilə zamanı, bəlkə də, ən yaxın dostlarından birinin xəyanətini görəcəkdı. Və təbii ki, bu şərtlər daxilində əsl vəzifəsini yerinə yetirə bilməyəcəkdı. Mürşüd türk millətini Qərb mədəniyyətinə

qovuşdurmağın yollarını arayırđı. Bu yollar tapıldıandan sonra həmin vaxta qədər gördüyü pisliklər öz-özünə yox olacaqdı.

Tarixi bir həqiqəti etiraf etmək lazım gəlir.

Bəlkə də, mürşüdün belə düşünməsi, belə hərəkət etməsi sayəsindədir ki, İttihad və Tərəqqi dövrü elm, sənət, düşüncə baxımından yüksək qiymət almaq haqqı qazanmışdır. Sonrakı dövrlərin heç biri elmə, sənətə, düşüncəyə layiq olduqları yeri verməmişdi. Fikirləri, qənaətləri ilə İttihad və Tərəqqinin düşməni sayılan şairlər, filosoflar, yazarlar mürşüdün və rəhbərlik etdiyi "Yeni Məcmuə"¹nin ətrafında toplana bilmişdilər. Onun yanında əmin və səmimiyyətin hakim olduğu sığınacaq yeri tapmışdılar. Gənc istedadlar açdığı qapıdan şöhrət dünyasına keçirdilər. Şeirdə əruzdan hecaya, səhnədə orta oyundan həqiqi teatra keçid, tarixdə Osmanlıdan öncə türk millətinin varlığının qəbulu, dində Quranın türkcəyə tərcüməsi, batil etiqadlarla mücadilə, islahat hərəkətləri – bütün bunlar hamısı onun rəhbərliyi altında gerçəkləşdi. Dövrünün ən böyük, ən əzəmətli siyasi şəxsiyyətləri mürşüdü görərəkən kiçik bir uşaq kimi əllərini öpürdülər. Öpdüklərini də hər kəsə göstərməyə çalışırdılar.

Bəlkə, yenə də mürşüdün elə düşünməsi, elə hərəkət etməsi nəticəsində İttihad və Tərəqqi zamanında gerçəkləşdirilən ictimai həmlələrin şərəfini siyasət adamları öz adlarına çıxmaq cəsarəti göstərmədilər. Nəticədə bütün bunlar bir dövrün, bir partiyanın əsəri olaraq qaldı.

¹İttihad və Tərəqqi Partiyasının dəstəyi ilə 1917-1918-ci illərdə nəşr olunan türkçü və milliyətçi dergi. Əsas müəllifləri Ziya Göyalp, Ömər Seyfəddin, Ali Canib Yöntem və başqaları idilər. 66-cı saydan sonra nəşri dayanmışdı. 1923-cü ildə fəaliyyəti bərpa edilse də, yalnız 13 sayını çıxarmaq mümkün olmuşdu.

Maltadan sərbəst buraxılan kimi, birbaşa Ankaraya gəldi. Ankara milli heysiyyət düşüncəsinə sayğı nümunəsi kimi siyasi rəqibləri sayılacaq ittihadçılar əsirlikdən qurtarmışdı. Amma bununla belə, onlara ürəksiz, çəkingən, inamsız münasibət sərgiləyirdi. Anadoluya keçən digər ittihadçılar kimi mürşüdə də gülər üz göstərmədilər. Doğulduğu yerə – Diyarbəkirə gedib orada yaşamasını tövsiyə etdilər. Milliyyətçilik, Qərb dünyası, mühafizəkar və mütərəqqi cəmiyyət ideyalarının beyninin dərinliklərində bir-birindən mübhəm, lakin olduqca cəlbedici qavrayışlar halında baş qaldırdığı bir vaxtda yenidən bu orta çağ şəhərinə dönürdü. Amma adı artıq bütün Türk dünyasında tanınan alim kimi dönürdü. Bu dönüş, həyatında yeni bir mərhələnin başlanğıcına çevrildi. Diyarbəkir və ətrafı şeyxlər, xocalar, dərəbəylər diyarı idi. O da bu şeyxlərin, hətta dərəbəylərin arasına həqiqi şeyx kimi üstündə bardaş qurub əyləşəcəyi dəri parçasını ata bilirdi. Lakin ortalığa sərddiyi, sadəcə ceyran dərisi deyil, bir məcmuə olacaqdı! Doğma şəhərindəki yeganə daşbasma mətbəəsində çıxarılan əl içi boyda, həqiqətən də, adına uyğun bir nəşr – “Kiçik Məcmuə”!¹ O, məcmuəsinin səhifələrində artıq süquta uğramış Osmanlı imperatorluğunun yerində qurulması tarixin hökmünə çevrilən yeni Türk Dövlətinin ideya əsaslarını cəsarətlə işləyib hazırlayacaqdı. Başladığı işdə müvəffəq olmaq üçün bir vaxtlar İttihad və Tərəqqi Partiyasının rəhbərlərinə münasibətdə nümayiş etdirdiyi səmimiyyəti təkrar ortaya qoymaqdan çəkinməyəcəkdi. Milli Mücadilənin rəhbərlərini qəhrəman kimi qəbul və elan etdikdən sonra əsl vəzifəsinin başına keçə bildi.

¹Ziya Göyalpın redaktorluğu ilə 1921-1922-ci illərdə Diyarbəkirdə daş basması üsulu ilə çap olunan həftəlik ictimai-siyasi və fəlsəfi məcmuə

Burada bir nöqtəyə işarət etmək yerinə düşər.

Mürşüd türk millətinin hər zaman qəhrəmanlara heyran kəsildiyinə, onların ətrafında birləşib bir sözləri ilə dünyanın fəthinə yürüdüyinə və bütün türk tarixinin əsrlər boyu aşağı-yuxarı bu şəkildə davam etdiyinə səmimi-qəlbdən inanırdı. İkinci Məşrutıyyət¹ inqilabından sonra imperatorluğu ancaq bir nəfər xilas edə bilərdi. Elə isə Ənvər Paşa mütləq bir qəhrəman olmalı idi. Mürşüd tərəddüd hissi keçirmədən onu düşündüyü qəhrəman kimi tərənnüm etdi. Amma imperatorluq çökdü. İndi türk milləti yeni, başqa bir qəhrəmana möhtacdır. Həmin yeni qəhrəman Mustafa Kamal olacaqdı! Ənvər Paşanın şərəfinə yazdığı şeirləri Mustafa Kamal üçün də kiçik dəyişikliklərlə eynən təkrarladı. Özü isə əvvəlki qaydası ilə bir dövlət, cəmiyyət və fərd olaraq türk millətini Qərb mədəniyyəti səviyyəsinə yüksəltmək üçün tapılması, gedilməsi lazım olan yolları göstərəcəkdə. Diyarbəkirdə daşbasma üsulu ilə çıxardığı kiçik məcmuənin əsas məqsədi, qayəsi bu idi. Məcmuəni tədqiq edin: latın hərflərindən soy adlarına qədər, dövlət anlayışından türk dilinin sadələşdirilməsinə qədər sonradan Atatürkün ardıcıl həyata keçirəcəyi bütün ictimai inqilabların nəzəri müddəalarını məqalələr halında onun səhifələrində tapa bilərsiniz. Mürşüd bu işi görərkən bilincli şəkildə “islam ümmətindən, türk millətindən, Qərb mədəniyyətindən olmaq” düsturunun “islam ümmətindən olmaq” qismini bir qədər arxa plana sıxışdırmışdı. Bu yolla da əsas diqqəti türk qövmünün İslamdan əvvəlki tarixinə yönəltməklə Xilafətin artıq türk millətinin

¹Osmanlı imperiyası tarixində ilk dəfə 1876-cı ildə qəbul olunan, lakin tətbiqinə imkan verilməyən Qanuni-Əsasinin (Konstitusiyasının) 1908-ci ildə gənc türklər inqilabı nəticəsində yenidən yürürlüyə girməsi ilə başlanan və 1920-ci ilə qədər davam edən dövr.

müsəlman dünyası üçün əhəmiyyətini, mənasını tədricən anlayan, dəyərləndirən bir müəssisə halına gəlməsi fikrini mübhəm şəkildə ortaya atmışdı.

O, irəli sürdüyü müddəaların milli dayaqlarını axtarıb tapmaq üçün lazım gəlmiş təqdirdə fikir və tələqlərində əski türk tarixini qismən təfsir etməkdən də çəkinmədi. Lakin belə yanaşma tərzini qətiyyətlə, heç bir halda elmi qüsur sayıla bilməz. Milliyyətçilik hissini oyandırmaq, türkü bütün zəruri şərtləri ilə həqiqi millət halında göstərmək üçün, o da XVIII əsr alman mütəfəkkirlərinin əl atdığı üsullardan yararlanmağı məqbul sayırdı. Çünki məlumdur ki, bir sıra alman müəlliflər Napoleon istilalarının qarşısında xalqda milli şüur oyatmaq qayəsi ilə German tarixini təhrif etməkdən çəkinməmişdilər. "Kiçik Məcmuə"nin yazıları Ankaranın, İstanbulun qəzet və dərgilərinin bəzilərində eyni ilə çap olunurdu. Məqalələrin təsiri bu yolla məmləkətin ziyalı insanları mühitində yayılırdı.

Milli Mücadilə qələbə ilə başa çatdı. Artıq ittihadçılardan çəkinmək üçün elə bir əsaslı səbəb qalmamışdı. Bir çoxları kimi, mürşüdü də Ankarada vəzifəyə dəvət etdilər. Maarif Nazirliyində qurulan, üzvləri arasında Ağaoğlu Əhməd, Şamil Rifat kimi köhnə dostları olan Təlim və Tərbiyə Heyəti rəisliyini ona tapşırıdılar. "Hakimiyyəti-Milliyyə"¹ qəzetinin sütunları da qarşısında açıldı. Bu sütunlarda "Kiçik Məcmuə" də ümumi şəkildə bəhs etdiyi mövzuları bir az daha genişləndirməyə başladı. İndi "Türk dövlətinin əsaslarını nə təşkil

¹"Hakimiyyəti-Milliyyə" – türk qəzeti. Milli Mücadilə dövründə Mustafa Kamal Paşanın rəhbərlik etdiyi "Anadolu və Rumeli Müdafiyyə-Hüquq Cəmiyyəti Heyəti-Təmsiliyyəsi"nin mətbu orqanı kimi 1920-ci il, yanvarın 10-da nəşrə başlamışdı. Köşə yazarları sırasında Mustafa Kamal da vardı. 1934-cü ildən "Ulus" adı altında çıxmağa başlamışdı.

etməlidir?" məsələsi ətrafında fikirlərini bölüşürdü. Amma qəribə bir təzadlı vəziyyət yaranmışdı: mövzu ilə bağlı ortalığa atdığı fikirlərin tam əksi yenə eyni qəzetin sütunlarında Əhməd Ağaoğlunun məqalələrində ehtirasla müdafiə olunurdu. Mürşüdə görə, yeni şəraitdə dövlət hər şeyin əsasında durmalı idi. Hüququn qaynağı bundan sonra ancaq dövlət sayılmalı idi. Mürşüd "Haqq yox, vəzifə var!" – tezisini ittihadçılar zamanında da ortaya atmışdı. İndi isə öz köhnə ideyasının qəbulunda daha böyük səbatlılıq göstərəcəyi göz önündə idi. Mürşüdün qənaətinə görə, milli iqtisadiyyatı da əsgərlik kimi, "Tibb Məktəbi", "Mülkiyyə Məktəbi" kimi, dövlət yaratmalı idi. Sistemin daha sonra Konstitusiyada – Anayasada rəsmən qəbul olunacaq adını da "dövlətçilik" şəklində müəyyən etmişdi. Ağaoğlu Əhməd isə yeni dövlətin tamamilə liberal prinsiplərə əsaslanmasının zəruriliyindən yazır, "Türk millətinin Qərb mədəniyyətinə qovuşmasının tək yolu, bu mədəniyyəti meydana gətirən sərbəst təşəbbüs prinsipinin səmimiyyətlə qəbul edilməsindən ibarətdir" – deyirdi. Məhz həmin səbəbdən də fərdin haqları dövlətdən daha öndə durmalıdır. Dövlətin vəzifəsi isə bu haqların müdafiəsinə və mühafizəsinə təminat verməkdir.

Bu iki dost özlərinin iki tezisi ilə Cümhuriyyət Xalq Partiyasının¹ proqramını və dövlətin əsas qanununu hazırlamaq üçün Qazinin² rəhbərliyi altında toplanan elmi heyətdə qarşı-qarşıya gəldilər. Amma orada da

¹ Türkiyənin aparıcı siyasi partiyalarından biri. Əsası 1923-cü il, sentyabrın 9-da Mustafa Kamal Paşa tərəfindən qoyulmuşdur. Siyasi istiqamətini Atatürkçülük və sosial-demokratiya ideyaları təşkil edir. Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu olan siyasi qüvvədir.

² Qazi – Atatürk soyadını qəbul edənə qədər Mustafa Kamal Paşa İstiqlal Savaşındakı tarixi qələbəsinə görə daha çox bu adla tanınırdı.

üstünlük mürşüdün tezisinə verildi. Tətbiqat onun irəli sürdüyü prinsip əsasında, amma getdikcə daha çox əslindən uzaqlaşmaqla həyata keçirildi.

Türkiyə İkinci Böyük Millət Məclisinə Diyarbəkirdən millət vəkili kimi daxil oldu. Lakin yeni siyasi həyatına həvəssiz başlayırdı. Özündə qəribə, yaşı ilə əsla uyuşmayan maddi və mənəvi yorğunluq hiss edirdi. Bəzən günlərlə sürən şiddətli başağrılarından gözlərini açma bilmirdi. Əvvəllər də çox hərəkətli deyildi. Amma indi sadəcə hərəkətsiz deyil, halsız görünürdü. Danışmağa başlayanda həmişə durmadan tər tökürdü. Onu belə vəziyyətdə görənlər, adı aləmə səs salan həmin məşhur adam olduğuna heç cür inanmaq istəmirdilər. Bir vaxtlar ağzını açanda qarşısındakılar dodaqlarından şirin bir səsin ifadəsi və vaiz inandırıcılığı ilə tökülən müdrik sözlərin cazibəsinə qapılıb saatlar boyu dinləməkdən usanmazdılar. Amma bu dəfə səsi boğuc çıxırdı. Fikirlərini zaman-zaman pərişanlığa varacaq dalğınlıqla, çətinlik çəkə-çəkə çatdırırdı. Atatürk mürşüdün şərəfinə verdiyi bir çay süfrəsindən qalxdıqları zaman "Bütün o əsərləri, məqalələri yazan həqiqətənmi bu adamdır?" – deyərək təəccüblə soruşmuşdu.

Nə baş verirdi? Mürşüdün ruhunda, beynində ciddi bir dəyişiklikmi meydana çıxmışdı? Əslinə baxanda, hələ gənədi. Qocaman bir məmləkətin fikir aləmində yarımpeyğəmbər mərtəbəsinə yüksəlmiş bu adam hələ heç əlli yaşına da çatmamışdı.

Ətrafındakı insanlar, dostları, tələbələri ondakı dəyişikliyin səbəblərini araşdırdıqları zaman mürşüd özü gizli həqiqəti bütün çıpaqlığı ilə görürdü. Bəzən gözlərini qapayıb ilk gənclik illərinin bir gecəsini xatırlayırdı. Diyarbəkirdəki evlərində, yataq otağındakı çarpayısında bardaş qurub oturmuşdu. Önündə, yanında,

arxasında kitablar, kağızlar, qələmlər səpələnmişdi. Neft lampasının solğun işığı ilə aydınlaşan üzü xəfifcə saralmışdı. Dərin kədər hissi bütün varlığına hopmuşdu. Onu iztirabların ən qorxuncu – ətrafında heç bir mənəvi dəyərin qalmadığını görməkdən doğan əzab və işgəncələr sarmış, pəncələri altına almışdı. Böyük millətinin haqsız yerə məruz qaldığı basqılardan, gerilik havasında köklənmiş həyatdan, içində çapaladığı cəhalətdən qurtarmaq üçün birinci və ən mühüm şərtin istibdad üsuli-idarəsinin devrilməsi olduğuna bütün varlığı ilə inanmışdı. Lakin bu işin öhdəsindən gələcək qüvvəni nə özündə, nə də ətrafında görürdü. Əlini yavaş-yavaş yastığın altına uzatdı. Oradan çıxardığı tapançanın lüləsini gicgahına dayayıb tətiiyi çəkdi.

O zaman beyninə girib həmişəlik orada qalan qurşun indi, aradan otuz il keçəndən sonra onu öldürürdü. Lakin o intihar dəqiqəsindən indiki dəhşətli başağrılarına qədər keçən müddət və bütün həyatı, əslində tətiiyi çəkdiyi anda görməyə başladığı rüyadan başqa bir şey deyildi.

Mürşüd halsızlığı ilə bağlı özünün bildiyi həqiqəti, bir dəfə də olsun dilə gətirib söyləmədi. Doktorlar xəstəliyin mahiyyətini anladıkları zaman isə iş işdən keçmişdi. Bir sabah İstanbulda, fransız xəstəxanasının kiçik bir otağında, kim bilir, bəlkə də xəyalında Diyarbəkirdəki o məşum gecəni canlandıraraq dünyaya gözlərini əbədilik yumdu.

İstanbul xalqı Şeyxülislam Yəhya Əfəndidən sonra heç bir tabutun arxasınca onun cənazə günündəki qədər əzəmətli səssizliklə yürüməmişdi...

MİLLİ XƏTİB

Ittihad və Tərəqqi dövrünün diqqətəlayiq xüsusiyyətlərindən biri də partiyayı idarə edənlərin siyasi, hərbi, fikir, sənət – sözün kəsəsi, hər sahədə bir adamı dahi, qəhrəman sifətləri ilə bəzəyib, süsləyib ortaya çıxarmaları idi. Bu yolla müxtəlif millətlərin, dinlərin, məzhəblərin yığılı olan Osmanlı imperatorluğunun tarixə qovuşması ərəfəsində dövlətin həqiqi qurucusunu – türk millətini mümkün qədər sağlam bünövrə üzərində ayırıb fərqləndirmək imkanlarını aramışdılar.

Belə bir əhvalat danışirlar:

Məşrutıyyəət elanından sonra, İttihad və Tərəqqi Cəmiyyəti hələ İstanbulla gəlib yerləşməmişdən əvvəl inqilabın əsas simalarından biri – hərbi, minbaşı Ənvər, Selanikə dəvət edilir. Tələt bəy bir stansiya qabaq qatara minib Ənvəri bir tərəfə çəkir, “Selanikdə böyük bir qələbəlik səni gözləyir. Hər tərəf bayraqlarla bəzədilib. Sən bu andan etibarən milli qəhrəmansan. Çalış, bu ada uyğun hərəkət et!” – deyir. Ənvər gözəl üzü, utancaq və ürəkək nəzərləri ilə qarşısındakı adama baxır. Tələt sakit bir tərzdə sözünə davam edir: “Buna ehtiyacımız var”.

Şəxsən Tələtin özünə “böyük siyasətçi”, Əbdülhəq Hamidə¹ “dahi şair”, Rza Təvfiqə² “milli filosof”, Mehmet Eminə “milli şair” libasları da təxminən eyni şəkildə, oxşar mərasimlərlə geyindirildi. Başlanmış hərəkət yolundan qətiyyəən sarpmadan Ərtoğrul Möhsünə³ “milli artist – milli aktyor” adı verilincəyə qədər davam etdi.

¹ Əbdülhəq Hamid Tarxan (1852-1937) – türk şairi, dramaturq, ictimai xadim, türk ədəbiyyatında romantizmin banisi və mənzum dramın yaradıcısı kimi tanınır.

² Rza Təvfiq Bölükbaşı (1869-1949) – türk şairi, filosof, ictimai xadim

³ Ərtoğrul Möhsün (1892-1979) – türk teatr xadimi, aktyor, rejissor

Beləcə, sifət cizgilərini ilk uşaqlıq illərində, atamla birlikdə xatırladığım bu qara, yuvarlaqsaqqallı, bəyazüzlü, parlaqgözlü sevimli insan da yenə eyni yolla “milli xətib” ünvanını almışdı. Gənc yaşda şeirlər qoşdu, Selanikdə çıxan “Gənc Qələmlər” məcmuəsində heca vəzninin əleyhinə yazılar yazdı. Yenə eyni şəhərdə qısa zamanda etibarlı dostlarına çevrildiyi Tələti, Ənvəri tanıdı. Məşrutıyyəət dövrünün inqilabçıları arasında ən yaxın dostu isə hələ monastırda, məktəb illərindən ünsiyyəət saxladığı Mustafa Kamal idi. Selanikdə, Atatürklə birlikdə keçirdiyi zamanlardan bir çox xatirələr arasında milli xətibin bütün həyatının rəmzi sayıla biləcək birini Atatürk özü tez-tez danışmış: “İkisinin də qəpiyə güllə atan vaxtlarında bir gün içki verilən lokantaya gedirlər. Ciblərindəki son para ilə yalnız adama bir qədər rakı sifariş edə bilərmişlər. Ən ucuz qəlyanaltı almağa isə imkanları yox imiş. Ətrafdakı masalarda oturanlar bol-bol yeyib-içirmişlər. Bu arada içəri şabalıd satan girir. Atatürk yoldaşına “Üstündə para qalıbsa, şabalıd ala” – deyir. Dostu ciblərini axtarıb on quruş tapır. Aldıqları şabalıdlardan birini Atatürk dərhal ağzına atıb dişləmək istəyir. Lakin quru meyvə o qədər bərk imiş ki, nə qədər çalışsa da, sındıra bilmir. Dostuna tərəf çevrilib “Həyat nədir?” – deyər sual edir. Qarşısındakı adam üzündə həzin bir təbəssümlə, “Kamal, həyat indi bir quru şabalıddır” – cavabını verir”.

Bəli, atamın bu dostu üçün həyat, həqiqətən də, heç cür dişləyib sındıra bilmədiyini quru şabalıddan fərqlənmədi. İndi isə qırx il əvvələ dönərək İstanbulun yoxsul məhəlləsində – Molla Güranıdəki¹ evimizi, atamın iş otağını xatırlayıram. Xətib hərarətli dillə nə isə bir

¹ İstanbulun Fatih səmtindəki məhəllələrdən birinin adı. Görkəmli din alimi, Osmanlı müftisi, Fateh Sultan Mehmetin xocası Molla Güranınin (1410-1488) şərəfinə adlandırılmışdı.

şeylər danışır. Atamın üzü ciddidir. Arada-sırada "Haqlısan, bu işləri görmək lazımdır!" – deyir. Sonra hafizəmdə bir gecəyarısı canlanır. Bardağdan su tökülürmüş kimi, şıdırğı yağış yağır. Birdən qapı döyüldü. Atam sanki bunu gözləyirmiş kimi, dərhal yatağından sıçradı. Gələnlər bir neçə nəfər polis və inzibat amirləri idi. Atamı alıb özləri ilə apardılar. Hafizəmin dərinliklərindəki xəyallar bir-birini təqib edir. Yenə bir gün, qaranlıq qovuşan zaman atamla xətib dostunun, ciblərinə böyük tapançalar qoyub küçəyə çıxdıqlarını xatırlayıram. O axşam evimizdə yamanca təlaş vardı. Atamla dostu bir tərəfdən qəhqəhə çəkib gülür, Kamil Paşa hökumətinin¹ iki saat ərzində devrildiyini bir-birlərinə aman vermədən danışdılar, digər tərəfdən həmin gün gülləyə tuş gəlib həlak olanlar üçün acı çəkirdilər.

Nəhayət, deyəsən, Birinci Dünya müharibəsinin ilk aylarında günəşli bir gün gözüümün önünə gəlir. Qoltuğuma vurduğum bir topa köhnə qəzetlə bağçada bağıra-bağıra qəzetsatan oyununu oynayıram. Atamın iş otağının pəncərəsi açılır. Xətib dostu başını pəncərədən bayıra uzadıb, "Bura gəl, mənə bir "Tərcümani-Həqiqət"² ver" – deyir. Bir azdan atamla bağçaya çıxdılar, bir-birlərinə sarılıb uzun-uzun öpüşdülər və ayrıldılar. Xətib inqilab etmək, Məşrutə hərəkəti yaymaq üçün İrana gedirdi.

Atamın bu dostu ilə bağlı uşaqlıq xatirələrim o qədər köhnə, o qədər qarmaqarışq vəziyyətdədir ki, indi nə

¹ Dörd dəfə Osmanlı dövlətinin sədrəzəmi olmuş Kamil Paşanın (1883-1913) rəhbərlik etdiyi sonuncu hökumətin 23 yanvar, 1913-cü ildə ittihadçılar tərəfindən devrilməsi nəzərdə tutulur.

² "Tərcümani-həqiqət" – əsası yazıçı və jurnalist Əhməd Midhət Əfəndi (1844-1912) tərəfindən qoyulan türk qəzeti. 1878-1921-ci illər arasında İstanbulda çap olunmuşdu.

zaman baş verdiyini heç cür müəyyən edə bilmədiyim başqa bir səhnənin qarşısında yam. Dostu ilə atam yenə bir yerdədir. İranda başına gələnləri danışır. Ələ keçib. Onu qorxutmaq, günahını boynuna aldırmaq üçün bir topun lüləsinə bağlayır, "İndi topdan atəş açıb səni paramparça edəcəyik" – deyə hədələyirmişlər. Sonra salındığı həbsxanada nəzarətçi tez-tez yanına gəlirmiş, "Sənin adın nədir?" – deyə soruşurmuş. Onun daşdığı ada şiərlər nifrət edirlər. Atamın dostu bunu bildiyindən, nəzarətçiyə "Vallahi de Əli, billahi de Əli!" – deyə cavab verirmiş. Yenə həbsxanada, məşrutəçiyə olmağını "Əncümən" kəlməsi ilə lağa qoyaraq belə bir şeir quraşdırıblarmış:

*Ey köpəkoğlu əncümən,
Sən deyən oldu, yoxsa mən?*

İslam birliyi fikri yerini "Turan – Qızıl Alma"¹ xülyalarına buraxdığı zaman da, könülləri fəth edən yeni xəyalın atəşin idealistlərindən biri oldu. Bu həsrətini daha sonralar Ziya Göyalpın ittihadçılara tənqid və istehza vəsiləsi kimi sıx-sıx söylənən iki misrasını hər yerdə, hər nitqində təkrarlayaraq anladır:

*Vətən nə Türkiyədir türklərə
Nə də Türkünistan.
Vətən böyük və müəbbət bir ölkədir –
Turan!*

1916-cı ilə doğru İttihad və Tərəqqi mənsuqları arasında

¹ Türk mifologiyasında türklər, xüsusən də Oğuz türkləri üçün haqqında düşünüldükcə uzaqlaşan, uzaqlaşdıqca cazibə qüvvəsi daha da artan xəyali bir hədəf. Məqsəd və niyyət simvolu

rəhbərlikdə təmsil olunan şəxslərə qarşı başlayan hərəkatın iştirakçıları arasında o da var idi. Hətta belə zidd mövqeyinə baxmayaraq, yenə də insanlardan böyük sevgi görürdü. Bu səbəbdən də ona münasibətdə hər hansı kobud, qaba rəftar nümayiş etdirməkdən çəkildilər. Sadəcə, idealına uyğun bir vəzifə tapıb İstanbuldan mümkün qədər uzaqlaşdırılmasını məqbul gördülər. İraq yolu ilə təkrar İranın içərilərinə keçmək, oradakı yerli türkləri üsyana sövq etmək tapşırığını verdilər. Bir növ sürgünə göndərildiyinin fərqlində idi. Lakin qarşısına qoyulan vəzifəni o qədər müqəddəs iş sayırdı ki, əsla tərəddüd hissi keçirmədən təklifi qəbul etdi. Aradan beş-altı ay keçmişdi, ya keçməmişdi. Bir gün onun ailəsi və bizimkilər uşaqılı-böyükülü Ziya Göyalpın Böyükadadakı evinə qonaq getmişdik. Gecəni orada qalacaqdıq. Axşam böyük qardaşım ilə mən Ziya bəylə atamı limanda qarşıladıq. İkisi də fikirli, məyus görünürdü. Bir ara atam soruşdu: “İndi bu xəbəri necə çatdıracağıq?” Ziya bəy: “Hər halda gizli saxlamaq da çətin olacaq” – deyə cavab verdi. O gün milli xətibin Mosul, ya da Kərkükdə yatalaq xəstəliyindən ölüm xəbərini alıblarmış. Ziya bəy xəbəri öz xanımına, atam da anama söylədi. Dəhşətli yeniliyin ağırlığı ilə evə çökən sükut xətibin zövcəsini şübhələndirdi. Durmadan “Ürəyim sıxılır” – deyirdi. Bir ara ərinin adını çəkərək “Səhərdən bəri başımdan çıxmır, elə bil səsinə eşidirəm, görəsən, nə olub, yarəbbi?” – deyə ağlamağa başladı. Atamın, anamın, Ziya bəy və xanımının sözlərinin, təsəllilərinin heç bir təsiri olmadı. Qadın heç nəyə baxmadan “mümkün qədər tez evə qayıtmalıyam, ondan mütləq bir xəbər var” – deyib dururdu. Ertəsi gün ilk vapurla İstanbula, onları gözləyən qara xəbəri öyrənməyə getdilər.

ANLAŞILMAYAN ADAM

Bəzi insanların taleyində nə qərribə dəyişikliklər baş verir! Cəmərddir, amma xəsis kimi tanınır. Cəsurdur, amma qorxaqlıqda ittiham olunur. Xətibdir, amma gülünc vəziyyətdə qalıb. Ən gözəl fikirləri söyləyir, lakin dedikləri sayıqlama kimi qarşılanır. Aradan bir müddət ötəndən sonra bir diribaş adam həmin fikirləri alır, özünün düşüncələri kimi cəmiyyətə satıb qazanc yiyəsi olur.

Birinci Türkiyə Böyük Millət Məclisinin stenoqramında taleyi məhz belə olan bir xətibin nitqlərinə tez-tez təsadüf etmək mümkündür.

Atamın ən yaxın dostlarından idi. İkisi də türkçü, ikisi də milliyyətçi, ikisi də qərbçi kimi tanınırdılar. Hətta ikisinin də üzü biri-birinə bənzəyirdi. Gur, dağınıq saçları dalğa-dalğa axıb çiyinlərinə tökülən bu qarayanız, çirkin başda atəşlə parıldayan iri gözlər insana etimad və yaxınlıq hissi təlqin edirdi.

Gəncliyində gözəl imiş, çox gözəl! Təhsil aldığı Parisdə qadınlar üzərində bütün dostlarını qısqandıran, hətta onları özünə düşmən edəcək dərəcədə qısqandıran güclü təsiri varmış! Yaşadığı çoxsaylı eşq macərələrinin ən sonuncusu ilə evlənib Türkiyəyə dönmüşdü. İndi bu incə görünüşlü qadını çox çətinliklə xatırlayıram. Xəstə idi. Bəlkə də həyatının barmaqla sayılacaq illəri qalmışdı. Solmuş, ərimiş, canlı kölgəyə çevrilmişdi. Amma yenə gözəl idi!

Atamın bu dostundan milli ədəbiyyat tariximizə, milli siyasi natiqlik sənətimizin klassik nümunələri arasına daxil edilməyə layiq çoxlu fikirlər, kəlmələr, ifadələr qalıb. Türk millətinə, türk ordusuna topdan

“Mehmetcik” adını ilk dəfə verən o olmuşdu. Türk kəndlisinin anlaya bildiyi dildə ilk şeirləri, ilk səhnə əsərlərini yazan yenə də odur.

Hələ bunlar da hamısı deyil. Birinci Böyük Millət Məclisində qərblə olmaq, Qərb mədəniyyətinin ideyalarını, müəssisələrini qəbul etmək uğrunda ən inadla mübarizə aparanlardan biri də o idi. Qadınların kişilərlə bərabər hüquqa sahib olmasını, köhnə ifadə ilə desək, “təəddüdüzövcət”in (çoxarvadlılıq, birdən artıq qadınla nikaha girmək – V.Q.) aradan qaldırılmasını ilk dəfə tələb edən də o olmuşdu. Bu fikrini Böyük Millət Məclisi tribunasından müdafiə edərkən zərblə masalara vurulan yumruq səsləri, “Sus!” bağırıqları, hədələr, fitəbasmalar arasında aşağıda gətirdiyim hiss və sənət dolu cümlələri söyləyəcək, ən başlıcası isə digərlərinə eşitdirəcək dərəcədə özünə hakim olmağı bacarmışdı: “Əfəndilər, yumruqlarınızı masalara, ayaqlarınızı döşəməyə deyil, mənim, bizim, sizin, hamımızın zavallı analarımızın, nənələrimizin, qızlarımızın başına vurursunuz!”

Heyhat! Birinci Türkiyə Böyük Millət Məclisində onu anlamayanlar yalnız əleyhdarları, müxalif fikirlilər, mühafizəkarlar deyil, həm də öz dostları idi. Hər tərəfdən səsinin kəsilməsi, susdurulması istənilirdi. Elə bir zaman gəlib çatdı ki, artıq başda oturanlara yalvarıb söz istəmək məcburiyyətində qalmışdı: “Bircə kəlmə söyləyəcəyəm, rica edirəm, mənə söz verin”.

“Artıq beş-altı kəlməni beləcə söyləmiş oldunuz!”

Ətrafı bürümüş qəhqəhələr arasında dayanmadan “Söz istəyirəm! Söz istəyirəm!” – deyə bağırır dururdu.

Birinci Millət Məclisinin son məşhur simalarından biri, deyəsən, Xoca Vəhbi Əfəndi¹ özü də aralarında ol-

¹ **Xoca Vəhbi Əfəndi** – Məhmet Vəhbi Çelik (1862-1949) – türk din və siyasət adamı. Osmanlı Məclisi-Məbusanın, I və IV Türkiyə Böyük Millət Məclisinin üzvü olmuşdu.

maqla bütün mühafizəkarların qənimi kimi tanınan bu xətibin nitqlərini, çıxışlarını Xoca Nəsrəddinin eşşəyi ilə bağlı əhvalata bənzədərək aşağıdakı lətifəni danışmışdı: “Nəsrəddin Xocanın eşşəyi bir dağ cıdırı ilə gedərkən yan tərəfdəki uçuruma yuvarlanır. Xoca, heyvanın, ayaqlarının dördünü də qanad kimi cırparaq uçmasına heyrətlənir, “Bizim eşşək nə gözəl uçur!” – deyə bağırır. Amma biçarə eşşək bütün sürəti, bütün ağırlığı ilə yerə cırpılıb paramparça olanda Xoca qaşqabağını töküb deyir: “Uçmağı yaxşı idi, təəssüf ki, yerə qonmağı bacarmadı”.

Vəhbi Əfəndi lətifəni danışb sözlərini belə davam etdirdi:

“Bizim filankəs də sözə gözəl başlayır, amma necə qurtaracağını bilmir”.

Arvadının xəstəliyi, Millət Məclisindən gördüyü rəftar, ətrafında yaranan anlaşılmazlıq haləsi, onu, əvvəldən də düşkünə olduğu içkiyə daha çox bağlayırdı. Bəzən günlərlə evindən çıxmırdı. İş otağına qapanıb alkoqolla, lağ və istehza hədəfinə çevrilən fikirləri, qırılmış qəlbi ilə baş-başa qalırdı.

Dumlupınar Meydan Müharibəsinin¹ birinci ildönümü böyük təntənə ilə bayram edildi. Atam mərasimə böyük qardaşım Əbdürrəhmanla² məni də aparmışdı. Bayram təntənələri bitəndən sonra İstanbula gedirdik. Səhərə yaxın vaqonun koridoruna çıxmışdım. Qəflətən bir az aralıda iki kölgə gözümə sataşdı. Birisi digərinin qolundan

¹Mustafa Kamal Paşa döyüşə rəhbərlik etdiyi üçün bəzən Başkomutanlıq Meydan Müharibəsi də adlanır. Kütahyaya bağlı Dumlupınar adlı yerdə 1922-ci il, avqustun 30-da başlanan və türklərin yunanlar üzərində tam qələbəsi ilə başa çatan son dərəcə mühüm və tələyüklü döyüş əməliyyatı

²Əbdürrəhman Ağaoğlu (1907 -1955) – Əhməd Ağaoğlunun ikinci oğlu. Qrenoblda elektrik mühəndisliyi təhsili almış, Türkiyənin elektrik sənayesinin qurulmasında iştirak etmişdi.

yapışmışdı, ən ağır söyüşlər söyür, həqarət edirdi. Digəri yavaş səslə: “Dayan, qardaşım, bağırma, rica edirəm, sus!” – deyə yalvardıqca söyüş söyən daha da coşur, basqılarını daha da artırır. Diqqətlə baxanda qarşıdakı kölgələrdən birinin çox məşhur bir şair, söyənin isə atamın dostu olduğunu başa düşdüm...

Onu sonuncu dəfə Ankarada, günəşli bir payız günü Kavaklıdərədəki evinin bağçasında gördüm. Məni yanında oturdub qolunu boynuma doladı. “Sizi də öz övladlarım qədər çox istəyirəm” – dedi. Bir az susub durduqdan sonra sözünə davam etdi: “Mən xəstəyəm. Çox xəstəyəm. Atana söylə!”

Üzü daha çox qaraya çalan sarı rəngdə idi. Canlı skeletə bənzəyirdi...

DİNSİZ MÜTƏFƏKKİR

Hafizəmdə, uşaqlıq illərimə dair xatirələrin ən dərin qatında yarıdad, yarıqoxu, bir az səs, cizgiləri silinib getmiş bir neçə üzdən ibarət tablo yatmaqdadır. Alaqaranlıq koridorda yumşaq, isti bir qadın əli qolumdan yapışib iti addımlarla məni harasa aparır. Sol tərəfdə dayanırıq. Bir açarın qılıfın içində çevrildiyini eşidirəm. Pəncərədən düşən işığın xəfifcəsinə aydınlatdığı otaqda burnuma alma, armud qoxusu gəlir. Gözlərim rəflərdə parıldayan rəngbərəng mürəbbə balonlarına sataşır. Divardan salxım-salxım sucuqlar asılıb. Döşəmədə, divar dibinə düzülmüş ağzıaçıq sandıqlarda ərik və gilənar qurusu, fındıq, badam, ceviz rəngdən rəngə çalaraq durmaqdadır.

Qadın ciblərini quru meyvələrlə doldurur. Dolabların birindən qəhvə fincanı boyda şüşə qab götürüb mənə uzadır. Onu əlimə alarkən sevincimdən titrəyirəm. Bu, çox sevdiyim və o zaman “mürəbbə” dediyimiz qatı, ağızda saqqız kimi çeynənə bilən gilənar riçalıdır. Qadının yumşaq əli üzümü oxşayır. “Yenə də bir şey istəyirsənmi?” – deyən şirin səsini eşidirəm.

Azuqə anbarının sahibi, qadının əri dövrün çoxçeşidli fikir cərəyanları arasında mütəfəkkir düha olmaq həvəsinə düşən zaman ətrafının birdən-birə tamamilə bomboş qaldığının fərqinə varmışdı.

Həmyerlilik baxımından özünə yaxın saydığı dostlarından biri – Ziya Göyalp milliyyətçi fikrin mürşüdlüyünü, digəri – Süleyman Nazif¹ ümmət və islamçılıq

¹Süleyman Nazif (1870-1927) – Osmanlı imperatorluğunun son dönəmində və Türkiyə Cümhuriyyətinin ilk illərində ictimai fikirdə yaxşı tanınan şair, yazıçı və ictimai xadim

düşüncəsinin rəhbərliyini çoxdan əllərinə almışdılar. Millətlər və dinlər yığını imperatorluğun idarəçilik müvazinətini saxlayan bu mühüm mənəvi postlar itirildikdən sonra onu ya azsaylı millətlərdən özünə ən yaxın saydığı birinin rəisliyi, ya da bütünlükdə millət və ümmət anlayışlarını yerli-dibli inkarına yönələn fikir cərəyanının bayraqdarlığı missiyası qalırdı. Birinci yolu tutmağa cəsəreti çatmazdı. Odur ki, ikinci yolu seçib, xalqı özünə dinsiz dedirtməkdən çəkinmədi. Artıq dinsizliyi uğrunda döyüşəcəyini qayə kimi qəbul eləyəndən sonra həyatını da dəyişdirməyin zəruriliyi barədə düşünməyə başladı. Özü kimi sakit, bəyazüzlü, balıq əti kimi yumşaqbədənli, azdanışan, amma çox gülən birinci arvadını heç bir səbəb olmadan boşayıb incə, uzunboylu, həmişə şux görünən, ərinin dostları yanında sıxılmadan gülüb-danışan, hər yerdə açıqfikirli və məlumatlı görünməyə çalışan başqa bir qadınla evləndi. Həmin gündən sonra da məndən ötəri yarıqaranlıq koridordakı qılıfa salınan açar səsi, alatoran anbarın qoxusu, o rəngarəng quru yemişlər həmişəlik yox oldu.

Atamın dostu yalnız bir çox fikirlərinin əksər hallarda insanlara, cəmiyyətə onu söyləyən şəxsə nifrət doğuracaq dərəcədə yad və yabançı olması ilə fərqlənmirdi. İncə, uzun boyunun, ensiz çiyinlərinin üstündəki çiçək ləkələri bürümüş qaraşın üzünün çirkinliyi ilə də diqqəti çəkirdi. Çıxardığı məcmuənin hər sayında bu çirkin üzün bəzən bir, bəzən isə iki və ya daha çox rəsmi mütləq əks olunurdu.

İttihad və Tərəqqi liderləri ümmət, yəni islamçılıq, millət və milliyyət fikirlərinə, təmayüllərinə gərəklilik amili baxımından fərqli baxsalar da, hər üçünə eyni iltifatla yanaşmırdılar. Prinsiplərin ikisinə də düşmən kəsilən dinsizlərə isə heç zaman üz vermirdilər. Məhz

həmin səbəbdən atamın bu dostu onların nəzərində həmişə şübhəli adam kimi qalmışdı. Belə münasibət qarşısında o da İttihad və Tərəqqi liderlərinə aramsız hücumları, tənqidləri özünə peşə seçmişdi. Amma ən müxtəlif fikir cərəyanlarını geniş qanadları altında himayə edən Ziya Göyalp ittihadçılarının, dilimizə Qərbin Qustav Le bon¹, Ernest Renan² kimi böyük mütəfəkkirlərindən əsərlər çevirən, cəmiyyətə yeni fikirlər gətirən, özünü bir az da Robespyerə³ bənzədərək Böyük Fransa inqilabının İnsan Haqq və Hüquqları prinsiplərini həyəcanla anladan bu həmyerlisinə bir zərər toxunmasına imkan vermədi.

İnsanlar təsadüfün əlində iradələrinin nə dərəcədə qüvvətli və ya zəif olması nisbətində oyuncağa çevrilə bilirlər. Atamın dostu da zəif iradəli adam idi, ətrafında baş verən dəyişikliklərin qarşısında açdığı fürsət və imkanlardan yalnız kiçik miqyaslarda yararlanmağı bacarırdı.

Mütarikədə⁴ ittihadçıların məğlubiyyətə uğramaları ona irəli çıxmaq, parlamaq imkanı yaradan şans oldu. Amma yeni idarəçilərin dinlə bağlı təəssübkeş münasibəti qarşısında Mütarikənin şərtləri ilə meydana çıxmış səviyyəsiz bir işə baş qoşdu. Bu dəfə dostları heyrətlər içində, düşmənləri isə sevinərək onu Sait Mollanın⁵

¹ **Qustav Le Bon** (1841-1931) – fransız antropoloqu, tarixçi, psixoloq və sosioloq.

² **Ernest Renan** (1823-1892) – fransız filosofu və yazıçı, din tarixçisi, semitoloq, Fransa Akademiyasının üzvü (1878). Sorbonnada təhsil alan Əhməd Ağaoğlunun fikri inkişafında, elmi marağının müəyyənləşməsində mühüm rol oynamışdır.

³ **Maksimillian Robespyer** (1758-1794) – fransız inqilabçısı, Böyük Fransa inqilabının ən çox tanınan və nüfuzlu siyasi liderlərindən biri.

⁴ Birinci Dünya müharibəsindən məğlub durumda çıxan Osmanlı imperiyası ilə Mütəfiq dövlətlər arasında 1918-ci il, oktyabrın 30-da Mudros müqaviləsi imzalanandan sonrakı dövrə türk siyasi tarixində verilən ad. Burada barışıq mənasında anlaşılmalıdır.

⁵ **Sait Molla** (1880-1930) – Osmanlı dövlət adamı, imperatorluq dövründə Şuray-Dövlət üzvü və Ədalət Nazirliyi müstəşarı. İngilis casusu olub. Qurtuluş savaşından sonra Yunanıstana qaçıb.

yanında, "Kürd Yüksəliş Cəmiyyətinin" sıralarında gördülər. Dinsizliklə bağlı görüşlərini dəfələrlə açıq bildirməsinə, müdafiə etməsinə baxmayaraq, Qərbin fikir və ədəbiyyat xəzinəsindən bir çox böyük şəxsiyyətlərin əsərlərini kitablar və məqalələr halında türk mədəniyyətinə qazandırdığı üçün hələ də xətrini əziz tutan sonuncu çevrə də bu hərəkət müqabilində onunla birdəfəlik üzülüşməyi daha məqbul saydı.

İndi ən səviyyəsiz bir siyasi həyat içərisində vurnuxur, Mütarikənin türk tarixindəki yerlərini "məşum" sifəti ilə müəyyən etdiyi insanların arxasından əl çəkmirdi. Anadolunun zəfəri, fəaliyyətinin bu dövrünü də həmişəlik qapatdığı zaman əvvəlcə müxaliflərlə birlikdə məmləkətdən qaçmağı düşündü. Amma nə buna yetəcək parası var idi, nə də mühacirətə elə böyük lüzum görürdü. Məmləkətdə qalması nəticə etibarı ilə onu Yüzəllilərin¹ sırasına düşməkdən qurtardı. Bir müddət, demək olar ki, kimsənin gözünə görünmədən mətbəəsinin qaranlıq künclərində yaşadı.

Ürəyi unudulmasının acıları ilə, beyni özünü yenidən hamıya göstərmək hikkəsi ilə dolub-daşırdı. Cəmiyyətdə mədəni inqilabların başlaması yenidən meydana çıxmaq, varlığını ortaya qoymaq baxımından ona ən münasib imkan kimi göründü. Amma latın əlifbasının qəbulu üçün hələ ittihadçıların zamanında döyüşməmişdimi? Əlifba ilə bağlı fikirləri şöhrətini birdən-birə artırmış, Qərb mədəniyyəti tərəfdarlarının atəşin heyranlığını

¹**Yüzəllilər** – Türkiyə Qurtuluş Savaşı'nın qələbəsindən sonra düşmənlə işbirliyində təqsirli bilinərək Türkiyədən sürgün edilən və əksəriyyəti dövlətin ən yüksək məqamlarında çalışmış türk vətəndaşlarına verilmiş ümumi addır. Bu siyahıya Sultan VI Mehmet və məlyəti, Nazirlər Kabinəsi üzvləri, Sevr anlaşmasını hazırlayanlar və s. daxil idilər.

qazanmışdı. İndi yenə oxşar bir sıçrayış edə, yeni dövrün məşhurları arasında yerini ala bilərdi.

Bir gün altında onun imzası olan və nəslimizi qüvvətləndirmək, köhnə ibarə ilə desək, istifasına (daha da təmizlənməsinə – V.Q.) nail olmaq məqsədi ilə Avropa və Amerikadan "damazlıq kişilər" gətirilməsi təklifini irəli sürən məqaləni oxuyan hər kəs öncə şaşırdı. Sonra isə dəhşət içərisində başını tutdu. Yalnız Babi-Alidə¹ deyil, məmləkətin alim, cahil bütün təbəqələri arasında sanki bir tufan qopdu. Atatürk həyata keçirmək istədiyi ictimai inqilabların bu tipli sərsəm fikirlərlə sarsılacağı, yanlış anlaşılma biləcəyinin üzərində ciddi düşündü. Ən yaxınlardan biri, həm də şöhrətini yazı və fikirləri ilə deyil, Atatürkün "bir işarəsi ilə gözünü qırpmadan hər şey etməsi" ilə qazanan birisi bu məqalədəki "əxlaq, milliyyət, din, heysiyyət, şərəf məfhumlarına zidd mülahizələrə" kəskin etiraz bildirən yazı yazdı. Bu, sözün həqiqi mənasında dinsiz mütəfəkkirin inanc və qənaətlərinə endirilən dəhşətli zərbə idi. Verəcəyi ən kiçik, əhəmiyyətsiz cavabın qarşılığı çox qorxunc ola bilərdi. Odur ki, qələmini, bir daha əlinə almamaq şərti ilə, qırmaqdan başqa çarəsi qalmamışdı.

¹Babi-Ali – Osmanlı hakimiyyəti döneminde sədrəzəm sarayına verilən addır.

HƏRBİYYƏ NAZİRİNİN QARDAŞI

Ailənin bütün üzvləri böyük oğulun qanadı altında ən yüksək mövqelərə yiyələndilər. Böyük oğul Osmanlı imperatorluğunun son illərinə hakim olan ən gözəl üz, ən cəsur hərəkətlər, ən sadə həyat idi. O zamana qədər adı-sanı heç yerdə bilinməyən iyirmi beş yaşlı qaimməqam qardaşını Türk birliyinin, Turan – Qızıl Alma xülyasının gerçəkləşməsi naminə irəli çəkməsi məhz yuxarıda sadaladığım bu üç özəlliyi sayəsində heç bir etirazla qarşılanmadı. Hələ Osmanlı ordusunun Şərqi hüdudlarını aşıb erməni soyqırımına məruz qalan böyük bir türk kütləsini (azərbaycanlılar nəzərdə tutulur – V.Q.) fəlakət günü ərəfəsində xilas etməsi xəbəri İstanbula gəlib çatınca, başqa cəbhələrdəki məğlubiyyətlərin acısı unudulmuş, məmləkət yeni bir həyat eşqi ilə canlanmışdı. Amma heyhat! Bu müvəqqəti, çox müvəqqəti bir nəşə idi. İmperatorluğun müəzzəm çöküşünün son gurultuları lap yaxın zamanlarda eşidiləcəkdi. Nəhayət, həmin gün gəlib çatdı. Ailənin böyük oğlu gözdən qeyb olub əfsanə və macərələrin qəhrəmanına çevrildi. Səsi hər gün bir diyardan eşidildi. İndi tutduğu yolda tək deyildi. Kiçik qardaşı da onun türk aləmində qazandığı şöhrəti çətinlik çəkmədən paylaşdı. Qafqaz İslam Ordusunun gənc komandanı haqqında danışılan hekayətlər, yazılan şeirlər, bəstələnən şərqlər dillərdə dolaşırdı. Milyonlarla insan – qadın, kişi, uşaq qurtuluşla bağlı ümidlərini yalnız ona bağlayırdılar.

Atam bu gənc komandanın siyasi müşaviri təyin edilib onunla bərabər Qafqaza getmişdi. Millət vəkilliyi

də qorunub saxlanırdı. Bu surətlə həm də Osmanlı Məclisi – Məbusanın əsarətdən qurtarılan bir türk məmləkətində ilk təmsilçisi olurdu. Vaxtı ilə istila altındakı türk yurdundan hür və müstəqil türk məmləkətinə köçüb gələn atamdan ötəri indi əsarətdən qurtaran yurdunun xilaskarları arasında olmaq çox böyük səadət idi. Bu səbəbdən də gənc komandana heç zaman üzülməyəcək, qopmayacaq bağlarla daha çox bağlanırdı. Xatirə dəftərlərində ondan bəhs edən səhifələr hələ iyirmi beş yaşındakı ordu başçısının əxlaq və ruh sağlamlığını həyəcanlı şəkildə anlatmaqdadır. Özü hələ çox gənc olan bu adamın əmri altındakı zabitlərin, rəhbərlik etdiyi ordunun ayaqları dəyən hər yerdə buraxdıqları yeganə təəssürat sonsuz heyranlıq hissi idi. Ona bəzi ehtiyaclarının ola biləcəyini xatırlatdıqları zaman verdiyi cavab belə olmuşdu:

“Dostlarım və ordum mənə baxır. Onların da arzuları, ehtiyacları var. Hətta bir dəfə də olsun, tək özümü düşünmək yolunu tutsam, bu xəstəlikdən bir də heç zaman xilas ola bilmərəm. Mənim yanımda bundan sonra belə məsələlərdən bəhs etməyin”.

Sülh anlaşması oldu¹. Yeni hökumət Qafqaz İslam Ordusuna geri dönmək əmri verdi. Gənc komandan zabit dostlarını toplayıb “Mən geri qayıtmayacağam, – dedi, – siz isə sərbəstsiniz”. Sonra onunla qalmaq qərarı verənlərlə birlikdə Qafqazın işğalına başlayan ingilislərə qarşı mübarizəyə qoşuldu. Bu, gənc komandan üçün yepyeni bir sərgüzəştlər dövrəsinin başlanğıcı idi. İstəsəydi, orada Azərbaycan hökumətinin başına keçə bilərdi. Xalq bunu nəinki təklif, hətta israr edirdi. Lakin ingilislərin

¹1918-ci il, oktyabrın 30-da imzalanan Mudros sülh müqaviləsi nəzərdə tutulur.

şəxsini əldə bəhanə tutub müstəqil bir türk dövlətinin – Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulmasına mane olacaqlarını düşündü. Komandası altındakı qüvvələrlə bir yandan yeni Türkiyə Cümhuriyyətinin qurulmasını əngəlləməyə çalışan ermənilər və ingilislərlə döyüşürkən, o biri yandan da Cümhuriyyət ordusunun hazırlanması ilə bağlı tədbirlər görməyə başladı. Həyatının bu səhifəsi şeirlərə, şərqilərə, əfsanələrə mövzu olacaq macərəlarla doludur. İngilislərə əsir düşdü, həbsxanadan qaçıb İrana keçdi. Sonra təkrar Azərbaycana qayıtdı. Nəhayət, ortalıqda heç bir ümid yeri qalmadığını biləndə, böyük qardaşı Ənvərin Türküstanda şəhid olması xəbərini alanda üzünü Avropaya tərəf çevirdi.

Atamdan mənə qalan bir neçə dostdan biri də o idi. İllərlə davam edən münasibətlərimizin üzərimdə buraxdığı təsir, yəqin ki, atamınkı ilə eyni olardı. Gənclik illərinin yaraşığından heç bir şey qeyb etmədən yavaş-yavaş ixtiyarlaşan bu adam həyatının son on ilində ailəsinin, bir vaxtlar soyqırımından qurtardığı türk məmləkətləri mühacirlərinin, nəhayət, İttihad və Tərəqqi hərəkatından həyatda qalmış son insanların ətrafında toplandıqları, ümid və təsəlli, həyəcan və qəlb rahatlığı tapdıqları bir əlaqə, birləşmə nöqtəsinə çevrilmişdi. Ankarada, Yenişəhirdə Hüseyin Babanın evindəki otağı onunla çox səmimi, çox həyəcanlı görüşlərimizə şahiddir. Əski ittihadçı, həqiqi milliyyətçi olan Hüseyin Baba, İttihad və Tərəqqinin tək varisi olaraq hələ də həyatdadır.

Hüseyin Baba barəsində İttihad və Tərəqqinin tək varisi deyirəm. Bu, həqiqətən də, belədir. Mərhum Əyyub Sədri ilə Hüseyin Baba özlərinə əmanət olunanları qoruyub saxlamağı bacardılar.

Qafqaz ordularının əski baş komandanı türk dünyasının əsarətdən qurtulması ilə bağlı ürəyinin dərinliklərində bəslədiyi ümidləri heç zaman qeyb etmədi. Hətta İkinci Dünya müharibəsində bir ara bu ümidlərinin həqiqətə çevriləcəyinə belə inandı! Onunla həmin vaxt olan bir görüşümüzü indi də çox yaxşı xatırlayıram.

Mənə dövrün Baş naziri¹ ilə söhbətini xırdalıqlarına qədər nağıl etdi. Alman ordularının keçəcəkləri yolu xəritədə uzun-uzadı göstərdi. Almaniyada gələcəyin türk dövlətlərinin hökumətlərini indidən qurmağın zəruriliyini, bu məqsədlə bəzi təmaslarda olduğunu dedi. Artıq burada ticarət işlərini tamamilən dayandırdığını, alman ordularına qoşulub Rusiyanın içərilərinə qədər gedəcəyini, bir sözlə, məsələ ilə bağlı bütün plan və düşüncələrini təfərrüatlı şəkildə anlatdıqdan sonra “Tək bir şeydən qorxuram, – deyə əlavə etdi. – Alman liderlər çox qaba adamlardır. Xalqın psixologiyasından bir şey anlamırlar. Rusiya tamamilən çökmədən əsir millətlərin istiqlalından söz açmaq belə istəmirlər. Halbuki bu millətlərin müstəqilliyini indidən elan etmək, onların mühacir hökumətlərini Berlində qurub indidən bütün dünyaya car çəkmək lazımdır”.

Şübhələrimi söylədim: hələ Birinci Dünya müharibəsinin sonunda alman ordularının müttəfiqimiz olduğu halda Qafqazda bizimlə üz-üzə gəldiklərini, necə çarpışdığımızı xatırlatdım. “Məğlub olmağa məhkumdurlar, – dedim, – çünki qabadırlar, özlərindən çox razıdırlar, bir az da zalımdırlar”.

Almaniyaya böyük həyəcanla yollandığı səfərdən üç ay sonra geri döndü. İlk görüşümüz zamanı “Çox məyus

¹ Həmin dövrdə Türkiyə Cümhuriyyətinin baş naziri Şükrü Saracoğlu (1887-1953) idi.

qayıtdım, onların əlindən bir iş gəlməyəcək, artıq buna tam əminəm” – deyə almanlardan uzun-uzadı şikayətləndi.

Osmanlı ordusunun xatirələri arasında böyük, şərəfli yerinə, mənsub olduğu ailənin şöhrətinə, bir qisim ailə üzvlərinin siyasi və hərbi nüfuzunun, əlaqələrinin hələ də qorunub saxlanmasına baxmayaraq, dövlətdən hər hansı bir vəzifə təmənnasında olmadı. Sırası vətəndaş kimi yaşadı. Özünə keramika – çini hazırlamaq sənətini seçdi. Çiniçilik hələ uşaq yaşlarından böyük maraq göstərdiyi, dərinlən öyrəndiyi, həqiqi sənətkar ruhu və həvəsi ilə gördüyü bir iş idi. Lakin bütün səylərinə rəğmən, bu sahədə müvəffəq ola bilmədi. Sonradan Qafqaz İslam Ordusu əski baş komandanını bir silah fabrikinin başında gördük. Burada öz icadı olan top mərmisi ucluqlarından tutmuş tapançaya¹ qədər çeşidli silahlar, yenə öz ixtirası əl bombalarından top mərmilərinə qədər çeşidli partlayıcı maddələr istehsal olunurdu.

Bütün bu icadlar, ixtiralar üzərində böyük şövqlə çalışırdı. Hazırladığı hər mərmə, doldurduğu hər güllə, dəzgahdan çıxan hər tapança və mərmə ucluğu onun nəzərində türk ordusunun bir az daha qüvvətlənməsinə xidmət edən müqəddəs iş idi. “Qızıl Alma röyasının” bu əbədi xəyalpərəsti fabrikində istehsal olunan silahları mənə göstərərək izahat verən zaman səsi həyəcədən titrəyir, üzü saralırdı. Hərdən isə əyilib qulağıma bəzi gizli, qorxunc silahların hazırlanması üzərində çalışdığını pıçıldayırdı.

¹ İxtira etdiyi və özünün silah zavodunda istehsalına başladığı yarıavtomatik “Nuri Killigil” tapançası bizim günlərdə də İstanbul hərbi muzeyində nümayiş etdirilir.

Zeytunburnunda¹ qurduğu kiçik atelyeni qısa zamanda çox böyük bir fabrikaçevirib Xaliçə² köçürdüyü zaman illərdən bəri davam edən sıxıntılarn, dönə-dönə üzləşdiyihəqsız rəqabətlərin, gözdən salınmanın, xüsusi yaradılan çətinlik və maneələrin yorğunluğunu, əzabını bilmərrə unutdu. İndi böyük imkanlara malik iş adamı kimi çalışmağa başlayırdı. Bir neçə aylıq fasilədən sonra bir günortaüstü onunla Ankarada, İş Bankının qarşısında rastlaşdım. Yorğun, dalğın halı vardı. Səbəbi ilə maraqlandım. “Heç təsəvvür edə bilməzsınız, yenə necə çətinliklərlə üz-üzəyəm, – deyə cavab verdi. – Hamısı sanki əl-ələ veriblər. Bütün qara, xəbis qüvvələr “Müvəffəq olmayacaqsan!” hikkəsi ilə qarşımda boyaboy düzülüblər. İçim üsyanla doludur! Fabriki, icadlarımı, layihələrimi – nə varsa hamısını, hamısını vurub dağıtmaq, dünyanın göz işləməyən, kindən, həsəddən, dedi-qodudan uzaq, gizli bir nöqtəsinə çəkilmək istəyirəm”.

Təsəlli verdim, bu sözlərin ona heç yaraşmadığını dedim.

Güldü, “Əlbəttə, – dedi, – hirsimdən belə danışırım, yoxsa bu mərhələni də mütləq uğurla başa vuracağam”.

Dörd gün sonra əlimə aldığım ilk səhər qəzetində İstanbulda bir silah fabrikinin havaya uçduğunu oxudum. Öncə o qədər də diqqət yetirmədim. Aradan, bəlkə də, yarım saat keçmişdi ki, oxuduğum xəbər birdən-birə təzədən yadıma düşdü. Qəzetin həmin səhifəsini təkrar açdım. Bu dəfə içimə şübhə toxumu düşdü: havaya uçan

¹ Zeytunburnu – İstanbulun Mərmərə dənizi sahilindəki bir rayonu. 1957-ci ildə ilçə statusu almışdır. Şəhərin bir çox əsas sənaye müəssisələri bu rayonda yerləşir.

² Xaliç – İstanbulun Avropa hissəsində, Çatalca yarımadasında yerləşən rayon. Şəhərin qədim və tarixi abidələrlə zəngin hissəsidir. Bəzən Qızıl Buynuz da adlandırılır.

fabrik birdən onunku olmasın? Verilən məlumat çox mübhəm və qaranlıqdı. Hüseyn Babanı telefonla aradım. “Bəli, onun fabrikidir” – dedi və titrək səslə əlavə etdi: “Fəci bir ehtimal da var. Özü də fabrikdə olub. İndi axtarırlar, heç bir yerdə tapa bilmirlər”. “Fəci ehtimal” ertəsi gün gerçəyə çevrildi. Turan idealının ən təmiz, ən saf, ən imanlı aşiqi vücudundan bu dünyaya tək bir parça da buraxmadan bir an içində yoxluq aləmində qeyb olmuşdu.

SİYASƏTİN ÜSTÜNDƏKİ ADAM

Üç qardaş idilər¹. İkisi qarayanız üzləri, ucları bir az qırmızıya çalan burunları, dən düşmüş qara, qalın qaşları, qarşısındakılara hiddətlə baxdığı təəssüratını yaradan gömgöy gözləri ilə bir-birlərinə bənzəyirdilər. Boyları da, aşağı-yuxarı eyni olardı. Ən kiçikləri olan üçüncü isə qısa boylu, arıq, sarışın idi. Şabalıd rəngli gözlərində həmişə cəlbedici bir parıltı diqqəti çəkirdi.

İndi o qədər də yaxşı xatırlaya bilmirəm. Bu fərqlilik, deyəsən, anadan ayrı olmaları ilə bağlı idi. Amma xarakter, rəftar, davranış, ruh halı baxımından onları biri-birinə qardaş saymaq mümkün deyildi. Ən böyükləri yalnız ailə daxilində deyil, bütün cəmiyyət içində, hətta Hilali-Əhmər (Qırmızı Aypara – V.Q.) kimi yalnız şəfqətdən yoğrulmuş bir çevrədə də əsəbi, hirsli, tünd-məcaz idi. Xasiyyətinin tündlüyünə rəğmən, bu təsisatı quraraq tariximizdə bir çox xeyirxah işlərin banisi kimi mühüm yer tutmasını ayrıca qeyd etmək lazımdır. Lakin Hilali-Əhmərə rəisliyi dövründə Qızıl Ay aşxanalarında fəqirlərə eşşək əti yedirtməsi də geniş dairədə şöhrət qazanmasının bəlli-başlı səbəblərindən biri olmuşdu.

Ona əsla bənzəməyən digər qardaşı sakit, yumşaq-xasiyyətli, azdanışan, kim bilir, bəlkə də, ümumiyyətlə, çox az düşünən adam idi. Mən bu üç qardaşdan yalnız biri barəsində – atamın, anamın, mənim, bacı-qardaş-

¹Haqqında bəhs olunan şəxsin digər iki qardaşı da XX əsrin əvvəllərində türk tibb tarixində öz izlərini qoymuşlar. Doktor Cəlaləddin Muxtar Özden (1866-1947) dermatologiya, doktor Kamal Muxtar Özden (1874-1958) isə bakteriologiya sahəsində tanınmış mütəxəssislər idi.

larımın ürəklərində və ruhlarında yaxın dost, əqrəba, nəhayət, yaxşı bir insan nümunəsi kimi yaşayan üçüncüdən söz açmaq istəyirəm.

Üç qardaşın üçün də eyni sənətə – həkimliyə sövq edən səbəblər mənə bəlli deyildi. Amma bir həqiqət var ki, ağ həkim geyimi hər mənada və hamıdan daha çox üçüncüyə yaraşır. İsveçrədə təhsilini bitirib Türkiyəyə döndüyü gündən ta ölünəcəyə qədər hər yeni mərhələdə şöhrəti daha da artdı. Hər yerdə çox bilikli həkim, yaxşı insan, böyük müəllim kimi qəbul edildi. Heç vaxt bu sözün birbaşa, dar və müstəqim mənasında siyasətə qatılmadı. Fəqət cəmiyyətin diqqətini çəkən hər mövzuda varlığını nümayiş etdirdi. Sultan Əbdülhəmiddən¹ Cümhuriyyətə qədər gəlib-keçən bütün dövrlərdə məmləkət məsələləri ilə bağlı daim fikirləri soruşuldu. Mütarikə zamanı sultan Vəhdətəddinin² topladığı Səltənət Şurası qaliblərin mərhəmətinə sığınmaq qərarı verəndə etirazını bildirən bir neçə şəxsdən biri də o idi. Milli Mücadiləyə³ düşmən kəsilən Babi-Ali hökumətini hər yerdə öz adı ilə, açıq tənqid etməkdən çəkinmədi. İttihad və Tərəqqinin fəaliyyətinin yaratmaz tərəflərini ittihadçılar özləri də onun dilindən əsib-coşmadan, əsəbiləşmədən dinləyirdilər. Beləcə, daim siyasətin üstündə qalan bu adam yalnız bir dəfə, o da bir neçə aylığa və yalnız

¹ **Sultan II Əbdülhəmid** (1842-1918), 34-cü Osmanlı sultanı, hakimiyyət dönəmi 1876-1909-cu illəri əhatə edir. Gənc türklər tərəfindən devrilərək Salonikə sürgün edilmişdi.

² **VI Murad, yaxud Sultan Vəhidəddin** (1861-1926), 36-cı və sonuncu Osmanlı sultanı. 1918-1922-ci illərdə hakimiyyətdə olmuş, 1923-cü ildə ailəsi ilə birlikdə ölkədən çıxarılmışdı.

³ **Milli Mücadilə** – Türk Qurtuluş Savaşı və İstiqlal Hərbi də adlanır. 1919-cu il, mayın 19-dan 1923-cü il, oktyabrın 19-a qədər Mustafa Kamal Paşanın rəhbərliyi ilə İngiltərə, İtaliya, Fransa, Yunanıstan və Ermənistanın hərbi müdaxiləsinə qarşı aparılan və Türkiyə Cümhuriyyətinin qurulması ilə nəticələnən milli-azadlıq mübarizəsi

dostluq xatirinə tərəfsizliyi bir yana buraxdı. Demokrat Partiyası¹ qurulandan sonrakı ilk seçkilərdə Xalq Partiyası liderinin israrları önündə tab gətirmədi, adı və şöhrəti ilə partiyaya səs qazandırmaq, qələbə şansını artırmaq üçün namizədliyinin İstanbuldan Millət Məclisinə irəli sürülməsinə razılıq verdi və millət vəkili oldu.

İndi bu sətirləri yazdığım zaman Çağaloğlundakı² mülkünün üst qatındakı böyük, işıqlı müsafir salonu gözlərimin önünə gəlir. Bər-bəzəksiz, sadə, zərif əşyalar, divarlarda hər zaman heyranlıq və heyrətlə baxdığım tablolar, masaların üzərində kiçik, incə, hətta əlimi uzadıb toxunmağa cəsarət etmədiyim heykəlciklər vardı.

Anamla xanımı söhbət edirdilər. Bir az sonra doktor özü içəri girir. Ona sevinc dolu nəzərlərlə baxıram. Hər zaman olduğu kimi, gözlərim yenə ayaqlarındadır. Onun nə evimizdə, nə də başqa yerdə görmədiyim ayaqqabıları uşaqlıq illərimdən hafizəmdə dərin iz salan bir neçə geyim əşyasından biridir. Mənə dabansız, hətta altsiz təsiri bağışlayan, məxmər kimi qara dəridən tikilmiş ayaqqabılarla onun kiçik, cansız vücudu arasında qəribə bağlılıq vardı. Sonra bir neçə dəqiqəliyində ayağa qalxan xanımı ilə aralarındakı boy fərqi yüz dəfələrlə müşahidə etsəm də, yenə heyrətimi saxlaya bilmədim. Bu cansız, balacaboy adamda o irigövdəli, cantaraq xanıma mütləq hökm etdiyini göstərən bir əda vardı.

İsveçrədə, universitetin tibb fakültəsində təhsil aldıkları zaman tanış olmuşdular. Qadın Gürcüstanın çox tanınmış, əsil-nəcabətli ailələrindən birinin qızı idi. Gürcülükdən

¹ Türkiyədə 1946-cı ildə qurulan siyasi partiya. 1950-ci il seçimlərində hakimiyyətə gəlmiş və on il iqtidar partiyası olmuşdu. 1960-cı il mayın 27-də hərbi çevriliş yolu ilə devrilmişdi. Həmin ilin sentyabrında isə partiyanın fəaliyyəti yasaq edilmişdi.

² **Çağaloğlu** – İstanbulun Fatih ilçəsinin sərhədləri içərisindəki tarixi rayon. Adını XVI əsrdə Osmanlı sədrəzəmi olmuş Ciğalazadə Sinan Paşadan götürmüşdür.

gələn xüsusiyyətləri ilə zəka və hiss dərinliyi qarşısında duyduğu heyranlıq, mistik rus ədəbiyyatının təlqinləri ilə içərisində yetişdiyi mühitin romantik ab-havası və ənənələrinin birləşməsindən doğan həyəcan nəticəsində gürcü gözəli ürəyini bu cansız vücudlu, balacaboylu, iri şabalıdıgözlü, danışdığı zaman ideallarını dərin, incə ağıln bəhrəsi olan gözəl dillə anladan türk dostuna çaldırılmış və hər zaman birlikdə olmaq qərarını vermişdilər. Ailəsinin bütün etirazlarına baxmayaraq, gürcü qızı türk sevgilisi ilə evlənib İstanbula köçmüşdü.

Atam qadının atasını və əmilərini hələ Qafqazda yaşadığı dövrdən çox yaxşı tanıyırdı. Aradan illər keçəndən sonra ya atası, ya da əmilərindən biri müstəqil Gürcüstanın prezidenti olmuşdu. Lakin doktorun xanımı o qədər türkləşmişdi ki, bu xəbəri də evləndikləri gündən ailəsinə və Gürcüstana aid digər xəbərlər kimi xüsusi maraq göstərmədən qarşılamışdı.

Atamın Malta sürgünündə olduğu illərdə yarıqaranlıq bir otaq xatırlayıram. Geniş çarpayıda halsız, xəstə vəziyyətdə yatmaqdayam. Üzərimə əyilmiş üzləri görürəm. Budur, anam, budur, atamın dostu, onun yardımçısı, yaxud feldşeri... Atamın dostu qollarımı bərk-bərk tutub feldşerin mənə iynə vurmasına imkan yaradır. Uşaqlığımın bəzən qaranlıq, bəzən işıqlı, bəzən həzin, bəzən nəşəli xatirələrinin bir çoxunda bu doktorun üzünü eyni parlaq, eyni təsəlliverici, eyni dərddə şərik və nəvaziş dolu halı ilə gözlərim önünə gətirirəm.

Qəribədir, ən balacamızdan tutmuş atama qədər, ailəmizin bütün üzvlərinin dostu olmağı bacarmışdı. Ümumiyyətlə, doktor sevdiyi və onu sevən bütün insanlarla belə münasibət qurmaq fürsətini əldən qaçırırdı.

Yaşlarımız artırdı. Bu dəfə doktorla artıq ilk eşqlərimizə

qədər bütün hisslərimizi çəkinmədən paylaşdıq. Dediklərimizin hamısını dinləyir, bəzən cavablar verir, bəzən isə səmadakı ulduzları göstərib onların hərəkətlərini anlatmağa çalışırdı.

Anamın xəstəliklərinin başladığı günlərdən müalicəsi ilə özü məşğul olurdu. Şəfa tapmayacağını, yavaş-yavaş ölümə doğru sürükləndiyini yaxşı anlayırdı. Bu səbəbdən də xəstəni dava-dərmandan daha çox təlqinləri ilə sakitləşdirməyə, rahat etməyə çalışırdı. Saatlarla yatağının yanında oturub danışır, xatirələrini bölüşür, tibbdəki yeni kəşflərdən, tarixdən, ədəbiyyatdan, fəlsəfədən söz açırdı. Anam ölümündən qabaqkı neçə illər ərzində bəzən doktorla baş-başa qalmaq istəyir, otaqdan çıxmamızı xahiş edirdi. Belə təkbətək söhbətlərdən sonra doktor bizə xəstəliyin get-gedə irəlilədiyini xəbər verirdi. Anam mümkün qədər sakit şəraitdə, hüzur içində saxlamamızın vacibliyini söyləyirdi. O illər atamın həyatının çox qarışıq dövrü olduğundan, xəstənin yanında bu barədə danışmağa icazə vermirdi. Ümumiyyətlə, siyasət mövzusunda toxunmağı tamam yasaq etmişdi. Hər dəfə doktorla təkbaşına söhbətlərdən sonra anamın üzündəki iztirab cizgiləri sanki bir az yumşalmış kimi görünürdü. Ümumi vəziyyətində bir müddət davam edən yaxşılaşma nəzərə çarpırdı. Sonralar öyrəndik ki, ikilikdə aparılan bu gizli söhbətlərdə anam ailə başçısının – atamın məruz qaldığı mənəvi iztirablar azacıq da olsa, səngiyənə qədər həyatda qalmaq, yaşamaq, ona mənəvi dəstək olmaq istəyirmiş!

Atam ölüm yatağına düşəndə doktor Bolqarıstanda idi. Geri dönər-dönməz bizə gəldi. Hamımızı başına topladı. Bir yandan ağlayır, o biri yandan da ölümün, insanın Allah hüzuruna çıxmamışdan əvvəl verdiyi son imtahan olduğunu deyirdi. Ona atamın ölümündən bir

neçə dəqiqə əvvəl "İnsan canlı maşındır. Hər maşın kimi o da günün birində durmalıdır" – dediyini söylədik. Bir az dayanıb "Ah, qoca Əhməd bəy, – dedi, – həyatdakı bu son sualın cavabını nə yaxşı veribsən!"

Xanımının ölümündən sonra doktorun həyatı əvvəlki nizamını itirməyə başladı. İndi bu sakit təbiətli, mütəfəkkir, yumşaq adam özünü çox çılgın aparır, fakültədə professor həmkarlarına, tələbələrinə, universitetdən kənardə dost-tanışlarına, hətta xəstələrinə qarşı kəmhövsələlik və əsəbilik nümayiş etdirirdi. İztirab girdabına düşən hər kəsə təsəlli verməyin ustası olan doktor indi özü özünü sonsuz maddi və mənəvi acılara təslim etmiş kimi görünürdü. Görəsən, düşdüüyü vəziyyət bütün həyatı boyu haqqında bir ağızdan deyilən "yaxşı adam" təsəvvürünü zədələyə biləcəkdimi?

Yavaş-yavaş fakültədəki kafedrasından, dostlarından, xəstələrindən uzaqlaşdı. İndi özünü tək bir şeyə həsr etmək istəyirdi: həyat, cəmiyyət, xəstəlik, sağlamlıq, yaxşılıq, pislik, Allah – bir sözlə, bir kəlmə ilə ətrafını sarmış bütün maddi və mənəvi varlıqlar haqqında həyatı boyu hasil etdiyi inancları qələmə almaq fikrinə düşmüşdü. Bu işə yorğun əhvali-ruhiyyə, ələmli ruh halı ilə başladı. Hələ əsərinin ilk səhifələrini qələmə alarkən onu bir neçə ay sonra ölümə götürəcək xəstəliyini ilk dəfə özü təşxis etmişdi. Ölümünə qədər çox qısa zamanı vardı. Kimsəyə bir şey söyləmədən əsərini bitirməyə çalışdı. Lakin günün birində hətta qələmi əlində tuta bilməyəcək dərəcədə taqətsiz olduğunu görəndə dostlarına xəbər verdi. Xəstəliyi xərçəng idi və daha iş işdən keçmişdi...

QƏRİBƏ BİR VƏKİL

Qısa ayaqlarının şişman vücudunu daşıya bilmək üçün həyatı boyu, xüsusən də ömrünün son illərində necə əzablara qatlaşdığını yaxşı xatırlayıram. Ayaqları axırda ona üsyan etdilər, ölümünə yaxın sahiblərini həmişəlik yatağa mıxladılar. Bütün həyatı təzadlar, eniş və yüksəlişlər içində keçən bu adam xəstə yatağında özündən başqa kimsənin cəsarət etməyəcəyi, cəsarət etmək nədir, hətta ağına belə gətirə bilməyəcəyi bir işə girişdi: yatağında oturub dünya fikrinin yüzə yaxın əsərini yalan-yanlış, doğru-əksik, fəqət qorxunc bir inadla türk dilinə çevirdi.

Maçkada¹, atamgilin evinə yaxın yaşayırdı. Yorğunluqdan ayaq üstə güclə dayanan xidmətçisi səhər saat beşdən başlayaraq hər yarım saatdan bir, başda atam olmaqla bir çox dostlara kiçik məktublar daşıyırdı:

"Miri-möhtərəm!

"Ölü evindən qeydlər"² romanının fransızcaya tərcüməsinin 100-cü səhifəsində qarşıma belə bir kəlmə çıxdı. Əcəba, onu türkcəyə necə çevirmək olar?"

"Vəlineməti-mənəvim.

Demokratiyanı ölkə vətəndaşlarına daha yaxşı anlada bilmək üçün hansı kitabı tövsiyə edirsiniz? Bir neçə həftə ərzində nəşr etməyə hazırım".

"Böyük dost!

Mən durub gələ bilmirəm deyə, sizə həsrətmi ölməliyəm? Təşrif gətirib bir fincan qəhvəmi içərsiniz, birlikdə yeni tərcümələrimi oxuyarıq, bəzi yerlərini redaktə edərsiniz..."

¹ **Maçka** – İstanbulun Avropa hissəsində tarixi rayon. Uzun müddət əhalisi əsasən rumululardan və ermənilərdən ibarət olmuşdu.

² Rus yazıçısı F.M.Dostoyevskinin məşhur romanı nəzərdə tutulur.

Atam yuxudan oyandığı zaman belə məktublardan beşi, bəlkə də onu yazı masasının üstündə olardı. Aydın məsələdir ki, yalnız birinə, ikisinə cavab verə bilirdi. Amma yataqdakı adamı məmnun etməyə bu da yetirdi.

Biri-birinə qanlı düşmən sayılan adamların eyni dərəcədə səmimi dostu olmağı bacarırdı. Mütarikə dövründə İttihad və Tərəqqi liderlərini Kürd Mustafa Paşa məhkəməsində¹ müdafiə etməkdən çəkinməmişdi. Amma ixtilafçıların yanından da çox uzağa getməzdi. Səyisiz-hesabsız ölüm təhdidlərinə rəğmən, Torlakyan davasının² həqiqi qəhrəmanına çevrildi. Cümhuriyyətin ilk illərində heybətli, qorxunc İstiqlal Məhkəmələri³ önündə İstanbul qəzetçilərinin günahsızlığını sübuta çalışarkən Ankaranın qapalı iqtidar dairələrinə soxulmaq üçün də yollar arayıb tapmağı bacarırdı.

Nəhayət, dövrün məşhur bir ədliyyə nazirinin⁴ üzərinə dünyada çox az siyasət adamının məruz qaldığı şiddətli hücumla keçərkən onun çevrəsindəki güc sahiblərinin, hakimi-mütləqlərin gözüne sevimli görünmək

¹ İstanbulu işğal edən Müttəfiq dövlətlərin iradəsi ilə yaradılmış hərbi məhkəmə. Rəhbərliyinə kürd əsilli Osmanlı hərbiçisi Mustafa Yamolki (1866-1936) gətirildiyindən, bir çox mənbələrdə Kürd Mustafa Paşa məhkəməsi kimi tanınmışdı. Ədalətli mühakimə prosesi aparmaqdan daha çox İstanbulu işğal etmiş Müttəfiq qüvvələr komandanlığının əmr və tapşırıqlarını yerinə yetirirdi. Anadoluda Milli Mücadilə hərəkatına rəhbərlik edən Mustafa Kamal Paşa, habelə erməni, rum və Suriya soyqırımlarının suçluları kimi Ənvər Paşa, Tələt Paşa və Camal Paşa, eləcə də İttihad və Tərəqqi Partiyasının bir sıra liderləri barəsində ölüm hökmü çıxarmışdı.

² Azərbaycan Cümhuriyyətinin keçmiş daxili işlər naziri Behbud xan Cavanşiri 1921-ci il iyulun 18-də qətlə yetirən erməni terrorçusu, erməni milli özünümüdafiə alayının döyüşçüsü Misak Torlakyan üzərində Müttəfiq dövlətlər komandanlığının qurduğu oyuncaq məhkəmə prosesi.

³ Milli Mücadilə dönəmində təxribatçı ünsürlərə, dezertirlərə qarşı qurulmuş xüsusi məhkəmə. Ankara, Əskişəhir, Konya, Sparta, Sivas, Kastamonu, Pozantı və Diyarbəkirdə olmaqla 8 belə məhkəmə fəaliyyət göstərirdi. Ankara İstiqlal Məhkəməsi istisna olmaqla, 1921-ci ildə onların hamısı ləğv edilmişdi. Ankara məhkəməsi isə 1927-ci ilə qədər fəaliyyət göstərmişdi.

⁴ Hadisələrin cərəyan etdiyi dövrdə ədliyyə naziri Atatürkün yaxın silahdaşlarından biri olan Mahmud Esad Bozqurd (1892-1943) idi.

imkanını da əldən verməmişdi. Həmin son davasından xatırladığım əksəriyyəti qəribə, bir qismi gülünc, bəziləri isə ibrətamiz təsir bağışlayan səhnələr vardı.

Hakimlər önündə, divan qarşısında əli əl üstündə dayanmışdı. Həyatında ilk dəfə məhkəmədə müttəhim rolunda çıxış edirdi. Lakin dəmir qəfəsə yüzlərlə dəfə girib-çıxan adam kimi sakit və həyəcansız idi. Çəkişdiyi ədliyyə nazirini "Bəzi adamlar var ki, günah bataqlığına dizlərinə qədər batıblar. Bəziləri göbəklərinə, bəziləri isə boğazlarına qədər həmin bataqlığın içindədirlər. Fəqət bu yuxarıda oturan şəxs (o zaman nazirlik Ankaradakı ədliyyə binasının üst qatında yerləşirdi) başından yüz kilometr yuxarıya qədər günah içindədir" – sözləri ilə ittiham edərkən səsi sakit, duruşu itaətli, halı toxtaq idi. Qəzəbini "Ey hakimlər, əgər belimə məhkumluq yükləməsəniz, bu ədliyyə naziri sabah bir qərarnamə ilə məhkəməni ləğv edər, ertəsi gün başqa hakimlərdən ibarət təzə məhkəmə qurar", "Vəkili olduğum şəxsi təxliyə etdirmək üçün bütün qanuni yollara baş vurdum, ancaq heç nə alınmadı. Sonda həmin şəxs işini özü həll etdi. Gözəl bir xanımı yuxarıdakının əziz dostlarından birinin yanına göndərəndən iyirmi dörd saat sonra müttəhim sərbəst buraxıldı" – deyə məhkəmədə yerdən yerə sürüdüüyü ədliyyə nazirinin yanına iclasdan çıxar-cıxmaz dövrün ən seçkin, ən üzde olan insanların minnətçi göndərirdi.

Üstəlik, bu vəkilin ədliyyə nazirinin ən yaxın dostlarından biri olduğuna, kimi və necə inandırmaq mümkün idi? Nazir hətta vəkil dostuna "Lazım gəlsə, imzamı atıb məndən istədiyini yerə məktub da yaza bilərsən" – demişdi. Bir gün bu səlahiyyətdən istifadə etmək fikrinə düşdü. Amma toxunmaq istədiyi çox

həssas, incə məsələ idi. Nazirin açıq kartının heç bir təsiri olmadı. O zaman hiddətindən dostu nazir barədə şikayət dolu məktubu "Cankayada Türkiyənin ən böyük adamına" ünvanı ilə Atatürkə göndərdi. Məktub tədbir görülməsi üçün Cümhurbaşkanı köşkükdən Ədliyyə Nazirliyinə qaytarıldı. Nazirə həqarət ittihamı ilə vəkil barəsində məhkəmə başladı. Məhkəmədə səsi gəldikcə bağırırdı: "İddia məqamı (prokuror – V.Q.) mənim məktubu Cümhur rəisinə yazdığımı söyləyir. Xeyr, mən Cümhur rəisinə deyil, Türkiyənin ən böyük adamına müraciət etmişəm. Bu şəxs sabah "Daha Cümhur rəisi olmaq istəmirəm" – deyib vəzifədən çəkilsə, əcəba, o zaman Türkiyənin ən böyük adamı olmaq sifətini də qeyb edəcəkmisən? İddia məqamı, həqiqətənmisən belə fikirdədir? Mustafa Kamal, hansı vəzifəni daşıyarsa daşısın, yaxud fərqi yoxdur, heç bir vəzifəsi olmasın, hər zaman Türkiyənin ən böyük adamı olaraq qalacaqdır!"

Prokuror rəngdən rəngə düşür, "Ara qarışdırır! Ara qarışdırır!" – deyərək özünü yerdən yerə vururdu.

Məhkum edildi. Amma bu nəticə də hirsini, hikkəsini soyutmadı. Yalnız boş bir şeyin üstündə həbsxanadakı məhkum yoldaşlarının birindən möhkəm yumruq yeyəndən sonra düşmənin axırına çıxmaq üçün özünün əl atdıqlarından fərqli vasitələrin də olduğunu anladı.

Bəlkə də böyük bir vəkil şöhrəti qazanmadı, amma yaman adam kimi tanınmaq fürsətini də əldən qaçırmadı. Buna necə nail olmuşdu? Həyatın gündəlik hadisələrinin içindən asanlıqla sıyrılib çıxıb çıxıb, ehtiyac duyduğu təqdirdə ən sarsılmaz mübarizə əzminin yanına heç bir dəftər-kitaba sığmayan təslim qərarı qoymağa əsla tərəddüd etmədi. Həyatı başdan-başa oyun, əyləncə kimi yaşayırdı. Hər daşın altından çıxır, gah vəkil, gah

iş adamı, bəzən fabrik sahibi qiyafətində peyda olurdu. Amma heç vəchlə meydanı boş buraxmırdı.

Mütarikə zamanı, atam Malta sürgünündə olarkən kirayədə qaldığımız evin sahibi bizi zorla bayıra atmaq istəyirdi. Gətirdiyi bəhanə də öz baxımından əsaslı idi: indi ingilislərin əlində əsir olan köhnə, qatı bir ittihadçının ailəsini evində necə kirayənişin saxlaya bilərdi?

Anam dərhal bu yaman adamın, köhnə dostun üstünə getdi. Vəkil axıra qədər dinləyəndən sonra tələsik məsləhət verməyə başladı. “Sitarə xanım, – dedi, – dərhal evə get, ən nimdaş, köhnə-kürüş paltarlarını gey, üst-başını bir az cır, saçlarını dağıt, dərhal da düz-döğru ingilis işğal qüvvətləri komandanının qarşısına çıx, “Ərimi alıb aparmısınız, indi kirayə qaldığım evin sahibi məni döyür, bu hallara salır” – deyə şikayət elə, ağla, fəryad qopar. Mənə də oradan telefonla xəbər ver, dərhal özümü çatdıracağam”.

Anam “Mən belə iş görə bilmərəm, – deyə cavab verdi. – Əvvəla, yalan danışmaq istəmirəm. İkincisi, ingilislərin ayağına getməyi də heysiyyətimə sığışdırmıram.

Atamın dostu bir qədər fikirləşdikdən sonra “Yaxşı, mən bu işi həll edərəm” – deyə vəd vermişdi.

Bir müddət sonra ev sahibinin rəftarı, xasiyyəti tamamilə dəyişdi. Bizimlə olduqca nəzakətli davranırdı. Hətta arada-sırada evə gəlib ixtilafçıların¹ əleyhinə danışmağa başlamışdı. Yalnız sonralar öyrəndik ki, yaman adam kimi ad çıxaran bu vəkil ev sahibimizə bərk hədə-qorxu gəlibmiş, “Anadolu necə olsa, sonda zəfər qazanacaq, ingilislər gedəcək, o zaman evini başına uçuracağam” – deyibmiş. Ardından isə əlavə edibmiş:

¹ 1919-cu ildə İstanbulu işğal edən ingilis və fransız hərbi qüvvələri nəzərdə tutulur.

“Amma bu sözlərimi bir kimsəyə söyləmə! Yoxsa sənin Anadolu tərəfdarı olduğunu polisə xəbər verərəm”.

Adamlar var ki, qüsurları, günahları yaxşılıqlarından, savablarından qat-qat çoxdur. Fəqət bəzən bu savablar arasında elə birisi olur ki, bütün o qüsurları yada salınmayacaq xatirəyə çevirir. Adam çoxlu günahları qarşısındakı bir böyük savabı ilə həyatdakı dəyişməz yerini qazanır. Bəlkə atamın bu dostunun da qüsurları savablarından çox idi. Amma savablarının miqyası daha böyükdü. Hələ bir savabı, mənəcə, bütün qüsurlarını kökünə qədər silib-süpürmüş sayıla bilər. Mütarikənin qaranlıq dövründə erməni təhciri (köçürülməsi – V.Q.) bəhanəsinin türk hakimiyyəti təmsilçilərini edam kürsülərinə götürdüyü günlərdə “Perepalas” hotelində Azəri türklərinin tanınmış şəxslərindən Behbud xan Cavanşiri¹ Qafqazdakı erməni-türk mübarizəsinin təşkilatçılarından biri sayaraq öldürən erməni Torlakyanın davasında Cavanşir ailəsinin vəkili oldu. Yalnız öldürülənin deyil, bütün türk millətinin haqqını, şəhid edilmiş bütün türk insanların hüququnu müdafiə etmək üçün saysız-hesabsız təhlükələrə, hədələrə baxmayıb ingilis hərbi məhkəməsinin qarşısına çıxmaqdan çəkinmədi. Osmanlı Məbusan Məclisində (Parlament – V.Q.) üzv olan erməni hüquqşünasların Osmanlı dövlətinə və türk millətinə qarşı irəli sürdükləri ittihamları əsla qorxu hissi keçirmədən rədd etdi. Yalnız bu hərbi məhkəmə önündə deyil, tarix qarşısında qanlı qarşıdurmanın əsl səbəbkarlarının kim olduqlarını uca səslə hayqırdı. Torlakyan davasının stenoqrafik yazıları onun səsi fəryadları ilə doludur. Prokuror kürsüsündə oturan,

¹ **Behbud xan Cavanşir** (1877-1921) – mühəndis, iş adamı, ictimai xadim və xeyriyyəçi, Azərbaycan Cümhuriyyətinin daxili işlər naziri (1918-1919).

işğal qüvvələrinin ən nüfuzlu, həm də türklərə qarşı ən zalım, qəddar münasibəti ilə seçilən komandanlarından biri, gənc və yaraşlıq ingilis leytenantı onun səmindəki həqiqət notlarını sezdi. Həmin ingilis zabiti vəkillərin qatildən soruşduqları suallarla, nəhayət, hazırladığı iddianamə ilə erməni-türk davasının həqiqi müqəssirlərinin kim olduqlarına işarə etmək cəsarətini göstərdi. Doğrudur, sonda bu cəsarəti ona İstanbuldan uzaqlaşdırılması bahasına başa gəldi. Amma həqiqəti söylədi. Dəli elan olunan Torlakyan isə sərbəst buraxıldı. Qatil indi də həyatdadır¹, yaşayır – bilmirəm. Atamın dostu olan qəribə vəkil və yaman adam bu məhkəmə sayəsində həyatda qazandığı ən böyük şərəfə, şöhrətə yetişdi. Onun heç zaman inkar edilməyəcək qazancı da budur.

Topçu minbaşılığından Bəhriyyə vəkilliyinə

Sakarya müharibəsindən² az öncə İstanbuldan Ankaraya, o vaxtlar Mətbuat və İstihbarat Ümummüdiri olan atamın yanına gedirdik. Bizə Keçiörəndə kiçik bir bağ evi tutmuşdu. Bir səhərçağı qapının önündə kiminsə yoğun səslə "Ağabəy! Ağabəy" – deyə qışqırdığını eşitdim. Pəncərədən baxdım. Aşağıda açıq-sarı saçlı, şişman gövdəli bir nəfərin dayandığını gördüm. "Sən Əhməd bəyin oğlusan?" – deyə soruşdu. "Bəli" – dedim. "Atana xəbər elə, tez gəlsin". Atam aşağı endi, birlikdə getdilər.

¹ Məhkəmənin hökmü ilə qüvvədən düşmüş elan olunaraq bəraət alan qatil Misak Torlakyan İstanbulun erməni icması tərəfindən əvvəlcə Yunanıstana, sonra isə ABŞ-a qaçırılmış, 1968-ci ildə Kaliforniya ştatında, 79 yaşında vəfat etmişdir.

² Sakarya meydan müharibəsi də adlanır və Qurtuluş Savaşının dönüş nöqtəsi sayılır. 1921-ci il avqustun 23-dən sentyabrın 13-nə qədər davam edən şiddətli savaş, Ankara üzərinə hücum keçən yunan ordularının tam məğlubiyyəti ilə başa çatmışdı.

O axşam atam evə çox gec döndü. Ertəsi gün səhər anamla söhbətlərindən anladım ki, Türkiyə Böyük Millət Məclisində Mətbuat və İstihbarat Ümummüdürlüyü ilə bağlı çox ağır müzakirələr aparılıb.

Bu sarışın, açıq-yaşıl gözlü adam o gündən ta gözlərini dünyaya qapadığı dəqiqəyə qədər yalnız atamın deyil, bütün ailəmizin həyatına daxil oldu, qaynayıb-qarıxdı. Ondan qalan acılı-şirinli xatirələrimiz, ibrət dərslərimiz var! Bir insanın iradəsinin tam ziddinə və iradəsindən asılı olmayan qüvvələrin təsiri altında bu qədər tərs istiqamətlərə sürüklənə biləcəyini, təzadlarla dolu bir həyatın dalğalarına bu qədər çırpıla biləcəyini göstərən misallar, örnəklər çox azdır.

İttihad və Tərəqqinin hələ gizli cəmiyyət kimi fəaliyyət göstərdiyi dövrlərdə topçu minbaşısı¹ rütbəsində oynadığı fədailik rolunu partiyanın iqtidara gəldiyi illərdə məsul katib kimi davam etdirdi. Həyatının bu mərhələsində yaxın dostluq telləri ilə bağlı olduğu insanların bir qismi onun üçün, sözün həqiqi mənasında daimi fəlakət səbəbinə çevrildilər. Belələrindən Yaqub Cəmil² Birinci Dünya müharibəsi illərində özü ilə birlikdə onu da ölümə sürükləyirdi. Bir başqası – yaraşığı, ötkəmliyi ilə məşhur olan çərkəz dostu³ isə onun mənəvi ölümünün, bəlkə də əsl səbəbkarı idi!

Topçu minbaşısı Mütarikə zamanı Damad Fəridə⁴ sui-qəsd hazırladığı üçün edam cəzasına məhkum edildi. Bir yük qayığında, hisli-paşlı kömürçü qiyafəsində

¹ Osmanlı ordusunda mayor rütbəsinə bərabər tutulan hərbi rütbə

² **Yaqub Cəmil (1883-1916)** – Şimali Qafqaz əsilli türk zabiti. İttihad və Tərəqqinin fədailərindən biri olmuş, sonralar hərəkata xəyanətinə görə güllələnmişdi.

³ Türk ordusunun çərkəz əsilli zabiti Xəlil Karsıalan (1883-1925) nəzərdə tutulur.

⁴ **Damad Fərid Paşa (1853-1923)** – Osmanlı dövlət xadimi, 1919-1920-ci illərdə sədrəzəm

Anadoluya qaçdı. Birinci Böyük Millət Məclisinin ən nüfuzlu üzvlərindən oldu. İstiqlal Məhkəməsi rəisliyi etdi. Türkiyə Cümhuriyyətinin ilk və son bəhriyyə vəkili (dənizçilik naziri – V.Q.) adını daşımaq şərəfi qazandı. Həbsə düşdü, həvəskar balıqçı kimi illərlə Boğaz sularında dolaşdı. Ən sonunda qəlbi nəhayətsiz ümitsizlik və ümidlərlə, kədərlər və təsəllilərlə dolu dünyanı tərk edib getdi.

Atamın onunla müştərək fəaliyyətlər, qovğalar, qanqaraçılıqlar, küsüb-barışmalarla keçən bir dostluğu var. O özü isə həyatında iki insandan vəfa gördü: atamdan və xanımından! Xanımı – bu çox gənc, insana daim yaxınında olmaq, təmas qurmaq arzusu aşılaman gözəl qadın ərini, yüksəlişin ən uca zirvəsinə, tənəzzülün ən dərin, qaranlıq qatına qədər eyni həyəcan, sədaqət və gözəlliklə müşayiət etdi.

Milli Mücadilə illərində topçu minbaşısı Böyük Millət Məclisinin təcəddüdpərvərlərindən¹ biri idi. Birinci qrup adı altında toplanan Təcəddüdpərvərlərin həqiqi rəhbərliyini Mustafa Kamal Paşa öz üzərinə götürmüşdü. “Hakimiyyəti-Milliyə” qəzeti də bu qrupun fəaliyyətinin təbliği ilə məşğul olurdu. Qəzetin baş məqalələrinin bir qismini o zaman Mətbuat və İstihbarat Ümummüdiri olan atam üç ulduz işarəsi ilə yazıb çap etdirirdi. Böyük Millət Məclisində həmin yazılar İkinci qrupa² daxil olan mühafizəkar və müxalif millət vəkilləri tərəfindən tez-tez müzakirə mövzusunə çevrilir, atama qarşı hücumlara rəvac verirdi. Bütün bu mücadilələr zamanı topçu

¹ **Təcəddüdpərvərlər** – İkinci və Üçüncü Türkiyə Böyük Millət Məclisində yenilik və islahat tərəfdarı olan millət vəkillərinə verilmiş ümumiləşdirici ad

² **İkinci qrup** – Birinci Türkiyə Böyük Millət Məclisində Mustafa Kamal Paşaya müxalif mövqedə dayanan millət vəkilləri. Fəaliyyətləri 1922-1923-cü illəri əhatə etmişdi.

minbaşısı çox böyük coşqu ilə yazı müəllifinin müdafiəsinə qalxırdı.

Hərb zəfərlə başa çatdı. Mustafa Kamal Paşa indi də türk millətinin mədəniyyət mücadilələrinə başladığını elan etdi. Qazi bu yeni mübarizədə zəfərin yalnız hürriyyətlə, azad fikir, azad vicdan, azad təşəbbüs prinsipləri ilə qazanılacağına inanmışdı. İstiqlal Mücadiləsində qələbəyə xalqın öz-özünü idarə etməsi və Milli Hakimiyyət bünövrəsində qovuşmaq mümkün olmuşdusa, mədəniyyət mücadiləsi hər şeydən öncə vətəndaş azadlıqları əsasında əldə ediləcəkdi. Qazi bu iman ilə məmləkətin bütün aydınlarını yanına çağırırdı. Hətta İttihad və Tərəqqinin həyatda və meydanda olan mənsublarını, keçmiş rəhbərlərini də yaddan çıxarmadı!

Qazinin əski İttihad və Tərəqqi nümayəndələrini birlikdə çalışmağa dəvətinin müxtəlif səbəbləri vardı. Bu yolla bir tərəfdən Birinci Böyük Millət Məclisində qüvvətli fraksiyalar yaradan İkinci qrup üzvlərinin məmləkət daxilindəki siyasi fəaliyyətlərinin qarşısına yeni güclər çıxararaq müvazinəti saxlamağı düşünürdü, o biri yandan isə təcrübələri, cəsur, fəal xarakterləri ilə seçilən, ən başlıcası isə ölkədə özlərinə təkrar maddi və mənəvi mövqelər verilməsinin doğurduğu minnətdarlıq hissləri ilə Qaziyə borclu olan, ona bağlanan ittihadçıların bilik və bacarığından irəlidə gerçəkləşdirmək istədiyi inqilablarda yararlanmaq niyyətində idi.

Nəhayət, bu yolla bütün ehtiras, xarakter və əməllərinə dərinləndən bələd olduğu köhnə dostlarının, həmkarlarının nə zamansa özünə qarşı vahid qüvvə şəklində birləşmələrinin qarşısını əvvəlcədən ala bilərdi.

Lakin Qazinin inqilabları mümkün qədər qansız, qarşıdurmasız, təcridi şəkildə və sakit şəraitdə həyata

keçirməklə bağlı düşündüyü tədbirlər yalnız qismən nəticə verdi. Əski ittihadçıların bəziləri ilə İkinci qrupun rəhbərləri, hətta Milli Mücadilənin ayrı-ayrı məşhur adları çox asanlıqla ümumi dil tapıb birləşdilər. Ardınca isə onların yanında vətəndaş heysiyyət və şərəfini heçə sayan, şantaj, təhdid, hiylə, yalan, fitnə-fəsad, ixtilaf vasitəsi ilə Milli Mücadilə liderlərinin xidmətlərini, şəxsiyyətlərini kiçiltmək yolu tutan bir qrup insanlar yer aldı. Başda din olmaq üzrə bütün müqəddəs məfhumları səviyyəsiz siyasət istəyinə alət edən düşüncə tərzi, zehniyyət birdən-birə mütəşəkkil güc halında Qazinin qarşısında dikəldi.

Belə olduqda önləyici tədbirlər almaq zərurəti meydana çıxdı. Milli Mücadilənin zəfərlə başa çatmasında böyük xidmətləri olan İstiqlal məhkəmələri yenidən quruldu. Topçu minbaşısı Milli Mücadilə illərindəki kimi yenə məhkəmələrin rəisi təyin edildi. Fəqət bu təyinat ondan ötrü həm də yeni və qorxunc ziddiyyətin, düşmənçiliyin başlanğıcı oldu. Bəzilərinin fikrincə, topçu minbaşısına tapşırılan yeni vəzifə həm də cəzalandırma funksiyasının verilməsi idi. Ankaradan İstanbula yola düşərkən dəmiryol vağzalında qoluna girib onu, yola salmağa toplaşmış çoxsaylı dost-tanışların arasından bir tərəfə çəkən, qulağına "Sizdən inqilabın qorunmasını istəyirəm" – pıçıldayan səsin sahibi ilə birlikdə Milli Mücadilə illərində ingilis casusu Mustafa Sagiri¹ edam kürsüsünə çıxaran İstiqlal Məhkəməsi rəisindən qorxunc

¹ **Mustafa Sagir (1877-1921)** – hindistanlı müsəlman, 1919-1921-ci illərdə İstanbul və Anadoluda ingilislərin lehinə casusluq fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdu. İstiqlal Məhkəməsinin qərarı ilə 1921-ci ilin mayında Ankarada dar ağacından asılaraq edam edilmişdi.

iftira nəticəsində Ağa xanın¹ casusları kimi qələmə verilən insanlar barəsində də eyni qərarı gözləyənlər onun, sonuncuları günahsız elan edən hökmü qarşısında əvvəlcə şaşkırdılar. Sonra bütün düşmənçiliklərini topçu minbəşisinə yönəltməkdə əsla tərəddüdə yol vermədilər. Onu vurmaq üçün fürsət gözləməyə başladılar.

Qəzetçilərin bəraət almalarının ilk reaksiyasını İzmirdə gördü. Məhkəmədən sonra İstanbulda təqsirsiz saydığı insanlarla birlikdə yemək yemiş, səmimi söhbətlər etmiş, hətta daha irəli gedərək onların Qazi ilə görüşmələrini istəmişdi. Bu məqsədlə göndərdiyi məktubları xoş qarşılayan Atatürk görüşün bir şərtə bağlı olduğunu bildirmişdi. Qəzetçiləri görüşə dəvət etməyəcəkdi, onlar Atatürkün qəbuluna düşməklə bağlı xahişlərini özləri dilə gətirməli idilər. Həmin vaxt İzmirdə idi. Qəzetçilər onunla görüşmək üçün İzmirə getdilər. "Təsviri-Əfkar"² məcmuəsində dəvətin Qazidən gəldiyini yazdığı üçün adı heyətin siyahısından çıxarılan mərhum Vəlid Əbüzziyadan³ başqa, qalanları ilə görüşdülər.

İstanbul İstiqlal Məhkəməsinin rəisi də eyni vaxtda İzmirə gəldi. Əvvəlcə şəhərdə olan baş vəkillə⁴ görüşmək istədi. Baş vəkil müsafir qaldığı evdə olsa da, görüşlə bağlı "yox" cavabı verdi. Bundan bir dəqiqə sonra isə, açıq-aydın şəkildə, onun gözləri önündə binadan çıxıb avtomobilinə mindi və salam da vermədən yanından sürətlə ötüb-keçdi.

¹ **Ağa Xan** – ismaililərin 48-ci imamı III Ağa xan (1877-1957) nəzərdə tutulmuşdur.

² **"Təsviri-əfkar"** – Osmanlı imperatorluğunda və Türkiyə Cümhuriyyətində 1862-1925-ci illərdə çap olunan gündəlik ictimai-siyasi qəzet

³ **Velid Əbüzziya (1884-1945)** – türk jurnalisti və naşir

⁴ 1920-1945-ci illər arasında Türkiyədə hökumət başçısının rəsmi ünvanı. 1945-ci ildə indi də istifadədə olan "baş bakan" ifadəsi ilə əvəz olunmuşdur.

Bu hadisədən sonra da yenə oradan-buradan acı eyhamlar, zarafat yolu ilə deyilən tənqidlər, onu inqilabın zəruri xüsusiyyətlərini anlamamaqda ittiham edən sərzənişlər eşidilməkdə idi. Əgər baş vəkil dəyişərək yerinə Fəthi bəyin¹ kabinəsi gəlməsəydi, əski topçu minbaşısının taleyi bəlkə elə həmin o günlərdə həll olunacaqdı. Fəthi bəy kabinəsinin qurulmasının zamanı Bəhriyyə vəkalətinin (Dənizçilik nazirliyi – V.Q.) təşkilinə də qərar verildiyi zaman Qazi Mustafa Kamalın ağına yeni vəzifə təyinatı ilə bağlı ilk gələn namizəd o oldu. Siyasi həyata minbaşı rütbəsi ilə atılmışdı. İndi Bəhriyyə vəkili kürsüsündə oturacaqdı. Bu, əslində hərbi vəzifə sayılırdı. Belə olan təqdirdə özünü birdən-birə bir neçə rütbənin üzərindən adlayaraq admiral görməyə haqqı vardı. Ağına gələn məşum hissənin həyəcanı ilə bir tərəfdən üzünə əsl admiral nüfuzunun maskasını taxıb bərbad vəziyyətə düşmüş donanmada müəyyən qayda-qanun yaratmaq üçün nəzarəti gücləndirərkən, o biri tərəfdən də özünə həqiqi admiral ədası və qiyafəti təmin etmək fürsətini əldən qaçırmamışdı. Qəzetlərdə başında dənizçi papağı, əynində ağ şalvar, lacivərd rəngli pencəklə çəkirdiyi şəkilləri tez-tez çap olunurdu. Amma, deyəsən, bu da ona yetərli görünməmişdi. Daha irəli getdi: kiçik oğluna admiral uniforması tikdirməklə kifayətlənməyib Keçiörəndəki yığcam, mütəvazi evinin qapısına dənizçilik və donanma rəmzlərini əks etdirən tutacaqlar taxdırdı. Artıq adı dillərdə dastan olur, donanma üçün gördüyü yaxşı işlər də avamyana, toy hərəkətlərini xatırladan

¹ **Ali Fəthi Okyar** (1880-1943) – türk hərbiçisi, siyasi xadim və diplomat. Atatürkün ən yaxın silahdaşlarından biri idi. TBMM hökumətinin baş naziri zifəsində çalışmışdı.

əməlləri üzündən gülüş mövzusuna çevrilirdi. Onun idarə işçilərinə qənaət məqsədi ilə, içərisindəki məhlulun buxarlanıb havaya uçmaması üçün mürəkkəb şüşələrinin ağzını daim bağlı saxlamaları barəsində əmr verməsi dildən-dilə düşən zarafatlardan biri kimi məşhurlaşmışdı.

Şeyx Səid üsyanı¹ zamanı daha məqbul saydığı yumşaq siyasətin Baş vəkilin mövqelərini zəiflətdiyini hiss edər-etməz xariciyyə vəkili ilə bərabər daha şiddətli tədbirlər görülməsinin tərəfdarı kimi çıxış etməyə başladı. Bu yolla təkrar hökumət başına keçəcəyini sezdiyi şəxsə yaxınlaşmaq istəyirdi. Məqsəd qısa müddətdə ürəkdən vurulduğu bəhriyyə vəkili vəzifəsini qoruyub saxlamaq idi.

Hadisələr təxminlərə uyğun şəkildə davam etdi. Fəthi bəy vəzifədən çəkildi, yerinə İsmət Paşa baş vəkil oldu. Fəthi bəyə qarşı yeni baş vəkili nə qədər müdafiə etsə də, kökləri Milli Mücadilə illərinə gedib çıxan bir para əndişələri, narahatlıqları vardı.

Məşrutiyətdən öncə Ədirnədə xəncər və Quran üzərinə gözübağlı and içərək gizli İttihad və Tərəqqi cəmiyyətinə üzv yazılması prosesinə rəhbərlik etməsi İsmət Paşa ilə ulduzlarının barışmasına heç cür imkan vermədi. Xoşagəlməz təsadüflər onları az qala hər yerdə qarşı-qarşıya çıxarır, üzbəüz qoyurdu. Bursanın yunanlar tərəfindən işğalına imkan yaradan hərbi səhvləri hər yerdə açıq və kəskin şəkildə tənqid etmişdi. Ankara İstiqlal Məhkəməsi rəisi olduğu zaman Qərb Cəbhəsi Komandanının Ali İhsan Paşa² ilə bağlı ittihamlarını təhqiq etmişdi. Nəticədə məsələnin İstiqlal Məhkəməsinin

¹ Kürd aşirətinin başçısı, Nəqşbəndi təriqətinin şeyxi Şeyx Səidin (1865-1925) rəhbərliyi ilə 1924-cü ilin martında zaza-kürd tayfalarının fəal iştirakı ilə cənub-şərqi Anadoluda xilafət tərəfdarlarının mərkəzi hökumətə qarşı qaldırdıqları üsyan.

² **Ali İhsan Sabis** (1882-1957) – türk hərbiçisi və siyasi xadim, Atatürkün yaxın silahdaşı

maraq dairəsinə daxil olmaması ilə bağlı qərar verməklə bir sırada ittihamların tam əsassızlığını da Mustafa Kamal Paşanın diqqətinə çatdırmışdı. İstanbul qəzetçilərinə bəraət verməsi isə ətrafında cərəyan edən hadisələrin son halqasına çevrilmişdi. Beləliklə, bu düşüncələri ilə düz-doğru Atatürkün yanına getdi, "Paşam, – deyə sözə başladı. – Ağlımda, xəyalımda yox ikən mənə vəkil vəzifəsi verdiniz, böyük həvəslə yeni sahədə xidmətə başladım. Amma indi hökumət dəyişir. Baş vəkilin lap əvvəldən mənə münasibətinin necə olduğunu bilirsiniz. Məni müdafiə edin ki, Bəhriyyə vəkilliyində qala bilim".

Atatürk onun gözlərinin içinə baxaraq cavab verdi: "Hökuməti mən təşkil edəcəyəm, İsmət Paşa yox! Sən də yenə Bəhriyyə vəkilliyində qalacaqsan".

Əski topçu minbaşısı bu yolla yeni hökumətin tərkibinə də girəndən sonra özünü admirallıq sevdasının ağuşuna o dərəcədə atdı ki, hətta ən yaxın dostları da onun qürurlu ədasından ehtiyatlanmağa başladılar. Yalnız xanımı əlindən gələn qədər bunun qarşısını almağa çalışır, dostları ilə arasındakı əlaqələri uzaqdan-uzağa da olsa, qoruyub saxlamağa can atırdı. Bir gün atam, qızı kimi sevdiyi bu gözəl qadına ərindən şikayət elədi: "Niyə vəkil olunca birdən-birə burnunu dik tutdu?" Ertəsi gün Böyük Millət Məclisi koridorlarında Bəhriyyə vəkili ilə Qars millət vəkili¹ arasında Məclisin dedi-qodu və kulis intriqaaları tarixində özünə xüsusi yer tutan bir münaqişə baş verdi. Bəhriyyə vəkili koridorda millət vəkillərinin arasında atama yaxınlaşıb qışqıra-qışqıra danışmağa başlamışdı:

– Arvadıma burnumu dik tutmağımdan şikayət eləmişən. Unutma ki, Birinci Məclisdə hər tərəfdən çox

¹ Həmin dövrdə TBMM-də Qarsı təmsil edən Əhməd Ağaoğlu nəzərdə tutulur.

sərt şəkildə üstünə düşdükləri zaman müdafiənə qalxan mən olmuşam!

Atam sakit, təmkinli səslə cavab vermişdi:

– Əgər o zaman məni müdafiə etmişdinsə, demək, məsum və günahsız olduğumu bildiyin üçün buna qərar vermişdin. Əgər haqlı olmadığım halda müdafiəmə qalxmışsansa, o zaman vəzifəni düzgün yerinə yetirməmişən. İndi de görüm, içərisinə düşdüyün təzad uçurumunu görə bilirsənmi?

Araya girmiş, onları ayırmışdılar. Amma salam-sağol da kəsilməmişdi.

Bir neçə ay keçdi. Bəhriyyə vəkilinin hökumətdəki yerinin sarsılmağa başladığı haqda danışılanlar onu getdikcə daha kəskin, daha sərt və əsəbi vəziyyətə gətirirdi. Nəhayət, bir gün Bəhriyyə vəkilliyinin yaxın zamanlarda ləğv ediləcəyini bildirdilər. Bu, keçmiş topçu minbaşısı üçün ağır zərbə oldu. Həqiqətən də, yaxşı işlərə iqdam etmişdi. Donanmanın flaqmanı, yeganə zirehli gəmisini olan “Yavuz”un¹ təmiri üçün bütün lazımı tədbirləri görmüşdü. Baş vəkilin, hətta ayrılıqda hər bir hökumət üzvünün məqbul saydığı firma və şərtlərlə müqavilə hazırlanmış, imzalanmağa hazır vəziyyətə gətirilmişdi. Cümhuriyyət Donanmasının təməlini, sütununu təşkil edəcək “Yavuz”un təmiri ilə bağlı şərəfi əlindən qaçırmaq istəmirdi. Bir uşaq yelbeyinliyi ilə baş vəkilin yardımına güvənərək səlahiyyət müddətinin bitməsinə bir neçə gün qalmış müqaviləni imzalamışdı. Bu, qanun nöqtəyi-nəzərindən olmasa da, siyasət

¹ “Yavuz” – Almaniya istehsalı olan zirehli hərbi gəmi. İnşası 1911-ci ildə başa çatdırılmışdı. 1914-cü ilin avqustunda “Sultan Səlim Yavuz” adı ilə türk donanmasının tərkibinə daxil edilmiş və 1950-ci ilə qədər flaqman funksiyasını yerinə yetirmişdi. Sevr sülh anlaşması kreiserin Böyük Britaniyaya verilməsini nəzərdə tutsa da, Lozanna anlaşması nəticəsində Türkiyədə qalmışdı.

baxımından böyük xəta idi. Hələ təmir işinin həvalə edildiyi firma təmsilçisinin İttihad və Tərəqqinin əski, həm də çox tanınmış fədailərindən biri olduğu göz önünə alınarsa, xətanın bağışlanmazlığını söyləmək üçün bütün əsaslar toplanmış olurdu. Beləcə, müqavilənin imzalanmasında yol verdiyi tələskənlik “Yavuz”un təmir şərəfinə nail olmaqdan daha çox, vaxtı ilə eyni partiyada, eyni işləri bərabər gördükləri əski dostları qanadı altına almaq, himayə etmək kimi mənalandırılmışdı. Üstəlik, onların vasitəsi ilə şəxsi mənfəətini güdməsi haqda əlavə şübhələr meydana çıxmışdı.

Əslində isə, əski dostları himayəsinə almaq, onların əli ilə qazanc sahibi olmaq fikri, yatsa, yuxusuna da girməzdi. Bəli, ətrafında, demək olar ki, hər kəsin bənzər bir işin dalınca getdiyi, bəlli gəlir faizi müqabilində əcnəbi firmalara yardım göstərdiyi, dövlətlə əlaqələrin qurulması məsələsində həmin firmaların təmsilçiliyini öz üzərinə götürdüyü və bütün bunlarda heç bir eyib, qüsür görmədiyi şəraitdə o da bəzi dostları ilə birlikdə müəyyən sərfəli işlər barəsində düşünmüşdü. Amma “Yavuz-Hovuz”¹ məsələsində işi Sapançalı Haqqı² ilə birlikdə görməyi tövsiyə edənlər başqaları – həm də ürəklərindən keçən arzulara əmr kimi baxdığı adamlar idi! Onlar da Milli Mücadilənin ilk günlərindən Sapançalı Haqqının səxavətli pul yardımlarını göz önünə gətirib bu əski, qatı ittihadçı fədaiyə, həqiqətən də, çətin vəziyyətə düşdüyü vaxtda yardım əli uzatmaq istəmişdilər.

¹ **Yavuz-Hovuz davası** – açıq denizə çıxarılması təhlükəli olduğundan, “Yavuz” zirehlisinin təmiri üçün bir fransız şirkətindən böyük su tutumuna malik hovuz alınmışdı. Sonradan bu hovuzun qiymətinin xeyli dərəcədə şişirdildiyi aşkara çıxmışdı. Türkiyədə “Yavuz-Hovuz davası” kimi məşhur olan olay Cümhuriyyət dövrünün ilk korrupsiya faktı sayılır.

² **Sapançalı Haqqı (1884-?)** – İttihad və Tərəqqi hərəkatının fədailərindən idi. Sonralar hərbi nazir olan Ənvər Paşaya yaxınlığı ilə tanınırdı.

İndi siyasət dünyasına baş vurduğu vaxtdan bəri ilk dəfə işsiz-gücsüz qalmışdı. Sadəcə millət vəkili idi, özü də gözdən, nəzərdən düşmüş millət vəkili! Bu vəziyyət ona ağır gəlirdi. Şəxsinə qarşı çevrilmiş düşmənçilik çiyinlərinə daşıya biləcəyindən qat-qat ağır yük qoymaq istəyirdi. Qarşıda onu bir xalq adamının ən çətin vəzifəsi – millətə hesab vermək gözləyirdi. O, baş vəkillə Kastamonu millət vəkillərindən biri tərəfindən irəli sürülən və “Yavuz-Hovuz” məsələsində Məclis təhqiqatı aparılmasını tələb edən təkidli çağırışlar nəticəsində millətə hesab vermək zərurəti qarşısında qalanda hiylə və kinlə qurulmuş tələlərin əhatəsinə düşdüyünü anladı. Bir neçə köhnə dostu istisna olunmaqla, bütün Məclis əleyhinə idi!

Burada Cümhuriyyət tarixinin bir dedi-qodusundan daha geniş söz açmağa lüzum yaranır. İşdə marağı olanların, demək olar ki, hamısı bir-bir ölüb aradan çıxmışdılar. Əslində, mən özüm də bu dedi-qoduda həqiqət payının nə qədər olduğunu dəqiq bilmirəm, amma onu şəxsən əski bəhriyyə vəkilinin öz dilindən eşitmişəm.

Urfa millət vəkili Ali Saib bəy¹ hər yerdə keçmiş topçu minbaşısının qarasına danışib ünvanına ittihamlar söyləyirmiş. “Yavuz-Hovuz” işi ilə bağlı da Divani-Alidə (Uca Divan) əleyhinə çox kəskin şahidlik eləmişdi. Ardınca isə “Mən bütün bildiklərimi Ağaoğlu Əhməd bəyə də çatdırdım. Amma nədənsə inkar edir” – kimi bəzi sözlər demişdi. O axşam atam Ali Saib bəyi telefonla hər yerdə aradı. Nəhayət, gecənin gec saatlarında “Hakimiyyəti-Milliyyə” qəzetinin redaksiyasında tapdı.

¹ **Ali Saib Ursavaş** (1887-1939) – türk hərbiçisi, siyasətçi. Atatürkün yaxın silahdaşlarından biri kimi Milli Mücadilədə fəal iştirak etmişdi. TBMM-də Urfa millət vəkili olmuşdu.

Səhnə indiki kimi gözümün önündədir. Atam telefonda var səsi ilə bağırırdı:

– Sən “Əhməd bəyə hər şeyi söylədim, amma indi, nədənsə, inkar edir” – demisən. Bunları mənə nə zaman söylədin? Sən, birisən! Səni bu işə təşviq edənləri də tanıyıram. Onların da hamısı,lər!”

Anam atamın qolundan dartır, “Əhməd, Əhməd, danışma!” – deyə yalvarırdı.

Maraqlıdır, mərhum Ali Saib bəyin bəhriyyə vəkiliindən incikliyinə səbəbləri nə ola bilərdi? O zaman əhəmiyyətli bir dedi-qodu kimi ağızdan-ağıza dolayan rəvayət bu idi: “Ali Saib bəy Şərqi İstiqlal Məhkəməsində üzv və ya sədr ikən şəxsi düşmənlərindən bir qismi haqqında guya saxta materiallar düzəldib onları hökumətə qarşı çıxanlar sırasına qatmaqla məhkəməyə çəkmiş, bəzilərini, hətta edam cəzasına məhkum etmişdi. “Kozan hadisəsi”¹ deyilən həmin hadisə barəsində xəbər Ankaraya gəlib çatanda o zaman partiya seçki komissiyasının üzvü olan topçu minbaşısı Ali Saib bəyin Böyük Millət Məclisinə seçilməməsinə çalışmışdı. Hətta onun həbs olunub məhkəmə qarşısına çıxarılmasını istəmişdi. Lakin İstiqlal məhkəmələrinin etibar və nüfuzunu qorumaq məqsədi ilə tələbi qəbul edilməmişdi. Ali Saib bəyin bəhriyyə vəkilinə qarşı düşmənçiliyinin kökündə bu hadisə dayanırmış!”

Bir də təkrar edirəm: söylənən rəvayətin həqiqətə nə qədər uyğun olduğunu bilmirəm. Ancaq eyni zamanda heç vaxt nə rəsmi, nə də qeyri-rəsmi şəkildə təkzib olunmadığı da məlumdur. 1936-cı ildə sənaye üzrə baş

¹Adananın Kozan ilçəsində 1920-ci ildə ermənilərin yerli türk əhaliyə qarşı həyata keçirdiyi soyqırımı nəzərdə tutulur. Bəzi mənbələrdə “Kozan qətləmi” də adlandırılır.

müdür müavini vəzifəsində çalışdığım sırada yerli kiçik biznesin vəziyyətini araşdırmaq üçün Dənizliyə getmişdim. Bir axşam Xalq evində bəzi Dənizli millət vəkili və məmurlarla yemək yeyirdik. Masamıza ağsaqqallıq edən Dənizli millət vəkili mərhum Məzhər Müfid¹ başından gəlib-keçənləri, xatirələrini anlatırdı. Arada əski bəhriyyə vəkili hadisəsinə də, toxundu. Məzhər Müfid ad çəkərək onun günahsız olduğunu, ancaq bir qisim insanların düşmənçilik hədəfinə tuş gəldiyini dedi. Şərqi İstiqlal Məhkəməsinə rəhbərliyi dövründə Ali Saib bəyin, həqiqətən də, keçmişdən düşmənçilik apardığı bəzi adamları məhkəmə yolu ilə aradan götürməyə çalışdığını, bəhriyyə vəkili də buna görə onun məhkəməyə verilməsini istədiyini nəql etdi. O gündən etibarən iki tanınmış şəxs arasında düşmənçiliyin başladığını, Ali Saib bəyin hər vasitə ilə ölkə rəhbərlərini, yüksək vəzifəli rəsmiləri özünə can düşməni saydığı adamın üzərinə qaldırmaq üçün dəridən-qabıqdan çıxdığını danışdı.

Burada əski bəhriyyə vəkili yavərinin söhbət zamanı mənə söylədiklərini yazmadan da keçməyəcəyəm.

Bəhriyyə vəkili haqqında araşdırılma aparıldığı vaxtlarda bir dəfə Ali Saib bəy Keçiörən məhəlləsində, küçədə həmin yavərin qoluna girərək yavaşdan qulağına pıçıldayır: “Bu işlə bağlı bildiklərinin hamısını söyləməyə nə lüzum var? Hadisə sənə düşündüyün kimi olmayıb. Gəncsən, əgər gələcəyini təmin etmək istəyirsənsə, dediyim kimi hərəkət elə!”

Gənc dənizçi zabit hirsə qolunu Ali Saibin qolundan çəkir: “Vicdanımın səsindən başqa heç bir səsə qulaq asmam. Allahdan başqa da heç kimsədən qorxum yoxdur.

¹ **Məzhər Müfid Kansu** (1874-1948) – türk dövlət adamı, vali, millət vəkili

Bundan sonra sizinlə aramızda da hər hansı bir münasibət qalmadı”.

İndi bu sətirləri yazarkən sonralar Ali Saib bəyin də başına gələnləri, onu məhkəmələrə, həbsxanalara sürükləyən iftiralарın tarixçələrini yaxşı xatırlayıram.

*Zəmanə icrə mücərrəbdir intiqami-zaman,
Həmişə yaxşıya yaxşı verir, yamana yaman!*

Yenə əski bəhriyyə vəkilinin mənə danışdığı bir başqa hekayət var: Bəhriyyə vəkilliyi ləğv edilmədən öncə baş vəkilə məktub göndərib Böyük Fransa inqilabından misallar gətirdikdən sonra: “Biz də bir-birimizin üstünə düşürük. Ona görə də inqilabımızın aqibətinin Fransa inqilabının aqibətinə, taleyimizin isə fransız inqilabçılarının taleyinə oxşayacağından qorxuram” – deyə əndişələrini dilə gətirmişdi. Bu sözləri o zaman hökumətə hədə-qorxu kimi qiymətləndirmişdilər.

Haqqında təhqiqat açılmasını istəyən sənəd Millət Məclisində oxunan zaman iki təsirin altında idi. Bir qisim dostları ona mülayim davranmasını, ittihamçılarla sakit, nəzakətli danışmasını, ehtiyatlı cavablar verməsini, digərləri isə açıq-aşkar döyüşə atılmasını, kəllə-kəlləyə gəlməsini məsləhət görürdülər. Birincilər bütün problemlərin yoluna qoyulacağına təminat verir, bunu yüksək məqam sahiblərinin vədləri ilə əlaqələndirirdilər. İkincilər isə “Hər davada qələbə, zərbəni birinci vuranındır”, – deyirdilər. Əski topçu minbaşısı bütün həyatı boyu əmr-lə, göstərişlə çalışmışdı. Ona susmağı, yumşaq və həlim davranmağı məsləhət görənlər də bunun yuxarıdan alınmış əmr olduğunu deyirdilər. Deməli, əmrə boyun əymək lazım idi.

O, bütün həyatı boyu Qazidən başqa bir kimsə barəsində oğünkü qədər aşağı notdan başlayaraq danışmamışdı. Baş vəkili nəzərdə tutub “Şefimin ayaqları altında ölməyə hazırım!” – deyirdi. Lakin qarşısındakı ağıllı, təcrübəli, insan psixologiyasına dərindən bələd olan bir idarəçi idi. Topçu minbaşısının onun fəriq (ordu generalı – V.Q.) rütbəsi önündə titrədiyini yaxşı başa düşürdü. Odur ki, bütün siyasi həyatının ən satirik, ən iynəli, ən aşağılayıcı, ən həqarətli çıxışını etmək üçün dərhal kürsüyə qalxmaq fürsətini əldən vermədi: “Madam ki, ayaqlarım altında ölməyə hazırsan, öl o zaman!”

O gündən həyatını qaraldan bu kinin böyük, qüdrətli pəncələri altında həyatının sonuna qədər çapaladı. Özünü xilas etmək üçün göstərdiyi təşəbbüslərin hamısı boşa çıxdı. İşinin Divani-Aliyə verilmə qərarından öncə Məclis kürsüsündə “İzmit sahilindən hər keçdiyi zaman “Yavuz” və digər gəmilərimizin təmiri üçün gətirilən “Hovuz” un çəkicləri onun da başına enəcək” – deyə bağırarkən, bu sözlərlə işarət eləmək istədiyi adam istehza ilə gülür, ürəyində “O çəkiclər əvvəlcə sənin başını parçaladı” – deyirdi.

Məclis araşdırması uzun sürmədi. Amma Cümhuriyyət tarixinin ən diqqətəlayiq hadisələrindən biri baş verdi. Əski minbaşı, sabiq vəkil bu təhqiqat əsnasında təmir işinin tapşırıldığı firmaya baş vəkilin zəmin durduğunu, təklif olunan iki müəssisədən birinin üstündən xətt çəkərək o birisini seçdiyini sübuta yetirən sənədləri xatırlatdığı zaman İsmət Paşa “Xətt mənim, məsuliyyət isə onundur. Kim bilir, mənə nə yalanlar söyləyib ki, sonda qəbul etməyə məcbur qalmışam!” – dedi. Bununla da üzərinə düşə biləcək hər hansı məsuliyyət kölgəsini başlanğıcdan qətiyyətlə rədd etdi.

Komissiyanın iclaslarından birində əski bəhriyyə vəkilinin bu vəzifəyə təyin olunmazdan əvvəl iki dostu – Ənvər Paşanın keçmiş yeznəsi Nazim bəy və Biləcik (o zamanlar Ərtoğrul adlanırdı) millət vəkili doktor Fikrət¹ ilə qurduqları şirkətdən bəhs olundu. Ondan hansı səbəblərə görə ticarət işlərinə girişdiyi soruşuldu. Bu sual bəhriyyə vəkilini son dərəcə hiddətləndirdi. Rəisin ağzındakı siqarı qapıb bir neçə dərin qullab vurandan sonra “Bunu məndən niyə soruşursunuz?” – deyə bağırdı. “Hamınız, başda rəisimiz olmaqla, “zənginləşmək lazımdır, demokratiya zənginliyə əsaslanır” demirdinizmi? Hamınız eyni şəkildə iş qurmamışdınızmi?”

O axşam evinə telefon etdilər. Çox yaxşı tanıdığı səsin sahibi ona aşağıdakı sözləri söylədi:

“Sən nə edirsən? Heç dar ağacından asılanlar da mənim haqqımda danışmaq cəsarəti göstərmədilər”.

Cavab verməyə macal tapmamış, o başda dəstək asıldı.

Bu söhbətdən sonra bütün ümidlərin puç olduğunu, hər şeyin sona çatdığını anladı. Amma yenə də Məclisdə özünü bacardığı qədər müdafiə etməyə qərar verdi. Qüdrətli düşməni isə cəsarətini Məclis tarixinin bəlkə də ən kobud, qaba cümləsi ilə qarşılayıb elə başlanğıcda da durdurdu: “Başını yem torbasına soxub iyrənc əməllərlə məşğul olan bu adam!”

Ardınca qorxunc, həzin, kabus və qarabasmalarla dolu bir röya başladı. Bir axşam gec saatlarda evini yüz nəfər polis birdən basdı. Keçiörənin kiçik meydanında gəliş-gediş durduruldu. Az sonra bir düjün avtomobil sürətlə Ankaraya doğru yol aldı. Evdə gənc xanımı üç

¹ **Fikrət Onuralp** (1887-1946) – türk həkim və siyasət adamı. Cümhuriyyət Xalq Partiyasından I, II və III TBMM üzvü olmuşdu.

kiçik uşaqla tək qalmışdı. Yanlarında hayan olacaq bir kimsə yoxdu. Şaşqın, pərişan halda idilər. Bu arada qapı açıldı. Ağaoğlu Əhmədin xanımı ilə qızları içəri girdilər. Səhər açılana qədər orada qaldılar.

Bir gün sonra "Hakimiyyəti-Milliyə" qəzetində bu həbslə bağlı yazıda Əhməd Ağaoğlunun qızlarının əski bəhriyyə vəkilinin xanımına təsəlli vermək üçün təz-tələsik onun evinə qaçdıqlarından uzun-uzadı bəhs olunurdu. Atam həmin yazını yazan adamı çox yaxşı tanıyırdı. Onu görəndə qulağını dartıb "Sənin də başına belə iş gəldiyi zaman xanımına, uşaqlarına hayan durmaq üçün birinci özüm qaçıb gələcəyəm. Bunu indidən bilməyini istəyirəm, cavan oğlan!" – demişdi.

Yaraşığı ilə məşhur, üzü qulaqlarının dibinə qədər qızaran yazı müəllifi atamın əllərindən yapışmışdı: "Ustadım! Ustadım! Məni əfv edin. Vallah, yazdırdılar!"

Divani-Alinin ilk günü həyatımın məndə qüvvətli iz buraxdığı mənzərələrdən birinə şahid olmuşdum.

Böyük qələbəlik toplaşmışdı. Ədliyyə binasının koridorları adamlarla xınchaxınc dolu idi. Məhkəmə salonuna yalnız öncədən xüsusi dəvət kartı alanlar buraxılırdı. Dörd bir tərəfdə son dərəcə güclü mühafizə tədbirləri görülmüşdü. Hər addımda polis, əsgər, inzibat amirləri gözə dəyirdi.

Salona Divani-Alinin Təmyizdən (Yarğıtay – Ali Məhkəmə) seçilmiş rəis və üzvləri əyinlərində mantiya daxil oldular. Onların ardınca Dövlət Şurasından (Danıştay) gələnlər mülki paltarda keçib yerlərini tutdular.

Hüquq fakültəsinin gənc tələbəsi kimi ilk dəfə gördüyüm bu böyük ədliyyə heyəti, üzərimdə qəribə təsir buraxdı. Mənə maraqlı idi: görəsən, niyə Divanın bəzi üzvləri məhkəməyə mülki paltarda gəlmişdilər?

Məhkəmə rəisi “Müttəhimi gətirin!” – dediyi zaman bütün başlar soldakı qapıya tərəf çevrildi. Əvvəlcə içəriyə parıldayan bir süngü girdi. Arxasından isə əski bəhriyyə vəkilinin açıq-yaşıl gözləri göründü. Dalınca başqa bir süngünün parıltısı salona yayıldı.

Ona baxdım. Əvvəldən də qırıqları az olmayan üzü indi sanki ovucda sıxmalanıb əzilmiş bir qumaş parçasına bənzəyirdi!

Səsi titrək və boğuc çıxırdı. Qarmaqarışlıq saçları, bürüşmüş üzü mənə birdən-birə Dantonu¹ xatırlatdı. Bəli, həqiqətən də, Dantonun rəsmləri ilə qarşımdakı bu üz arasında bir bənzərlik vardı. Yalnızca bu qədər! Biri bir büt, digəri isə iftiralardan, paxıllıqlardan, düşmənçiliklərin qurbanına çevrilən sadə insan! Birinin başını qana susamış inqilab yemişdi. Digərinin başı öz tədbirsizliyinə, bəsirətsizliyinə, qüruruna qurban gedirdi.

Divani-Ali önündən dövlətin böyüklü, kiçikli, aralarında siyasətçi və məmurlar da olan bir çox insanları gəlib keçiblər. İclaslar, yalan şahidliklər, haqsız açıqlamalar, lüzumsuz izahatlar, yaddan çıxarılanlar, “Cümhuriyyətin şərəf və heysiyyətinin qorunmasını” hakimdən kəskin tərzdə tələb edən ifadələrlə dolub-daşırdı. Nəhayət, qərar vermək günü gəlib çatdı. O, hər zaman geyindiyyindən daha səliqəli paltarda, hər zaman olduğundan daha sakit tərzdə xüsusi ayrılan yerdə oturmuşdu. Özünü son dəfə həvəssiz şəkildə, cəzasını çəkməyə hazır olduğunu söyləyərək müdafiə elədi.

Qərar oxunduqca, Böyük Millət Məclisi istintaq komissiyası və güclü düşməninin ittiham etdiyi

¹ **Danton Jorj Jak** (1759-1794) – fransız inqilabçısı, ilk Fransa Respublikasının qurucularından biri, Fransa hökumətində ədliyyə naziri və ictimai qurtuluş komitəsinin sədri

məqamlardan birər-birər bəraət aldığını gördü. Həmin dəqiqələrdə ümid işığının, bir anlıq da olsa, üzündə parladığını sezməmək mümkün deyildi. Yoxsa şərəfini, heysiyyətini, həyatını, hətta gələcəyini də bu məngənənin arasından qurtarmağa nail olmuşdu?

Heyhat! Parlayan ancaq keçici bir ümid işığı idi. Di-vani-Ali istintaq heyətinin suç saydığı maddələrin hamısı üzrə onu günahsız hesab etdiyi halda, məhkəmə prosesində meydana çıxan bir məktub – “Yavuz” zirehçisinin təmirini üzərinə götürən firmanın məktubu bütün işləri pozdu. Həmin sənəddə “Ankarada sözükeçən kimsələr arasında paylanmaq üçün filan qədər yüz min frankın” göndərildiyi bildirilirdi. Keçmiş bəhriyyə nazirinin səlahiyyətinin başa çatmasına bir neçə gün qalmış sifariş müqaviləsini imzalaması onunla bağlı şübhələri daha da artırdı. Məhkəmə adı çəkilməyən nüfuzlu kimsənin başqa birisi deyil, müttəhimin özü olması qənaətinə gəldi. Nəticədə hər hansı sənəd-sübutlara və dəlillərə yox, sadəcə ehtimala əsaslanıb onu rüşvətə bulaşmaq şübhəsi ilə məhkum etdilər.

Şəxsiyyəti və yüksəltdiyi məqamlar nəzərə alınarsa, keçmiş bəhriyyə nazirinə qarşı irəli sürülən ittihamlar Cümhuriyyətə və inqilaba da təsirsiz ötüşə bilməzdi. Bəlkə, bütün ölkə onun günahkar olduğunu düşünürdü. Bəraət alsaydı, bir kimsə təqsirsizliyinə inanmayacaq, hər kəs işin yolunu tapıb canını qurtardığını deyəcəkdi. Məhkum edilməsi isə ən azı bu üsulla yeni Cümhuriyyətin və inqilabın fəziləti sayılacaqdı: insanlar düşünəcəkdi ki, rüşvət, çapovulçuluq, yolsuzluq vəzifəsindən sui-istifadə kimi yaramaz hallar kim tərəfindən, hətta onuntək, rejimin ən yuxarı pillələrinə yüksəlmiş bir insan tərəfindən də törədilmiş olsa, sonda mütləq cəzasını alacaqdır!

Bu, keçmiş bəhriyyə vəkilinin günahsız olduğuna inanan bəzi insanların saf və səmimi fikri idi.

İki il, düz iki il başqa dustaqlardan seçilib fərqləndirilmədən həbsdə oturdu. Digər məhkumlar – adi qatillər, oğrular əvvəlcə bu dövlət düşkününe yaxın gəlmək istəmədilər. Sonra xeyirxah, ürəyitəmiz adam olduğunu gördülər, ətrafına toplandılar. Ona həmin vaxta qədər xəbərsiz qaldığı həyat dərsləri verdilər. Əski vəkil bu iki ili bir tərəfdən xatirələrini yazmaqla, o biri tərəfdən dayanmadan oxuyaraq keçirdi. Vaxtı çatan gün həbsxana yoldaşlarına vida edərkən gözlərində keçmiş vəzifə, yaxşı gün dostlarından daha çox dörd divar arasında tanış olduğu, vəfa və etibar gördüyü bu insanlar üçün axan yaşlar parıldaırdı.

Ankara hökumət mərkəzinə – paytaxta çevriləndən sonra siyasət adamlarının gözdən düşdükləri zaman İstanbula köçüb orada yaşamaları bir ənənə halını aldı. Əski bəhriyyə vəkili də eyni yolu tutdu, çoluq-çocuğunu başına toplayıb İstanbula köçdü.

Ankaradan İstanbula indiki gedişi ilə öncəkilər arasındakı böyük fərqə diqqət etməyəcək dərəcədə hər şeyi tale ilə, qədərlə bağlamağa meyilli görünürdü. Kupesinin pəncərəsindən şəhərin işıqlarının birər-birər qeyb olmasına sona qədər tamaşa elədi. Sonuncu işıq da gözdən itəndə Ankara onun nəzərində artıq həmişəlik keçmişdə qalmışdı.

Həbsxanada xalqın içindən çıxan sadə adamlarla tanış olmuş, qürurun iztirablarından qurtarmış, yalnızlığın sükunətini dadmışdı. Getdiyi İstanbulda yenə adi xalq adamları arasında yaşamaq istəyirdi. Bu arzu onu Boğazda ev tapıb burada məskunlaşmağa sövq etdi. Sonra da həyatındakı son işə atıldı: ətrafına bir çox yerli sakinlərin, əski bəhriyyə vəkilini görmək üçün gələnlərin toplandıqları bir qayıq alıb balıqçılığa başladı. Yeni işində heyrətamiz sürətlə irəlilədi. Bir neçə il ərzində

Boğazın sayılıb-seçilən həvəskar balıqçıları arasında tanındı, şöhrət qazandı.

İllər sürətlə biri-birini əvəz edirdi. Ankaradan İstanbulla çoxlu yeni küskünlər daşındı. Vaxtı ilə qüdrət sahibi olduğu dövrdə özünün vurub sıradan çıxardığı bəzi insanlar da bu böyük şəhərdə idilər. Hamısı ortaqlarının çevrəsində bir-birləri ilə yaxınlaşmağa başlamışdılar. Həmin adamlar, ən çox da özü tək bir şeyi gözləyirdi. Tez-gec bu hadisə baş verəcəkdi. Ondan sonra keçirdikləri bütün ağrı-acılar həzin xatirəyə çevriləcəkdi. Bir vaxtlar inqilabçılıqla dinsizliyi eyni gözdə görüb Allahsız olduqlarını iftixarla aləmə car çəkənlər, indi ümidlərini dəyişik şəkillərdə rüyalarında görürdülər. Bir xocanın yanından o birinin görüşünə qaçırdılar. Gecə-gündüz namazdan baş qaldırmırdılar.

Bu gözləmə sırasında əski bəhriyyə vəkili geridə qalanlar haqda düşünəndə heç cür cavab tapa bilmədiyi bir sualla qarşılaşırdı.

Qazi nədən onu gözündən, könlündən uzaq saxladı? Nədən çətin anlarında yardım əlini uzatmadı? Belə düşüncələrə dalanda nəfəsi daralır, alınının qırışları daha da artırdı.

Sərbəst Firqə¹ qapandıqdan sonra İstanbulla köçən atamla Milli Mücadilə illərindəki dostluğu təzədən

¹ **Sərbəst Firqə** – tam adı Sərbəst Cümhuriyyət Firqəsi idi. Ölkədə çoxpartiyalılığa keçid məqsədi ilə Atatürkün təşəbbüsü əsasında 1930-cu ilin avqustunda təsis edilmişdi. Sədri Əli Fəthi Okyar, baş katibi Mehmet Nuri Çonker idi. Əhməd Ağaoğlu da partiyanın qurucu üzvləri sırasında yer almışdı. Sonuncu tərəfindən hazırlanmış Proqramda cümhuriyyətçilik, milliyətçilik, layiqlik prinsiplərinin əsas tutulacağı, iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsini məhdudlaşdıracağı xüsusi vurğulanırdı. Qısa müddətdə xalq arasında geniş populyarlıq qazanan Sərbəst Firqə, Atatürk də başda olmaqla bu siyasi eksperimentin müəlliflərini qorxuya saldı və mövcudluğunun üçüncü ayında onun fəaliyyəti dayandırıldı. Əhməd Ağaoğlu özünün "Sərbəst Firqə xatirələri" əsərində bu barədə ilk dəfə və ətraflı bəhs etmişdi.

canlandı. Lakin indi əvvəlki coşqun, məğrur, qorxusuz insan deyildi. Daha çox qulaq asır, xatirələrini bölüşür, hadisələrin cərəyanından çıxardığı nəticələrin doğru olub-olmadığını soruşurdu. Ən çox da günahsız yerə həbsə atıldığını hər kəsə isbat etməyə çalışırdı. Məhkəmə macərəsini əvvəldən sona, ən kiçik təfərrüatına qədər danışib qurtarandan sonra qarşısındakına diqqətlə baxır, üz-gözündən haqlı olduğuna inanıb-inanmadığını öyrənməyə çalışırdı.

Bu sırada təqaüdü ilə bağlı çox həssas məsələ əski bəhriyyə vəkili və qüdrətli düşməni yenidən qarşı-qarşıya gətirdi. Rəvayətə görə, aralarında görüş keçirilməsini, danışığı aparılmasını istəyən, hətta əmr edən Atatürk olmuşdu. Boş, mənasız bəhanə ilə həbsə atılıb ömrünün iki ilini məhbəsdə keçirsə də, Atatürk Milli Mücadilə illərindəki hərarətli dostluğun xatirələrinə sayğı göstərərək, onun təqaüd haqqının tanınmasını istəyirdi.

İsmət Paşa ilə bu qarşılaşma, deyilənə görə, İstanbulda, bir hotel otağında baş tutmuşdu. İkisi də hissiz, həyəcansız, soyuq nəzakət havasında bir neçə kəlmə danışmışdılar. Sonra isə bir daha heç zaman görüşməmək şərti ilə həmişəlik ayrılmışdılar.

Bir gün qəzetlərdən Atatürkün İsmət Paşanı baş vəkillik vəzifəsindən uzaqlaşdırdığını oxudu. Gözlədiyi günlər, nəhayət, yaxınlaşırdı. Dərhal yeni məhkəmə keçirilməsi imkanlarını araşdırmağa başladı. Bir qisim vəkillər bunun yalnız xüsusi qanun qəbulu yolu ilə mümkün ola biləcəyini dedilər. Çünki məhkumluq qərarını Divani-Ali vermişdi. Millət Məclisindəki keçmiş dostları vasitəsi ilə siyasi ab-havanın istəyinə uyğun olub-olmadığını yoxladı. Xeyr, indiki halda mümkün görünmürdü. Bir az da gözləmək lazım idi. Lakin yaşı

artır, ürəyi gündən-günə sözünə daha az qulaq asırdı. Əcəba, o böyük günə kimi yaşaya biləcəkdimi?

Atatürkün xəstəliyi, bu xəstəliyin getdikcə şiddətlənməsi keçmiş bəhriyyə vəkili üçün qorxunc ehtimalın meydana çıxmasına yol açdı. Atatürkün yerinə onu çıxılmaz duruma salan adam gələcək! Bundan sonrakı təhlükəsizliyi, baş sağlamlığı həmin adamın dövlətin ən yüksək nöqtəsində bərqərar olmaması ilə bağlı idi. O zaman düşündü, daşındı, ağına gələn fikri ən yaxın dostlarına söylədi. Dostları, dediklərini heyvərlə dinlədilər. Sonda bu uşaqcasına düşüncədən, heç zaman baş tutmayacaq fikirdən, xam xəyaldan birdəfəlik vaz keçməsinə təkidlə tövsiyə etdilər.

Əski bəhriyyə vəkili başına gələn fəlakətin səbəblərindən birini xatırlamış, İstiqlal Məhkəməsində haqqında bəraət qərarı çıxardığı mərhum Hüseyn Cahid Yalçını cümhur rəisi görmək fikrinə düşmüşdü. Atatürkdən sonra bu ali məqam Anayasa sərəhdələri daxilində şərəf mövqeyindən başqa bir şey olmayacaqdı. Ora bir hərbcinin gəlməsinə nə lüzum var? Vətənə xidmət etmiş, insanlar arasında etibar, hörməti olan mülki şəxsin gətirilməsi diktatorluğun aradan qalxmasının mühüm şərtlərindən birinə çevrilə bilərdi. Həmin mülki şəxs isə, məsələn, Hüseyn Cahid ola bilərdi.

Bu düşüncənin altında yatan arzu bir zamanlar ölümdən qurtardığı adama pənah aparmaq, onun sayəsində hər gün içərisində ölüb-dirildiyi ağır şərtlərdən həmişəlik xilas olmaq idi.

Birinci Böyük Millət Məclisinin ölçüsüz səlahiyyətlərə malik millət vəkili, həyata və ölümə hökm edən İstiqlal

məhkəmələrinin əzəmətli rəisi necə bir vəziyyətə düşmüşdü?!

Atam öldüyü zaman əski bəhriyyə vəkili həqiqi iztirab günləri yaşadı. Ölənin simasında tam on yeddi illik bir keçmişin, həm də öz keçmişinin xatirələri vardı. Bir axşamçağını xatırlayırdı. Keçiörəndəki evimizin salonunda o, xanımı, birlikdə məhkum olunduğu Sapançalı Haqqı ilə xanımı, anam və bacı-qardaşlarımla bir yerdə oturmuşduq. Bir gün öncə edam olunan mərhum Cavidin¹ dar ağacından asıldığı zaman şüurunu qeyb etdikdən sonra bəzi qəribə əl-qol hərəkətlərindən gülə-gülə danışır-dılar. Əski bəhriyyə vəkili Cavidin dar ağacının altında skamyaya qalxarkən Allahın zalımları cəzalandıracağını söyləməsindən söz açıb “Haydı, baxalım, – demişdi, – qoy Allahın sənin intiqamını alsın da, görəlim”.

Anam birdən ayağa qalxdı. Üzü sapsarı idi. Gözlərindən yaş axırdı. Titrək səslə “Gülməyin! Gülməyin! – deyə çığırdı. – Bu, Allaha xoş getməz. Hamımızın başına eyni fəlakət gələ bilər”.

“Sitarə xanımın haqqı varmış! İndi inkarlarımın cəzasını çəkirəm”.

Xanımının ölümü onu çox pərişan etmişdi. Aralarındakı yaş fərfinə, qısqanc xasiyyəti ilə ən xoş günlərini zəhərə döndərməsinə baxmayaraq, yüksəliş və tənəzzülünün bütün mərhələlərində həmişə ərinə ən qüvvətli təşviq, təsəlli, toxtaqlıq qaynağı olan bu gözəl, çox gözəl qadın gənc yaşlarında öldüyü zaman özünü dərin, zil qaranlıq bir uçurumun dibinə yuvarlanmış kimi hiss

¹ **Mehmet Cavid bəy** (1875-1926) – İttihad və Tərəqqi hərəkatının liderlərindən biri, gənc türklər hökumətinin maliyyə naziri. Atatürke İzmir sui-qəsdinin təşkilində müqəssir sayılaraq İstiqlal Məhkəməsinin qərarı ilə dar ağacından asılmışdı.

etdi. Daha onu dərin uçurumdan xilas edəcək, qaranlıqdan gün işığına çəkib çıxaracaq heç bir qüvvə qalmamışdı.

1944-cü ildə, məmləkətdə təkpartiyalı sistemin sona çatmasının ilk işarələri görünəncə, tanıdığı hər kəsi yeni bir partiya qurmaq fikridə birləşməyə təşviq edirdi. Ən çox da əski İttihad və Tərəqqiyə yeni can, yeni nəfəs vermək fikrində idi. Bir vaxtlar cəsur fədaisi olduğu bu partiyanın sıralarında alınma vurulmuş ləkəni təmizləməkdən başqa heç bir iddiaya düşmədən çalışmaq istəyirdi. Amma köhnə ittihadçılardan böyük işlərin öhdəsindən gəlmək üçün ayaqda duracaq nə qədər insan vardı? Həyatda olanların, demək olar ki, hamısı kimsənin tanımadığı üçüncü, dördüncüdərəcəli adamlardı. Əgər belədirsə, o zaman ittihadçılığın dirçəldilməsi fikrindən əl çəkib yerində başqa təşkilat, quruluş meydana gətirmək olardı. Həmin il Böyükadada¹ yaşayırdı. İsmət Paşa cümhur rəisi olandan sonra gözdən, nəzərdən düşən əski yoldaşları ilə daha sıx-sıx görüşməyə başladı.

Ən böyük gün yaxınlaşırdı. Yalnız özünün deyil, çox sayda insanın, hətta bütün məmləkətin intizarla gözlədiyi gün! Daha bir neçə il yaşamaq lazım idi. Heç olmazsa, məhkəmə davasını yenidən gündəmə gətirib şərəf və namusunu xilas etmək xoşbəxtliyinə qovuşa bilərdi.

Müxalif partiyalar qurulduqdan, mətbuat tənqidlərə başladıqdan sonra meydanlara çıxmaq zamanının gəldiyini söylədi. Yeni nəşr olunan bir qəzetlə dil tapıb xatirələrini çap etdirməyə başladı. Xatirələr yayımlandıqca, oxuyanlar orada gözlədiklərini tapa bilməyəcəklərini gördülər. Çox diqqətəlayiq, ibrətəməz hadisələrdən, vəqəələrdən

¹ **Böyükada** – İstanbul yaxınlığında Prins adaları qrupuna daxil olan ən böyük ada.

danışırđı. Amma bütün bunlar həm cəsarətsiz tərzdə, həm də sənəd-sübutdan xali halda ortaya çıxarılırdı. Şəxsi düşüncələrə və təhlillərə, izahlara həddən çox yer ayırırdı.

Hətta belə bir vəziyyətdə də İstanbul Senzura İdarəsi başqa bir yazını bəhanə edib qəzeti bağladı. Təkrar çıxmağa başlayanda artıq xatirələrin davamı yox idi.

Xəstəliyi getdikcə artırdı. Günün çox hissəsini yataqda keçirir, ancaq bir neçə nəfər yaxın dostu ilə görüşə bilirdi. İndi təkrar məhkəmə barədə də düşünmürdü. Tək bir arzusu qalmışdı. Onun, o böyük düşməninin, o qüdrətli kin-küdurətin yıxıldığı günü görmək! Təngnəfəs ürəyini əli ilə aramsız ovuşduraraq Allahdan bir az da nəfəs, bir az da həyat istəyirdi. "Nə baş verir? Vaxta nə qədər qaldı? İnanıram, inanıram, onun süqutuna sayılı günlər qalıb. Amma mən o günü görə biləcəyəmmi?"

Həyatının son arzusunu dinləyənlər ona təsəlli verir, ümidləndirirdilər.

"Əlbəttə, yaşayacaqsan! Yalnız onun məğlub olduğu günü deyil, təkrar mühakimə keçirilməsini, bəraət almağını, təqsirsizliyinin xalqa elan olunmasını da görəcəksən, eşidəcəksən!"

Bu sözlər əski bəhriyyə vəkili daha bir neçə gün ayaqda saxlayır, hətta qüvvətləndirirdi.

Bir gecə halı növbəti dəfə pisləşəndə, aparıldığı xəstəxanada səhərə yaxın dərin yuxudan ayıldı. Yanında kimsə yox idi. Amma bir an öncə Atatürk, xanımı, Əhməd bəy, Sitarə xanım, qızları, oğlu – hamısı onun ziyarətinə gəlmişdilər. Təkrar keçirilən məhkəmə bitmiş, bəraət almışdı. Dostları hərərətlə təbrik edirdilər. Bir az aralıda böyük düşməni başı köksünə əyilmiş, saç-saqqalı bir-

birinə qarışmış, köhnə-kürüş paltarda titrəyib dururdu. “Ya Rəbbi, ya Rəbbi! – deyə dodaqaltı pıçıldadı, – xeyir olar, inşallah!” Birdən ürəyində qüvvətli, ağrı dolu bir sancı hiss etdi. Dikəlmək, qalxmaq istədi. Bacarmayınca, əlini güclə zəngin düyməsinə toxundura bildi. İçəri girən sanitar onu xırıldayan, gözləri divarda bir nöqtəyə dikilmiş, son nəfəsini alıb-verən vəziyyətdə gördü.

QADIN ŞAİRİ

*Bütün hayatımı onlar verir de ben yaşarım,
Kadınlar olmasa öksüz qalırdı əşarım!*

İncə, uzun boyu, skeletə bənzəyən sarı üzü, çiyinlərinə tökülən saçları ilə qələmindən çıxan bu misralara və şairlər üçün əski zamanlardan məqbul sayılan klassik görünüşə o qədər də uyğun gəlmirdi. Həyatı da, demək olar ki, başdan-başa eşq, şeir və bunların ətrafında cərəyan edən biləcək müxtəlif hadisələrlə keçdi. Bəlkə yüz dəfə aşiq oldu. Amma üç dəfə evləndi. Birinci arvadı ətli-canlı, sevimli, qarayanız bir xanımdı. İkinci ilə üçüncü isə zəriflikləri, incəlikləri ilə şairin özünə bənzəyirdi. Uşaqları yalnız birinci və üçüncü xanımından idi. Hamısı da ataları ilə dostluq edirdi.

Birinci xanımı şairi ruhunun dərinliklərinə qədər tanımışdı. Qəlbini də elə o dərinliklərdəki parıltılara vermiş, hətta gözləri qamaşmışdı. Fəqət şair dəlicəsinə sevən qadına səbir, sükunət, təvəkkül verəcək mistik ruh yerinə onu qısqançlıqlar, hiddət, qəzəb, darğınlıq, göz yaşları, hıçqırıqlar içərisində pərişan edən çox dəyişkən və hər şeyi öz iradəsi altına salan xarakterə sahib idi. Bu səbəbdən üç uşaqdan sonra ayrıldılar. Daha doğrusu, şair evdən getdi.

İndi gözlərimin önündə canlanan mənzərəni həyəcanla seyr edirəm: Şair, xanımı ilə ağır bir qovğadan sonra Ankaraya gəlmişdi. Keçiörən bağlarında bizə müsafir

idi. Xəbəri eşidən arvadı da dərhal ardınca Ankaraya üz tutmuşdu. Ərinin isə heç nədən xəbəri yox idi. Anam iki gün şairə bir şey sezdirmədən kədərli rəfiqəsinə təsəlli verməyə çalışırdı. Belə işlərdə təcrübəsi böyükdü. “Qadın ərinin üstünə düşməməlidir, böhran sovuşuncaya qədər gözləməlidir. Sonra nə olsa da geri dönəcək, sənin yanına qayıdacaq” – deyir və ardınca da əlavə edirdi: “Amma əsəblərinin gərgin olduğu bir vaxtda yol verdiyin hərəkətlər ərini qətiyyən təskin etməz, əksinə, daha pis fikirlərə düşməsinə gətirib çıxarar. Səbirli ol, qızım”.

Təəssüflər olsun ki, qadın iki gündən çox davam gətirə bilmədi. Üçüncü gün atam, şair, daha bir neçə nəfər müştərək dostları salonda oturduqları zaman birdən-birə ortalığa atıldı, ərinin dizlərini qucaqladı, “Məni atma!” – deyə ağlayıb inləməyə başladı. Şair ayaqlarının altındakı qadına soyuq nəzərlərlə bir neçə saniyə baxdı. Sonra onu yerdən qaldırmağı belə düşünmədən dönüb salondan çıxdı.

Anam sözlərində haqlı idi. Şair üç uşağını dünyaya gətirən qadından ayrılmaq qərarını həmin o anda vermişdi.

Atamın dostu Cümhuriyyət dövründəki millət vəkilliyi istisna olmaqla, heç zaman siyasətə qarışmadı. Lakin ittihadçılar zamanında da, Cümhuriyyət illərində də siyasi şeflərin mühitlərində, süfrələrində, məhrəm dairələrində idi. Onun Məclis üzvləri sırasında yer alması da sadəcə Atatürkün bəzi düşüncələri nəticəsində baş vermişdi. Atatürk Milli Mücadilədəki zəfərdən sonra məmləkətin bütün fikir, elm, sənət sahələrini əhatə edən insanlardan ibarət bir millət məclisi yaratmaq istəmişdi. Bu Məclis Türkiyənin əsas ruh qaynağı olacaqdı. “Filosofların idarəçiliyi” həmin qurum vasitəsi ilə həyata keçiriləcəkdə. İctimai inqilablar da heç vaxt müxalif

mövqe tutmaq niyyətinə düşməyən bir məclisin mütləq xeyir-duası ilə gerçəkləşəcəkdi. Qəribədir ki, eyni düşüncə Fransada Napoleonun da ağına gəlmişdi. Onun təşkil etdiyi Beşyüzlər məclisi¹ ilə Atatürkün qurduğu üçüncü Böyük Millət Məclisi biri-birinə çox bənzəyirdi. İkisi də ölkənin ən tanınmış şairlərini, filosoflarını, alimlərini, rəssamlarını, doktorlarını, sərkindələrini öz sıralarında toplamışdı. İkisi də onları intixab edən rəhbərlərin bütün arzularını, iradələrini qeyd-şərtsiz qanun şəklinə salırdı. Beləliklə, şairin millət vəkili olması onun Atatürkün qurduğu məclisin tələblərinə cavab verməsi ilə bağlı idi.

Atamın dostları arasında evlərimizin bir-biri ilə bu qədər içdən-içə yaxın olduğu, bu qədər qaynayıb-qarışdığı başqa bir kimsə yox idi.

Bunun müxtəlif səbəbləri vardı. Zənnimcə, bu, həm də daha çox aşağıda göstərəcəyim amillə əlaqədar idi. "Türk Yurdu"² məcmuəsinin idarəçiliyi şairə verilmişdi. Mərkəz də yaşadığı ev idi. Atam, Yusif Akçura, Mehmet Emin, Hüseyinzadə Əli kimi Türk Yurdunun qurucuları, fəal xadimləri orada çox tez-tez görüşürdülər. Şairin uşaqları ilə mən və bacı-qardaşlarım da çox tez dostlaşmışdıq. Atalarımız bir otaqda işlərini görərkən biz həyətdə, bağçada oynayıb vaxtımızı keçirirdik. Çox əski uşaqlıq xatirələrimi yada saldığım zaman şairin üçü də bir-birindən cansız-çəlimsiz, bir-birindən arıq iki qızı ilə bir oğlu gözlərim önünə gəlir. Şairin anası oğlunun və nəvələrinin tam əksinə olaraq sərt təbiətli, cantaraq və şişman bir qadın idi. Amma zahirən kobud görünüşü

¹ **Böyük Fransa inqilabı dövrünün qanunverici orqanı** – Milli Konvent nəzərdə tutulur.

² **"Türk Yurdu"** – 1911-ci ildən etibarən müəyyən fasilələrlə nəşr olunan milliyətçi fikir məcmuəsi. Hazırda "Türk Ocaqları"nın aylıq mətbu orqanı kimi Ankarada çıxır.

altında oğluna sənət həyəcanı aşılayan qüvvətli və incə bir zəkası, güclü hissiyyatı vardı. Evin hakimi-mütləqi idi. Hətta uzun illər yataq xəstəsi olmasına baxmayaraq, həyatının son anına qədər də hakimiyyətindən əl çəkməmişdi. Oğlunun eşq macəraları da daxil bütün əməlləri onun özünü görməzliyə vurması, əksər hallarda isə razılığı ilə baş verirdi. Qadın şairi, həqiqi bir qadının oğlu idi. Bütün digər qadınları da anasının sayəsində yaxşı tanıya bilmişdi.

Onu siyasi dairələrdə sevdirən səbəblərdən biri də uşaqlıq dövründən başlayaraq şəxsiyyətinin ayrılmaz parçası halına gəlmiş xəstəliyi idi. XIX əsrin xəstəlikləri içərisində ifrat həssaslığın simvollarından biri də vərəm sayılırdı. Vərəm həmin əsrin dəbinə görə həm də eşqin, ümitsiz qəlb çırpıntılarının rəmzi idi. Mərhəmət, şəfqət, gözəllik vərəm xəstəliyinin qanadları altına sığınmışdı. Gənc qadınlar əvvəldən qırmızı rənglə boyanmış dəsmallarını dodaqlarına apararaq zəif, halsız öskürmələrdən sonra bu ləkələri hər kəsə göstərməklə diqqəti çəkməyə, cavan oğlanlar vərəmli sevgilinin öpüşləri ilə özlərini bu xəstəliyə yoluxdurmağa çalışırdılar.

Qadın şairinin ən parlaq zamanları olan 1910-cu illərdən Birinci Dünya müharibəsinin sonuna qədərki dövrdə İstanbulun yüksək cəmiyyəti də hələ bu dəbin təsiri altında qalmaqda davam edirdi. Beləcə, şairin xəstəliyi onun şöhrətini artıran amilə çevrilmişdi. Lakin bu, zaman-zaman onu aylarla yatağa salan, bəzən ölümün astanasına qədər götürən, amma hər dəfəsində də ətrafındakı sevgini, heyranlığı bir az da artıran təhlükəli xəstəlikdi. Qadın şairini sonuncu dəfə 1934-cü ildə, yoluxduğum ağır yatalaq xəstəliyindən qalxdıqdan sonra gördüm. Mənim yaşadığım ev o zamankı İsmət, indiki

Midhət Paşa küçəsində yerləşirdi. Şairin evi də tam bizimkinin qarşısında idi. Demək olar ki, eyni vaxtda yatağa düşmüşdük. Qadın şairi bu dəfə həyatının süsü olan vərəmdən deyil, xərçəngdən əziyyət çəkirdi. İki ay davam edən təhlükəli xəstəliyim sırasında dəfələrlə onu düşünmüşdüm. Özümün ölə biləcəyim ağıma da gəlmirdi. Fəqət sıra şairə gələndə fikirləşirdim ki, “o, bu səfər mütləq öləcək. Heç olmasa, sonuncu dəfə də görə bilsəydim”. Bir müddət sonra vəziyyətim nisbətən yaxşılaşdı, İstanbula aparıldım. Bir ayın tamamında geri dönüncə ilk işim atamın şair dostunu ziyarət etmək oldu. Uzaıldığı yataqda bir skeletdən fərqi yox idi. Məni gördüyü zaman həyəcanlandı. Güclə eşidiləcək səslə “Səməd, – dedi, – səni ayaq üstə, sağlam görməyimdən çox bəxtiyaram. Kim bilir, Əhmədım nə qədər üzülüb”. Sonra isə dodaqlarını güclə tərpədərək əlavə etdi: “Ölməmişdən əvvəl atanı da bir dəfə qucaqlaya bilsəydim...”

BİR NAZİR

Sübhçağı sanki bir əl boğazını şiddətlə sıxdı. Qarşısında dar ağacı göründü. Gənclik illərinin idealist dostu dişlərinin arasında sıxılmış dili, göyərmiş, şişmiş sifəti, hədəqəşindən çıxmış gözləri ilə ona baxırdı. Qollarını uzatdı və oyandı.

Bu gecə qırx il əvvəl böyük bir məmləkətin böyük bir şəhərində tanış olan iki insandan biri dar ağacından sallanır. Digəri isə onu məhkum edənlər arasındadır! Həzin təsəllidir? Yox, gülünc təsəllidir! Bu gün niyə ikisi də eyni yerdə deyillər? Belə də ola bilərdi! Açılan sabahın sübhçağına qədər belə bir aqibətin yaşanacağı nə onun, nə də dostunun ağına gəlmişdi.

İlk dəfə Parisdə qarşılaşdılar. Atam hüquqşünas, dostu isə həkim olacaqdı. Birincisi əsir bir türk yurdundan gəlmişdi. Digəri, türklərin son müstəqil toplumuna mənsubdu. Hər ikisi Qərbin azadlıq yolunda nəhayətsiz qanlar axıtmış möhtəşəm şəhərində çox tez dil tapdılar. O illərdə Paris hər cür fikirlərin qaynaşdığı, yeni dünyanın təməlinin qoyulduğu bir mühit idi. Bütün bu fikirlər ən romantik şəkildə biri digərinə qarşı çıxır, Renan, Zolya¹, Kostans² kimi nəhəng şəxsiyyətlərin yanında Sara Bernar³ kimi böyük artistlər, Jores⁴ və Klemanso⁵ kimi qorxu

¹ **Emil Zolya (1840-1902)** – fransız yazıçısı, naturalist ədəbi məktəbin görkəmli nümayəndəsi

² Söhbətin kimin haqqında getdiyini müəyyənləşdirmək mümkün olmadı.

³ **Sara Bernar (1844-1923)** – fransız dramatik aktrisası, XX əsrin əvvəllərində bütün tarix boyu "ən məşhur aktrisa" kimi dəyərləndirilirdi.

⁴ **Jan Jores (1859-1914)** – tanınmış fransız sosialist lideri

⁵ **Georg Klemenso (1841-1929)** – fransız siyasətçi və dövlət xadimi, 1906-1909 və 1917-1920-ci illərdə Fransanın baş naziri, Versal Sülh konfransının təşkilatçılarından biri

bilməyən mübarizlər kütlələri arxalarınca aparırdılar. Van Qoq¹, Qogen² kimi rəssamlar sənətin üfüqlərini o zamana qədər məchul qalan gözqamaşdırıcı rənglərə boyayırdılar.

Atam da, dostu da bura doğulub-böyüdükləri yerlərin mistik, qaranlıq və həssas əhvali-ruhiyyəsi ilə gəlmişdilər. Bəlkə elə buna görə də qürbət hissi ikisini də dərhal eyni idealın ətrafında birləşdirdi – türk milləti də bu səviyyəyə yüksəlməlidir!

Gələcəklə bağlı birgə layihələr cızırdılar. Atam məmləkətinə qayıtdıqdan sonra işlərini sahmana salıb İstanbula köçəcəkdə. Dostu isə ona yeni, azad vətəndə sıxıntı çəkmədən yaşamaq və işləmək imkanları yaradacaqdı. Xəyalları ilə bağlı ilk razılaşmanı da Parisdə əldə etdilər. Həmin vaxt Əhməd Rza³ da Parisə gəlmişdi. Çox yoxsul bir ömür sürürdü. Ancaq vüqarlı idi. Fransanın Klemanso kimi məşhur siyasət adamları Əhməd Rzanı tanıyır, himayə edir, maddi yardım göstərirdilər. Lakin o, verilən pulları və yardımları qəbul etmirdi.

Atam və dostu tez-tez Əhməd Rzanın yanına gedirdilər. İlk görüşləri atamın yaddaşında bütün həyatı boyu daim xatırladığı dərin izlər buraxmışdı.

“Malikanənin qapısındakı zəngin düyməsini basarkən əlim titrəyirdi. Qapı açıldı, qarşıma ucaboy, ağbəniz, azacıq dən düşmüş uzun, yaraşılı, saqqalı olan bir şəxs çıxdı. Bu, Əhməd Rza idi. Dilim topuq vura-vura yanına nə üçün gəldiyimi izah etdim. Əlimdən tutdu, içəri çəkdi. Kiçik bir otaqda qabaq-qabağa oturduq.

¹ Vinsent van Qoq (1853-1890) – postimpressionizm cərəyanına mənsub holland rəssamı

² Pol Qogen (1848-1903) – postimpressionist və primitivist fransız rəssamı

³ Əhməd Rza (1858-1930) – türk siyasətçi, İttihad və Tərəqqi hərəkatının ideoloqlarından biri

Məndən məmləkətimizin vəziyyətini soruşdu, təhsilimi başa vurandan sonra nə iş görəcəyimlə maraqlandı... ilə gəldiyimiz qərarı ona söylədim.

– Yaxın vaxtlarda, lap yaxında Türkiyə azadlığına qovuşacaq. O zaman İstanbula qayıdacağam. Məni mütləq axtarıb taparsınız.

Birdən gözlərim ayaqlarına sataşdı. Corablarının rəngi biri-birinə uyğun gəlmirdi. Baxdığımı sezdi, gülərək “Azadlıq belə bir məhrumiyyətə dəyməzmi?” – dedi.

Təhsilini bitirdikdən sonra yolüstü İstanbuldan keçərək məmləkətinə dönən atamı, bir neçə ildən sonra Məşrutə inqilabını gerçəkləşdirəcək bir qisim adamlarla bu doktor dostu tanış etmişdi. Onun sayəsində atam Azərbaycandan İstanbula köçdükdən az sonra İttihad və Tərəqqi Partiyasının sıralarında dərhal öz yerini tutmuşdu. Parisdə başlayan dostluq, Əhməd Rza ilə öluncəyədək, əhd-peyman bağladığı digər şəxslə isə bu səhərin qorxunc dəqiqəsinə qədər davam etmişdi.

Yenə də atamın xatırladıqlarından: “İş üçün yanına gələn bir müəllim qadınla tələb olunduğundan daha səmimi danışması vəzifədən uzaqlaşdırılması üçün fürsət sayılan keçmiş maarif nazirinin¹ yerinə təyin edildiyi gün nazirliyin qapısından səndələyərək içəri girən köhnə redinqtonlu bu gombul adam, dövrünün sarsılmaz namus və doğruluq pərdəsinə bürünüb müxtəlif günahların hədəfi seçilən məsum bir şəxsdi. Saflıq onu məmur qardaşının sürdüyü möhtəşəm həyatı görməyəcək dərəcədə sarmışdı. Qanuni haqqı olan dövlət məşinə

¹ 1917-ci ilin dekabrından 1918-ci ilin iyuluna qədər Tələt Paşa hökumətində maarif naziri olmuş Osmanlı siyasi və dövlət xadimi Ali Münif Yegenağa (1874-1951) nəzərdə tutulur. Əhməd Ağaoğlunun Malta adasındakı sürgün yoldaşlarından biri idi.

minməkdən imtina etməklə kifayətlənmirdi. Adi dəftərxana müdiri olan qardaşının iki qara at qoşulmuş şahənə faytonu yanından keçərkən, hətta başını belə qaldırıb baxmırdı. Bir gecə Böyükadada dostları ona qardaşından şikayət etdilər. Heç bir söz demədən onları heyrətlə dinlədi. Üç gün sonra qəzetlər İstanbul dəftərdarının Bursaya göndərildiyini yazdılar”.

Hər dövrdə belə adamlar olur. Onlar dövrün namus, doğruluq, vəzifəyə sədaqət, həqiqətə bağlılıq qalxanına çevrilirlər. Həmin qalxanın arxasındakı gizli aləm isə büsbütün başqadır. Bu aləmin içərisində kimlər yoxdur? Dostlar, tanışlar, qohumlar, fədailər, komitəçilər, möhtəkirlər, xülasə, cəmiyyətin, firqənin hər cür günahları və günahkarları. Sonra zaman keçir, qalxanın arxasındakılar daha əvvəl qalxan olanları öz günahlarının qurbanı kimi ölümə, əsarətə, səfalətə göndərmək qərarında əsla tərəddüd etmirlər.

Atamın dostu da günlərin birində hansısa xarici firmanın mühasibliyini bir parça çörək xatirinə qəbul edib özü üçün ayrılmış otağa yenə də ayaqları dolaşadolaşa girdi. Partiyasının hakimiyyətdə olduğu dövrdə kölgəsinə sığınıb milyonlar qazanmış dostlarının, irəli getmiş, adam arasına çıxmış qohumlarının hamısı onu unutmuşdular. Hətta bəzən küçədə rastlaşdıqları zaman üzlərini yana çevirirdilər. Lakin yenə də itirilmiş vəzifə ehtirasının ürəklərini ehtizaza gətirdiyi bir qisim insanlar üçün namus, doğruluq qalxanına çevrilirdi. Üzərinə heç bir ləkə düşməmiş şöhrətinin arxasında indi də başqa mahiyyətli oyunlar oynanırdı.

Atamın dostunun məsumluğu və təmizliyi bu dəfə ağılsızlığa qədər gedib çıxmışdı. Haqqında danışılan sözləri küçələrdə, meydanlarda, evlərdə, xülasə, hər

yerdə açıqdan-açığa, bağıra-bağıra söyləməkdən çəkinmədi. Onun həmin sözləri etibar etdiyi adamlar isə artıq qaranlıqda öz silahlarını hazırlayırdılar. Lakin keçmiş nazir əsla baş verənlərin fərqlində deyildi. O, kiçikliyindən, yaxud böyüklüyündən asılı olmayaraq pisləyə nifrət edir, pisləklərə açıq münasibət bildirməyi vəzifəsi sayırdı.

Bir gün atama Babi-Alidə rast gəlmişdi. Görüşüb-öpuşdükdən sonra heç hal-əhval tutmamış uca səslə qışqırmağa başlamışdı:

– Sən, necə olur ki, bütün bu hallara dözürsən?

– Hansı hallara?

– Bütün baş verən yaramazlıqlara, kim olduqları bilinməyən bu bir dəstə adamın özlərini bunca yuxarı tutmalarına!

Atam qolundan yapışmışdı:

– Yoldan ötüb-keçənlər bizə baxırlar. Yavaş danış, sakit ol! Unutma ki, indi şikayətçi olduğun adamlar məndən daha əvvəl sənin gənclik dostların, azadlıq uğrunda mübarizə yoldaşlarıdır. Və bir də onlar irəli atılıb taleyin mənhus bir oyununu nəticəsində bizim əllərimizdə yıxılan vətəni qurtardılar, sənin və mənim Cümhuriyyət rəyamızı həqiqətə çevirdilər.

Atamı bərk itələmişdi:

– Səndən də bir xeyir yoxmuş. Bir daha görüşməmək üzrə! Allaha ismarladıq! – deyib getmişdi.

Atam evə gəldi. Anama “Bilirsənmi, ... – gördüm. Mənimlə elə danışdı ki, qorxdum. Onu bu cür dilləndirir, danışdırırlar. Başına bir iş gələ bilər. Belə getsə, mütləq bir oyun çıxaracaq” – dedi.

Nəhayət, məşum sui-qəsd təşəbbüsü baş verdi. Onu dərhal yaxaladılar. Heyrətlər içərisində qaldı. Əslində özü şikayətçiydi. Fəqət sui-qəsdçi? Əsla! Bu əxlaqsız,

insafsız oyunun günahkarları arasında olmadığı günlərin birində mütləq aydınlaşacaqdı.

İzmir və Ankara həbsxanalarında saxlandığı hücrələrdə mütləq azadlığa çıxacağı qənaəti ilə ta həyatının son qara gününə qədər ruh və qəlb rahatlığı içərisində yaşadı.

Amma məhkəməyə hakim olan qorxunc, əsəbi şəraitdən hamının xəbəri vardı. Bu günahsız insanı xilas etmək çətin idi, çox çətin idi. Ancaq yenə də bəzi köhnə dostları ilk azadlıq günlərindən onu yaxından tanıyan, həm də yeni dövrün hakimləri ilə yaxın münasibətləri olan bir qisim köhnə əqidə yoldaşlarının yanına baş vurdular. Lakin eşitdikləri cavab qorxunc və dəhşətli idi. “Xeyr, bir şey etmək mümkün deyil, asılmalıdır”.

Asılmalı idi, asılacaqdı, asıldı!

SİYASİ TARİX PROFESSORUMUZ

Bu son dərsimizdə sizə yalnız indi eşidəcəklərinizi söyləyəcəyəm. Xanımlar, əfəndilər, siyasi tarix keçmişdəki siyasi hadisələrin, vəqəələrin izahından daha əvvəl insan cəmiyyətlərinə, onların talelərinə bəzən ağılları, bəzən gözəllikləri, bəzən nitq qabiliyyətləri, əksər hallarda isə adi təsadüf nəticəsində hakim olmuş şəxslərin xarakter, əxlaq və məcazlarının hekayəsidir. Sağlam xarakterli, mətin əxlaqlı, ətrafındakılara etimad tələqin edə bilən insanların idarə etdikləri cəmiyyətlər daim yüksəlmişlər, müvəqqəti fəlakətləri asanlıqla adlamağa, qorxu törədən şəraiti sürətlə dəyişməyə müvəffəq olmuşlar.

Bunun müqabilində başçı və hakim mövqeyinə gələnlərin zəif, əxlaqsız, dəyişkən xarakterə malik olduqları cəmiyyətlərdə insanlar daim alçalmış, kiçik fəlakətlər qarşısında böyük sarsıntılar keçirmişlər. Ona görə də mən sizə, yəni türk millətinin gələcək idarəçilərinə sağlam xarakterli, mətin əxlaqlı olmanızı tövsiyə edirəm. İnanın ki, millətimizə ancaq bu şərtlər daxilində layiqli xidmət edə bilərsiniz”.

Ankara Universitetinin hüquq fakültəsində son dərşini verən siyasi tarix professorumuz kürsüdən enib qapıya tərəf gedəndə arxasınca qaçıb əlindən tutdum. Üzümə baxdı. Gözləri yaşla dolu idi. Heç bir şey söyləmədən əlini öpmək üçün dodaqlarıma apararkən boğazım qəhərlə dolmuşdu.

Xəyalımda surətləri atamla birlikdə canlanan bir neçə insandan biri də odur. Sivri, çal saqqalı, bir az batıq

yanaqları, təlqinedici gücü eynəyinin şüşələri arxasından sanki bir az azalan istehzal baxışları indi də gözlərimin önündədir. Titrək səsinə indi də eşitməkdəyəm.

Atamın ən yaxın dostlarından biri idi. İkisi də əsir türk ellərindən hür, müstəqil Türkiyəyə pənah gətirmişdilər. Siyasi əleyhdarları əsəbiləşdikləri zaman ikisinə də "boğaz ortağı" deyirdilər. O, Türkiyəyə atamdan əvvəl gəlmişdi. Hərbi məktəbi bitirmiş, o zamankı təbirlə desək, xəritə yüzbaşısı (kartoqraf-kapitan – V.Q.) olmuşdu. Əslən Qazanın köklü ailələrindən idi. Fikir adamı, siyasətçi, ailə başçısı kimi üç fərqli şəxsiyyəti bütün təzad və müxtəliflikləri ilə özündə birləşdirməyi bacarmışdı. Bir adamda birləşən üç fərqli şəxsiyyətin ortaq nöqtəsi onun qəlbi idi. Qəlbi bir-birlərindən fərqli istiqamətlərə qoşmaq istəyən üç fərqli ehtirası müəyyən həddə qədər sərbəst buraxır, sonra isə cilovlayırdı. O, gözəl qəlbə malik insan idi.

Sultan Həmid zamanında hərbi məktəbdə gizli tələbə cəmiyyəti qurmaqda günahlandırılıb Trablüsqərbə (Livyanın o zamankı adı – V.Q.) sürgün edilmişdi. Amma bunun müqabilində ittihadçılar dövründə sadəcə bir fikir adamı kimi qaldı və türkçülük cərəyanının ən qüdrətli nəzəriyyəçilərindən biri kimi tanındı. Siyasi həyata yalnız Milli Mücadilədən sonra başladı, daha doğrusu, zorla gətirildi.

Fikirlərində bir az solçuluq nəzərə çarpırdı. Lakin heç zaman XVIII əsr sosializminin hüdudlarını aşmadı. Onu daha çox romantik, hissiyata qapılan, ictimai bərabərlik nəzəriyyələrinin təsiri altında qalan bir utopist saymaq olardı. Lakin təkcə elə bu baxışları onun İkinci Türkiyə Böyük Millət Məclisinin üzvü kimi əmək qanunvericiliyi ilə bağlı təkliflər irəli sürməsi və hazırlanan ilk

əmək qanunu layihəsinin mahiyyətindəki “İş məcəlləsi”ni həyəcanla təqdim etməsi üçün kifayət idi. Türk işçi hərəkatı, fəhlə hüququ ilə bağlı məsələlər tarixində onun yeri gələcəkdə, əlbəttə, təqdir və təsbit ediləcəkdir.

Siyasi tarix professoru bir tərəfdən sosialist ictimai dünyagörüşünü romantik zehni məşğələ halında davam etdirir, o biri tərəfdən isə qatı milliyyətçi anlayışına sahib olduğunu göstərməkdən çəkinmirdi. Bu iki fərqli fikrin yaratdığı təzadın məngənələri arasında, həqiqətən, tərəddüd keçirdiyi anlar da olurdu. Yəqin, elə həmin tərəddüdlər nəticəsində də içərisində yaşadığı fikir təzadlarını izah etməyə qadir bir məşğuliyyət sahəsi axtararkən siyasi tarix elmini seçmişdi. Bu, keçmiş xəritə üzbaşısının məkan zəminindən zaman sahəsinə atlanmasından başqa bir şey deyildi. Lakin qəribədir ki, həyatında nə zamanın, nə də məkanın mövqeyini dəqiq müəyyən edə bildi. Onun həyatının bir çox hadisələri zamansız baş verdi. Əslində hələ bu addımları atmağın yeri deyildi. Zamanı gəlib çatmamışdı. Təkpartiyalı sistem bütün gücü ilə meydan suladığı bir vaxtda büdcədə qənaətcillik tədbirləri barəsində məsələ qaldırmaq fikrinə düşmüşdü. Lakin kürsüyə çıxarkən ağına gələn yeganə təklif baş vəkillə vəkillərin xidməti avtomobillərinin əllərindən alınması oldu. Dövrün baş vəkili¹ Məclisdən sifəti bir qarış sallanmış halda çıxdı, maşınınun qapısını açan sürücüsünə sərt nəzərlərlə baxıb yaxınlıqda dayanan polisə “Mənə bir maşın çağırın!” – deyə əmr verdi və hamının heyvətli baxışları altında yaxınlaşan taksiyə əyləşib evinə getdi. O gündən siyasi tarix professorunun səsi və saqqalı bir az daha titrək hala düşdü.

¹ Haqqında söhbət gedən dövrdə Baş vəkil – Baş nazir İsmət İnönü (1884-1973) idi.

Keçiörən bağlarında çox yaxınımızda – qonşuluğumuzda yaşayırdı. Axşamlar ailəlikcə bizdə toplaşırdıq. Əvvəl zarafatlar başlayır, sonra günün hadisələri, dediqoduları, intriqaaları ortaya gəlir, şikayətlər eşidilirdi.

Professorun səsinin yüksəldiyi vaxtlar da olurdu. “Əhməd bəy, Əhməd bəy! – deyə qışqırırdı, – bütün bu fənalıqlar barədə mütləq danışmalıyıq. Nə üçün gedib gördüklərini, bildiklərini açıq şəkildə söyləmərsən?”

Bir dəfə atam əsəbiləşdi:

“Mən, elə hər yerdə mən! Hansınız indiyədək mənim qədər danışmışınız? Hansınız vəziyyətlə bağlı şikayətləri mənim qədər ortalığa çıxarırsınız? Bir az da özün danış! Niyə dayanmısan?”

Atamın bu sözləri qarşısında dərhal yumşalır, “Ey Əhməd bəy, mənim belimdə hörgüclərim var” – deyirdi. Bu sözlərlə hələ çox kiçik yaşda olan uşaqlarına işarə edir, onları rahat boya-başa çətdırmaq üçün maddi və mənəvi fədakarlıqlara məcbur qaldığını anladır.

Artıq çoluq-çocuq sahibi olmağı düşünmədiyi, əslində, hətta buna ehtiyac duyulmadığı yaşda ailə qurması bu tanınmış siyasətçi və fikir adamı ilə atamın hələ Trablüsqərb sürgünündən üzübəri davam edən böyük dostluğunun son sürprizinə çevrilmişdi.

Bir qızı, bir oğlu vardı. Övlad məhəbbətinin həqiqi iztirab halında, romanlara mövzu olacaq dərəcədə yaşanmasına bu ailədən daha həzin misal ola bilərdimi? Atası ilə anası doğulduqları andan uşaqların üstündə titrəyib-əsirdilər. Zəngin kitabxanalarında tibb ədəbiyyatından ibarət böyük bir guşə yaranmışdı. Uşaqların üzü azacıq saraldımı, dalbadal iki dəfə asqırdılarımı, yaxud hərərətləri bir qədər artdımı, dərhal kitabların

üstünə cumur, bəzən ən təhlükəliləri də daxil olmaqla müxtəlif xəstəliklərin müalicə üsulları araşdırılır, bir neçə doktor gəlib uzun müayinələr aparana və balacaların sağlamlıqlarına qəti təminat verənə qədər evi matəm havası bürüyürdü. Bir çoxlarına şux, zarafatlı, hər kəsə istehza etməkdən zövq alan insan təsiri bağışlayan professorun öz uşaqlarına, az qala xəstəliyə varacaq dərəcədə bağlandığını görənlər onun istehzalı halının incə qəlbi qırılmaqdan qorumaq üçün əl atılan müdafiə üsulundan başqa bir şey olmadığını anlayırdılar. Məhz buna görədir ki, onunla məhrəmanə münasibətdə olanların heç biri başqalarına kəskin, hətta qorxunc görünən istehzalı zəkadan kiçik bir şikayət belə etməmişdi.

Onun digər halları da vardı. Məsələn, yenə eyni əsir türk ellərindən hür Türkiyəyə pənah gətirənlərin bəzilərinə, xüsusilə də bir nəfərinə qarşı izahı anlaşılmayan, böyük, hətta haqsız düşmənçiliyini açıq şəkildə göstərməkdən əsla çəkinməzdi.

Ankara Universiteti hüquq fakültəsi siyasi tarix professorunun zəif cəhətlərindən biri də xoşa gəlməyən hadisələr qarşısında dərhal ümitsizliyə qapılması, pərişanlıqə yol açan iradəsizliyə təslim olması idi. Bu, bütün həyatı boyu içərisində çapaladığı təzadların ən ağırı oldu. Həmin xasiyyəti onu müəyyən fikir və hərəkət istiqaməti tutmaqdan uzaqlaşdırır, biri-birinə zidd qərarlara, təşəbbüslərə vadar edirdi.

Ölümündən sonra, bilmirəm, Türk Tarix Qurumuna, ya da Milli Maarif Nazirliyinə vəsiyyət edilmiş kitablarını seçmək, saf-çürük etmək, dostlarımdan birinə tapşırılmışdı. Bir gün o, professorun kitabxanasına birlikdə baxmağımızı

təklif etdi. Çox yaxşı bələd olduğum bu kitabxanaya ayaq basdığım zaman professorumu, üstü kağızlar, kitablar, rəsmlərlə dolu masanın arxasında yenə də gözlərində istehzal qıyılcımlar oynaşan bir şəkildə bizə baxdığını sandım. Dostum kitabları qarışdırmağa başladı. Arada qəribə bir məktub tapdığını söyləyib saralmış kağız parçasını mənə uzatdı. Orada oxuduqlarıma inanmaq mümkün idi mi? Hamı razılaşar ki, Birinci Dünya müharibəsinin nəticələri türk milləti üçün son dərəcə ağır olmuşdur. Lakin hər kəsin sərbəst şəkildə gəlib çıxacağı bir nəticə professoru niyə bu dərəcədə bədbinləşdirmiş, yazıda əks olunan düşüncələr qəlbinə və beyninə necə yol tapmışdı? Əlimdəki məktub heç vaxt tarixin malı olmamalı idi. Dostumun üzünə baxdım.

"Mənə qulaq as! – dedim. – Məktub dərin bir ruhi sarsıntı halında yazılıb. O, sənə də müəllimin sayılır. Bu məktubun qələmə alındığı gün müəllimimizin çəkdiyi iztirabları başa düşməliyik. İndi mənə görəyim iş, təbii ki, həmin iztiraba layiqdir".

Dostum başını aşağı dikərək qərarımı gözləyirdi. Kağızı tikə-tikə eləyib yandırdım.

O, "Arvadımdan sonra yaxın dostlarım da mənə atıb gedirlər. İndi bu həyatda təkbaşına nə iş görəyəm?" – demişdi. Atamın iztirablı düşüncələrə sövq edən ölümü belə olmuşdu: bir axşamüstü yanında uşaqları, əlləri onlar üçün aldığı hədiyyələrlə dolub-daşmış halda Heydərpaşa stansiyasından tərپənməkdə olan qatara tələsirdi. Birdən dayandı, əllərini boğazına apararaq yerə yuvarlandı. İki balaca uşaq hey-rət və qorxu içərisində

atalarının üstünə atıldılar. Bəyaz saqqalı xəfif-xəfif titrəyirdi. Uşaqlar, hətta onların ən kiçik başağrıları zamanı qorxu ilə üzlərinə əyilən bu sifətdə eyni titrəmələri dəfələrlə görmüşdülər. Lakin atalarının sifəti indi ilk dəfə sıxıntısız, sakit, qəm içində idi...

ÜÇ İNSAN

Üçü də özgə millətlərin, özgə dinlərin əsarətində olan yurdlarından köç edib Osmanlı imperatorluğunda, xəlifənin yanında, bir tərəfdən böyük İslam birliyi, o biri yandan Turan idealının gerçəkləşməsi uğrunda çalışmaq amalı ilə İstanbula gəlmişdilər. Əbdülhəmid iqtidarının qaranlıq, sükunət və durğunluqla səciyyələnən son illərindən Məşrutyyətin həyəcan, həvəs, həmlə dolu dövrünə keçilər-keçilməz, birinə Rusiya əleyhinə və İslam lehinə təbliğat işlərini qurmaq vəzifəsi verildi. Bu işi bütün Şərq məmləkətlərini at belində gəzib dolaşaraq yerinə yetirəcəkdi. Yəqin ki, səfər zamanı əsla tərəddüd etmədən vizit kartına ad və soyadının yerinə “Səyyahi Şəhir” – yəni “Tanınmış səyyah” ünvanını yaza bilərdi.

İkincisinin üzərinə düşən vəzifəni isə şirin səsi, Quran və hədisləri anlamaq və anlatmaqda dərin zəkası, son dərəcə təvazökar xasiyyəti öz-özlüyündən bəlli etmişdi. Uzaq Şərq məmləkətlərində islam təsirini yaymaq yolunda çalışacaq, türklərin möhtəşəm müsəlman aləminin öncülü, düşünən beyni olduğunu göstərəcəkdi. Ona da “Çin vaizi” dedilər.

Üçüncüsü Şərq və Qərb dillərinə dərin bələdliyi, dünya dinlərinin fəlsəfəsi üzərində araşdırmaları ilə tanınmışdı. Fəaliyyət meydanı İstanbul Darülfünununun kafedralarından biri olacaqdı.

Uşaqlıq xatirələrim arasında atamın bu üç dostuna aid olanlar yadımda qalanların yalnız ən köhnələri deyil, həm də ən davamlılarıdır.

“Səyyahi-Şəhir” ilə evlərimiz İstanbulun eyni məhəlləsində – Molla Güranidə yan-yanı idi. Bir evin

bağçasından o birinə keçmək üçün arada kiçik qapı da vardı.

Atamın bu dostunun yaşlısını məmləkətində qoyub gəldiyi, cavanını özü ilə İstanbula gətirdiyi iki xanımı, hər ikisindən aralarındakı yaş fərqi çox böyük olan oğul-qızları vardı. Düşünürəm ki, uzun, ağır sümüklü vücudunun, iri qafasının, enli, qarayanız, çopur üzünün, başındakı nəhəng çalmanın və bəyaz, seyrək saqqalının yaratdığı qorxunc görünüşü olmasaydı, uşaqları, bir az da ikinci analarının təsiri ilə bir-birlərinin qanını içərdilər. Amma "Səyyahi-Şəhir" Türkiyədə və evində qaldığı vaxtlar çiyində cübbəsi, başında rəngbərəng naxışlı tatar araqqını süfrənin başında oturub, durmadan çay içib iri-iri tikələrlə ət yeyərək uşaqlarına təsiri, yeni səyahətin sonuna qədər davam etməli olan nəsihətlər verir, üzərlərinə bir-birindən qorxunc hədə və təhdidlər yağdırırdı. Bəzən var səsi ilə bağıraraq, bəzən astadan, xahiş yolu ilə yaratdığı qorxu xofu növbəti səyahətdən qayıtmasına bir neçə gün qalana qədər davam edirdi. Evlərinin içində qopan qiyamətin ilk gurultuları divarları aşıb qonşuların qapalı pəncərələrindən içəri dolmağa başladığı əsnada atamın dostu qapısının zəngini çalırdı.

Atamla çox vaxt səhərlər, çay süfrəsi ətrafında görüşürdülər. Belə vaxtlarda otağın bir tərəfinə çəkilib üzünə bir az qorxu, bir az da heyrətlə baxardım. Qalın, gur səsi təsəvvürümdə göy gurultusuna bənzəyirdi. Kirli, sarı, seyrək dişlərinin ağzının yan tərəflərində olanları o birilərdən daha böyük, daha sivri idi. Onlara tamaşa etdikcə anamın, xalalarımın danışdıqları nağıllardakı divlər gözlərim önündə canlanırdı.

Həyatdakı ilk dostlarım da atamın bu dostunun kiçik qızı ilə oğlu olmuşdu. O qız həm də həyatımın ilk sevgisi idi. Altı-yeddi yaşın sevgisi! Sandalyaları yan-

yana qoyub üstünə bir səccadə, yaxud kilim sərər, altına iki yastıq qoyur və bu kiçik evimizin içində biri-birimizə sarılaraq, bir-birimizi öpərək evcik-evcik oyunu oynayardıq.

Rus inqilabı¹ baş verəndə atamın dostu bitib-tükənmək bilməyən səyahətlərinin sonuncusunu, doğulduğu məmləkətə etmək barəsində əmr aldı. Çar rejimi süquta uğramışdı. Orta Asiyada qurulan yeni dövlətlərdən biri də onun dünyaya göz açdığı, böyüyüb boya-başa çatdığı ərazilərdə idi. Bəlkə bir də heç zaman İstanbula dönməyə bilərdi. Yeni türk dövlətində illər boyu fikirlərində, xəyallarında canlandırıdığı bir işin başına keçə bilərdi. Bu ümidlərlə gənc xanımı ilə kiçik uşaqlarını da özü ilə götürdü. Amma heyhat! Doğulduğu yurda səyahət "Səyyahi-Şəhir" in acı hadisələrlə dolu son macərəsinin başlanğıcı oldu. Rusiyada qələbə çalan inqilab yeni müstəqil dövlətləri yer üzündən silib atdı. Atamın dostu bu dəfə ailəsini gah pay-piyada, gah at belində, gah araba ilə Çindən keçirib Yaponiyaya aparmağa məcbur oldu. Bu arada sandalyalardan qurduğumuz evciyimizdəki ilk sevgim də yatalaq xəstəliyindən öldü. Onlar İstanbuldan gedəndən bir neçə ay sonra Fatihdə² başlayan böyük yanğın evlərimizin külləri altında uşaqlıq məhəbbətimizi də həmişəlik dəfn etdi. İndi ondan mənə qalan xatirə üzümü oxşayan bir nəfəsin dadlı istiliyi ilə pırtlaşıq saçlarından bu nəfəslə bərabər burnuma dolan qəribə rayihədir.

"Çin vaizi" "Səyyahi-Şəhirlə" müqayisədə daha sevimli, daha ürəyəyatımlı adam idi. O da səyyah kimi

¹ Rusiyada çarizmin devrilməsi ilə nəticələnən 1917-ci il Fevral inqilabı nəzərdə tutulur.

² İstanbulun əsasən tarixi Konstantinopol hasarları içərisində yerləşən mərkəzi rayonu. Qaynaqların verdiyi məlumata görə, İstanbulun tarixindəki ən böyük təbii fəlakətlərdən biri olan Fatih yanğını zamanı 7500-dən çox bina yanımışdı.

müsəlman dünyasının tərəqqi və inkişafının yalnız islamın canına sonradan müsəllət olmuş zərərli, yanlış inanclardan təmizlənməsi sayəsində gerçəkləşə biləcəyinə inanırdı. Bu işin öhdəsindən isə ancaq türk dövlətinin gələcəyini düşünürdü. Məsələ ilə bağlı fikirlərini, bir tərəfdən məcmuə və qəzetlərdə çap olunan yazıları, digər tərəfdən İstanbulun izdihamlı camilərində, çeşidli İslam məmləkətlərinin böyük şəhərlərində etdiyi vəzlərlə cəmiyyət arasında yayırdı. Bu liberal, cəsur, qüvvətli vəzlər dövrün təəssübkeş kəsimini, milliyyətçilik cərəyanının düşmənlərini hədsiz hiddətləndirdiyindən, haqqında ortalığa müxtəlif dedi-qodular çıxarır, bu vasitə ilə onu tutduğu yoldan çəkəndirməyə çalışırdılar. Lakin arxasını İttihad və Tərəqqinin idealist liderlərinə dayamış vaiz, bildiyini kimsəyə vermək niyyətində deyildi.

“Səyyahi-Şəhirin” əksər vaxt çox sərt görünməsi müqabilində “Çin vaizi”nin üzü hər zaman nəşəli olur, təbəssümü dodaqlarından çəkilmirdi. Atamın İslamı xurafatın cəngindən qurtarmaq niyyətində olan dostu ildə bir neçə dəfə atamı çıxmaq şərti ilə ailəmizin bütün üzvlərini dizi üstə oturdur, təkbirlər, dualar, sənalar oxuyub üstümüzə üfləyirdi. “Çin vaizi” bu dualarının faydasına ürəkdən əmin idi. “Mən ürəyimin təmizliyini sizə də keçirirəm” – deyir, ardınca əlavə edirdi: “Çünkü Peyğəmbər sülaləsindənəm!” Anamın ailəsi də Azərbaycanda “Sadattan” seyidlərdən olduğu, yəni kökü, mənşəyi ilə Peyğəmbərə bağlandığı üçün ona qohum gözü ilə baxırdı.

Atamın dostu islamın müqəddəs günlərində yaşıl əmmaməsini qoyub şərəfli soy-kökünü hər kəsə nümayiş etdirirdi. Başında bu yaşıl sarıq olduğu zaman sanki yerışı, baxışı, xasiyyəti, rəftarı da tamamilə başqalaşır.

Hər yerdə sevgi və etibar görən, məclisdən-məclisə, süfrədən-süfrəyə dəvət olunan “Çin vaizi” də Birinci

Dünya müharibəsinin sonunda ittihadçılarla birlikdə gözdən, nəzərdən düşdü. Artıq İstanbul düşmən qüvvələrin əlinə keçmişdi, atam tutulub Malta sürgününə göndərilmişdi. Uşaqlıq dövrümün ən həzin, qaranlıq illəri belə başlamışdı. İndi evimizin qapısını – o vaxta qədər hamının üzünə açıq olan, hər kəsin sevə-sevə girdiyi bu qapını çox az adam döyürdü. Belələrindən biri də atamın vaiz dostu idi. “Çin vaizi” fəlakətli illərimizin ən vəfalı dostu oldu. Özü də daim təqib edilirdi. Düzdür, keçmiş dövrün siyasi məsələlərinə əsla qarışmamışdı. Üzərinə düşən dini vəzifəni qayda-qanunlardan bir addım kənara çıxmada yerinə yetirmişdi. Bundan əlavə ixtilafçı xocalar arasında bəzi yaxın dost-tanışları da vardı. Çox güman ki, elə bu səbəbdən üstünə çox düşməmişdilər. Yalnız aylıq maaşını azaltmış, bir də vəz oxumasına yasaq qoymuşdular.

Milli Mücadilə zəfərlə başa çatdı. Necə deyərlər, yaman günün ömrü az oldu. Ancaq atamın dostu artıq əski etibarını bərpa etmək iqtidarında deyildi. İnqilablar onun düşündüyü dini islahatların hüdudlarını çox arxada qoymuşdu. Şapka qanunu¹ çıxanda sanki əvvəlki müvazinətini bir qədər də itirdi. Hətta arada-bəradə bu qanunun əleyhinə danışmaq cəsarəti göstərdi. Atam dostunun həyatında, bəlkə də, ilk dəfə meydana çıxan əsəbiliyi ustalıqla yatırırdı. Sakitləşib özü üçün ayrılan bir neçə yerdə imamlığını eləməyə başladı, sonra isə, ümumiyyətlə, köçüb Kocamustafapaşa² məhəlləsinə yerləşdi. İstanbulun ən əski, kədər və məlal dolu bu səmtində özü kimi vaxtı

¹ Atatürkün mədəni inqilablarının tərkib hissəsi olan “şapka qanunu” Türkiyə Böyük Millət Məclisinin 25 noyabr 1925-ci il tarixli qərarı ilə qəbul edilmişdi. Qanuna əsasən, ənənəvi Osmanlı fəsi aradan qaldırılmış və peşələr üzrə yeni baş geyimləri müəyyənləşdirilmişdi.

² **Kocamustafapaşa** – İstanbulun tam mərkəzinə, Fatih ilçəsinə bağlı tarixi məhəllə.

ilə məmləkətə xidmət göstərmiş həmkarları vardı. Onların arasında get-gedə daha da kasıblaşmış zəifləyərək, fəqət dodaqlarındakı əbədi təbəssümü heç zaman itirməyərək yaşamağa başladı. “Çin vaizi” bu illərdə xoş gün dövrü dostlarının çox az qismini arayıb-axtardı. Yalnız İstanbulda yaşadığımız zamanlar hər həftə bizə gəlir, süfrəmizin başındakı köhnə yerini tuturdu. Gedəndə də atamın, güzəranını azacıq da olsa, yüngülləşdirmək üçün verdiyi kiçik hədiyyəni min bir xahiş-minnətlə, güc-bəla ilə qəbul edərək ayrılırdı. Atam İstanbula çəkildikdən sonra köhnə dostuna, deyəsən, yalnız bircə yerdə imamlıq etməyə icazə vermişdilər. Əlinə gələn para da, yanılmıramsa, ayda beş yüz quruşa enmişdi. Bu cüzi para ilə yeməyini, içməyini təmin etməli, əyin-baş almalı idi. Taleyin kədərli gərdişi qarşısında yenə qətiyyən sarsılmadı. Güzəranı ilə bağlı qərarını dərhal verdi: azuqəsi yalnız çay və yavan çörək olacaq, köhnə paltarlarını yamayıb geyəcək, zərurət olmayınca evdən çıxmayacaq. Belə olduqda, Əhməd bəy kimi özünə yaxın saydığı bir neçə dostun edəcəkləri kiçik yardımları da nəzərə almaqla həyatının sonuna qədər “namərdə möhtac olmadan” yaşaya biləcəkdə.

“Çin vaizi” qərarını güzəranına tətbiq etdi. Artıq bizim evə – Maçka məhəlləsinə Kocamustafapaşadan piyada gəlib-gedirdi. Uşaqılıq çağlarında olduğu kimi, yenə məlahətli səsi, nurani üzü ilə bayramlarda, xoş və kədərli günlərdə aramızda idi. Atam, anam, böyük qardaşım rəhmətə gedəndə ilk duaları o oxudu, uşaqlarımız doğulanda adlarını qulaqlarına pıçıldaıyıb, ilk xeyir-duanı o verdi. Evimizdəki yeri də hər zaman dəyişməz qaldı. Nəhayət, bir gün ta uşaqılıq illərindən bizimlə birlikdə addımlayan bu canlı xatirə digərləri kimi gerçək aləmdən ayrılıb hafizəmdə öz həmişəlik yerini tutdu.

İndi üçüncü insan gözlərim önünə gəlir.

Onu çox da hündür olmayan boyunun üstündə çərik gözləri, allanmış, təravətli, bir az sivri çənə ilə bitən üzü, sərt sifət cizgiləri, cod və qısa kəsilməmiş saç, yenə dik və əynində şax dayanan naxışlı ağ köynəyi, dar şalvarı ilə xatırlayıram. Stulda, yaxud kresloda oturmasından, ayaq üstə dayanmasından asılı olmayaraq, həmişə şax görünən bu insan ətrafdakılara eyni anda məhrəmlik və uzaqlıq duyğusu təlqin etməyi bacarırdı.

Atamın daim ətrafa təmizlik duyğusu saçan, günümüzdə modabaz adlananlar kimi şıq geyinən, yoğun səslə, şirin bir ləhcə ilə danışan dostunun tutduğu rəsmi vəzifələr aşağıdakılar idi:

İstanbul Darülfünununun islam tarixi professoru, Babi-Meşihat (İttihad və Tərəqqi hakimiyyəti dövründə təxminən Dini İşlər Nazirliyi funksiyasını yerinə yetirən qurum – V.Q.) müşaviri, Tədqiqi-Müəllifati-Şəriyyə Əncüməni (Dini əsərləri tədqiq edən şura – V.Q.) üzvü.

O, özünün bütün rəsmi sifətləri ilə məmləkətimizdə Tənzimatdan¹ sonra yetişən intellektual, geniş düşüncəli, azadfikirli, fərqli mülahizələrə dözümlü yanaşmağı bacaran böyük din adamı tipinin klassik örnəklərindən birini ortaya qoymuşdu. Çalmasız, cübbəsiz, tər-təmiz geyimli bir din adamı! Dini mövzuları dərsləri, yazıları, verdiyi konfranslarla fəlsəfənin mühüm məsələləri kimi ələ almağı, araşdırmağı bacaran həqiqi bir dindar!

Atamın dostu din və həyat haqda inancını özünün nəşr etdiyi, son yüz il türk fikir həyatının mühüm sənəd-

¹ **Tənzimat** – Osmanlı İmperiyasında 1839-cu ildən başlayaraq, 1876-cı ilə qədər davam edən və ilk Anayasanın – Konstitusiyanın qəbulu ilə nəticələnən islahatlar dövrü. İqtisadi, siyasi, hərbi, mədəni, qanunvericilik və sosial sahələrdə aparılan islahatların əsas məqsədi tənəzzül dövrünə qədəm qoymuş imperiyanın həyatını və idarəçiliyini müasirləşdirmək idi.

lərindən biri sayılacaq "İslam Məcmuəsi"nin¹ dəyişməz prinsipi kimi "Dinlə dolu bir həyat, həyatla dolu bir din" şəklində əsaslandırıldı. Öz həyatını da əvvəldən sona qədər bu prinsipə uyğun yaşadı.

Atamın bu dostu ilə bağlı xatirələrimin ilk qismi mənə, nədənsə, səslər, rənglər və baxışlar məcmusu kimi görünür. Hafizəmdə içərisinə günəş işığı çətinliklə yol tapan bir salon canlanır. Örtükləri açıq rəngli ipəklərdən olan yüngül mebellər, ağappaq divarlar, alçaq və rahat kreslolar arasında arıq, uzun, bəyazüzlü bir qadının həzin səsinə eşidirəm. Anaları kimi zərif, incə, ağbənizli qız və yəqin, qardaşı olan oğlanla oynamağa çalışıram. Ancaq uşaqlar elə çəkingəndirlər ki, həvəsim ölür, gedib anamın böyrünə qısılıram.

Bu ilk xatirələrin ardınca birdən-birə atamın Malta əsarəti illəri yada düşür. O dövrdə atamın dostu bizi əsla tək buraxmırdı. Demək olar ki, hər həftə, bəlli günlərdə, bəlli saatlarda dimdik yeriyə-yeriyə qapımızdan içəri girir, anamdan başlayaraq hər birimizdən, hər kəsin yerinə, yaşına görə hər dəfə eyni sualları soruşur, bir az oturandan sonra vidalaşib gedirdi.

Dövrün siyasi cərəyanlarına qoşulmadı. Amma buna baxmayaraq, İttihad və Tərəqqi liderləri İslam birliyi, türkcülük idealı, Rusiya məsələləri ilə bağlı hər zaman onun fikir və mülahizələrindən yararlanmağı bacardılar. Mütarikə illərində işğal qüvvətləri darülfünunla əlaqələrini kəsməkdən başqa ona hər hansı bir təzyiq göstərmədilər.

Milli Mücadilədən sonra təkrar darülfünundakı yerinə qayıtdı. Darülfünun universitet olandan sonra da kürsüsü özündə qaldı.

¹ "İslam məcmuəsi" – 1914-cü ilin yanvarından 1918-ci ilin noyabr ayına qədər İstanbulda iki həftədə bir dəfə nəşr olunan dini-tarixi jurnal

Atamın və ailəmizin bu sevimli dostu atamın ölümündən sonra qarşılıqlı münasibətləri boyunca ona hər zaman göstərdiyi vəfa və etibarını bir gün belə azaltmadan illərcə yaşadı. Ondan ailəmizə qalan son xatirə budur: İstanbul Universitetində İslam Ensiklopediyası¹ nəşrə hazırlanırdı. Bu işə məsul olan elmi heyətin tərkibində atamın həmin dostu da vardı. Ensiklopediyada bəzələrində məqalələr veriləcək şəxslər müəyyən edilərkən atamın da adını çəkmişdi. Nəşr heyətinin rəhbəri, bir zamanlar məmləkətin siyasi həyatında önəmli yerlər tutan, ən əsası isə atamı çox yaxşı tanıyan şəxs² "olmaz" deyir. Atamın dostu "Niyə?" – deyə sual edir. Axı filan və filan adları ensiklopediyaya saldıq, məgər Əhməd bəy onlar qədər tanınmış deyil, millətə, məmləkətə onlar qədər xidmət etməyib?

Elmi heyətin başçısı belə cavab verir: "Olmaz, çünki Əhməd bəy vaxtı ilə mənim və silahdaşlarımla əleyhinə yazılar yazıb".

Bu cavabın altında bir tarix yatır. Çünki ensiklopediya nəşrinə rəhbərlik edən şəxs Milli Mücadilədən sonra Atatürkə müxalif mövqe tutmuşdu. Tərəqqipərvərlər firqəsinin³ fəal üzvlərindən olmuş, adı məmləkəti xilas

¹ **İslam Ensiklopediyası (Encyclopedia of Islam)** – VII-XX əsrlərdə İslam dünyası ilə bağlı elmi, siyasi, dini, tarixi, coğrafi, etnoqrafik və s. məlumatları özündə əks etdirən akademik nəşr. İlk İslam Ensiklopediyası 1913-1938-ci illərdə Leydendə hazırlanaraq alman, fransız və ingilis dillərində nəşr olunmuşdu. İkinci Dünya müharibəsi dövründə həmin nəşrin əlavə məlumatlarla təkmilləşdirilən türk nəşri meydana çıxmışdı. Türkiyə Diyanət Vəqfinin təşəbbüsü ilə yenidən işlənən və 1988-2013-cü illərdə nəşr olunan İslam Ensiklopediyası isə 44 cildə ibarətdir.

² Həmin şəxs bu kitabda barəsində "Əzab qapısı" adlı memuar oçerki verilmiş məşhur türk yazıçısı Xəlil Ədib Adıvarın əri, Atatürkə qarşı çıxdığına görə 1925-1939-cu illərdə Türkiyə hüdudlarından kənarında yaşamış Əbdülhəq Adnan Adıvar (1881-1955) idi.

³ **Tərəqqipərvər Cümhuriyyət Firqəsi** – Türkiyə Cümhuriyyətinin ilk müxalifet partiyasıdır. Qurucuları sırasında Mustafa Kamal Paşanın keçmiş silah və mübarizə yoldaşlarından Kazım Qarabəkir, Rauf Orbay, Əli Fuad Cəbəsoy, Refet Bələ və Adnan Adıvar vardı. Fəaliyyət dövrü 1924-cü ilin noyabrından 1925-ci ilin iyun ayına qədər davam etmiş, sonra qapadılmışdır.

edən insana qarşı sui-qəsd işinə qarışmışdı. Hadisə meydana çıxandan az sonra məmləkətdən qaçmışdı. İstiqlal Məhkəməsi barəsində qiyabi məhkumluq hökmü çıxarmışdı. Atatürkün ölümü ilə İstiqlal Məhkəməsinin sui-qəsdlə bağlı qərarlarının bir qisminin əsassızlığı elan edilmişdi. Həmin adam da qərarların bütün mənəvi məsuliyyətlərinə qatılması təbii sayılmaqla yaranmış vəziyyətdən istifadə edib məmləkətə dönənlərdən biri idi. Atamın dostuna bildirdiyi iradla da partiya münaqişələri sırasında Əhməd Ağaoğlunun Atatürkün mövqeyini müdafiə edərək yazdığı yazıları, partiya qrupunda və Məclisdə söylədiyi nitqləri nəzərdə tuturdu.

Lakin onun insafsız, yersiz hikkəsinin, küskünlüyünün yaratdığı düşmənçilik müqabilində aldığı qarşılıq çox ağır oldu. Atamın dostu yoğun səsi ilə, kəlmələri birə-birər tələffüz edərək ağır-ağır sözə başladı: "Siz İttihad və Tərəqqi dövründə də Ağaoğlu Əhməd bəyin fikir və siyasət silahdaşı idiniz. Onun evində sizə dəfələrlə rast gəlmişəm. Onun fikirlərinə heyranlığınızı hamıdan çox siz bildirir, İslam aləminə, türk dünyasına xidmətləri haqqında hələ o zamanlar hamıdan çox siz danışırıdınız. Həqiqəti bilmək istəsəniz, Əhməd bəyin sizə əsla ehtiyacı yoxdur. Adı Şərqi və Qərbi bir sıra ensiklopediyalarında çoxdan yer alıb. Bunu bir tərəfə qoyaq. Yalnız bir məqama diqqət yetirəcəyəm: əgər onun adını ensiklopediyaya daxil etməməklə bağlı irəli sürdüyünüz səbəb qəbul olunsa, o zaman sizin belə bir mühüm elm heyətinə rəhbərlik etməyiniz, hətta bu məmləkətdə yaşamanız yasaq edilməlidir. Adınız bütün kitablardan çıxarılmalı, isminizin xatırlanması yasaq edilməlidir. Çünki siz bir vaxtlar məmləkəti əsarətdən qurtarmış şəxsə qarşı çıxmısınız, onu öldürməyə təşəbbüs ittihamı ilə mühakimə olunmusunuz!"

Qarşısındakı adam bu sözlərin müqabilində heç nə deyə bilmədi.

PƏRDƏ ARXASINDAKI ADAM

İttihadçılar dövründə hərəkət liderlərinə istiqamət verən fikir cərəyanları, sonrakı dövrlərlə müqayisədə daha ardıcıl və nizamlı idi. Bu adamlar nə iş görmək istədiklərini, nə iş görəcəklərini yaxşı bilirdilər. Eyni zamanda birinci sıranın arxasında fikir və düşüncə, ilham və inam tələqin edən elə insanlar var idi ki, bəlkə nə zamansa onların da xidmətləri meydana çıxarılacaq. Ancaq simaları, sifətləri bir insan kimi, bir dost və yoldaş kimi yenə də həmişə məchul qalacaqdır.

Belə adamlardan biri də atamın bəyaz saqqallı, ağ-bənizli, gözəl gözlü, şair, rəssam, musiqişünas, filosof, jurnalist, astroloq, professor, doktor olan qafqazlı dostu idi.

Səhərlər üzünü yuması bir saat, geyinməsi iki saat çəkən, danışmağa başlayanda hekayələri, xatirələri, lətifələri, tikanlı atmacaları ilə həmsöhbətlərini əsla yorulmaq bilmədən saatlarla dinləməyə sövq edən bu ağırətəbiətli, sakit görünüşlü adamın İttihad və Tərəqqi Partiyasının əsas qurucularından biri olduğunu, Türkiyənin Höte¹ və Şiller² kimi Qərb ədib və mütəfəkkirlərini onun qələmi ilə tanıdığını, Dantenin³ "Cəhənnəm"inin ("İlahi komediya" nəzərdə tutulur – V.Q.) bir hissəsini, Adam Smitin⁴ kitabını isə başdan-başa tərcümə etdiyini, məmləkətimizə həqiqi humanizm

¹ **Johann Volfqanq Höte** (1749-1832) – alman şairi, filosof, dövlət xadimi və təbiətşünas

² **Fridrix Şiller** (1759-1805) – alman romantik şairi, filosof, tarixçi və dramaturq

³ **Aligyeri Dante** (1265-1321) – italyan şairi, ilahiyyatçı və siyasi xadim

⁴ **Adam Smit** (1723-1790) – şotland iqtisadçısı, filosof, müasir iqtisadi nəzəriyyələrin banisi

cərəyanını gətirdiyini, İstiqlal Məhkəməsi zamanı ölüm təhlükəsinin dəfələrlə başı üzərində dayanmasını – xülasə, başdan-başa sərgüzəştlərlə dolu bir həyat yaşamasını çox adamı bilir?

Bu iki insan – atamla dostu bir-birləri ilə necə dil tapmışdılar? Atam sərt, əsəbi, həmişə harasa tələsən, dostu isə yumşaq, sakit, ağır tərpənişli bir adam idi. Lakin təbiətlərindəki bütün fərqlərə baxmayaraq, birlikdə mübarizələrinə xidmət edən qəzetlər çıxardılar, birlikdə İstiqlal hərəkətinə qoşuldular, gizli cəmiyyətlər yaratdılar.

Dövrün böyük Mürşüdünə (Ziya Göyalp nəzərdə tutulur – V.Q.) “İslam ümmətindən, Qərb mədəniyyətindən, türk millətindən” olmaq ideyasını ilk dəfə verən o idi. Osmanlı imperatorluğunun din siyasəti ilə özünü ayaqda tuta bilməyəcəyi anlaşıncə, bütün türklərə nicat yolu və vahid Vətən kimi Turanı da o göstərdi. Yox, yox, qətiyyən mübaliğə etmirəm, atamın bu dostu, həqiqətən, bütöv bir dövrün gizli həyat mənbələrindən biri olmuşdu.

Atamın ölümündən sonra o, göz yaşları bəmbəyaz saqqalına axa-axa bir xatirəsini söyləmişdi: “Əhməd bəylə birlikdə Batumda idik. İstanbulda barışıq elan edilmiş, dövlət təslim olmuşdu. Bir gün eyni otaqda, çarpayılarımızda uzanmışdıq. Əhməd bəy məndən:

– Yanında Hafiz Şirazi¹ varmı? – deyə soruşdu.

– Nəyinə gərəkdir?

– Təfaül etmək (fala baxmaq – V.Q.) istəyirəm.

– Yoxdur. Ancaq Tassonun² “Xilas edilmiş Qüds” kitabı var. İkinci cildidir. Bir halda ki, fala baxmaq istəyirsən, o da Hafiz Şirazi kimi böyük insandır. Sən soruş, mən də baxım.

¹ **Hafiz Şirazi** (1325-1390) – fars şairi və sufi şeyxi. Fars dilinin yayıldığı ölkələrdə Hafiz divanından bir qayda olaraq istixarə etmək – fal açmaq üçün də istifadə olunurdu.

² **Torkvato Tasso** (1544-1595) – italyan şairi, “Azad edilmiş Qüds” poemasının müəllifi

Əhməd bəy sualını verdi:

– Məmləkətin gələcəyi necə olacaq?

Kitabın hələ arası açılmamış səhifələrindən birinə baxıb gəlişigözəl sözlər söyləməyə başladım: "Ey məndən gələcəyin necə olacağını soruşan adam! Məgər sən bilmirsənmi ki, insanlar bunu kəşf etməyə qadir deyillər? Lakin keçmiş zamanların təcrübəsinə əsaslanıb deyə bilərəm ki, Şərfin ən qaranlıq günlərində sarısaçlı bir qəhrəman ortaya çıxacaq, milləti ətrafına toplayaraq hürriyyətə və zəfərə aparacaq".

Əhməd bəy inanmadı:

– Zarafatı burax!

– Nə zarafat? Al, özün bax!

Qısa müddətdən sonra qəribə bir bənzərliklə həqiqətə çevrilən bu falı, təsadüflərin heyvətəmiz misallarından biri saymaq mümkündür".

Daha bir xatirəsi: "Qafqazda Əhməd bəylə birlikdə qəzet çıxarırdıq. Bir gün mən öhdəmə düşən hissəni vaxtında yazmamışdım. Əhməd bəy gəldi, nə üçün yazmadığımı soruşdu. Bəlkə bir az əsəbi idim, ona görə də sərt cavab verdim. O da sərtləşdi, münaqişə ağır hal aldı. Bilmirəm, birdən-birə necə oldusa, yerimdən qalxdım, stulu götürüb Əhməd bəyin üstünə yeridim. Bu zaman onun da eyni hərəkəti edəcəyini düşünürdüm. Lakin o, irəli gəlib önümdə dayandı, boynunu bükdü: "Vur! – dedi, – amma yazını ver".

Aman allah, onda nə qəribə bir saflıq var idi?! İstiqlal Məhkəməsində üç Əlinin¹ qarşısına onu iki süngülü

¹ İstiqlal Məhkəməsi üzvlərinin adları müvafiq olaraq Əli Çətinqaya, Qılınc Əli, Nəcib Əli bəy idi. Müəllif ittiham olunan şəxsin də adının Əli olduğunu nəzərdə tutaraq, onun "üç Əlinin qarşısına dördüncü kimi" getirilməsindən bəhs edir. Türk tarixşünaslığında İstiqlal Məhkəməsinin bu dönmə heyəti bəzən "Allər Məhkəməsi" (Anadolu türkcəsində "Əli" adı "Ali" kimi yazıldığı üçün həm müstəqim, həm də məcazi mənada anlaşıla bilər) də adlandırılır.

əsgərin müşaiyəti ilə dördüncü kimi gətirdikləri zaman bir az həzin, bir az gülməli görünən vəziyyətdə boynunu bükdü. Ondan Qara Kamal¹ ilə dostluğunun əsasında hansı səbəblərin dayandığı soruşulanda, əsla tərəddüd etmədən "Mütənaim olurdu" ("Mənə yardım göstərirdi" mənasında – V.Q.) cavabını vermişdi. Bu sözləri söylərkən Qara Kamal ilə həqiqi dostluğunun səmimiyyətinə, azacıq da olsa, kölgə salmırdı. Qara Kamalı da digər dostları kimi tam ciddiyyətlə sevirdi. Üç balaca uşaq, yaşca özündən çox kiçik qadın, qayınana, baldız, ayrılmaları mümkün olmayan uzaq qohum ilə birgə yaşadığı, bütün gəlir mənbələrindən məhrum olduğu dövrdə Qara Kamal ona yardım əli uzatmışdı. "Mütənaim olurdu" – deyəndə də bunu nəzərdə tutmuşdu. Amma bu mənanı elə sözlər, elə kəlmələr, elə məzlum bir əda ilə ifadə etdi ki, İstiqlal Məhkəməsi hakimlərinin sərt, əsəbi üzləri acıma hissi bildirən bir təbəssümlə yumşaldı. Məhkum edilməsi üçün heç bir səbəb yox idi. Lakin buna baxmayaraq, onu məhkumluq aqibətindən qurtaran, bəlkə də bu sözü, bu duruşu oldu.

Həyatı boyu nadir hallarda əsəbiləşən, ondan da nadir hallarda heyrətlənən bu ağır, sakit adamın ömrü boyu keçirdiyi ən böyük şaşqınlıq hissi yenə də İstiqlal Məhkəməsi zamanı olmuşdu.

Məhkəmə rəisi arada çox hirslənmiş, yaşlı doktorun düz üzünə "Səndən şialik qoxusu gəlir!" – deyə bağırmışdı. Bu sözləri eşidincə, əvvəlcə qulaqlarına inanmamış, sonra gözləri iri-iri açılmışdı. "Mənmi? Mənmi?" – deyə kəkələyərək susmuşdu. Hər cür ittiham gözləyirdi. Amma beləsini... Əsla! Çünki əvvəla şia deyildi², sonra da

¹ Qara Kamal bəy (?-1926) – İttihad və Tərəqqi hərəkatının tanınmış simalarından biri

² Müəllif yanlışlığa yol verir. Haqqında behs olunan şəxs şia məzhəbindən idi.

dövrünün məşhur dinsizi, “İctihad” məcmuəsinin sahibi Abdulla Cövdət¹ yeganə dostu idi.

Mənə ölümündən bir az əvvəl Üsküdüardakı böyük, köhnə taxta evinin Sarayburnu² ilə Haliçə baxan pəncərəsi önündə söylədiyi əhvalatı xatırladıqca, indinin özündə də gülməyimi saxlaya bilmirəm: “Mütarikənin ilk vaxtlarında bir gün arvadımla baldızım bir məsələyə görə üstümə düşmüşdülər. Onlara bir hədisi misal gətirib “qadınların öz ərlərinin və ümumən kişilərin üzünə ağ olduqları gün, göydən yerə daş yağacaq” – dedim. Söz ağzımdan çıxmamışdı ki, birdən top, pulemyot, bomba səsləri bütün İstanbulu titrətməyə başladı. İngilis təyyarələri şəhər üzərinə basqına keçmişdilər. Arvadım və baldızım heyrət içərisində üzümə baxaraq əllərimə sarıldılar...”

¹ **Abdulla Cövdət** (1869-1932) – türk ictimai-siyasi xadimi, həkim və filosof

² **Sarayburnu** – İstanbulun tarixi rayonu, YUNESKO İrs siyahısına daxil edilmişdir (1985).

QIRXLARDAN BİRİ

Bir ayağı axsayan bu bəyazüzlü, qaragözlü, qara və uzun saçlı adam dövrünün ən çox qorxulan insanlarından biri oldu.

O, inqilablar tarixinin az-az tanıdığı “satılmayanlardan” idi. Evində, məhəlləsində, partiyasında, nəhayət, partiyanın son naziri kimi çalışdığı hökumətdə ən böyük gücü, xarakterinin bu cəhəti idi. Yenə də eyni səbəbdən onu Məşrutə inqilabımızın bir Robespyeri, Trotskisi¹, hətta bir Göbbelsi² saymaq mümkündür. Həyatı da az-çox onların həyatına bənzəyir.

Birinci Dünya müharibəsinin böyük möhtəkirlərinə və ehtikar şəbəkəsinə müxtəlif komissiyalarla, əsgəri idarələrlə heç bir təsir göstərməyin mümkün olmadığı aşkara çıxanda son çarə kimi onun “satılmazlığına” arxalandılar. Amma artıq iş işdən keçmişdi. Həm də o qədər keçmişdi ki, vəzifəyə gəldiyi günə qədər yol verilən yaramazlıqların hamısı öz çiyinlərinə çökdü. Əsl günahkarlar isə çox asanlıqla ortalıqdan yox olmağı bacardılar.

İttihad və Tərəqqi hakimiyyəti hərbin fəlakətlə başa çatacağını hiss etdiyi zaman məmləkəti Mustafa Kamalın idarəçiliyinə verməkdən başqa bir çarə qalmadığını düşündü. Bu ərəfədə atamın bütün həyat tərzini, yaşayışı ilə tam bir xalq adamı olan dostu ortaya çıxan hər imkan-dan yararlanıb savaşa məğlubiyyətlə bitəcəyi təqdirdə “Anafartalar qəhrəmanı³ Mustafa Kamalın ətrafında birləşmək” təbliğatını aparanların önündə gedirdi.

Cəbhələr dağıldıqdan sonra iqtidarın tanınan, üzdə

¹ Trotski L.D. (1879-1940) – bolşevik inqilabının liderlərindən biri, siyasi xadim və publisist

² Göbbels (1897-1945) – nasist Almaniyanın dövlət xadimi, faşist ideoloqlarından biri

³ Mustafa Kamal Paşanın Çanaqqala savaşında qazandığı böyük zəfərə işarədir.

olan təmsilçiləri məmləkətdən çıxdıqları zaman Ənvər Paşa Sultan Vəhdətəddinə, Mustafa Kamalın iş başına gətirilməsi ilə bağlı tövsiyə vermişdi. Atamın dostu isə ona edilən bütün israrlara, təkliflərə rəğmən ölkədən qaçmadı. Sonda ingilislər tərəfindən yaxalanıb Malta sürgününə göndərildi.

Malta əsarəti Osmanlı imperatorluğunun son günlərinə hakim olan, son taleyini çözən insanlar üçün bir zehniyyət, xarakter və ruh meyarına çevrildi. Hətta bundan daha artıq! Bütün o sədrəzəmlər, komandanlar, nazirlər, səfirlər məhək daşında imtahanından keçdilər. İnsan ruhunun əsl mayası fəlakət və izzət zamanı meydana çıxır. İttihad və Tərəqqinin bu son naziri də Maltada əsarət həyatının maddi, mənəvi sıxıntıları arasında tərtemiz bir mayaya sahib olduğunu parlaq şəkildə ortaya qoydu. Birinci Dünya müharibəsinin yaşadıkları həyatın ehtişamı içərisinə belə sığmayan bir qisim coşqun qəhrəmanları bu dərviş təbiətli, bir qədər də dərviş görünüşlü adamın ruh və xarakter yüksəkliyi qarşısında əsarət həyatı sona çatana qədər hər gün bir az daha kiçildilər.

Məğlub imperatorluğun bəzi idarəçiləri pul və sərvətin bəxş etdiyi imkan nəticəsində adət-kərdə olduqları yaşam tərzini əsirlik həyatında da satın almaqdan çəkinmirdilər. Onların arasında elələri vardı ki, ingilislərin xəsisliklə payladığı on ildən qalma konservlərlə yarıac, yarıtox güzəran keçirən yoldaşlarının gözü qarşısında az ələ düşən bahalı meyvələri “paranı verən tütəyi çalar” – deyib qarınlarına doldururdular. Onların arasında elələri vardı ki, bu və ya başqa vasitələrlə çəmini tapıb həbsxana divarları arasında deyil, oğul-uşaqları ilə birlikdə rahat villalarda yaşayırdılar.

Atamın dostu isə bu tip insanlar qədər imkanı olduğu

halda, nazirlik zamanındakı kimi sadə, təvazökar həyatını sürür, adına gələn pulları yoxsul tale yoldaşları arasında bölüşdürür, yorğan, yastıq və namaz səccadəsindən ibarət yükünü hər gecə bir fəqir sürgünlünün yatağı yanına daşıyıb iztirablı qəblərə ümid və təsəlli verirdi. Az danışır, çox düşünürdü. Bir gün iki yoldaşı ilə ortadan qeyb oldu. Yalnız aradan bir müddət keçəndən sonra kiçik motorlu qayıqla İtaliyaya qaçdıqları aşkara çıxdı.

Adı Milli Mücadilənin sonuna qədər heç yerdə eşidilmədi. Rəvayətə görə, Anadoluya keçmək istəmişdi. Fəqət Ankara razılıq verməmişdi.

Böyük Zəfərdən¹ dərhal sonra, Qazinin Xalq Partiyasının təməllərini atdığı, partiyanın proqramı sayıla biləcək məşhur “Ümdə prinsiplərini” elan etdiyi sıralarda bizim evdə bir toplantı keçirilmişdi. Toplantıya qatılanlar arasında İttihad və Tərəqqinin Topçu İhsan kimi tanınmış simaları da vardı.

Atamın bir gün öncə Qazinin dəvəti ilə Ankaraya gəlmiş nazir dostu ertəsi gün Qaziyə söyləmək istədiyi sözləri o axşam bizim evdə açıqlamışdı: “Qazinin birlikdə çalışmaq təklifini minnətdarlıqla qarşıladım. Fəqət bu qocaman imperatorluq bizim qucağımızda can verdi. Xətalarımızla, savablarımızla öz dövrümüzü başa vurmuş insanlarıq. Bizim, mənim üzərimə düşən vəzifə bir küncə çəkilib vətəni xilas etmiş adama, onun mübarizə yoldaşlarına işlərində bundan sonra da müvəffəq olmaları üçün dua etməkdən ibarətdir. Bizim artıq ölkəni idarə etmək haqqımız qalmayıb”.

Bu sözləri Qaziyə söylədikdən sonra İstanbula

¹ Atatürkün komandanlığı altında Başkomutanlıq meydan müharibəsində türk hərbi qüvvələrinin 1922-ci il, avqustun 30-da İzmirli yunanlardan azad etməsi nəzərdə tutulur. Müasir dövrdə Türkiyə Cümhuriyyəti və Şimali Kiprin dövlət bayramı kimi qeyd edilir.

dönmüşdü.

Həqiqətən də, Qazini öldürmək planı quranlar arasında olmuşdumu? Əgər belədirsə, o zaman günahı çox böyükdür. Hətta günahının bağışlanması üçün adamın Allahdan dua etməyə də dili gəlmir. Fəqət, sui-qəsdə iştirakı ilə bağlı o zaman ortaya atılan dəlillərin əsaslılığı günümüzdə də mübahisə doğurmaqdadır. Barəsində hökm çıxarmış adamların qənaətləri necə olursa-olsun, Əbdülhəmid zamanında küçədə özünə əl qaldıran paşa övladları ilə bağlı iqtidarın sayılıb-seçilən naziri mərtəbəsinə yüksəldikdən sonra kiçik bir qisas haqqında düşünməyən, savaşı məğlubiyyətlə bitəcəyi təqdirdə "Anafartalar qəhrəmanı Mustafa Kamal Paşanın ətrafında birləşmək" təbliğatı aparan bu adam dostlarının nəzərində öz təmizliyini, suçsuzluğunu hər zaman qorudu. Dəlallətlər, qəflətlər, xətlər ən çox inqilablara yaraşır. İnqilablar bundan bir şey itirməzlər. İnqilabların dəyişməyən taleyi, qədəri də elə budur.

Həqiqətdə isə bir dövrün son qalıqlarının da bu və ya digər səbəbdən təmizlənməsini istəyənlər atamın, haqqında söz açdığım dostu ortadan qaldırılana qədər sərt, əsəbi, amansız oldular. Lakin ölümü ilə hüsur və sükuta qovuşanlar yalnız belələri deyildi. O, yaşadığıca təmizləmə işlərinin, günlərin birində özlərinə də çatacağı ehtimalı ilə əcəl təri tökənlər də al qan içərisində uzanmış şəkillərinə baxanda rahat nəfəs aldılar.

Arxasınca addımbaaddım gələn hökmün qarşısını hər hansı bir yolla almağın imkansızlığını yaxşı başa düşürdü. Odur ki, bəlkə də günahsızlığını sübut etmək imkanı yaranana qədər yaşamaq ümidi ilə bir müddət gizləndi. Amma içərisindəki qorxu hər zaman canlı qaldı. İstiqlal Məhkəməsinin əski ittihadçı rəisi onun gizlənə

Səməd Ağaoğlu

biləcəyi hər yeri yaxşı bilir, yaxşı tanıyırdı. Pulemyot arxasında polisə təlimat verən rəis, nəhayət, onu pərəstişkarı olan bir dostunun evində pusquya saldı. Silahı əlində idi. Və silah, aldıkları əmri yerinə yetirənlərə deyil, heç bir ümid qalmadığı zaman qurşunu öz gicgahına sıxmağı bacaran adamın əlində lazım olan işi gördü.

İNQİLAB BAŞ VERİR!

İstiqlal Məhkəməsinin kiçik salonunda hakimlərə, prokurora, müttəhimlərə, jandarlara ayrılan bölmələrin arxasındakı dar yerdə çiyin-çiyinə sıxlaşıb oturan adamlarınarasına özümü güclə pərçim etdim. Katib qərarı oxuyur. Əlisüngülü iki əsgərin arasında dimdik dayanan şişman, deyiləcək qədər irigövdəli, qarayanız sifətinin qırıqlarından tərlər axan müttəhim nəticədən əmin, dostanə nəzərlərlə məhkəmə rəisinə və üzvlərə baxır. Dodaqlarındakı rahat təbəssüm rəis istisna olunmaqla, ara-sıra məhkəmə üzvlərinə də sirayət edir. Həm özü, həm də haqqında hələ heç ağlına gətirmədiyi hökmü vermiş adamlar da sifətlərindəki təbəssümlərlə, baxışları ilə sanki bir-biriləri ilə danışirlar.

Əslinə baxanda dost idilər. Cəbhədə, fədailikdə, əsgərlik həyatında saysız-hesabsız macərələri zamanı həmişə birlikdə olmuşdular. İndi təsadüflər, taleyini hakimiyyəti devirmək kimi əsassız ittihamlar üzərində məhkəmə quranların ixtiyarına vermişdi. Nə zərəri var? “Qəssab” ləqəbi qazanacaq dərəcədə qanlı hadisələrə qatılmışdı. Amma hökumətə, Qaziyə qarşı üsyan kimi alçaqlığı əsla, heç vaxt özünə rəva görməmişdi. Aydın məsələdir ki, indi ittihamçı qismində çıxış edən köhnə dostları da bunu yaxşı bilirdilər. Deməli, düşdüyü bələdan xilas olmaq imkanı var.

Budur, qərarın onun işlə heç bir əlaqəsi olmaması barədə sətirləri!

Nəşə, sevinc içində məhkəmə üzvlərindən birinə göz vurdu. Amma səssiz təşəkkürünə cavab almadı,

diqqətlə fikir verəndə bayaqkı təbəssümün də hakimlərin sifətindən çəkildiyini gördü. Katib qərarı oxumaqda davam edirdi. Hökuməti devirmək iddiasından təqsirsizliyi elan olunmaqla bərabər həyatının keçmiş səhifələri araşdırılarkən, vaxtı ilə boşadığı arvadının ölüm səbəblərinin, məhkəmənin diqqətini çəkdiyi bildirilirdi. Bunun məsələyə nə dəxli var? Arvadının ölümü ilə indiki məhkəmənin nə əlaqəsi ola bilər?

Sual dolu gözlərini köhnə yoldaşlarına zillədi. Üzlərinin ifadəsindən bir şey anlamağa, bir mətləb hasil etməyə çalışdı. Amma yox, hamısı, başda qalın qaşlarını gözlərinin üstünə sallamış rəis olmaqla hamısı büt kimi donuq, ifadəsiz sifətlərlə oturmuşdular.

Katib oxumağa davam edirdi: "Boşadığı arvadına nafaqa (dolanışıq üçün maddi vəsait, aliment – V.Q.) verməmək üçün onu mətbəx bıçağı ilə öldürüb quyuya atdığı..."

"Canım, bu, köhnə nağıldır. Niyə işi işə qarışdırırsınız?"

Baxışlarını yenə məhkəmə üzvlərinə tərəf çevirdi. Üzü saralmış, kirli bir rəng almışdı. Dodaqları qurquru qurumuşdu. Onlardan, köhnə dostlarından, indiki anda taleyinin ağalarından, hakimi-mütləqlərindən qəlbinə toxtaqlıq gətirən bir işarə, bir xoş üz görməyəcəkdimi?

Katibin dodaqlarından eşidilən son cümlələr kəlmə-kəlmə deyil, hərf-hərf bir bıçaq zərbəsi kimi kürəyinə, beyninə, qəlbinə saplanırdı.

"Məhkumun Türk Cəza Qanununun ... maddəsinin ... bəndinə əsasən edam olunmasına yekdilliklə..."

Salona ölüm, daha doğrusu, öz ölümünün sükutu çökdü. Hakimlər artıq bir-bir yerlərindən qalxırdılar. Qəlbindəki son ümid zərrəsinin gücü ilə başını onlara tərəf uzatdı, içlərindən özünə ən yaxın, ən səmimi

saydığıının adını çəkib qırıq-qırıq səslə pıçıldadı: "... Nə olur? Nə baş verir?"

Xitab etdiyi şəxs qəfil başını ona tərəf çevirdi. Durgun, heç bir müsbət, ya mənfi ifadə bildirməyən baxışla qısaca cavab verib yoluna davam etdi: "İnqilab olur!"

Bu cümlə bir anda hər şeyi anladı. Həbsxana məşinunun dişləri arasında ona indi belə cavab verən dostu ilə bir neçə il əvvəl aralarındakı söhbəti xatırladı.

Söz inqilablardan düşmüşdü. O da bir çoxları kimi fransız inqilabı haqqında Əli Kamalın¹ "Ricali-inqilab" ("İnqilab liderləri" – V.Q.), tarixçi Rəşad bəyin² "Fransa inqilabi-kəbiri" ("Böyük Fransa inqilabı" – V.Q.) kitablarından az-çox bəzi şeylər oxumuşdu. Bu kitablar ona inqilablar haqqında qəribə fikirlər, hətta bəzi qənaətlər aşılamişdı. Uca səslə bağırırdı: "İnqilab sənin məni və ya mənim səni, bir sözlə, dostların biri-birini dar ağacından asdıqları zaman olacaq! İnqilabın həqiqi dəlili budur!"

İndi dostu onun asılmağına qərar verirdi. Demək, inqilab olur. Amma irəli sürülən ittiham gerçək çıxmamışdı. O halda həyatının bu son günündə inqilablar haqda yeni fikir, yeni bir qənaət də hasil etmiş olurdu:

"İnqilab yalnız günahkarların, xainlərin deyil, günaha meyil göstərənlərin, xəyanət fikrinə düşə bilənlərin, hətta bu və ya digər səbəbdən mövcudluqları gələcəkdə cəmiyyət üçün təhlükəli görünə bilənlərin qısa mühəkimədən sonra öldürüldükləri zaman baş verir".

İnqilaba xəyanət edənlərin özləri qədər inqilabın son məqsədi sayılan mədəni dövlət anlayışına iman gətirənlər, bəzən də inqilabı həyata keçirən və idarə edənlərin şəxsi görüşlərindən çıxış edərək yaşamalarının zərər

¹ Əli Kamal (1869-1922) – türk ictimai-siyasi xadimi, jurnalist və tarixçi

² Əli Rəşad (1877-1929) – türk tarixçisi, tərcüməçi və pedaqoq

gətirəcəyinə inanmış olanlar da İstiqlal Məhkəməsi rəisinin – atamın bu dostunun adını hər zaman qorxu ilə andılar. Qorxan yalnız onlar deyildi; bu adın və ad sahibinin tutduğu vəzifəyə son dərəcə uyğun gələn ciddi, əksər hallarda qaşqabaqlı siması, boğuc səsi, istehza ilə dolu kiçik gözləri, ətrafında olanların bir çoxunun canına həmin qorxunu salırdı.

Onun sərt adam şöhrəti hələ Birinci Dünya müharibəsi dövründə Üsküdar yangınsöndürmə komandasına rəhbərlik etdiyi vaxtdan başlamışdı. Bu işdə çalışarkən Ənvər Paşanın verdiyi bir əmrin əsassız olduğunu söyləyərək əməl etməməsi ona ən çox ikinci, üçüncü dərəcəli ittihadçılar arasında böyük rəğbət qazandırmışdı. Mütarikədə Balıkesir yaxınlığında xidmət edirdi. Yunan işğalına qarşı ilk müqavimət cəbhəsini yaratması, İstanbula gələr-gəlməz ingilislər tərəfindən tutulub Maltaya göndərilməsinə səbəb oldu.

İlk Qüvvəti-Milliyə¹ cəbhəsinin bu ilk komandanı əsarət aylarını, demək olar ki, heç kəslə kəlmə kəsmədən keçirdi. İndi özü ilə eyni səviyyəyə enmiş sədrəzəmlərdən, nazirlərdən, paşalardan əsla xoşlanmır, hətta yaxınlıqlarında dayanmamağa çalışırdı. Yalnız mərhum Ziya Göyalpın başına yığışaraq söhbətlərini dinləyənlərin arasında arabir gözə dəyirdi. Sonra isə yarıqaranlıq dəhlizlərdə təkbaşına, yorulmaq bilmədən o baş-bu başa addımlayırdı. Saçları tökülmüş başının gənc yaşında

¹ **Qüvvəti-Milliyə** – Milli Mücadilənin başlanğıc mərhələsində, xüsusilə Mundros sülh anlaşması imzalanandan sonra meydana çıxan qeyri-nizami hərbi birliklər. Mütəfiq dövlətlərin Türkiyəni parçalamaq siyasətinə qarşı xalq kütlələrinin etiraz forması kimi meydana çıxmışdı. TBMM hökuməti və mütəşəkkil ordusu yarıdan sonra Qüvvəti-milliyə birlikləri nizami hissələrin tərkibinə daxil olmuşdular. Səməd Ağaoğlu 1944-cü ildə Böyük Millət Məclisinin sənədləri əsasında "Qüvvəti-Milliyə ruhu" adlı tarixi əsərini çap etdirmişdi.

ona qazandırdığı ləqəbi, ingilislər bilərəkdən, ya da bilməyərəkdən incə, zərif şəkildə tələffüz edirdilər. Adının sonuna Paşa rütbəsini də artırıb onu Gül Paşa¹ deyə çağırmağa başlamışdılar.

Atamla ilk dostluğu da, yanılmıramsa, Malta sürgünündə başlamışdı. Bu dostluq münasibətləri sonralar bəzən daha da yaxınlaşdı, bəzən isə arada müəyyən soyuqluq yarandı. Bir-birini çox sevdiklərini iddia etmək olmazdı. Lakin bəzi mühüm məsələlərdə eyni fikirdə olmasalar da, qarşılıqlı şəkildə biri digərinin mövqeyinə hörmətlə yanaşmağı bacarırdı. Atamla arasındakı dostluq münasibətləri, siyasi görüşlərində ortağ fikirlərin qurduğu körpü vasitəsi ilə həyata keçirdi. İstiqlal Məhkəməsi rəisinin hər yerdə bilikli olmaq, məlumatlı görünmək istəyi də dostluqlarına rəvac verən digər bir körpü idi. İngilis dilini öyrənməyə çalışır, bir neçə sürgün yoldaşı ilə birlikdə həftənin müəyyən günlərində atamın verdiyi tarix dərslərini diqqətlə təqib edirdi. İngiliscəni öyrənmək yolundakı həvəsi günlərin birində – 1944-cü ildə Hans Kohen² adlı amerikalı alimin milliyyətçilik mövzusunda yazdığı bir kitabın Türkiyəyə aid hissələrini “Türk milliyyətçiliyi” adı altında türkcəyə çevirməsinə qədər davam etmiş və genişlənmişdi.

Atamdan ən uzaqda dayandığı dövr bir qisim İttihad və Tərəqqi liderlərinin İstiqlal Məhkəməsinin qərarı ilə asıldıkları zaman oldu.

Bəziləri gənclik dostları, əksəriyyəti İttihad və Tərəqqi Partiyasında ideal yoldaşları olan adamların bir-birinin ardınca dar ağacında can vermələri atamı qəlbinin,

¹ Haqqında söhbət gedən şəxsin ləqəbi Keçəl (Osmanlı türkcəsində Kəl) olduğundan, ingilislər adını bu şəkildə təhrif etmişdilər.

² Hans Kohen (1891-1971) – yəhudi mənşəli amerikalı tarixçisi və filosofu. Milliyyətçiliyə və panslavizmə dair bir sıra tədqiqatların müəllifidir.

varlığının dərinliklərinə qədər kədərləndirmiş, həyatını zindana çevirmişdi. Bunu, başda biz, doğma övladları olmaqla hamı və hər kəs açıq-aşkar görürdü. Bir axşam Rusiya səfirliyində verilən şam yeməyi zamanı Atatürkün hüsurunda toplu halda oturduqları vaxt Qara Kamalın intihar xəbəri gəlmişdi. İstiqlal Məhkəməsinin rəisi atamı göstərərək Atatürkə müraciətlə: "Paşam, Əhməd bəyin üzü gülmür. Yəqin, qırx gün sonra bizləri Qara Kamal üçün oxudacağı mövluda çağıracaq", – deyə kobud bir zarafat eləmişdi. Həm yersiz zarafata, həm də özünə dost saydığı adamın daşürəkliliyinə daxilən çox əsəbiləşən atam dərhal cavab verməkdən özünü saxlaya bilməmişdi: "Əlbəttə, üzüm gülməz. Çünki Qara Kamal dostum idi. Qaziyə qəsd etmək fikrinə düşmüşdüsə, Allah ona lənət eləsin! Amma günlərin birində səni də eyni qorxunc aqibətin girdabında çapalayan görsəm, yenə də kədərli olacağam. Səndən ötrü də mövlud oxutmağa əsla tərəddüd etməyəcəyəm".

Atatürk hər dəfə silahdaşları arasında çəkişmə düşəndə etdiyi kimi, bu səfər də dərhal mövzunu dəyişdirmişdi. Amma söhbət qulaqdan-qulağa çox sürətlə yayılmışdı. Bir neçə gün sonra isə İstiqlal Məhkəməsi rəisi, müttəhimlərdən Qara Kamalın yanındakı toplantılar zamanı Əhməd Ağaoğlunu orada görüb-görmədikləri barədə suallar soruşmağa başlamışdı.

Atam bu xəbəri eşidən kimi, məhkəmə rəisi olan dostuna belə bir məktub yazmışdı: "Bir qisim müttəhimlərdən Qara Kamalın yanında keçirilən toplantılarda mənim olub-olmadığımı soruşduğunuzu eşitdim. Qara Kamal dostum idi. Bunu cümlə-aləm bilir. Fəqət o, Böyük Qaziyə sui-qəsd etməyi düşünmüşdüsə, nəzərimdə ən böyük məluna çevrilir. Eyni zamanda əgər sizdə orada keçirilən toplantılarda iştirakımla bağlı hər hansı bir

şübhə varsa, o zaman vəzifənizin məni ifadə vermək üçün dərhal məhkəməyə çağırmaq olduğunu yadınıza salmaq istəyirəm”.

Ertəsi gün İstiqlal Məhkəməsi rəisindən cavab gəldi: “Sizinlə bağlı, məktubunuzda bəhs etdiyiniz şəkildə hər hansı sual verməmişəm. “Hakimiyyəti-Milliyə” qəzeti zati-fazilanənizin idarəsində nəşr edilməkdə olduğuna görə qəzetdə gedən yanlış ifadələrin qüsuru da yenə ancaq zati-alinizə aid ola bilər”.

İstiqlal Məhkəməsi rəisinin atamla ən çox yaxınlaşdığı dövr isə rəhbərlik etdiyi qurumun dağılmasından sonra başlamışdı. Atamın bu dostu illər boyu dövlətin dördüncü qüvvəsi kimi tanınmışdı. İndi o böyük qüvvət və qüdrət əlindən gedincə hikkəsini, əsəbilyini gizlədə bilmirdi. Yerli-yersiz hiddətinin, hikkəsinin cavabı çox ağır oldu. Bir gecə onu Atatürkün süfrəsindən götürüb qapının qabağına atdılar.

Gözdən düşdüyü günlərdə, demək olar, hər gecə Keçiörəndəki evimizdə olurdu. Özünə rəva görülən rəftardan acı-acı şikayət edir, Qazinin ətrafını yaramaz adamların sardığını deyib var səsi ilə bağırırdı: “Milli Mücadiləyə ilk başlayan mən oldum! Düşməyə ilk gülləni də mən atdım!”

Birinci Böyük Millət Məclisində mühafizəkarlarla yenilik tərəfdarları arasındakı çəkişmələrdə atamın dostu yenilik fikrinin səssiz, lakin silahlı tərəfdarlarından oldu. Məclisdə bu məsələlər ətrafında hərarətli müzakirələr aparıldığı zaman oturduğu yerdən salonun hər küncünü diqqətli nəzərlərlə yoxlayır, mübahisələrin dava-dalaşa dönəcəyi anda bir əlini cibindəki tapançanın üstünə qoyub sakit addımlarla söz döyüşünə çıxan həmkarlarına yaxınlaşırdı. Zərurət yaranarsa, cibinə saldıği əlini boş

çıxarmayacağını yaxşı bilirdilər. Həm də atamın dostu yenilik fikrinin fədailiyini kor-koranə, əmr qulu kimi deyil, inanaraq yerinə yetirirdi.

Birinci Millət Məclisində bir müddət cərəyan edən mühafizəkarlıq – yenilik mübarizəsinin tarixi hadisələri var.

Günlərin birində Ədirnə millət vəkili mərhum Şərəf bəy¹ bir bəhanə tapıb kürsüyə çıxır. Saxta hərəkətləri, üzünün mimikası, əllərini, qollarını oynatmaqla qərribə mənzərə təşkil edən, başdan-başa köhnəlmiş söz və ifadələrlə dolu məşhur danışiq ədası ilə keçmiş dövrlərdən tutmuş Mütarikə illərinə qədər Osmanlı imperatorluğunun bütün uğursuzluqlarını, süqutunun səbəblərini dövlət idarəçiliyinin din qaydalarından uzaqlaşması ilə əsaslandırmağa çalışır. Gənc Osman², Birinci Mahmud³ kimi inqilabçı hökmdarların fəaliyyətini, bütün Tənzimat xadimlərini, İttihad və Tərəqqinin həyata keçirdiyi ictimai dəyişiklikləri yerin dibinə batırır. Sonda da söylədiyi fikirlərə zidd çıxanları topası ilə kafirlikdə, dinsizlikdə suçlayır.

Məclisdəki mühafizəkarların coşqun alqışları salonu titrədir. Bunun müqabilində yenilik tərəfdarlarından bir kimsə Məclis divarları arasında yaşanan həyəcan qarşısında söz alıb bir kəlmə deməyə cəsarət etmir.

¹**Şərəf bəy** – Mehmet Şərəfəddin Aykut (1873-1939) – türk siyasətçi və jurnalist. Osmanlı Məclisi-Məbusan üzvü. Əhməd Ağaoğlu ilə birlikdə Malta sürgünündə olmuşdu. Türkiyə Cümhuriyyəti dövründə Ədirnədən I, IV, V və VI TBMM-nə üzv seçilmişdi.

²**Gənc Osman** (1604-1622) – Osmanlı sultanı (1618-1622). Gənc olmasına baxmayaraq müstəqil qərarlar qəbul etməyi bacarırdı, imperiya idarəçiliyində bir sıra mühüm islahatlar həyata keçirmək niyyətində idi. Yeniçəri üsyanı nəticəsində taxtdan salınmış və öldürülmüşdü.

³**Birinci Mahmud** (1696-1754) – Osmanlı sultanı (1730-1754). Osmanlı ordusunda islahat aparmaq və hərbi sistemi müasirləşdirmək üçün bezi təşəbbüslər göstərsə də, yeniçerilərin güclü müqaviməti nəticəsində istədiyinə nail ola bilməmişdi.

Ədirnə millət vəkili ardınca dövrün Şəriyyə vəkili (Din işləri naziri – V.Q.) kürsüyə qalxıb onun fikirlərini müdafiə edən nitq söyləyir. Bu çıxışlar, təlqin olunan fikirlər adamların beyninə elə güclü təsir göstərmişdi ki, məclisin sədri fasiləsiz yerindən qalxaraq danışmaq istədiyini bildirən Həmdullah Sübhü Tanrıövər¹ söz verməmişdi.

Ertəsi gün "Hakimiyyəti-Milliyə" qəzetində həmin dövrdə Mətbuat və İstihbarat Ümummüdiri olan Əhməd Ağaoğlunun "Haraya gedirsiniz?" adlı baş məqaləsi çıxdı. Atam öz yazısında Məclisin dünənki iclasında yaşanan mənzərəni, söylənən fikirləri, irəli sürülən iddiaları təhlil edərək "Dərviş Vəhdətilərin ruhu xortlayır, bu ruh məmləkəti hara aparacaq?" – deyə sual edirdi. Günortaya yaxın baş vəkil² atamı yanına çağırdı:

"Sən nə etdin, Xocam? – deyə sözə başladı. – İndiki məqamda belə yazı yazılmı? Xocalar dəstə ilə yanıma gəlmişdilər, od-alov püskürürdülər. Yaranmış vəziyyətdə həm onları sakitləşdirmək, həm də səni qorumaq üçün istefaya getməyini məsləhət bilirəm".

Hələ əvvəllərdən, bir yerdə keçirdikləri Malta əsarəti dövründən atamın baş vəkilə, onun da atama dərin hörməti vardı. Atam hökumət başçısını çox yaxşı, doğrudürüst insan olmaqla yanaşı, həm də böyük dövlət adamı, hətta böyük qəhrəman kimi çox sevir, dəyər verirdi. Bu səbəbdən də onun istefa təklifini heyrətlə, ürəkağrısı ilə qarşılamaşdı. Duyduğu acını, təəssüf hissini açıq söylədikdən sonra hökumət rəisini çətin vəziyyətdən qurtarmaq üçün qərarını yerinə yetirməyə hazır olduğunu bildirmişdi.

¹ Həmdullah Sübhü Tanrıövər (1885-1966) – türk şairi, yazıçı, müəllim

² Həmin dövrdə Türkiyənin baş vəkili – baş naziri Hüseyn Rauf Orbay idi.

Xəbər çox böyük sürətlə Ankaraya yayılmışdı. Atam istefa ərizəsini yazıb göndərməmişdən az öncə Ümum-müdirlikdəki otağının qapısı açıldı. Başda, atamın haqqında danışılan dostu, habelə aralarında Topçu İhsan da olmaqla bəzi mübarizə yoldaşları içəri girdilər.

Atamın dostu heç bir şey soruşmadan sözə başladı: “İstefa vermək istədiyini eşitdik. Bunu edə bilməzsən. Sən hamımızın fikirlərinin tərcümanı oldun. Biz dostlar toplanıb öz aramızda müzakirə apardıq, bu cahillərlə mübarizəyə qərar verdik. Üstəlik də səni tutduğun vəzifəyə Qazi təyin edib. Özü indi burada yoxdur. Qayıdana qədər gözləmək borcundur. Bu dəqiqə gedib baş vəkilə “İstefa vermirəm. Çünki məni vəzifəyə Qazi təyin edib. Onun gəlməyini gözləyəcəyəm” – deyərsən”.

Atam dostlarının qərarını haqlı saydı. Baş vəkilin yanına gedib “İstefa vermirəm. Qazini gözləyəcəyəm. Əgər istəyirsinizsə, məni tutduğum vəzifədən çıxara bilərsiniz” – dedi.

Baş vəkil bu sözləri eşidincə, əllərini yuxarı qaldırıb: “Xocam, mən səni necə işdən çıxara bilərəm?” – sözləri ilə cavab vermişdi. Məsələ beləcə bağlanmışdı.

İstiqlal məhkəmələri Milli Mücadilə illərində əsgər qaçaqlarını və buna bənzər suç işləyən digər müqəssirləri dərhal mühakimə edərək ən şiddətli cəza vermək, bu yolla da cəbhədə döyüşənləri arxa cəbhədə qorumaq, möhkəmləndirmək məqsədi ilə qurulmuşdu.

Zəfərdən sonra isə İstiqlal Məhkəmələri siyasi davaların çözüldüyü səlahiyyətli məqama çevrildi. Fəaliyyətinin yeni mərhələsində onlara artıq inqilabın nailiyyətlərinin keşikçisi kimi baxılırdı.

İstiqlal Məhkəmələri Milli Mücadilənin gedişində və sonrakı dövrdə oynadığı rol baxımından Böyük Fransa

inqilabının orduda təsis etdiyi siyasi komissarlıq institutuna və inqilabi tribunallara bənzədilə bilər.

Atamın dostu məhkəmələrin birinci mərhələsində o qədər də gözə dəymirdi. Ona əsl mühüm vəzifəni, böyük səlahiyyətləri zəfərdən və siyasi həyatda Şeyx Səid üsyanının yatırılmasından sonra qurulan mühakimələrdə, habelə Atatürkə sui-qəsd təşəbbüsü məsələsi zamanı verdilər.

Onu İstiqlal Məhkəməsinə rəis seçməklə bağlı Böyük Millət Məclisinə verilən təklif tam yerində idi. Qaziyə hər şeydən öncə hərbi rütbələri arasındakı böyük fərqdən çıxış edərək bir polkovnikin bir marşala bəslədiyi itaət hissi ilə yanaşırdı. Aralarındakı münasibətin bəzi başqa səbəbləri də vardı. O da Birinci Dünya müharibəsindəki fəlakətlərin məsuliyyətini ön sıradakılara yükləyən ittihadçılardan, tapşırılan vəzifəni gözünü qırpmadan yerinə yetirən fədailərdən idi. Nəhayət, xarakterinin də qəlbi kimi heç bir təsirlə əyilməyəcək sərtliyə malik olduğunu yaxşı bilirdi.

İndi bu sətirləri yazarkən gözlərim önünə yenə Ankara İstiqlal Məhkəməsində keçən günlərdən biri gəlir. Müttəhim kürsüsündə teleqraf məmuru oturmuşdu.

İttiham edilməsinin səbəbi üsyan baş verən ərazidəki bir dostuna vurduğu aşağıdakı teleqram idi: "Din uğrunda mübarizədə böyük şəhid Həzrəti Həmzənin¹ yanına getməyə hazırım!"

Atamın dostu gözlüyünü burnunun ucuna qədər endirdi. Dodaqlarının arasından fit kimi çıxan səsi, sözlərinin havada parıldayan qırmanc kəskinliyi ilə müttəhimə üz tutdu: "Deməli, Həzrəti Həmzənin yanına

¹ **Həzrəti Həmzə** – Həmzə ibn Əbdülmüttəlib əl-Hasimi (568-625) – Məhəmməd Peyğəmbərin əmisi, süd qardaşı və ən yaxın silahdaşı. Uhud döyüşündə həlak olmuşdu.

getməyə hazırsan. Çox gözəl, elə isə sabah səhər orada olacaqsan”.

Atamın dostu barəsində tarix səhifəsinə qorxunc insan damğası onun bu qəbildən olan lüzumsuz, bihudə, hətta avara sözləri ilə həkk olundu. Mahiyyət etibarını ilə daşdığı vəzifə özü qorxunc idi. Amma məhkəmə sədri sözlərini, hərəkətlərini belə qorxunc şəkildə ortaya qoymaya da bilərdi. Müttəhimlərə hadisələr haqda suallar verərkən “Siz günahkarsınız, siz məmləkəti fəlakətlərə sürüklədiniz, biz də düşmənlərimizi dünyaya gəlmələrinə belə peşman edirik” – kimi hədə-qorxu sözləri söyləməyə də bilərdi. Dedi iş onsuz da görülcəkdi. Hər hansı bir vətəndaş türk millətini qaranlıqdan aydınlığa çıxarmaq üçün göstərilən səylərin bu şəkildə müdafiəsini, təbii ki, qəbul edəcəkdi. Hətta zaman-zaman xətalara, şəxsi intiqamlara, kinlərə, hiddətlərə bilərəkdən və ya bilməyərəkdən alət olmaqla, bu işi öz üzərinə götürəcəkdi. Lakin məhkəmə sədri üçün vəzifəsini yerinə yetirərkən şəxsiyyətini onun içində əritməyə, yox etməyə nə lüzum vardı?

Onun İstiqlal Məhkəməsi rəisliyi dövrün bir simvolu sayıla bilər. Bu dövrə “Təsviyələr (təmizləmə – V.Q.) dövrü” də demək mümkündür.

İttihad və Tərəqqinin təsviyəsi, İkinci qrupun təsviyəsi, Milli Mücadilə dövrünün müntəzəm orduları qurulana qədər Milli Qüvvələrin bir qismini təşkil edən silahlı dəstə başçılarınun həyatdakı son nümayəndələrinin təsviyəsi... Nəhayət, 1908-1918-ci illər arası bəziləri yoxsulluq, səfalət içində qalmış millətin gözü önündə möhtəşəm həyat sürən, bəziləri eyni vəziyyətdə bərabər yola çıxdıqları yoldaşlarını iltimaslar, xahişlər, şans və təsadüflərlə birdən-birə bir neçə ağac arxada qoymaqları ilə qısqançlıqlar doğuran, bir qisim bu və ya başqa za-

manda söylədikləri sözlərlə, gördükləri işlərlə gizli təsəvvürlərin, üstüörtülü saxlanan əməllərin gerçəkləşməsini ləngidən insanların təsviyəsi...

Çox qəribədir ki, bu böyük təmizləmə hərəkəti içində yoxa çıxmaları qətiyyənlə nəzərə çarpmayacaq və kimsəni təəccübləndirməyəcək bir neçə şəxs atamın dostunun sərt, əyilməz xarakterində özləri üçün ədalət qalxanı axtarmaq fikrinə düşdülər və gümanlarında yanımadılar. Onlardan biri də mərhum Yenibaxçalı Şükrü¹ idi.

Yenibaxçalı Şükrüyə – uşaq saflığını, utancaqlığını, başına çoxlu bəlalar gətirən çərənçiliyini həyatının sonuna qədər əldən yerə qoymayan bu hərbiçiyə aid ilk xatirəm atamla aralarında olan bir qalmaqla bağlıdır.

1916-cı ildə atam İçərənköydə, Mömindəresində² kiçik bağçası olan ev almışdı. Elə həmin il yay aylarını keçirmək üçün yeni bağa daşınandan bir neçə gün sonra həyətdə dolaşdığımız vaxt bir əsgər gəldi. Aşağıda, dərənin dibində çadır qurmuş bölüyün komandiri olan yüzbaşının (türk ordusunda kapitan rütbəsi – V.Q.) bir məsələ ilə bağlı atamı yanına çağırıldığını dedi. Atam “Yüzbaşına salamımı çatdır, gəlsin görüşək” – cavabını verdi. Bir azdan əsgər təkrar geri qayıdıb komandirin atamı yanına çağırıldığını bildirdi. Atam da getməməkdə israr etdi. Beş dəqiqə sonra sağında-solunda iki əsgərlə arıq, qumralsaçlı, sifəti gündən yanıb qaralmış bir zabit az qala qaçaraq özünü yetirib atamın qarşısında dayandı, sərt səslə “Sənə xəbər yolladım, niyə gəlmirsən?” – deyə bağırdı. İndiki kimi gözüm önündədir: bir anda atam sapsarı saraldı, amma təmkinini pozmadı.

¹ **Yenibaxçalı Əhməd Şükrü (1881-1953)** – çerkez əsilli türk hərbiçisi, İttihad və Tərəqqinin hərbi qanadının fəal üzvlərindən biri. I TBMM üzvü. Atatürke sui-qəsdlə bağlı haqqında edam qərarı çıxarılsa da, sonda bəraət almağa müvəffəq olmuşdu.

² **İçərənköy, Mömindərəsi** – İstanbulun Ataşehir səmtində tarixi məhəllələr.

“Gəlmədim, çünki mənimlə danışmaq istəyən sən sən, – dedi. – Sonra diqqət elə, gör yaşda səndən nə qədər böyüyəm. Nəhayət, sən yüzbaşısansa, mən də millət vəkiliyəm”. Atam o sıralarda Osmanlı Məclisi-Məbusasında Afyonkarahisar nümayəndəsi idi.

Yüzbaşı eşitdiyi sözlər qarşısında bir anlığa tərəddüd etdi. Sonra “Kim olursunuz olun, bu, məni maraqlandırmır” – deyə əvvəlki sərtliyinə qayıtdı. Bu dəfə əsəbiləşmək sırası atama gəlmişdi. “Haydı, bütün əsgərlərini topla da, gəl. Görüm məni durduğum yerdən bir qarış tərpedə biləcəksinizmi? Üstəlik, sənin hərəkətin barədə Ənvər Paşaya da şikayət edəcəyəm!”

Bu sözlər yüzbaşını lap təbdən çıxardı: “Bəyəfəndi, millət vəkili olmağınıza deyil, yaşınıza hörmət edirəm. Ənvər Paşaya şikayətə gəlincə, heç dayanmayın. Lap bu dəqiqə gedin. Zətən həyatından bezmiş adamam. Mənə nə edə bilər?”

Sonra əsgərlərini yanına alıb geri qayıtdı.

Aradan illər keçdi. Böyük zəfərdən bir neçə ay qabaq bir gün atamla birlikdə Ankarada “Hakimiyyəti-Milliyə” qəzetinin yerləşdiyi binanın qapısından içəri girərkən pilləkənlərdən enən ucaboylu gənc adamla qarşılaşdıq. Atam onun əlini məhəbbətlə sıxaraq “Necəsən, Şükrü bəy?” – deyə soruşduqdan sonra üzünü mənə çevirdi: “Ərənköydə¹ məni döymək istəyən zabit yadından çıxmayıb ki? Bax, bu adamdır!”

Şabalıdı rəngli gözlərində nəşəli işıqlar yanan sevimli bir üz mənə baxaraq gülümsəyirdi.

Ərənköydəki əsgərlik həyatından usanmış yüzbaşı aradan keçən illər ərzində min bir macəradan çıxıb sonda

¹ Ərənköy – İstanbulun Kadıköy səmtində tarixi məhəllə

Birinci Böyük Millət Məclisinin üzvü olmuşdu. Onun macəralarından dillərdə dastana çevrilənlərdən biri, gələr-gəlməz Ərkani-Hərbiyi-Ümumiyyə (Ali Baş Qərargah – V.Q.) rəisliyinə təyin edilib hökumətin tərkibinə daxil olan, ardınca da dalbadal ən yüksək dövlət məqamlarına yüksələn bir şəxsi – İsmət Paşanı, bəzi rəvayətlərə görə, yarıxoş, yarızor İstanbuldan Ankaraya qaçırması idi.

Yenibaxçalı Şükrünün siyasi fəaliyyət çevrəsi Birinci Məclis üzvlüyündən, böyük qardaşı, əski İttihad və Tərəqqinin məsul şəxslərindən olan və Atatürkə sui-qəsd işində edama məhkum edilən Nail bəydən¹, bir də çoxu siyasət səhnəsinin müxtəlif pillələrində yer tutan dostlarından ibarət idi. Nəhayət, Ənvər Paşa heyranlığından doğan böyük rəğbətini bu fəaliyyət dairəsinə daxil etmək mümkündür. Ərənköydə həyatından usanmış bir insana Ənvər Paşanın nə edə biləcəyini bir az da kinküdurətlə atamdan soruşan gənc zabiti, tale bir müddət sonra türk orduları baş komandanının yavəri edəcək, o da Ənvər Paşaya – özü kimi gözəl, utancaq, xoş baxışlı, son dərəcə cəsur, risklərdən qorxmayan adama könlünü verəcəkdi. Qaziyyə bəslədiyi bütün sevgiyə, inam və imana rəğmə, Yenibaxçalı Şükrünü İkinci qrupun yanına çəkib aparan da Ənvər bağlılığı idi. Sui-qəsd hadisəsindən sonra məmləkətin bütün polis təşkilatını Qara Kamalla birlikdə arxasınca aparan yenə bu bağlılıq oldu.

Yenibaxçalı Şükrü Milli Mücadilə illərində Qazinin Ənvər Paşanı heç bir halda məmləkətə buraxmamaq barəsindəki qərarının vacibliyini heç cür anlamaq istəmədi. Əslinə baxanda Atatürkün Milli Mücadiləni zəfərlə başa

¹ **Nail Yenibaxçalı (1885-1926)** – türk hərbiçisi, İttihad və Tərəqqinin fəallarından biri. Atatürkə sui-qəsd cəhdində ittiham olunaraq dar ağacından asılmışdı.

çatdırmasına təkan verən ən mühüm qərarlarından biri məhz elə həmin qadağa idi. Əgər Ənvər Paşa geri dönə bilsəydi, nəticə, bu qayıdışı ürəkdən arzulayan Şükrü bəy tipli səmimi insanların zənn etdikləri kimi iki qəhrəmanın əl-ələ verib qurtuluş savaşı aparmaları şəklində meydana çıxmayacaqdı. Əksinə, ölüm-dirim mücadiləsi içində olan məmləkətin, birinin başında Ənvər, o birinin başında isə Mustafa Kamal Paşanın dayandıqları iki cəbhəyə parçalanmasına təkan verəcəkdə. Nəhayət, hansı səbəblərin göstərilməsindən asılı olmayaraq, Birinci Dünya müharibəsinin Ənvər Paşa və silahdaşlarının qorxunc məğlubiyyəti ilə başa çatdığı hər kəsə aydın idi. Savaşı uduzan, ölkəni ağır vəziyyətdə qoyub qaçan bir liderin təkrar səhnədə görünməsi millətin iradəsini, mübarizə əzmini qıra bilərdi.

Bu sadə həqiqətləri Yenibaxçalı Şükrüyə başa salmaq və qəbul etdirmək çox çətin oldu. Rus sərhədində məqam gözləyən əski baş komandan müavininin yurduna buraxılmamasına görə bərk əsəbiləşib özünü İkinci qrupun ağuşuna atdı. Sadəcə bu qədər! Atatürkə sui-qəsd işi ilə bağlılığı məsələsində də yalnız mərhum Nail bəyin qardaşı olmaqdan o yana gedə bilməzdi. Ancaq İkinci qrup üzvlüyü, Ənvər Paşa heyranlığı, ağzını Allah yoluna qoyub orada-burada gəvəzəlik eləməyi, nəhayət, bir insan kimi kəmhövsələliyi və səbirsizliyi sonda başına bəla oldu. Bunu anladığı anda özü öz əməllərindən qorxdu, gizlənməyə qərar verdi. Amma nə fayda ki, qovalayan da işində qabağından qaçan qədər mahirdi! İstiqlal Məhkəməsinin rəisi, Qara Kamal kimi onun da gizlənə biləcəyi ən dalda yerlər barəsində məlumatlı idi. Ətrafındakı dairə hər gün bir az daha daralır, hərəkət imkanları məhdudlaşırdı. O zaman özü özünə sual etdi:

“Əgər günahım yoxsa, niyə qorxmalıyam?” İstiqlal Məhkəməsi rəisinin qəzəbli üzünü, qalın qaşlarını, hirsli qıyılmış kiçik gözlərini yada saldı. Boğuş səsinə eşidirmiş kimi oldu. Bu baxışlardan, bu səsdən mərhəmət gözləyə bilməzdi. Həqiqətən, belə idi! Amma bu üzün və səsin başqa şöhrətləri də yox deyildi! Həyatında dedi-qoduya əsla önəm verməzdi. Özünü göstərməyi sevmirdi. Ağıl işləmədiyi yerdə imanını ilə hərəkət edirdi. İnanmadığı məqamda sadəcə kölə ruh və zehniyyəti ilə gördüyü hər hansı işi də yadına sala bilmirdi. Belə vəziyyətdə suçlu olduğuna, yaxud suçsuz da olsa, ölümünün məmləkətə bir şey qazandıracağına ürəkdən inanmayınca, ondan özünə qarşı hansısa bir pislik gözləməyə bilərdi. Ölümü, üstəlik də günahsız öldürülməsi məmləkətə, yaxud hər hansı şəxsə əsla başucalıqı gətirməyəcəkdi. Yenibaxçalı Şükrünün hər kəsə yaxşı bəlli olan bir xüsusiyyəti də qorxubilməz adam kimi tanınması idi.

Daha oturub gözləmədi.

Bir gün İstiqlal Məhkəməsinin rəisi kabinetində əyləşib çalışarkən qəbul otağının qapısı açıldı. Başını önündəki kağızlardan qaldıran gənc məmur heyvətlə yerindən sıçrayıb ayağa qalxdı. Qarşısında dimdik dayanan adam Yenibaxçalı Şükrü idi. Baş katib hələ ağzını açmağa macal tapmamış, gözlənilməyən müsafir sözə başladı:

“Mən axtardığınız Yenibaxçalı Şükrüyəm. Yerimi tapmadığınız əsla mümkün deyildi. Amma, düşündüm ki, heç bir günahım yoxdur. Günahsız halda dalda-bucaqda gizli yaşamaqdan bezdim. Rəisinizi (burada onun məşhur ləqəbini yada salmağı da unutmamışdı) yaxşı tanıyıram. Ona inanıb özümü təslim etmək qərarına gəlmişəm”.

İnamında aldanmamışdı. Sonda bəraət aldı.

İstiqlal Məhkəməsinin rəisi kimi atamın dostunun hər kəsdə qorxu yaradan zəhmli xarakteri evinin içində bir ailə başçısının yarısərt, yarıyumşaq davranışı halında üzə çıxırdı. Zənginliyi ilə seçilməyən mənzilində əksər hallarda bir küncə çəkilib oturan, rahatsız edilmədiyi müddətdə kimsə ilə işi olmayan gülürüz, zarafatlı bir adama çevrilirdi.

Görünüşi məhkəmə rəisliyi kürsüsündə nə qədər sərt, qəzəbli, qaba idisə, o kürsüdən enər-enməz dərhal dəyişir, əlağacına dayanaraq gövdəsini bir az qabağa əyən yerışı ilə sadə, sıradan bir insan təsiri bağışlayırdı. Eyni sadəlik, eyni təvazökarlıq evinin içərisində və çölündə də özünü aydın göstərirdi. Dövrün bir çox tanınmış, nüfuzlu simaları Milli Mücadilə illərinin ehtiyaclarla dolu, sıxıntılı həyatından dərhal uzaqlaşmış Yenışəhərdə, Cankayada¹, yaxud Keçiörəndə xarici memarlara, yerli mahir ustalara tikdirdikləri qəribə formalı, qüllələrlə bəzənmiş, Avropa şatolarının karikaturasına bənzəyən salonları bir-biri ilə heç uyuşmayan bahalı əşyalarla doldurulmuş köşklərə yerləşdikləri halda, o, yaşamını Samanbazarı² yolunun sağ tərəfində, ikimərtəbəli, qapısının üstünə iri nal vurulan, gözə-nəzərə gəlməmək üçün muncuqlar asılmış evində, əski adətlərə uyğun döşənmiş, yarıdan çoxu köhnə taxtlardan ibarət əşyalar arasında sürdürürdü. Rəsmi qonağı olmayanda çox vaxt evin içində xalatda gəzirdi.

İnsan nə qədər istəsə də, adına tale deyilən və özündən çox-çox əvvəl cızılan yoldan kənara çıxma bilməz. Nə qədər çırpınsa, iradəsini, aqlını, zəkasını bu yoldan bir

¹ **Cankaya** – Ankaranın mərkəzi hissəsi. 1936-cı ildən ilçə statusuna malikdir. Prezident sarayı, bir çox nazirliklər, dövlət idarələri və səfirliklər bu ərəzidə yerləşir.

² **Samanbazarı** – Ankaranın tam mərkəzində, Qızılayda tarixi meydan

təhər sıyrılib başqa səmtə atılmağa məcbur etsə də, faydası yoxdur.

Böyük Yaradanın atamın dostuna nəsib etdiyi tale, qanlı bir yolun üstündə yuvarlanmaqdan ibarət oldu.

Hərbdə insan öldürdü. Amma vəzifəsi üzündən öldürdü. Qəzavü-qədərin gərdisinə görə öldürdü. Öz həyatını qorumaq üçün öldürdü. Bunlar aydındır. Amma ömrünün digər mərhələləri gün işığına çıxarıldıqca, ətrafındakı dedi-qodular hələ davam etməkdədir. Onunla bağlı şübhələr, sorğu-suallar, tərəddüdlər hələ də bir-birinin ardınca sıralanıb gündəlikdə qalmaqdadır. Xəlil Paşanı¹ – Şərq cəbhəsinin Kazım Qarabəkirdən² sonra bu ən şöhrətli generalını nəyə görə öldürdü?

Haqqında çox danışılmış bu hekayəyə yenidən toxunmaq niyyətində deyiləm. Yalnız bir şeyi yaxşı, həm də çox yaxşı bilirəm ki, atamın dostu səbəb olduğu bütün digər ölümlərdəki kimi, burada da sadəcə məsum qurbanıdan başqa bir şey deyil.

Mərhum Xəlil Paşa əsəbi, qalmaqallı, hətta adına, rütbəsinə, vəzifəsinə yaraşmayacaq qədər hirs və hikkəsinin əsirinə çevrilmiş insan idi. Atamla nisbətən sonradan başlasa da, çox yaxın dostluğu vardı. Dövlət işlərinin gedişini bəyənirdi, acı-acı şikayətlər edirdi. İstiqlal Məhkəməsinin sədri də olmaqla bəzi şəxslərə qarşı hörmətsizliyini, hətta düşmənçiliyini açıq göstər-

¹ **Xəlil Paşa** – əslində Xəlil Paşa olmalıdır. Müasirləri arasında Dəli Xəlil Paşa adı ilə daha çox tanınan Xəlil Karsıalan (1883-1925) çərkez əsilli türk zabiti idi. Birinci Dünya müharibəsi illərində Qafqaz cəbhəsində döyüşmüşdü. II TBMM üzvü olarkən 1925-ci ildə TBMM binasında öldürülmüşdü. Qətl digər bir millət vəkili – İstiqlal Məhkəməsinin sədri Əli Çetinqaya tərəfindən törədildiyi bildirilsə də, bu qətl hadisəsinə görə kimse cəzalandırılmamışdı.

² **Kazım Qarabəkir** (1882-1948) – türk hərbiçisi və siyasi xadim. Birinci Dünya müharibəsində Osmanlı ordularının Şərq cəbhəsi komandanı. I TBMM-nin sədri seçilmişdi.

məkdən çəkinmirdi. Xoşuna getməyən, onu çox əsəbi-ləşdirən məsələlərdən biri də hərbi ittihadçılar haqqında deyilənlərdir. Ölümündən az əvvəl, əsəblərinin çox gərgin olduğu vaxtda atam ona ailə qurub bir neçə aylığına cəmiyyətdən, siyasətdən uzaqlaşmağı, bir kənara çəkilməyi məsləhət görmüşdü. Xəlil Paşanın cavabı belə olmuşdu: “Əhməd bəy! Belə ruhi vəziyyətdə evlənsəm, içimdəki hiddətimin qisasını biçarə qadından alar, durduğum yerdə qatil olaram”.

Onun tez-gec Məclisdə ağır bir hadisəyə səbəb olacağını çoxları, eləcə də İstiqlal Məhkəməsi rəisi yaxşı bilirdi.

Hadisə baş verən gün Məclisə cibində iki tapança, hazırlıqlı şəkildə gəlmişdi. Məqsədinin, həqiqətən də, bir bəhanə tapıb İstiqlal Məhkəməsi rəisini öldürmək olduğu iddia edilə bilər.

Günün birində əski İstiqlal Məhkəməsi rəisinin Nafiə (tikinti və abadlıq – V.Q.) vəkili təyin edildiyini eşidənlərin çoxu heyrətdə qaldı. O, davranışı, xarakteri, iş üslubu baxımından indiyə qədər insanların üz-gözlərinin alışdığı vəkil – nazir tipindən tamam fərqli idi. Lakin nafiə vəkili kürsüsünə nə məmurların, nə də vəkalətə işi düşənlərin xoşu gəlməyən bir adamın oturdulmasının bəzi ciddi səbəbləri vardı. Onu nafiə vəkili vəzifəsinə də İstiqlal Məhkəməsinə gətirirlərmiş kimi təyin etmişdilər.

Təyinatın məqsədəuyğunluğu tezliklə üzə çıxdı. Etiraf etmək lazımdır ki, Xalq Partiyasının iqtidarı zamanında tikinti və abadlıq sahəsində diqqəti çəkən, gözoşsayan az-çox nə varsa, hamısı atamın dostunun yadigarıdır.

Tikinti və abadlıq işləri ilə bir sırada, dəmiryolu kimi dövlət üçün hər baxımdan çox əhəmiyyətli olan iqtisadi sahəni xarici şirkətlərin əlindən az qala qopararaq almağı

bacardı. Eyni zamanda Afyonkarahisardan millət vəkili olduğunu da unutmadı. Milli Mücadilə illərindən bəri türk tarixində şərəfli bir ad daşıyan bu şəhəri yenidən tikib abadlaşdırmaq işlərinə başladı. Orada da Xalq Partiyasının iqtidarı dövründə görülən bütün yaxşı işlərin şərəfi yenə atamın bu dostunun adıyla bağlıdır.

Görəsən, nafiə vəkalətində bunca səylə, qeyrətlə çalışmaqda məqsədi İstiqlal Məhkəməsi rəisi olduğu dövrdə yaddaşlara iz salan və o qədər də xoş duyğularla anılmayan keçmiş günləri, keçmiş fəaliyyətini unutturmaq kimi gizli bir arzu, istək ola bilərdimi? Bəlkə adının məmləkət tarixində “qorxunc adam” kimi qalmasından ehtiyat edir, çəkinirdi?

Atamın dostunun vicdanı ilə belə bir haqq-hesab apardığını düşünmək mümkündür. Amma istəyinə nail oldumu?! Ölümlərin, zülmələrin, qəddarlıqların vurduğu yaralar yaxşılıqların, xeyirxahlıqların qoyduğu izlərdən daha dərin olur. Odur ki, istiqlal tariximizin səhifələrində atamın dostunun adı daha çox İstiqlal Məhkəmələri ilə birlikdə anılacaq. Nafiə vəkili kimi gördüyü gözəl işləri isə bəlkə də heç kim xatırlamayacaq.

Həyatının son illərini vicdanı ilə beyni arasında əvvəlcə ara-sıra, sonra isə dayanmadan, gecə-gündüz cərəyan edən ziddiyyətlərin mənəgənəsində keçirdi. Hətta şüurunu büsbütün qeyb etdiyi ölümündən qabaqkı həftələrə qədər təhdidləri, qovğaları, qəhqəhələri, mimikaları ilə bu daxili əzabların dərinliyini və genişliyini bütün çılpıqlığı ilə büruzə verdi.

Sadəcə yaşamış həyatı əvvəldən sona qədər yenidən xatırlamaqla qalmırdı. Sanki özünün də iştirakı ilə baş verən hadisələr durmadan yenidən təkrarlanırdı. Yatağından dik atılıb qalxır, Məclisə gedəcəyini deyirdi. Paltarlarını geyindirirdilər, avtomobilə oturdub şəhəri

bir az dolandıqdan sonra təkrar evə qayıturdılar. Fəqət o, Məclisə gəldiyini zənn edirdi. Otaqdakı taxtlardan birində otururdu. Özünü bir vaxtlar millət vəkillərinin ayaqda, əl-əl üstdə, qarşısında dayandıqları Məclis koridorunun sağ küncündəki divanda əyləşmiş kimi təsəvvür edirdi. Sonra xəyalındakı insanlarla danışdı: kimini danlayır, kimini ələ salıb gülür, bəzilərini hədələyərək bağırırdı. Ətrafını saran bu xəyallar arasında dar ağacından asılması üçün yeganə günahı yalnız əski ittihadçıları toplayıb yeni bir partiyanın proqramını hazırlamaqdan ibarət olan İttihad və Tərəqqi dövrünün çox məşhur nazirlərindən¹ biri də vardı. Altına imzasını qoyduğu dəhşətli ittihamnamələr, verdiyi hökmlərlə o biri dünyaya göndərilən çoxsaylı insanların ruhu, hətta ən yaxın dostlarının xatirəsi belə beynində və vicdanında bu xəyalın yaratdığı qorxunc, dözülməz, əzici basqını göstərə bilməzdi.

Öncə, hökmü ilə dar ağacından asılan nazirin dul xanımını və uşaqlarını gizli-gizli güdməyə başladı. Bu ailəyə yaxınlıqları ilə tanınan, göstərdiyi marağı kimsəyə açıb deməyəcəklərinə əmin olduğu bəzi adamlardan onların barəsində məlumat topladı.

Necə yaşayırlar? Güzəranlarını necə təmin edirlər? Bu nöqtədə də dayanıb durmadı. Daha irəli getdi. Bir gün Yalovada² böyük bacım Sürəyyadan³ bu ailə ilə görüşməsinə, uşaqların təhsil haqqını öz üzərinə götürmək niyyəti barədə danışmasını xahiş etdi. Bacım atamızın dostunun üzərinə qoyduğu vəzifəni yerinə yetirdi. Amma

¹ İttihad və Tərəqqi hökumətində maliyyə naziri olmuş, 1926-cı ilin avqustunda Atatürke sui-qəsd ittihamı ilə dar ağacından asılan Mehmet Cavid (1875-1926) nəzərdə tutulur.

² Mərmərə dənizi sahilində kurort şəhəri. Hazırda il mərkəzidir. Atatürk heyatının son illərində tez-tez Yalovanı ziyarət edir, bəzən günlərlə burada qalırdı.

³ **Sürəyya Ağaoğlu (1903-1989)** – Əhməd Ağaoğlunun böyük qızı, Türkiyənin ilk qadın hüquqşünası və dünya miqyasında tanınan hüquq müdafiəçisi.

aldığı cavab acı oldu: “Mən onun etdiyi yardım ilə uşaqlarımı oxudacaq qədər ləyaqətsiz deyiləm!”

Keçmiş İstiqlal Məhkəməsi rəisinin vicdanını bunca narahat edən nə idi? Edam kürsüsünə göndərdiyi adamın günahsız olduğuna inana bilərdi. Amma digər tərəfdən, asılması lazım gəlməsəydi, həmin hökmü verə bilərdimi? Bəlkə o zaman məhz belə bir qərar çıxarmaqla inqilabın mənafeyi baxımından özünü haqlı görürdü. Amma bunun qarşılığında günahsız müqəssirin uşaqlarının gələcək həyatlarını təmin etmək yolu ilə daxilində bir müvazinət yaratmaq istəyirdi? Bəlkə vicdanında həmin nazirin yalnız günahsız deyil, həm də səbəbsiz yerə asılması ilə bağlı şübhələr, tərəddüdlər baş qaldırmışdı?

Ruhunun, vicdanının hər hansı bir yolla gedib çatması çox çətin olan dərinliklərdəki bu hesablaşmaları bilməyə, öyrənməyə artıq imkanı yox idi. Yalnız ölümündən qabaqkı son aylarının daim vicdanı ilə hesab çəkmək əzabları içərisində keçdiyini söyləmək mümkündür. Hətta xəstəliyinin şüurunu tamamilə itirmək həddinə gəldiyi son günlərində də tez-tez, həm də titrətmə-qızdırma içində nazirin adını çəkib sayıqladığı və “Gəlir, gəlir!” deyə hayqırdığı danışılmaqdadır. Günlərin birində, nəhayət, bu qorxular, xəyallar və vahimələr içərisində gözlərini dünyaya əbədi qapamışdı.

MİLLİ ŞAİR

Ittihad və Tərəqqi liderlərinin az qala rəsmi şəkildə təqdim etdikləri bu “Milli” adı ona hər mənada və hər kəsdən çox yaraşır. Şişman, iri vücudunun üstündə bəmbəyaz saqqalı, solğun üzü, iri, açıq-mavi gözləri, titrək səsi ilə türk tarixinin əfsanəvi ozanlarına bənzəyirdi. Şair idimi? Xeyr! Sənətdən bu qədər uzaq şeirlər yazan adam şair ola bilərdimi? Amma tarix səhifələrinə nə uzunmüddətli vali olması, nə də millət vəkilliyi ilə düşdü. Tarixdə yerini məhz “Milli şair” kimi tutdu. Həm də unudulmaz, silinməz, əsla yaddan çıxmaz bir şəkildə! Bütöv bir nəsil uzun illər boyu onun iki misrasını milli oyanışın şərqi kimi durmadan təkrarladı:

*Mən bir türkəm, dinim, cinsim uludur,
Sinəm, içim atəş ilə doludur.*

Atamın dostları içərisində uşaqların, bütün dost-tanış övladlarının ən çox sevdiyi sima onunku idi. İstanbulda, Sərəncəbəy¹ yoxuşundakı evi ilk uşaqlıq illərimin parlaq xatirələri arasındadır. Tərtəmiz, sadə, zərif əşyalarla dolu rahat, könülaçan otaqlar. O göründüyü zaman dərhal sıraya düzülür, bir-bir yaxınlaşıb əlini öpürdük. Bir az qalın və sulu dodaqlarının istiliyini yanaqlarımda, alnımda indinin özündə də hiss edirəm.

Ondan şeirlərini oxumasını xahiş edirdik. Əslinə baxanda özü də belə bir təmənnanı bizdən gözləyirdi. Gözlüyünü diqqətlə taxar, cibindən çıxardığı kağızlardan

¹ İstanbulun tarixi Beşiktaş məhəlləsindəki bir küçə

yeni şeirlərini sanki yaşlı-başlı insanlardan ibarət bir toplunun qarşısındakı kimi ciddiyyət və həyəcanla oxuyurdu. Bir neçə şeiri vardı ki, onları dinləyərkən biz uşaqlar az qala ağlamaq istəyirdik. Özü isə gerçəkdən ağlayırdı. Bu şeirlərdən biri "Kəsildimi əllərin" adlanırdı. Anasını bıçaqlarkən əlləri kəsilən bir oğuldan ananın son sualı övladının özünə ciddi bir zərər yetirib-yetirməməsi haqqında idi...

Əslində Milli şair saf ruhu ilə ölənə qədər uşaq kimi qaldı. O, ən adi, əhəmiyyətsiz hadisələrə görə özünü bədbəxt sayırdı. Yenə ən əhəmiyyətsiz hadisələrin təsiri altında səadət səmasının yeddinci qatına yüksələ bilirdi. Dediymə bir misal. Atamla birlikdə səyahətə çıxıblarmış. Bir arada şairin kupesindən əvvəlcə inilti səsləri gəlir. Arxasından isə hıçqırıqlar eşidilir. Atam dərhal özünü onun kupesinə atır. Qarşısında açılan mənzərə belə idi: dostu qalın yun sviterini boğazına qədər çəkmiş, başından çıxarmaq istəyir. Lakin sviter heç vəchlə ilişdiyi yerdən bir santimetr də yuxarı qalxmaq istəmirdi. Şairin barmaqları hədəf yerə sviterin ilmələri arasında çırpınıb dururdu. Atam "Nə olub? Niyə ağlayırsan?" – deyə soruşur. Şair hıçqırıqlar arasından güclə "Məni bu andıra qalmış paltarın əlindən qurtar, Əhməd bəy" – deyə yalvarır.

Atatürk Milli şairi də Sərbəst Firqəyə gətirdi. Şəxsinə göstərilən etimad onun nəzərində böyük qürur mənbəyinə çevrilmişdi. Bir uşaq saflığı ilə atama "Əhməd bəy, – deyirdi, – Qazinin bu işdəki səmimiyyətinin ən böyük dəlili məni də sizinlə eyni sırada qoymasıdır. Qazi bu yolla müxalifət yaradır, təbii ki, siz də bunun fərqindəsiniz". Atam gülərək "Elədir, dostum, elədir, – deyə cavab verirdi. – Təbii ki, sənin aramızda olmağın hər birimiz üçün böyük təminatdır!"

Amma Sərbəst Firqə özünün ən həzin təcəllilərindən birini də Milli şairin üzərində göstərdi. Firqə dağıldıqdan sonra daim diqqət mərkəzində olan bu adam neçə ay ərzində bir küncdə gözdən, könüldən düşmüş, unudulmuş halda yaşadı. Düşdüyü vəziyyət onun üçün böyük dərd idi. Hər dövrdə sənət və siyasət salonlarının həqiqi yaraşığı olmuşdu. İndi əski güldən kimi bir küncdə atılıb qalmaq ona çox ağır gəlirdi. Qüruru ilə uğradığı itki arasındakı çətin mübarizədə birinci məğlub oldu. Təkrar millət vəkili seçilmək üçün sıra ilə müxtəlif mənəb sahiblərinin yanında olduqdan sonra axırda Atatürkə ağız açdı. Artıq yenidən Məclisdədir. Amma xeyli solmuş, yıpranmış halda! Demək olar ki, heç yerdə gözə dəymirdi. Sanki əski Türk Yurdu və Türk Ocaqları ilə birlikdə o da köçüb getmiş, bu quruluşların uçurları altında yalnız köhnə və quru səs kimi qalmışdı.

Ankara Hüquq fakültəsinin üçüncü kursunda ikən Behcət Kamal Çağlar¹, Hifzi Oğuz Bekata² kimi yaxın dostlarımla birlikdə "Gənc Türk Ədəbiyyatı Birliyi" adlı dərnək yaratmaq istəyirdik. Ankarada köhnə Qız liseyinə enən küçədə kiçik bir dükan cəmiyyət binası kimi kirayə götürdük. Burada qanadları altına sığına biləcəyimiz mənəvi rəhbərə ehtiyacımız vardı. Halbuki ortada əllərini öpə biləcəyimiz tək bir insan qalmamış kimi idi. Ocaqların əski rəisləri bir-birinin ardınca sıradan çıxmış, bəziləri siyasətin, bir başqaları da öz ərköynlüklərinin qurbanı olmuşdu. O zaman ağılımıza Milli şair gəldi. Onun sevimli bəyaz üzü bir günəş kimi dağınıq qəlblərimizi ətrafına toplayıb hamımızın üstünə işıq saça bilərdi. Dərhal qərar verdik: gedib Milli şairlə görüşəcək, birli-

¹ Behcət Kamal Çağlar (1908-1969) – türk şairi, dramaturq, millət vəkili

² Hifzi Oğuz Bekata (1911-1995) – türk şairi, siyasi xadim, millət vəkili

yimizin fəxri sədri, mənəvi atası olmasını xahiş edəcəyik! O günü heç unutmayaçağam. Nə istədiyimizi öyrənər-öyrənməz gözləri yaşla doldu. Titrək, ahəngdar səsi həyəcandan sanki batmışdı. “Bilirdim, – deyə, nəhayət, sözə başladı. – Bu gəncliyin əvvəl-axır mənim xidmətlərimi təqdir edəcəyini bilirdim. Sanki bu gün taleyimin ən böyük töhfəsini aldım. İndi özümü quzularının başında hiss edən xoşbəxt çoban kimiyəm”.

Fəxri sədrimizi Birliyin mərkəzi kimi topladığımız kiçik dükana dəvət etdik. Bizə öz həyatından danışdı, şeirlər oxudu, yeni nəsillərin qarşısında duran vəzifələrlə bağlı fikirlərini açıqladı. Sonra hamımız birlikdə küçəyə çıxdıq. Otuz nəfərə yaxın yoldaş idik. Milli şairi ortalığa almışdıq, sanki bir nümayiş havasında və hər kəsin heyrətli baxışları altında Qaraqoğan çarşısından keçib Ulus meydanına¹ qədər birlikdə gəldik. Burada o, ayrılıb Məclisə getdi, biz isə dağılıxdıq.

Atamın bu bəyaz üzlü, gözəl, şeirləri, səsi və evinin aydınlığı uşaqlıq xatirələrimin bir guşəsini dolduran dostunu daha görmədim.

¹ **Qaraqoğan çarşısı, Ulus meydanı** – Ankaranın 1930-cu illərdə formalaşan tarixi mərkəzi. Böyük Millət Məclisinin binası, Atatürk heykəli, Ankara Palas hoteli, bütün əsas muzeylər bu ərazidə yerləşir.

QURBANLIQ BAŞ VƏKİL

Yolun yarısında onunla qarşılaşdım. Məktubu verdim, oxudu, gülərək “Mən də sizə gəlirdim. Haydı, birlikdə gedək” – dedi. Atamla bir-birlərinə, arada heç nə olmamış kimi sarmaşıb öpüşdülər. Amma dünən axşam bir hadisə baş vermişdi: İstanbul millət vəkili Ali Rza bəyin¹ evində toplanmışdılar. Yeyib-içmişdilər. Qarşılıqlı zarafatlaşmalar zamanı söhbət pəhləvanlıqdan, gücdən, qurşaq tutub güləşməkdən düşmüşdü. Atam onun hər gün bir az daha böyüyən qarnına işarə edərək “Səni göbəyindən tutub yerə sərərəm” – demişdi. O isə “Mən heç səninlə güləşərəmmi, Əhməd bəy? Sənin öhdəndən oğlum gələr” – cavabını vermişdi. Atam bu sözləri şəxsinə təhqir, həqarət saymışdı. Özü də təhqirə keçmişdi.

Hüseyn Rauf bəylə² Atatürkün arasının dəydiyi, bəzi qəzetlər və qəzetçilər yazıları ilə siyasi həyatı şiddətlə qarışdırdıqları zaman əski Məclis baş katibi, yeni Kütahya millət vəkili həm Məclisdə, həm də partiya qrupunda sərt nitqləri və natiqlik məharəti ilə özünü göstərməyə başlamışdı. Bu arada dövlət və hökumət quruluşları, bir sözlə, idarəçilik və rejimlər haqqındakı düşüncələri ilə də diqqəti çəkirdi.

Cümhuriyyət Xalq Partiyasının birinci proqramı liberal prinsiplərə əsaslanırdı. Sənədin müəllifləri arasında olan

¹ **Ali Rza Bebek (1881-1935)** – türk hərbiçisi, I və II TBMM-də İstanbul millət vəkili

² **Hüseyn Rauf Orbay (1881-1964)** – türk hərbiçisi, siyasi xadim. Osmanlı imperatorluğunun son döneminde, Qurtuluş savaşında və Türkiyə Cümhuriyyətində fəallığı ilə seçilmişdi. Türkiyənin üçüncü Baş naziri (iyul, 1922 – avqust, 1923) olmuşdu.

mərhum atamın qeydlərindən də aydın görünür ki, həm partiya proqramının, həm də əsas qanunun – Anayasanın hazırlanması zamanı iki fərqli fikir qarşı-qarşıya gəlib şiddətlə çarpışmışdı. Bir tərəfdə dövlətə böyük qüdrət, geniş səlahiyyətlər tanıyan baxış, o biri tərəfdə dövləti vətəndaşın sərbəst təşəbbüsünü qorumaqla vəzifələndirən prinsip!

Əski Məclis baş katibi və yeni Kütahya millət vəkili siyasi quruluşun xarakteri ilə bağlı fikir toqquşmalarında dövlətçi yanaşma tərzinin ən atəşin müdafiəçilərindən biri kimi meydana atılmışdı. Cümhuriyyət Xalq Partiyası proqramının getdikcə daha çox dövlətçi, hətta deyərdim ki, faşist mənzərə almasında onun rolu böyük olmuşdu.

Universitetlərdə “İnqilab kürsüləri” qurulduğu və ilk xocaların siyasi şəxsiyyətlər arasından seçilməsinə qərar verildiyi zaman hər kəsdən öncə yada düşənlərdən birinin Kütahya millət vəkili olmasının təsadüfi deyildi. Çünki bu kürsülərdən ifrat dövlətçi, hətta faşist görüşlərinin açıq təbliği üçün yararlına biləcəkdə. Bəsit, uşaqcasına dəlillər, basmaqəlib müqayisələr, ünvensız, vəsiqəsiz iddialarla dolu mühazirə qeydlərini gözdən keçirdiyi vaxtlarda özü də həqiqi professor olduğuna inanır, universitetdəki sakit, təvazökar, hər şeyin yerini bilən həmkarlarına yuxarıdan-aşağı baxaraq onlara ağıl öyrətməkdən çəkinmirdi.

Belə bir əhvalat danışılır: “İtaliyaya səfərindən geri dönüncə, yeni tipli dövlət təşkilatı haqqında hazırladığı məruzəni əvvəlcə baş vəkilə təqdim edib razılığını almış, sonra birlikdə Atatürkün yanına getmişdilər. Atatürk məruzəni oxumuşdu. Təklif edilən yeni təşkilat çox kiçik fərqlərlə İtaliyanın o zamankı faşist dövlətinin prinsiplərindən ibarət imiş. Məruzə müəllifinin fikrincə,

Böyük Millət Məclisi ləğv edilir. Yerinə məşhur faşist məclisi kimi 40 nəfərlik bir heyət qurulur. Bu heyət bütün dövlət idarələrini nəzarət altında saxlayacaq, qanunlar işləyib hazırlayacaq, büdcəni müəyyənləşdirəcəkdə. Heyət üzvləri ikimərhələli seçimlərlə müvafiq peşə sahiblərindən seçiləcəkdə. Heyətin rəisi eyni zamanda dövlətin başçısı olacaqdı. Atatürk gülərək məruzəni geri qaytarmışdı. “Bütün bunları mən öləndən sonra edərsiniz” – demişdi¹.”

Siyasi həyat dünyanın hər yerində çətindir, hər yerdə alovdan geyilən köynəkdir. Şərqdə isə bu xüsusiyyət daha kəskin şəkildə üzə çıxır.

Siyasət deyilən azğın cıdır atının üstündə hər özündən deyən igid sona qədər duruş gətirə bilmir. Sağlamlıqdan, səhhətdən tutmuş mənəviyyata, əxlaqa qədər insanı durmadan yeyən bu həyatın içərisində müvazinətini qoruya bilməyənlər özlərinin artıq tam müvəffəq olduqlarını düşündükləri gün süqutun tam qarşısında dayanırlar.

İndi atamın Atatürklə bir söhbətini xatırlayıram.

Böyük nitqini² söylədiyi günlərin birində Məclis koridorlarında atamdan “Nitqim haqqında nə fikirdəsən?” –

¹ Bu tarixi hadisə ilə bağlı başqa bir versiya da mövcuddur. Bəzi qaynaqların bildirdiyinə görə, məruzə ilə tanış olan Atatürk İnönünün belə bir təklifə razılıq verməsindən təəccüblənərək öz narazılığını “baş vəkil həzrətləri anlaşılan yorğunluq səbəbindən önünə gələn kağızları oxumadan imzalayır” – demişdi. Atatürkün heyatının son illərində içkiyə meylinin artdığına işarə edən münasibətini, İsmət İnönü əhatəsində faşist tipli idarəçiliyə ehtiyacı olan “Koskoca bir memləkət rakı süfrəsi arxasındanmı idarə ediləcək?” – şəkildə bildirmişdi. Sonda bu münaqişə həm İsmət İnönünün, həm də sənədi hazırlayan CXP baş katibinin istefası ilə nəticələnmişdi.

² **Böyük nitq** – türk qaynaqlarında Nutuk, yaxud Söylev adı ilə tanınır. Mustafa Kamal Paşanın Cümhuriyyət Xalq Firqəsinin qurulmasının ikilliyi münasibəti ilə 15-20 oktyabr, 1927-ci ildə Türkiyənin siyasi istəblişmenti, habelə yerli və xarici jurnalistlər qarşısında ölkənin müasir tarixinin və siyasi həyatının bir çox nöqtələrinə işıq salan nitqi nəzərdə tutulur. Burada görülməli işlərə qiymət verilməklə bərabər, həm də qarşıdakı perspektivlər üzərində dayanmışdı.

deyə soruşur. Atam: “Paşam, hər cəhətdən çox mükəmməl və ibrətvericidir. Mücadilənin necə qorxunc səhifələrinin olduğu yalnız indi aşkara çıxır. Hələ çox diqqəti çəkən bir məqam da var. Ən böyük iltifat və təvəccöhlə ən şiddətli qarşıdurmanı yan-yana gətirə bilərsiniz. Adamlar özlərinin artıq heç zaman yıxılmayacaqları sandıqları anda çökməyə başlayırmışlar”.

Atatürk qaşlarını çatır:

“Bunları biri-birinə qarışdırma, Əhməd bəy”.

Atamın bu dostu da özünün qızmış bir atın üstündə dimdik durduğunu zənn etdiyi andan yavaş-yavaş geriləməyə, mövqeləri əldən verməyə başladı. İlk müvazinət pozuntusu vücudunda zahirə çıxdı. Qəribə tərzdə yoğunlaşır, sinəsinə doğru yüksələn qarnı, getdikcə yuvarlaqlaşan yanaqları onu dövlət adamına yaraşmayacaq bir tərzdə fərqləndirirdi. Sonra özəl həyatına dair dedi-qodular başlandı. Deyilənlərin hamısı həqiqətə uyğun olmasa da, yenə ortaya çıxmalarına şərait yaradan, səbəb olan dostluqlardan, münasibətlərdən əl çəkmirdi.

Nafiə vəkalətinə nə üçün gətirildi? Bunu kimsə bilmədi. Günün birində həmin nazirlikdən getməsi isə bir yığın haqsız, insafsız söz-söhbətin meydana çıxmasına təkan verdi.

Siyasi həyata başladığı ilk dövrlərdə şəxsinə göstərilən ümumi rəğbət və sevgini çox sürətlə itirirdi. Özü də bunun fərqlində idi. İçinə düşdüyü çənbərdən qurtarmağa çalışırdı. Amma istəyinə heç cür çata bilmirdi.

Burada bir məqama diqqət çəkmək istəyirəm. O, Atatürkü çıxmaq şərti ilə dövrün hakimlərinin heç biri ilə heç zaman tam şəkildə yaxınlaşa bilmədi. Məhz eyni səbəbdən də yenə Atatürkü çıxmaq şərti ilə hər kəs günün birində bu adamın özünü tamam başqa sifətlə

göstərəcəyindən şübhəyə düşdülər. Ən əsası isə şübhəyə haqq qazandıran halların olması idi.

Çevrəsində hər zaman onların liderləri olmaq təəsüratını yaratdığı və əksəriyyəti gənclərdən ibarət bütöv bir qələbəlik dolandırırdı. Bu baxımdan onun başının dəstəsi ilə, deyək ki, Ankara Palas və ya Karpic hotellərinə gəlişi, həqiqətən, görülməyə, baxılmağa dəyən bir tamaşa idi.

Bəzisi zarafatla, bəzisi ciddi şəkildə deyilən sözlərlə, hər kəsə və hər tərəfə iftiralar yağdıra-yağdıra hədəf seçdiyi istiqamətə doğru sərt addımlarla yeriyirdi. Məyyəti isə arada bəlli məsafə saxlamaqla onu təqib edirdi. Ətrafındakı adamların içərisində şairlərə, yazarlara, hərbcilərə, millət vəkillərinə təsadüf etmək mümkün idi. Hər dəfə onu bu vəziyyətdə görəndə ağıma Roma imperatorları gəlirdi. Atamın dostunu əynində, çiyinlərindən birini azacıq çıpaq buraxan ağ rəngli toqo, ayaqlarında səndəl, başında tac xəyalımda canlandırmağa çalışırdım. Rəhbərlərindən birinin belə görünüşdə ortaya çıxmasının Cümhuriyyət Xalq Partiyasının əzəmətli simasına daha da yaraşacağını düşünürdüm.

Atatürk ölənə qədər liderlik yolundakı yeganə rəqibi Saracoğlu Şükrü¹ idi. Atatürkdən sonra qarşısında Məmduh Şevket Esendal² gördü.

1931-ci ildə, Sərbəst Firqə macərası ortaya çıxandan sonra millət vəkili seçilən gənclərin bir qisminin namizədliyini Saracoğlu, digər qismininkini isə o irəli sürmüşdü.

¹ **Mehmet Şükrü Saracoğlu** (1886-1953) – türk siyasi və dövlət xadimi, 1942-1946-cı illərdə Türkiyə Cümhuriyyətinin baş naziri olmuşdu.

² **Məmduh Şevket Esendal** (1883-1952) – türk yazıçısı, siyasi xadim, diplomat. 1920-1934-cü illərdə Türkiyə Cümhuriyyətinin Azərbaycan, İran və Əfqanıstanda diplomatik nümayəndəsi. 1941-1945-ci illərdə hakim Cümhuriyyət Xalq Partiyasının baş katibi

Bəzi gizli əməllərə qurşanması təsəvvürünü oyandıran digər bir halı da hər hansı bir səbəbdən nüfuzunu itirən, gözdən düşən siyasət adamlarına himayədarlıq göstərmək həvəsi idi.

Bu yolla özünü bir “başvurma qapısı” – payi-müraciət pilləsinə yüksəldəcəyi zənnində idi.

Atatürkün ölümü ilə Cümhuriyyət Xalq Partiyası daxilindəki iyerarxiya bir anın içində alt-üst olduğu zaman siyasi hakimiyyətin yeni tərkibində ümid edə biləcəyi mövqe hansı ola bilərdi? Bu məsələ ilə hər kəsdən artıq özü maraqlanırdı. Ortada isə belə bir mənzərə vardı:

Sanki bir partiya seçimlə, yaxud inqilab və ya dövlət çevrilişi yolu ilə iqtidardan uzaqlaşmış, yerini büsbütün başqa prinsiplərə əsaslanan fərqli partiya tutmuşdu. Vəkillər (nazirlər – V.Q.) dəyişdirilir, sayılıb-seçilən məbuslar (deputatlar – V.Q.) iqtidar çevrəsindən uzaqlaşdırılır, bəzi ağır sui-istimal halları ilə bağlı təhqiqatlar başlayır. Atatürkün sağlığında səhnədən çəkilən bir çoxları yenə meydana çıxır, mövqe və iqbal qovuşurdular. Atamın dostu bu hərc-mərclik içində yeni Cümhurbaşqanının¹ onu arayıb-axtarmasını gözlədi. Amma bütün ümidlərini bağladığı dəvət çox gec gəldi. Həm də təklif olunan sadəcə bir vəkil vəzifəsi idi.

Artıq mənəvi nüfuzuna sığınacağı bir insan yox idi. Atatürkdən sonra hər kəs eyni idi. O halda partiya və dövlət içində şəxsinə layiq saydığı xidmət məqamını özü istəməyə qərar verə bilərdi. Hədəfinə çatmaq üçün Millət Məclisində tərəfdarları olan millət vəkillərinin

¹ Bəhs olunan dövrdə Türkiyə Cümhuriyyətinin ikinci prezidenti İsmət İnönü idi.

sayını artırmalı idi. Yalnız onlara arxalanıb məqsədə doğru hərəkətini davam etdirə bilərdi.

Bir halda ki, Atatürkün siyasət meydanından uzaqlaşdırdığı adamlar təkrar səhnəyə qayıdırlar, bir halda ki, Atatürk dövrünü pislik və istibdad dövrü kimi qələmə vermək meyili mövcuddur, hətta Atatürkü unutmur, xalqın yaddaşından silmək üçün xüsusi səylər göstərilir – elə isə nə üçün başqa birini gözləmədən özü qatı atatürkçü rolunda çıxış etməsin? Əgər bunu bacarsa, Atatürk əleyhinə çıxışlardan narazı olanların hamısını ətrafına toplaya bilər, onların başında dayanıb istədiyi bütün hücumlara asanlıqla və cəsarətlə atıla bilər.

1943-cü il seçimlərinə məhz belə planla hazırlaşmağa başladı. Tanıdığı əksər gənc siyasətçilərlə görüşlər keçirdi, onlara ümid verdi, millət vəkili seçilmələrinə çalışdı. Ətrafındakılara aşılamaq istədiyi fikir bu idi: “Vəziyyətə klerikal zehniyyət hakim olmağa başladı. Bu, bir tərəfdən irticanın diktatorluğunu hazırlaya, o biri yandan məmləkəti qardaş qırğınına apara bilər. İnqilabların taleyi təhlükə altındadır”.

Elə bu ərəfədə də onunla bəzi görüşlərim oldu. Mənə mövqeyini izah etdi: Xalq Partiyasını daxildən islah etmək fikrində yenə də israrlıdır. Mən və mənim kimi gənclər qarşıdan gələn seçkilərdə mütləq Məclisə düşməli, millət vəkili olmalıyıq!

Lakin fəaliyyəti qarşısında başqa bir cəbhə də qurulmuşdu. Həmin cəbhəni o zamanlar Xalq Partiyası baş katibliyinə gətirilən mərhum Məmduh Şövkət Esendal idarə edirdi. Esendalın metodu, üsulu tamamilə fərqli idi. Bu üsul və metodu anlada bilmək üçün Məmduh Şövkətin zehniyyətinin, xarakterinin qısaca təhlilini vermək yerinə düşər.

Esendal İttihad və Tərəqqi dövründə Qara Kamalın yanında olmuş, əsnaf cəmiyyətlərində onun nüfuz və təsirini yaymağa çalışmışdı. Milli Mücadilə illərində Tiflis və Əfqanıstanda¹ xüsusi təmsilçisi vəzifəsini yerinə yetirmişdi. Yenə Milli Mücadilə illərində Ankarada “təsanüdçülər” adı altında, “məsləki təşəkküllərə” (peşə qurumlarına – V.Q.) əsaslanan bir dövlət təşkilatı ideyası üzərində işləyənlərlə birlikdə çalışdığı məlumdur. Zəfərdən sonra bir müddət İstanbulda “Məslək”² məcmuəsini çıxararaq çağdaş türk cəmiyyətinə yarısosialist fikirlər aşılamağa təşəbbüs göstərmişdi. Eyni sıralarda bədii yaradıcılıqdan da uzaq düşməmişdi. Bir sıra dəyərli hekayələr yazmışdı.

Məmduh Şövkət özünün bütün fəaliyyət sahələrində mistik zehniyyət sahibi olduğunu hər təsadüfdə göstərirdi. Halı, xasiyyəti, yaşayışı kimi, fikirlərini anlatmaq tərzində də dərvişanə idi. Danışığı, söhbəti sanki minbərdən oxunan vəzə, xütbəyə bənzəyirdi. İşinə yaramadığı hallarda qarşısındakının düşüncəsini lağa qoymaq fürsətini də əldən verməzdi.

Ticarət vəkalətinin hazırladığı bəzi qanunlarla bağlı müəyyən dövrdə onunla sıx təmaslarım olmuşdu. Mənə elə qəribə fikirlər söyləmişdi ki, bir ara bu adamın qarşısındakına nəyi təlqin etdiyinə şübhə ilə yanaşmağa

¹ Məmduh Şövkət Esendal diplomat kimi fəaliyyətə Sovet Azərbaycanında başlamışdı. 1920-ci ilin sentyabrında Atatürkün təşəbbüsü ilə “avamdan biri olaraq” (proletariatın hakim qüvvə sayıldığı ölkəyə göndərildiyi üçün burada “xalq arasından çıxmış adam” mənasında anlaşılmalıdır) TBMM hökumətinin təmsilçisi kimi Bakıya gəlmiş və 1924-cü ilə qədər burada işləmişdi. Çox ehtimal ki, kitab müəllifi Esendalın fəaliyyətinin həmin dövrü haqqında məlumata malik olmamışdır (Daha geniş məlumat almaq üçün: Vilayət Quliyev. Məmduh Şövkət Esendal – Bakıda ilk Türkiyə diplomatı, 525-ci qəzet, 7, 14 fevral 2007-ci il, say 35, 36).

² “Məslək” – 1925-ci ildə Məmduh Şövkət Esendalın redaktorluğu ilə İstanbulda nəşr olunan həftəlik ictimai-siyasi və ədəbi qəzet.

başlamışdım. Qatı sənaye düşməni idi. Hər kəsi böyük fabriklər qurulmasının qorxunc nəticələrə gətirib çıxaracağına inandırmağa çalışır, məmləkətin yalnız əl dəzgahlarına ehtiyacı olduğunu iddia edirdi. Eyni zamanda hər ailəyə iyirmi dönüm (Türkiyədə torpaq ölçüsü, təxminən 0,1 hektara bərabərdir – V.Q.) torpaq verilməsini istəyirdi. İnsanlar özlərinin bütün ehtiyaclarını bu iyirmi dönüm torpaq və əl dəzgahlarından gələn gəlirlə təmin etməli idilər. Qəribə fikirlərinin üzərində böyük ısrarla dayanırdı. Yoxsa çağdaş Türkiyənin Mahatma Qandisi¹ olmaq istəyirdi?

Nə isə, olan oldu, bitən bitdi. Amma Atatürkün ölümündən sonra Esendalın Cümhuriyyət Xalq Partiyasının rəhbərliyinə gətirilməsi əvvəlcə hər kəsdə heyranət yaratdı. Ardınca da tez-gec onun hansısa daha qəribə işlər görəcəyini səbirsizliklə gözləməyə başladılar.

Gözlənilən şeyin aşkara çıxmasını çox gözləmək lazım gəlmədi.

Esendal 1943-cü il seçimləri üçün partiya namizədləri axtarmağa başladı. Axtardığı kəsləri tapmaq üçün şair, hekayəçi, qəzetçi, professor, mühəndis, kənd təsərrüfatı mütəxəssisi – xülasə, hər peşədən, hər sənətdən bir xeyli gənci həftənin müəyyən günlərində Xalq evində və ya başqa bir yerdə başına toplayırdı. Belə görüşlərin keçirilməsində məqsəd millət vəkili seçiləcək namizədlərin fikir, düşüncə və meyillərini öyrənmək idi. Lakin partiyanın baş katibi maraqlandığı suallara cavab tapmaq üçün çox qəribə metoddan istifadə edirdi. Məsələn, ortalığa belə bir mövzu atırdı: “Qərbli, yoxsa şərqli olmalıyıq?”

¹ **Mahatma Qandi (1869-1948)** – Hindistanın müstəqilliyi uğrunda hərəkatın ideoloqlarından və rəhbərlərindən biri. Dinc mübarizə tərəfdarı kimi tanınmışdı.

Türkiyə üçün bu qədər bəsit, köhnəlmiş, səviyyəsini, cazibədarlıq və canlılığını itirmiş məsələnin gündəmə gətirilməsini, müzakirəyə çıxarılmasını eşidənlər əvvəlcə duruxurdular. Sonra isə, təbii ki, əksəriyyət qərbli olmaq fikrinə üstünlük verirdi. O zaman Esendal sözə başlayıb Qərbin, Qərb mədəniyyətinin əleyhinə elə sərt və kəskin danışır, elə mənasız, məntiqsiz, dəlilsiz iddialar irəli sürürdü ki, toplantıya gələnlər bu sözlərin inqilabın yetirməsi olan Cümhuriyyət Xalq Partiyası baş katibinin dilindən eşidilə bildiyini heç vəchlə dərk etmək istəmirdilər.

Özümün də iştirak etdiyim toplantılardan birində Məmduh Şövkət eynən aşağıda yazdığım sözləri dedi:

“Qərb mədəniyyətini bütün quruluş və müəssisələri ilə birlikdə ölkəmizdən tamam rədd etməliyik. Sonra ehtiyacımız olan mədəniyyəti özümüz yenidən yaratmalıyıq. İnsanlar mikroblara qarşı vaksinlər və digər müalicə üsulları olmadan da yaşayırdılar. Qərb mədəniyyətinin bəhrəsi kimi bugünkü vaksinlərin, digər dərmanların yerinə özümüz tam yenilərini tapmayana qədər onların istifadəsindən vaz keçməliyik”.

Bu sözlər qarşısında hamımızın ağız açıla qalmışdı. Professor Şövkət Əziz Qansu¹ özünü saxlaya bilmədi, uca səslə, az qala bağıraraq “Bunlar nə biçim fikirlərdir, nə düşünülməmiş sözlərdir?” – deyə etirazını bildirdi: “Qulaqlarıma inana bilmirəm. Əgər zarafat edirsinizsə, bura belə zarafatların yeri deyil. Yox, sözləriniz, həqiqətən də, ciddidirsə, o zaman dediklərinizin mənasını anlamaqdan aciz qaldığımı etiraf edirəm”.

¹Şövkət Əziz Qansu (1903-1983) – tibb və antropologiya sahəsində tanınmış türk alimi. Ankara Universitetinin ilk rektoru. Türk Dil Qurumu və Türk Tarix Qurumunun, habelə bir sıra nüfuzlu beynəlxalq elmi cəmiyyətlərin üzvü idi. Demokratik baxışları ilə seçilirdi.

Esendal halını pozmadan cavab verdi: “Qətiyyən zarafat etmirəm. Hamısı səmimi fikirlərimdir. Əgər bütün bunları eləməsək, millətimizin məhv günü çox yaxındadır”.

İran şahı Rza Pəhləvinin¹ “bərədəri-xasi-əzizi Məmduh Şövkət bəy”i Tehrandə təkrar türk səfiri kimi görmək istəməsinin və monarxın arzusundakı israr notlarının əsl səbəbini həmin gecə anladım.

O sırada daxili işlər vəkili olan Cümhuriyyət Xalq Partiyası əski baş katibi ilə yenisi arasındakı fərq tam bu qədər böyük idi!

Cümhuriyyət Xalq Partiyası baş katibi kimi Məmduh Şövkət Esendaldan yadigar qalacaq bəlkə də yeganə işıqlı xatirə, çox az insanın xəbərdar olduğu aşağıdakı hadisədir:

Nihal Atsızın² yazıları nəticəsində başlanan “19 May həbsləri” artıq tam bir terror mənzərəsinə çevrilməkdə idi. Dövrün hakimləri “Bu insanların əsl qayələri bizi devirməkdir!” – deyib uzaqdan-yaxından milliyyətçi kimi tanıdıqları hər kəsi həbsə atmaq istədikləri zaman qarşılarında Esendalı gördülər. “Mən də milliyyətçiyəm. Əgər qərarınız belə isə, o zaman məni də həbs edin!” Onun dərviş təbiətini, mistika ilə dolu beynini, əski

¹ **Rza şah Pəhləvi (1878-1944)** – İran şahı (1925-1941-ci illər), Pəhləvi sülaləsinin qurucusu. Öz ölkəsində həyata keçirdiyi islahatlarda “Atatürk ilkələrindən” əhəmiyyətli şəkildə yararlanmışdı. Xüsusilə 1933-cü ildə Türkiyəyə bir aylıq səfərindən sonra islahatları daha da genişləndirmişdi və bu məsələlərdə türk səfiri Esendalı özünün ən yaxın məsləhətçilərindən biri sayırdı.

² **Nihal Atsız (1905-1975)** – türk yazıçısı, şair və fikir adamı. Cümhuriyyət dövründə türkçülük fikrinin ardıcıl tərəfdarlarından biri kimi tanınmışdı. 1944-cü il, mayın 19-da cümhurbaşqanı İsmət İnönünün başda Nihal Atsız və aralarında Alparslan Türkeş olmaqla bir qrup şəxsi “ırqçılıq-turançılıq” yaymaqda ittiham etməsindən sonra 34 nəfər həbs edilmişdi. İki ildən çox davam edən məhkəmə prosesi sonda müttəhimlərin bəraət almaları ilə başa çatmışdı.

dövrələrin təcrübəsinə əsaslanaraq hər şeyə belə təcili reaksiya vermədiyini göz önünə gətirib gözlənilməz hərəkətinə əvvəlcə təəccübləndilər. Amma sonra soyuq başla düşünüb görmək istədikləri işin yalnız məmləkət yox, özləri üçün də zərərli olacağı qənaətinə gəldilər və təşəbbüslərindən vaz keçdilər.

Xalq Partiyasının keçmiş və yeni baş katibləri arasındakı rəqabət zamanı hər iki tərəf gələcəkdə işlərinə yarayacaq ünsürlərin Məclisdə təmsilçiliyini təmin etmək üçün çox çalışdılar. Sonda tərəflərin ikisinin də niyyətlərinə az-çox nail olduqlarını söyləmək mümkündür.

Yeddinci və Səkkizinci Millət Məclislərində həmin tərəfdarların bir-birindən maraqlı macəraları oldu. Amma diqqəti çəkən bir məqam da var idi: Xalq Partiyasının "Müstəqil qrupu" daha çox keçmiş daxili işlər vəkilinin mövqeyini müdafiə edirdi!

1944-cü ildə nəşr etdirdiyim "Qüvvəyi-Milliyə ruhu" kitabımdan Məmduh bəyə də göndərmişdim. Gözləntilərimə rəğmən, bu barədə tək bir sətir də yazmadı. O yay Böyükadadakı klubda rastlaşdıq. Soyuq tərzdə salam verdikdən sonra "Kitabını oxudum. Bəyənmədim. Bəzi insanları heç layiq olmadıqları halda çox yüksəklərə qaldırmısan" – deyib uzaqlaşdı.

Yeddinci Böyük Millət Məclisinin fəaliyyətinin ikinci ilində Birinci Məclisin əski baş katibi Cümhuriyyət Xalq Partiyasının daxilində özünü az qala müxalifət qrupunun rəhbəri kimi aparırdı. Xitabət kürsüsündə o qədər də gözə dəymirdi. Fəqət altdan-altdan qurduğu təbliğat işlərinin, adamları inandırmaq üçün əl atdığı təlqinlərin nəticələri artıq görünməkdə idi. Məclisdə ciddi tədbirlər işlənilib həyata keçirilməsi yolu ilə məmləkətin inkişaf zərurəti barəsində həqiqi müzakirələr başlanmışdı. Bu

yolda önə atılanların arxasında kim dayanır? – sualı meydana çıxanda dərhal cavab verilirdi:

– O!

Amma yenə bu sıralarda Məclisdə Xalq Partiyasının daxilində yeni bir cərəyan başlanmışdı.

İkinci Dünya müharibəsinin sonu yaxınlaşır, aqibət yavaş-yavaş bəlli olurdu. Demokratların (ABŞ-ın Demokrat Partiyası nəzərdə tutulur – V.Q.) seçkiləri qazanacağı şübhə doğurmurdu. Deməli, qaliblərin, bu da mümkün olmasa, ən azı onları müdafiə edənlərin sırasına düşmək və San-Fransisko konfransı¹ səhnəsində görünə bilmək üçün Türkiyədə təkpartiyalı rejimin dəyişdirilməsi, digər siyasi partiyaların fəaliyyətinə imkan yaradılması və bu yolla da demokratik idarəçilik sisteminin tətbiqi tələb olunurdu. Zətən türk milləti də bunu istəyirdi.

Çoxpartiyalı sistemin tərəfdarları çox qısa zamanda meydana çıxmağa tərəddüd etmədilər.

Bu da Böyük Millət Məclisində Xalq Partiyasının qrupundan ibarət müxalifətin təşəkkülü ilə özünü göstərdi.

İndi əski baş katibin qarşısında iki yol dayanırdı: ya müxalifətin tərəfinə keçib açıq şəkildə ortalıqda görünəcək və bu yolla mübarizəyə daha öncə başlayanlarla birləşəcək, ya da onlara qarşı cəbhə açıb Xalq Partiyasının qalan üzvlərini öz ətrafına toplayacaq.

Əski baş katib müxalifətin lideri olmağa hazırlaşdı. Amma gecikmişdi. Belə olan təqdirdə iqtidarın liderlərindən biri kimi ortaya çıxmaqdan başqa yol qalmırdı. Odur ki, ilk baxışdan çox cəlbedici görünən ibarəpərdazlıq,

¹ İkinci Dünya müharibəsinin son aylarında, 1945-ci il, aprelin 25-dən İyunun 26-na qədər ABŞ-ın San-Fransisko şəhərində 50 dövlətin iştirakı ilə keçirilən və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) yaradılması ilə nəticələnən beynəlxalq konfrans nəzərdə tutulur.

fikir kəndirbazlığı elədi: bir müddət əvvəl vahid müxalifət cəbhəsi yaratmaq istədiyi silahdaşlarını başına toplayıb "İşlərin gedişi xoşuma gəlmir. Təcili vəziyyəti düzəltmək lazımdır. Amma bizim müxalifət həmişə yaxasını kənara çəkib təmiz görünmək istəyir. Mən təmiz görünmək istəmirəm" – deyib hakimiyyətə qoşuldu.

Ancaq hesablarının ən mühüm nöqtəsində yanılırdı. Tutduğu yolun tezliklə özünü Xalq Partiyasının liderliyinə götürəcəyini düşünürdü. Həqiqətdə isə bu yol onu tam əksinə, partiyanın başında olanların, daha dəqiq desək, partiyanın tək başçısının qucağına atmış oldu. Qarşı tərəfin hesablamaları dəqiq çıxdı. Rəqibi bilirdi ki, ölkədə demokratik nizam tez-gec qurulacaq. Sadəcə bütün baş verənlərdən özünün zərər görməməsi lazımdır! Belə olduğu təqdirdə zaman qazanmaq məcburiyyətində idi. Yaranmış fasilə zamanı müxalifətin hücumlarını tam dayandırmağı bacarmasa da, zəiflədə bilirdi. Digər tərəfdən, Xalq Partiyası daxilində başda o olmaqla qarşı çıxma biləcək insanları nüfuzdan salar, xalqın nəzərində hörmətsiz, etibarsız edib siyasi səhnədən uzaqlaşdırardı.

Xalq Partiyasının şefi planını həyata keçirərkən partiyanın əski baş katibini əvvəlcə müxalifətin önünə çıxaracaqdı. Onun əli ilə gördüyü sərt tədbirlər nəticəsində müxalif qüvvələri bir qədər geri oturdacaqdı. Sonra isə özü hadisələrə müdaxilə edərək artıq siyasi rəqiblərinə qarşı sərt və amansız münasibət tərəfdarı kimi tanınan, bunun da nəticəsində xalqın, partiyanın gözündən tamam düşən silahdaşını sıxışdırıb yenə arxa plana keçirəcəkdi. Bu yolla da bir güllə ilə iki, hətta üç dovşan vuracaqdı.

Düşünülmüş plan əsasən uğurla icra edildi. Əski baş katib artıq ölkənin baş vəkili idi. Ürəyində tutduğu

hədəfə çox yaxınlaşmışdı. Hökumət və partiya, demək olar, ovcunun içində idi. İndi həyata keçirəcəyi tədbirlərlə məmləkətdə sabitlik və hüzuru qoruyub saxlayacaq, "dəmir pəncəli baş vəkil" adını qazandıqdan sonra isə hər şeyə qeyd-şərtsiz hakim olacaqdı!

Lakin o, dövlət xadimi üçün son dərəcə vacib sayılan ən adi keyfiyyətlərdən məhrum bir adamın günün birində mütləq düşəcəyi uçuruma hər kəsin ehtimal etdiyindən daha sürətlə yuvarlandı. 7 sentyabr qərarları¹ kimi məmləkətimizin bağrında dərin yaralar açan iqtisadi addımları təsvib etdi. Sonra da müxalifəti lazım gəldiyi təqdirdə İstiqlal Məhkəmələrinin yenidən qurulması ilə hədələməkdən çəkinmədi. Hətta müxalifət liderini alqışlarla qarşılayan xalqa atəş açmaq səlahiyyəti əldə etmək üçün bəzi tədbirlər görməyə çalışdı. Bunlar azmış kimi, ən sonda bir çox qəzetlərin müxbirlərini kütləvi şəkildə məhkəməyə çəkmək qəfləti göstərdi.

Bütün söylərinə baxmayaraq, Cümhuriyyət Xalq Partiyasının şefi İsmət Paşa həyata keçirdiyi tədbirləri yetərli görməmişdi. Paşa müxalifətin ən şiddətli, ən amansız zərbələrə məruz qoyulmasını istəyirdi! Hətta bu məqsədlə müxalifətin belinə dövlətə, hökumətə, rejimə üsyan ittihamı yükləmək niyyətində olduğunu da gizlətmirdi. Eyni münasibəti öz baş vəkilindən də açıq şəkildə tələb edirdi. Lakin daxili işlər nazirinin müxalifətin fəaliyyəti barədə hazırladığı arayış oxunarkən baş vəkil mətndə təsadüf olunan "üsyən", "anarxiya", "hökuməti devirmək" kimi ağır və həqiqətdən uzaq olan

¹ İkinci Dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra, 1946-cı il, sentyabrın 7-də türk lirasının ABŞ dollarına və İngilis funt-sterlinə nisbətə kursunun sərbəst buraxılması, savaşa bağlı bir sıra mal və məhsulların satışına qoyulan məhdudiyətin aradan qaldırılması nəzərdə tutulur.

ittiham dolu ifadələrin hamısını dəyişdirmiş, əvəzində daha yumşaq sözlər işlətmişdi.

Bu hərəkəti onunla Xalq Partiyasının şefi arasında ilk və ciddi qarşıdurmaya yol açdı. Nəticədə İsmət Paşa bütün siyasi həyatı boyu dönə-dönə istifadə etdiyi metodları yenidən işə saldı. Özünü arxa plana çəkib hökumət kabinəsi içərisində anlaşılmazlıqlar çıxarmaq niyyətlərinə qarşı kəskin mövqeyini ortaya qoydu.

Günün birində hökumətin yeddi naziri istefa verdi. Yaxud buna məcbur edildilər. Məclisin əksər üzvləri hökumət daxilində cərəyan edən intriçalardan xəbərsiz idilər. Odur ki, istefa verənlərin yerinə gələnləri heç bir şey olmamış kimi qarşıladılar.

Amma əslinə qalsa, böyük bir Anayasa məsələsi – Kostitusiya pozuntusu ortaya çıxmışdı.

Hökumətin yeddi üzvü bir günün içində istefa vermişdi. Amma məsələyə Məclisdə aydınlıq gətirmədən ört-basdır etməyə çalışırdılar.

Intriqalar indi də gündəlikdə dayanan yeni mövzudan nəşət alıb genişlənməyə başlamışdı. Amma bu, çox çəkmədi. Bir neçə gün sonra məsələ Məclisin gündəliyinə çıxarıldı. Baş vəkil izahat verdi, istefa səbəblərini anlatdı. Və həmin dövrə qədər Böyük Millət Məclisinin tarixində misli-bərabərinə təsadüf olunmayan bir açıqlama ilə çıxış etdi: "Dövlət başçısı ilə baş vəkil arasında hadisələrə baxış fərqi var!"

Bunu bildirdikdən sonra da Məclisdən etimad istədi.

Məclis qısa tərəddüd anı yaşadı. Bir tərəfdə dövlət başçısı və hakim partiya lideri, o biri tərəfdə baş vəkil dayanmışdı.

Məclis tarixində ilk dəfə baş verən hadisənin həyəcanı öz rolunu oynadı. Baş vəkil istədiyi etimadı aldı.

Üç gün sonra birdən-birə istefa vermək qərarına gəldiyini eşidənlər elə də böyük heyrətə düşmədilər. Bu istefa ilə Xalq Partiyası və onun Məclis qrupu milli şefin – İsmət İnönünün iradəsindən kənar hansısa bir iş görməyin mümkünsüzlüyünü bir daha ortaya qoydu.

Çoxdan bəri yorulmuş vücudu və beyni bu siyasi zəlzələdən sonra bir az da sarsıldı. Həqiqətən də, mənəvi acılar çəkirdi! Nə qədər ağır şəkildə üzüldüyünü, yorulub əldən düşdüyünü indi daha aydın başa düşürdü. Xalqın nəzərində bir demokratiya düşməni sayıldığını hamıdan yaxşı anlayır və görürdü. Başa düşürdü ki, tarixə də məhz bu adla daxil olacaq!

Dürlü rahatsızlıqları üzündən xəstəxanaya düşdüyü zaman aldanmış olmasının verdiyi izzət yerini yavaş-yavaş ümitsiz təvəkkülə buraxdı. Artıq ölürdü. İntiqam almağa vaxtı qalmamışdı. Həm də buna nə lüzum vardı? Əslini axtarsan, özü özünü məhv etmişdi. Günahkar da, qurban da özündən başqa bir kimsə deyildi!

DOQQUZUNCU BÖYÜK MİLLƏT MƏCLİSİNİN ƏN YAŞLI ÜZVÜ

Möhtərəm Millət Məclisinə sədrlik etmək şərəfini seçim nəticəsində qazanmadım. Uca kürsüyə ancaq bir mərasim tələbi, nəhayət, taleyin və təsadüfün bir cüvəsi nəticəsində oturmuşam. Bu səbəbdən qarşınızda siyasi bəyanatla çıxış etməyə özümü o qədər də haqlı görmürəm. Sadəcə, hamınıza bir daha "Xoş gəldiniz!" deyirəm, məmləkətə daha yaxşı, daha xeyirli xidmət göstərməyinizi arzu edirəm. İndi isə gündəlikdəki məsələlərə keçirəm".

Kürsüdən bu sözləri söyləyən adama diqqətlə baxırdım. Kiçik burunla o yuvarlaq, geniş alnın, yox deyiləcək çənə ilə o tərədən çiyinlərə doğru böyüyən başın, balaca gözlərlə aslan yalına bənzəyən saçın nə əlaqəsi ola bilərdi? Bu burun, ağız, çənə, gözlər qarşımızdakı böyük başa sanki ayrı-ayrılıqda yapışdırılmışdı. Bu başla üz arasında ahəngsizlik uzun bir həyatın çeşidli təzadlarını ilahi hökmün damğası halına gətirmişdi. Bəlkə, özü də yaşadığı taleyin ağırlığını, acısını, qəribəliyini ən yaşlı millət vəkili kimi Doqquzuncu Böyük Millət Məclisinə sədrlik etdiyi gün anlamışdı? Böyük qismi özününkülərdən olmayan, əksəriyyəti, yəqin ki, onu ilk dəfə görə Məclis üzvləri qarşısında taleyinin bir heykəli kimi dayanmışdı. Uzun iqtidar illərinin yorub əldən saldığı insanları dəstə ilə süpürüb bir kənara atan son seçim nəticəsində yetmiş beş illik ömrü gedənlərlə gələnlər arasında körpüyə çevrilmək vəzifəsini öz üzərinə götürmüşdü. Əslinə baxanda özünü nə gedənlərdən

sayırdı, nə də gələnlərə xüsusi bir rəğbəti vardı. Bir vaxtlar, hələ çox gənc yaşında əksəriyyəti özününkülərdən ibarət belə bir Millət Məclisinə sədr seçildiyi günü xatırlayırdı. Onu istəyərək, bəyənərək, bir qəhrəman kimi qolları arasına alaraq o nərdivanlardan yuxarı qaldırılmışdılar. İndi nə istəyən, nə bəyənən, nə də qolları arasına alan vardı. Artıq dünyada yeganə qazancı yaşadığı illər yığınınından ibarət idi. "Həyati-mühəyyəl"¹ belə bir aqibət düşünməmişdi. O halda indi özünü Doqquzuncu Böyük Millət Məclisinə sürükləyən illərin – həyatının aradan keçən illərinin üstünə ruhunun bütün acılarını, bütün kədərini tökə bilər, müvəqqəti sədrliyi özünə şərəf saymadığını, taleyin qəribə bir təsadüfə nəticəsində uca kürsüdə oturduğunu var səsi ilə bağıra bilərdi.

Fəqət Doqquzuncu Böyük Millət Məclisini açarkən söyləmək istədikləri ilə bir sırada şöhrətinin təməllərindən olan qürurunu da unudub bəlkə, heç istəmədiyi halda bütün həyat macərələrinin başdan-başa qədərini, taleyin hökmü altında keçdiyini etiraf edəcəkdə? Bu, onu bəzən istəmədiklərini eləməyə, "göründüyü kimi olmamağa, olduğu kimi görünməməyə" boyun əydirən tale idi!

Atamın dostunun həyatı ilk günündən etibarən üç kəlmədən ibarət bir ehramın üzərində keçdi: təzad, qürur və mənlik! Ruhunun əsasında dayanan bu maya ona eyni zamanda həm dostunun, həm də düşmənin qəbul etdiyi bir dəyər – cəsarət qazandırmışdı! Belə olan təqdir-də ona təzadlar üzərində cəsarətlə yürüyən qürur demək daha yerinə düşərdi.

¹ "Həyati-mühəyyəl" ("Xeyaldə yaşanan həyat") – haqqında söhbət açılan şəxsin ilk hekayələr məcmuəsi. 1899-cu ildə İstanbulda çap edilmişdi.

Çox gənc yaşda fikir, sənət adamı kimi özünü göstərə bildi. "Sərvəti Fünun" və "Ədəbiyyati-Cədidə"¹ də iştirakı zamanı bu ədəbi məktəblərin insanları alışdırma bildikləri dil yükündən daha çox azad olmağı bacaran qələm sahiblərindən biri kimi şöhrət qazandı. Digər tərəfdən, cəmiyyət, hökumət, siyasət kimi məsələlərlə bağlı qoşulduğu fikir toqquşmaları zamanı nümayiş etdirdiyi məntiq, fikir ardıcılığı və nəhayət, qarşısındakını bircə anın içində ən zəif yerindən yaxalayaraq incə zarafatlar yağmuru altında islatmaq hünəri ilə dərhal seçildi. Bu qabiliyyətlərin üzərinə diqqətçəkici vücudu ilə özünə-məxsus düşüncə tərzini də gəlincə, İkinci Məşrutiyətdən öncə Osmanlı imperatorluğunun ümid bağladığı insanlar sırasına daxil oldu.

Atamla dostluğu, demək olar ki, hər zaman rəsmiyyət hüdudları daxilində qaldı. Biri-birini az sevdilər. Hətta deyə bilərəm ki, o, atamı heç sevmədi. Zatən İttihad və Tərəqqi dövründə milliyyətçilik əqidəsi, habelə bu əqidəni müdafiə edənlər bir tərəfdən Mehmet Akif, Süleyman Nazif kimi Osmanlı ümmətçiləri, digər tərəfdən isə başda Təvfik Fikrət² olmaqla "bəşəriyyətçilər" (kosmopolitlər – V.Q.) adlandırma biləcəyimiz və "Sərvəti-fünun" ədəbi məktəbinin mühüm hissəsini də öz təsiri altına alan fikir və ədəbiyyat zümrəsi tərəfindən soyuq qarşılanmışdı. Bir neçə təsadüfə çıxmaq şərti ilə əksər hallarda nəzakət və tərbiyə duyğusunu heç zaman sərf-nəzər etməyən bu

¹ **Sərvəti-fünun** – əsası 1889-cu ildə türk qəzetçisi Əhməd İhsan tərəfindən qoyulmuş ədəbi-bədii və ictimai-siyasi məcmuə. Sonrakı illərdə Osmanlı ədəbiyyatının məzmun və şəkil baxımından yeniləşməsinin – yeni ədəbiyyat (ədəbiyyati-cədidə) cərəyanının əsas rüporuna çevrilmişdi. Dövrün bir sıra yenilikçi şairləri bu dərgi ətrafında toplaşmışdılar.

² **Təvfik Fikrət (1867-1915)** – türk şairi, ictimai xadim, müəllim və nəşir

fikir çarpışmasının ruhlarda doğurduğu davamlı nəticə isə sevgisizlik şəklində meydana çıxdı.

Atamın bu dostu da “Sərvəti-Fünun”un üzdə olan, tanınan simalarından idi. Hissləri, təmayülləri baxımından milliyyətçilikdən xoşlanmırdı. Bundan başqa atamla onun arasında xarakter, xasiyyət nöqtəyi-nəzərindən də böyük fərqlər vardı.

Atam cəmiyyət içində təzadları o qədər də gözə çarpmayan, düşüncələri ilə hərəkətləri arasında ahəngi qorumağı bacaran insandı. Dostu isə təzadları, qüruru, eqoizmi ilə ən yaxın adamlarına qədər hər kəsi, o cümlədən atamı da özündən uzaqlaşdırırdı.

Lakin bu xarakterin yaratdığı tale özünün sonsuz keşməkeşləri, qabarma və çəkilmələri ilə bütöv bir həyat boyu silahdaşlarını, ideya dostlarını, hətta çağırışlarının, təlqinlərinin təsiri altında hər tərəfə həmlələr edən bəzi vətəndaşları təsadüfi güllələrdən tutmuş asılmağa qədər müxtəlif ölümlərin, aclıqdan sürgünə qədər hər növ fəlakətlərin, məhrumiyyətlərin əsirinə çevirdiyi halda, onu daim dimdik ayaqda tutur, bütün bəlalardan içindən bəzən insan ağına sığmayacaq tərzdə sıyırıb çıxarırdı.

31 mart üsyanı¹ zamanı onun yerinə bir başqasını vurdular. Mütarikədə Malta əsarətini Osmanlı dövlətinə borc verənlərin vəkili səlahiyyətlərinin kölgəsində sanki bir kurort həyatı kimi yaşadı. Uzun illər birinin adı çəki-

¹ Miladi təqvimlə 1909-cu il, aprelin 13-də (həmin dövrdə Osmanlı imperiyasında qüvvədə olan hicri təqvimlə 31 mart, 1325-ci il) İstanbul qarnizonu üsyan qaldıraraq şəriət qanunlarına əməl olunması, gənc türklərin – İttihad və Tərəqqi liderlərinin və onlara rəğbət besləyənlərin ölkədən çıxarılmasını tələb etmişdi. Sultan Əbdülhəmid onları tələblərini dərhal yerinə yetirdi. Gənc türklərin liderləri Salonik və Ədirnədəki hərbi qüvvələr əsasında "Hərəkət ordusu" yaradaraq İstanbul üzərinə yürüdülər. Nəticədə Sultan Əbdülhəmid devrildi, taxta onun qardaşı V Mehmet çıxdı və hakimiyyətə nəzarət gənc türklərin əlinə keçdi.

lärkän dərhal o birisi yada düşən ən yaxın dostu mərhum Cavidin faciəli aqibətindən də yenə çoxlarının gözləmədiyi halda bir təsadüf nəticəsində qurtula bildi. Halbuki hər ikisinə bəslənən ədavət və düşmənçiliyin dərəcəsi sərtlik baxımından o qədər də fərqli deyildi. Sonra əlli ildən bəri adı türk ədəbiyyatı, türk fikir hərəkatı, Türkiyənin siyasi tarixi içində davamlı xatırlanan bu adam böyük türk vətəninin yalnız kiçik bir hissəsini, o da həmin yerlərdə sürgündə olduğuna görə tanıya bilmişdi.

Atamın bu dostu ruh və fikir təzadları üstündən dövrdən-dövrə, ideyadan-ideyaya biri-birinin yanı ilə, yaxud tam tərs istiqamətdə çapan atların birindən digərinə sıçrayan canbaz məharəti ilə tullanmağı bacarırdı.

Hər kəsin səltənət və Xilafəti milli birliyin, hətta qurtuluşun tək çarəsi kimi gördüyü illərdə Cümhuriyyət ideyasını o, ortaya atmışdı. Cümhuriyyət qəbul və elan olunduğu zaman isə hələ Türkiyədə belə tipli dövlət quruluşunun vaxtının gəlib çatmadığını yazmaqdan çəkinməmişdi. Hətta bu da azmış kimi, redaktorluğu altında çıxan qəzetdə xalqı Xilafət ideyasının ətrafında birləşməyə çağıran yazılara geniş yer verirdi.

Zaman keçirdi. Bu dəfə o, Atatürkün qarşısına demokratiya idealının yeganə qəhrəmanı kimi çıxır, demokratiya uğrunda mübarizədə ən qorxunc bəlalara qatlaşmağı göz önünə alırdı. Amma cəmiyyətimizdə bu ideal tədricən gerçəkləşməyə başlayanda təkpartiyalı sistemin bəzi üstünlüklərini müdafiə məsələsində də heç bir tərəddüdə yol vermirdi.

Ruhundakı təzad fırtınalarının onu pis vəziyyətə saldığı mövzulardan biri də latın hərflərinin qəbulu ilə bağlı olmuşdu.

Latın hərflərinin qəbulunu istəyən Atatürkə qarşı çıxışı da, bunun müqabilində aldığı qarşılıq da eyni də-

rəcədə haqsız idi. Bir zamanlar latın əlifbasına keçidi mədəni dünyaya qovuşmağımızın başlıca şərtlərindən biri sayan bu adam indi onun həqiqətə çevrilməsi anında bir yığın yersiz və qərribə tərəddüdlərin içində batıb qalmışdı. Hər vəchlə xalqı, tutulan yolun doğru olmadığına inandırmağa çalışırdı. Həm də bütün bunları edərkən qarşısındakı adamın Ənvər Paşa olmadığını yaxşı anlayırdı. Atamın vaxtı ilə “Münfasil (bir-birindən ayrı yazılan – V.Q.) hərfləri” qəbul etdirmək istəyən Ənvər Paşanı “Bilmədiyiniz işlərə qarışmayın” – şəkliində sərt tərzdə fikrindən daşındıran dostu yalnız Atatürkdən aldığı cavabdan sonra bu iki hərbcı arasındakı fərqi anlamışdı. Amma təəssüflər olsun ki, belə sadə həqiqətin fərqinə çox gec varmışdı. Çünki artıq Atatürklə həyatı boyu bir də heç zaman üz-üzə gəlməyəcəkdilər.

Atamın dostunun bir-birindən mürəkkəb fikir və təzadları arasında yenə də hər zaman ayaqda dimdik qala bilməsinin səbəbləri nə ola bilərdi? Hələ İttihad və Tərəqqi dövrü başlamamışdan əvvəl özlərini göstərən, ittihadçılar dövründə isə daha çox məşhurlaşan “dev qəzetçilər” arasında qələmindən çox məharətlə istifadə etməyi bacardı. Allah sanki atamın bu dostundan gözəl nitq qabiliyyətini, xitabət qüdrətini əsirgədiyinə peşman olubmuş kimi, ona hər ikisindən daha qüdrətli başqa bir imkan – yazmaq hünəri bəxş etmişdi.

İkinci səbəbə gəldikdə isə bunun köklərini qürur və xudpəsəndlik şəklində ortaya çıxan çox qüvvətli eqo-izmində aramaq, zənnimcə, yanlışlıq olmazdı. Bu adamın nəzərində hər kəs, hər şey, hər hadisə yalnız yaxın, yaxud uzaqdan özünə, şəxsi istək və maraqlarına toxunduğu təqdirdə “yaxşı”, “pis”, “yanlış”, “doğru” ola bilərdi.

Beləliklə, qısa şəkildə izah etməyə çalışdığım bu ruh və fikir özünəməxsusluğu onu yalnız atamla deyil, hətta siyasi və ya şəxsi həyatının bütün dost və yaxınları ilə davamlı çarpışmalara sürükləmişdi. Sonda arasıkəsilməz qeylü-qallardan bezən İttihad və Tərəqqi rəhbərləri nəşr etdiyi qəzeti satın alıb əski baş redaktoru rahat həyata, digər tərəfdən isə gül üzünü, əzəmətli boy-buxununu bol-bol, rahat-rahat göstərə biləcəyi, hər kəsin başına toplaşib xoş söhbətlərinə dala biləcəyi yarıtürk, yarıəcnəbi müsafirlərlə dolu salonlara apararı ünvanlara yönəltdilər.

31 mart üsyançıları öldürmək üçün İstanbul küçələrinin altını üstünə çevirdikləri, Millət Məclisinin qəhrəman kimi alqışlayıb özünə sədr seçdiyi inqilabçı, hürriyyətçi, cəsur qəzetçi Osmanlı dövlətinin borclularının bir qisminin vəkilliyini və məmləkəti soyub soğana döndərən ehtikara qarşı mübarizə komissiyasının rəisliyini sevə-sevə qəbul etdi. Bununla yanaşı, həm də tez-tez müxtəlif xarici səfərlərə göndərilən mətbuat və mədəniyyət heyətlərinin əvəzedilməz rəhbəri oldu. Onu Türkiyədə, İstanbulda tapmaq artıq müşkül işə çevrilmişdi.

Malta sürgünü atamın bu dostu üçün müəyyən mənada bir istirahət, dincəlmək fürsəti idi. Xəstə Şeyxülislam Xeyri Əfəndi¹ istisna olunmaqla, başda sədrəzəm və dövrün bir çox tanınmış insanları, sözün həqiqi mənasında "Polveriste" qışlağının rütubətli, daş otaqlarında, koridorlarda, divarlarla arası kəsilib üstü tələsik örtülən qapalı həyətlərdə tam bir həbsxana həyatının zillətinə dözdükləri halda, o, Maltanın xoş ha-

¹ **Şeyxülislam Xeyri Əfəndi** (1867-1921) – Osmanlı din və siyasət adamı. 1914-1916-cı illərdə şeyxülislam İttihadçılarla arasında yaranan anlaşılmazlıq üzündən vəzifəsindən ayrılmışdı. Müttəfiqlər İstanbulu işğal etdikdən sonra Malta sürgününə göndərilmişdi.

valı, mənzərəli bir təpəsində, abad, yaraşlıq, hətta dəbdəbəli sayılacaq villada yanına gətirdiyi ailəsi ilə birlikdə yaşayırdı. Bu şərait atamın dostuna rəsmi vəzifəsi sayəsində yaradılmışdı. Çünki o, Osmanlı imperatorluğuna borc vermiş Osmanlı vətəndaşlarının vəkili idi. Tutduğu vəzifə atamın dostunu vaxtı ilə Osmanlı dövlətinə borc verən və indi onun üzərində tam qələbə çalan müttəfiqlərlə də eyni səviyyəyə qaldırmışdı. O isə imperatorluğu parçalayacaq sülh anlaşmasının imzalanmasını gözləyərək əhvalını əsla pozmadan sakit tərzdə evinin pəncərəsindən məmləkətinin üfüqlərinə baxırdı.

Atamın, bu dostu ilə bağlı bir acı xatirəsi də Malta əsarətindən qalmışdı.

Kitabımın “Doktorluq və siyasət” adlı hissəsində bəhs etdiyim hadisə – atamın gözündə əməliyyat aparılması üçün “buradan qurtular-qurtulmaz ilk imkan düşən kimi qaytarılması, bu mümkün olmasa, uşaqlarımın sənə, ikimiz də həyatda olmasaq, mənim uşaqlarımın sənənin övladlarına ödəmələri və bu barədə həbsdəki bütün yoldaşların şahidliyi ilə sənəd tərtib edilməsi” şərti ilə borc pul istədiyi, amma rədd cavabı aldığı qəzetçi həmin bu dostu idi.

Atam xatirələrində həmin hadisədən dərin bir incikliklə bəhs edir, dostunun “Belə zamanda insan insandan borc pul istərmisi?” – deyərək üzünü yana çevirməsinin özünü daxildən necə yıxdığını, yerdən-yerə vurduğunu həzin, amma həzin olduğu qədər də hiddətli dillə təsvir etmişdi.

Qurtuluş günü çatdıqda sürgünlülərin çoxu ilə birlikdə bir gecəyarısı onu da İtaliya limanlarından birinə buraxan ingilis torpedosundan çıxar-çıxmaz, əksəriyyətinin cibində

beş qara quruş olmayan yoldaşlarına, hətta "Allah amnında qalın!" – demədən ailəsi, uşaqları ilə birlikdə yumşaq yataqlı vaqona atlanıb birbaşa Avropa paytaxtlarına yollanmışdı.

Atamın dostu zəfər qazanılana qədər Türkiyəyə dönməmişdi. Yalnız məmləkətdə əmin, rahat, hüzur içində yaşamaq imkanı yarananda İstanbula qayıtmışdı. Bu arada Böyük Millət Məclisi Hökuməti Lozanna konfransına hazırlaşırdı. İngilis, fransız və italyanlarla bir çox sahələrdə danışıqlar apara biləcək mütəxəssislərə böyük ehtiyac vardı.

Maliyyə məsələlərinin yoluna qoyulması üçün ilk ağla gələn adam atamın dostu ilə əski maliyyə naziri Cavid bəy olmuşdu. Biri uzun illər imperatorluğun Maliyyə Nazirliyini idarə etmiş, maliyyə məsələlərində geniş bilik və təcrübəsi ilə tanınmışdı. Digəri isə aydın məsələdir ki, "Düyuni-ümumiyyəni" – yəni dövlət borclarının mahiyyətini yaxşı bilirdi. İsmət Paşa ilə birlikdə Lozannaya getdilər. Lakin "Nə baş verdi, ortalıqdan nələr keçdi, kim haqlıdır?" – tipli suallara hələ də tam və aydın cavab verilmədiyi şəraitdə cərəyan edən bir sıra hadisələrdən sonra onların ikisinin də rəhbər heyətin tərkibindən, az qala qovulubmuşlar kimi uzaqlaşdıqlarının şahidi oluruq. Ardınca da hər ikisi üçün taleyin yeni oyunları üzə çıxmağa başladı. Həmin oyunlar Cavid bəyi Məclis kürsüsündən Vətənə xəyanət ittihamı ilə dar ağacına apardı. Dostu isə bu sıralarda qəzetinin çapını yenidən bərpa edib Xilafət ideyalarını dəstəkləmək yolunu tutdu. Sadəcə bununla da kifayətlənmədi. Ağ xana casusluq etmək şübhəsi ilə əvvəlcə İstanbul İstiqlal Məhkəməsi qarşısına çıxarıldı. Daha

sonra "Təsviri-əfkar"¹ qəzeti mətbəəsində polis axtarışı ilə bağlı öz qəzetində "Basıldı" adlı xəbər çap etdiyinə görə beşilliyinə Çorum sürgününə göndərildi. Beləcə, dalğalı, qarmaqarışlıq, ziddiyyətli bir həyatın içinə atıldı.

İstanbul İstiqlal Məhkəməsindəki ifadəsi təzadlı xarakterinə, gövdəsinə, düşüncəsinə, şöhrətinə tam yaraşırdı. Məhkəmə rəisi "qəzeti yenidən çıxarmaq üçün pulu haradan tapdığını" soruşan vaxt eşitdiyi cavab böyük salonu bir anlıq ölü sükutuna qərq etmişdi:

"Sizdən borc istəsəm, verməzdinizmi?"

İstibdad zamanından, İttihad və Tərəqqi illərindən bəri hüriyyət və milli hakimiyyət idealının ən qüdrətli qələm sahibinə tərənnüm etdiyi ideali gerçəyə çevirən insanların hakimiyyəti dövründə yenə eyni amala xidmət üçün yardım göstərməmək mümkün olan iş idimi?

Atamın dostu İstanbul İstiqlal Məhkəməsindən yalnız bəraət hökmü deyil, həm də Birinci Dünya müharibəsinin mil-yonlarla insan kimi onu da saran fəna, acı xatirələrinin çənbərini qırıb o dövrün sui-istimal halları, səfalətləri, iztirabları ilə heç bir əlaqəsinin olmaması haqda indulgensiya da ala bilmişdi.

Öz sözləri ilə desək, onu "dilsiz bir kin daim qovalayırdı". O halda boş şeylərə görə insanları dar ağacına göndərən Ankara İstiqlal Məhkəməsinin "ruh və xarakter etibarını ilə hər nə qədər filan və filan şəxslərə yaxın olsa da, ruhunun və qəlbinin dərinliyində hər nə qədər Qaziyə düşmənçilik duyğusu yatsa da, Qaziyə sui-qəsdə qədər davam edən fəaliyyətlərdə o vaxt Çorumda yaşaması

¹ "Təsviri-əfkar" – görkəmli türk şairi İbrahim Şinasinin redaktorluğu ilə 1862-ci ildən İstanbulda nəşr olunan maarifçi türk qəzeti. 1910-cu ildə nəşrini Əbüzzəya Tefvikin redaktəsi altında "Yeni təsviri-əfkar" adı altında davam etdirmişdi.

səbəbindən barmağının olmadığı" məntiqinə əsaslanıb çıxarılan bəraət qərarı, təbii ki, bu "səssiz kinin" təzahürü ola bilməzdi.

Çoruma dönmədən öncə o da İstiqlal Məhkəməsinin çəngindən qurtaran əski ittihadçılar kimi anamın "isti şorbasını" və "Azəri plovunu" yemək üçün Keçiörəndəki evimizə gəlmişdi. Birinci Dünya müharibəsinin dimdik yeriyan, başı göylərdən aşağı enməyən ədib-qəzetçisi, bir sözü iki olmayan qürurlu siyasətçisi indi az danışan, çox düşünən, təvazökar insana çevrilmişdi. Siyasətə nifrət etdiyini, bundan sonra özünü yalnız ədəbiyyata, elmə, sənətə verməyə israrlı olduğunu söyləyirdi.

Onun sakitcə bir kənara çəkilib gözləmək dövrü Atatürkün ölümünə qədər çəkdi. Həmin tarixdən sonra isə qələmi, vücudu və iri, gursaçlı başı ilə yenidən siyasi həyatın mərkəzinə atıldı, böyük həyəcan, sevinc və səadət içərisində qəzetini artıq üçüncü dəfə çıxarmağa başladı. İndi ölkə tarixində qaranlıq bir dövrün başa çatdığını hər kəsə az qala bağıra-bağıra anladır.

Nə qədər qəribədir ki, onu qovalayan "dilsiz kinin" bəzi qurbanları Atatürk öləndə böyük öndərin yerinə atamın sürgün illərində türk aydının dilində və qələmində əfsanəyə çevrilən qəzetçi dostunu keçirməyi belə düşünmüşdülər! Bu insanlar az zaman sonra onun təqiblərindən fəryad etdiyi "dilsiz kinin" hər tərəfdə yenidən üzə çıxdığını görəndə sadəcə dəliyə dönməklə qalmadılar. Həm də usta qəzetçinin İstiqlal Məhkəməsi dövrünün bütün məsuliyyətini – təhdidləri, qorxuları, edamları, dar ağacları, zopaları ilə birlikdə ölən (Atatürk nəzərdə tutulur – V.Q.) çiyinlərinə yükləməyə çalışdığını heyrətlə seyr etdilər.

Çorumdakı sürgün həyatını bitirib İstanbula döndüyü

zaman bir daha siyasətə baş qoşmamaq, bütün ömrünü sənətə, elmə, fikrə bağlamaq haqda səmimi bir qərar vermişdi. Lakin bu məşğuliyyətlər həyatını istədiyi şəkildə təmin etmək imkanı açmırdılar. Halbuki ayaqda qalması, yaşaması lazım idi. Həm də həyatının bəzi qısamüddətli dövrlərini istisna etmək şərti ilə həmişə yaxşı yaşamışdı. O halda, ilk öncə kimsəyə möhtac olmadan güzəranını qurmaq, sonra da əski rahat, firavan günlərinə bəlli ölçüdə yaxın həyat şərtlərini təmin edəcək başqa iş də tapmalı idi. Bu işin yalnız ticarət ola biləcəyini düşündü. Bir yandan artıq qərar verdiyi ticarətin ardına düşərkən, o biri tərəfdən də, həqiqətən, mühüm sayıla biləcək bir fəaliyyətə başladı.

Malta və Çorumda, Qərbin bir sıra böyük filosoflarının, sənətkarlarının, romançı və tarixçilərinin əsərlərini alətələsik, qələminin şöhrətinə əsla yaraşmayan tərzdə, çoxlu dil və məna yanlışlıqları ilə türkcəyə çevirmişdi. Bunları "Oğlumun kitabxanası" ümumi adı altında seriya kimi nəşr edəcək, həm də həftəlik, yaxud aylıq bir dərgi çıxaracaqdı. Təzadlar adamı bu dəfə də bir az həzin, bir az gülünc ziddiyyətlər arasına düşmüşdü.

"Oğlumun kitabxanası" başdan-başa azad fikirlər təbliğ edən əsərlərdən ibarət olduğu, "Fikir hərəkətləri"¹ dərgisi insan hürrriyyətinə qarşı çıxan bütün məzhəblərlə mübarizə bayrağı qaldırdığı halda, bu nəşrlərin sahibi kommunist dövlətin (keçmiş SSRİ nəzərdə tutulur – V.Q.) İstanbuldakı ticarət nümayəndəliyinə bənzəyən bir büro tapıb Rusiya ilə ticarətə girişdi.

"Fikir hərəkətləri" məcmuəsinin nəşrinə başlayarkən əlində bu işə kifayət edəcək qədər pulu yox idi. Yardımına

¹ "Fikir hərəkətləri" – 1933-1940-cı illərdə Ankarada nəşr olunan həftəlik ictimai-siyasi dərgi

yetişəcək insan, əski dost axtararkən, ağına atam gəlmişdi. Əgər belə bir məsələ ilə bağlı atama ağız açmağı mümkün saymışdısa, deməli, keçmiş illərin xatirələri yaddaşından yerli-dibli silinmişdi. Deməli, Maltada sağlam gözünü xilas etmək üçün zəruri cərrahiyyə əməliyyatının xərcini borc kimi istəyən bir fikir və tale dostuna o zaman verdiyi cavabı tamam yaddan çıxarmışdı.

Atam dostuna xatirəsindən silinən bu əski hekayəni xatırlatmışdı.

“Oğlumun kitabxanası” seriyasını təsis edərkən qəlbində acı hisslər vardı. Türkcəyə çevirdiyi kitablara bu ümumi başlığı hissiyyatlı bir ata kimi düşünmüşdü. Məktəb yoldaşım olan oğlu anadangəlmə xəstə idi. Üstəlik, xanımı da, qızı da xəstə idilər. Əsəbi, hikkəli, təzadlarla dolu bir insan, indi çox ehtiyac duyduğu yumşaq, hüzur, şəfqət imkanlarından beləcə məhrum olmuşdu. Allah onun iztirab atəşi ilə qovrulan evinə bir mələk göndərməsəydi, həyatının son illəri, bəlkə də, büsbütün başqa şərtlər altında keçərdi. Bu mələk, gəlini – oğlunun xanımı idi.

Atamın dostunun arvadı bu gənc xanımın qollarında öldü. Oğlu eyni qolların üstündə dünyaya gözlərini qapadı. Özü yenə də eyni qucaqda həyata vida edib axirət evinə köçdü.

İnsan ruhunun anlaşılması çox çətin, hətta imkansız halları olur. Bu qəlbin ən dərin qatlarında baş verən elə hesablaşmalar, elə çalxantılar, daşqın və tufanlar var ki, bunları hətta hiss etsəniz də, rənglərinin tamlığı, parıltılarının əlvanlığı ilə anlada bilməyəcəksiniz. O dərinliklərdə cərəyan edənlər, olub-bitənlər bəzən bir hərəkət, bir baxış, gah bir fəryad, bir fədakarlıqla – sözün qıyası, hansısa böyük, ya da kiçik hadisə ilə bağlı

şəkildə gün işığına çıxır, nəzər-diqqəti çəkir. Atatürkün ölümündən sonra atamın qəzetçi dostunun Cümhuriyyət Xalq Partiyası və İsmət Paşanın ən atəşin tərəfdarına çevrilməsini yalnız ruhundakı təzad mayası ilə izah etmək doğru olmazdı. Çünki onun həyatını məhz belə bir keyfiyyətdə başa vurmasında təzadın ana şərti sayılan düşüncəsizliyin tamamilə əksi olan bir hal nəzərə çarpmaqdadır. Atamın dostu sırf gündəlik çəkişmələrə cavab kimi yazdığı bir neçə məqalə ilə zaman-zaman qarşısına qoyulan suala zahirdə guya aydınlıq gətirmişdi. Əslində isə həmin sualı başından eləməklə işini bitmiş saymışdı. Mən baş vəkil yardımçılığından (baş nazir müavinliyindən – V.Q.) istefa etməzdən az öncə Ankarada mətbuat təmsilçilərinə verdiyim kokteylə onu da dəvət etmişdim. Çəkilib bir küncdə oturdum. Yazılarında mənə əslində bir çox səbəblərlə dilə gətirilməsi mümkün olmayan elə ifadələrlə hücum etmişdi ki, bizi birlikdə görən fotoqraflar dərhal ətrafımızı sardılar. Ona “İndi sizinlə nədən danışdığımızla maraqlanırlar, – dedim. – Onlara dostunuz olmuş atam haqqında xatirələrinizi bölüşdüyünüzü deyəcəyəm”.

Gülərək cavab verdi: “Belə hazır cavablıqda sizinlə ayaqlaşmaq imkanında deyiləm”.

Qəzetçilər gedəndən sonra “İndiyədək çözə bilmədiyim bir müəmma var, – dedim. – Təsəvvür edin ki, sualı mən yox, atam verir. Xalq Partiyasını, üstəlik, İsmət Paşanı belə cani-dildən necə müdafiə edə bilərsiniz?”

Qolumdan yapışıb üzümə baxdı: “Səməd, – dedi, – mən də sənə yox, atana cavab verirəm. Bax, indi intiqamımı bu yolla alıram”.

Demək istəyirdi ki, bir zamanlar onu tapdalayıb keçənlər, əzib bir tərəfə atmaq istəyənlər indi məsləhətinə,

yardıma möhtac qalıblar.

Sağlığında ikimizin arasında olan bu söhbəti açıqlaya bilməzdim. İndi tarixin malıdır, olduğu kimi yazmağım gərəkdir.

Amma bu intiqamı kimdən aldı? Bir vaxtlar İstiqlal Məhkəməsinin önündə “Məni dilsiz bir kin təqib edir” – deyə işarə vurduğu kimsədənmi? Halbuki daha sonra həmin o kimsə üçün “Türk millətinin qismətinə düşən ən böyük tale” – dediyi zaman yenə də özü öz yalanını çıxarmışdımı? O səssiz kinin daimi təqiblərinə bu sözlərlə haqq qazandırmışdımı?

Atatürkün ölümündən sonra Böyük Millət Məclisinin üzvləri sırasında yer aldı. Lakin düz 1950-ci ilə qədər yenə də eynən Birinci Dünya müharibəsində, ittihadçılar zamanında olduğu kimi, onu Məclisdə və Türkiyədə çox az gördülər. Hətta on ildən artıq sürən millət vəkilliyi dövründə bir dəfə də olsun, seçildiyi bölgəyə baş çəkmədiyini deyənlər kifayət qədərdir.

14 may 1950-ci il seçimlərində atamın dostu bu dəfə Ankaradadır. Qələminə ehtiyac duyulub. “Ulus”¹ qəzetinin baş redaktoru olacaq, Xalq Partiyasını və onun şefini müdafiə edəcək.

Etiraf etməliyəm ki, qələmi yenə kəskin, üslubu cəlbedici, dili acı və zəhərli idi. Əgər bir yazı-pozu adamına qələminə görə yaş verilsəydi, atamın dostu otuz yaşında sayıla bilərdi.

Uzun iqtidar illərinin gətirdiyi alışqanlıq, özünə güvənmək və qürurlu davranmaqla – bir sözlə, istənilən yolla yenə əllərindəkini qoruyub saxlayacaqlarını

¹ “Ulus” – 1920-ci ildən etibarən Türkiyədə nəşr olunan həftəlik qəzet

düşünənlər, aralarında baş redaktor da olmaqla, 1950-ci il seçimlərinin nəticələri qarşısında heyrətdən özlərini itirdilər. Elə bil yazmaq və danışmaq qabiliyyətləri də kürsüləri ilə birlikdə qeyb olmuşdu. Yalnız atamın bu dostu iyirmi yeddi ilin içindən yığıla-dura, dar ağaclarının kölgəsi, həbsxanaların nəm, rütubətli divarları, sürgün günlərinin məlal və hüzur dolu açıqlamalarının ardından yolunu davam etdirməkdə idi.

Yəqin ki, bu səbəbdən də şaşırmamışdı. Bəlkə, mənə də söylədiyi kimi, indi Allah ona xatirələri könlünü qaraldan keçmişin intiqamını (o, bir zamanlar inkar olunan, lağ hədəfinə çevrilən qələminin intiqamını!), zülmünə uğradığı partiyayı, insanları, hətta tək bir şəxsi müdafiə vasitəsi ilə almaq imkanını əta etmişdi?!

1950-ci il seçimlərindən sonra bir neçə ay davam edən silsilə yazıları ilə Cümhuriyyət Xalq Partiyasına müxalifətdə tuta biləcəyi yolu məhz onun göstərdiyini deyə bilərəm. Bu, fəaliyyətinin ilk günündən başlayaraq yeni iqtidarın gördüyü və görəcəyi bütün işləri bəyənmemək, qaralayıb gözdən salmaq, rədd və inkar etmək yolu idi.

Müxalifət qatarını fikir, ideya baxımından rellər üzərinə qoyandan sonra sanki heç bir şey baş verməyibmiş kimi, seçimlərdən öncə təyin edildiyi "Fələstin Mühtəlit Komissiyasındakı" üzvlük vəzifəsini Demokrat Partiyası hökumətindən istəməkdən də çəkinmədi. Həm də almağa müvəffəq oldu və bundan sonra bir müddət səhnədən uzaqlaşdı. Lakin sakitlik dövrü çox qısa sürdü. Atamın dostunun həmin vəzifədə saxlanılması nə Demokrat Partiyası iqtidarının, nə də Xalq Partiyası müxalifətinin işinə yaradı. O da vəziyyəti belə görüb, artıq həyatının son gününə qədər mübarizəsini davam etdirmək əzmi ilə məmləkətə döndü.

Qələmi yenə kəskin, iynəli idi. Yalnız bu dəfə həmin qələmin ucundan kağızlara tökülən sətirlərdə kobudluq, saymazyanalıq da gözə çarpırdı. Belə kobudluq zaman-zaman söyüşlərə, açıq təhqirlərə varacaq dərəcədə genişlənmişdi.

Bu köhnə siyasətçinin, əlli ildən bəri fikir və siyasəti bir arada yürüdən insanın yazı üslubunun birdən-birə dəyişməsinin səbəbi nə idi? Mətbuat azadlığının, ifadə azadlığının, hətta kütlələri hər cür hərəkətlərə təhrik etmə azadlığının hökm sürdüyü bir zamanda üslubunun birdən-birə bu qədər dəyişik şəkllə düşməsinin, incəlik və zərifliyini itirməsini necə izah etmək olardı? Əcəba, yeni iqtidarın alışdığı rahatlığı pozmasının acısı içində ixtiyarlaşdığına, iradəsinin əsəblərinə hökm edə bilməməsinə görəmi rahatlığını pozanlara kin və nifrət dalğası onu bunca dərindən sarmışdı?

Səbəb nə olursa-olsun, nəticə belə idi.

Atamın dostu indi iqtidarın üzdə ola bütün şəxslərinə qarşı savaşa əlinə düşən heç bir fürsəti, heç bir imkanı qaçırmadan hücumla keçmişdi.

Burada tarixi bir bənzərliyə diqqəti çəkmək istərdim.

Şübhəsiz, atamın dostu böyük təcrübə sahibi idi. Qəhrəmanlarından olduğu Məşrutə inqilabı elan edildiyi zaman hər cür təzyiqlərdən qurtulmuş mətbuatın yaratdığı həyəcanlı anarxiyanı, 31 mart üsyanını yaxşı xatırlayırdı. Üsyan nəticəsində hürriyyət savaşı üçün dağlara çəkilmiş insanların, öz dostlarının, firqəsinin artıq bu dəfə iqtidar kimi qəzetlərə təzyiq göstərmək təşəbbüslərini, getdikcə şiddətlənən qadağaların bir-birini əvəz etməsini, İttihad və Tərəqqinin xalq arasındakı nüfuzunu ilk növbədə belə məsələlərlə bağlı itirdiyini çox yaxşı başa düşürdü.

Milli Mücadilədən sonra Qazinin dili ilə "mətbuat azadlığını yenə mətbuat azadlığı quracaq" deyərək ən geniş qələm hürriyyətini qəbul edən yeni rejim də eyni hava və eyni mənzərə qarşısında qalmışdı. Nəticədə o da fikir azadlığını boğmaq, məmləkəti yeni 31 mart hadisəsindən qorumaq üçün təqib və təzyiqləri genişləndirmək yolunu tutmuşdu. Atamın dostu tarixin özünü təkrarı zamanı Məşrutıyyəət dövrünün bəzi qəzetçilərinin oynadıqları təhrikədiçi rolunu birincilər sırasında, ən fəal ifa edənlərdən biri oldu. Nəticə də aşağı-yuxarı eyni şəkildə üzə çıxdı:

Bir zamanlar özünün və partiyasının qəzətlərə qarşı yürütdüyü təzyiqli siyasətini bu dəfə də yeni iqtidar ona və qəzətlərə münasibətdə eyni şiddətlə həyata keçirdi. Atatürkün ölümündən sonra atamın dostu yenidən, həyatında ikinci dəfə iqtidar adamı olmuşdu. O halda, deməli, əvvəlki rolunu tərsinə oynayacaq, mətbuat azadlığının əleyhinə çıxacaqdı.

İttihad və Tərəqqi illərində qəzetini başqasına satmışdı. Bir kənara çəkilmişdi, mətbuat azadlığına qoyulan qadağalara qarşı qələmi ilə mübarizə etməmişdi. Əslində susması elə iqtidarın fəaliyyətini bəyənməsi anlamına gəlirdi. Atatürkün ölümündən sonra isə iqtidarın mətbuat və jurnalistlər üçün qurduğu planları – fəvqəladə vəziyyət tətbiqi ilə qəzetlərin bağlanmasıdan tutmuş qəzetçilərin təqib və həbsinə qədər hər addımı qələmi ilə müdafiə etməkdən çəkinmədi.

1950-ci il seçimləri atamın dostuna müxalif qəzet redaktoru cübbəsini təkrar geyindirər-geyindirməz, Milli zəfərdən sonrakı roluna indi, bəlkə də, daha böyük həyəcan, daha böyük həvəslə döndü. Fəqət artıq qocalmışdı, əsəblərinə hakim deyildi, yazıları söyüşlərlə,

təhqirlərlə dolub-daşırdı.

1954-cü il seçimləri onu Məclisdən də uzaqlaşdırdı. Bu, atamın dostu üçün mənəvi olduğu qədər də maddi sarsıntı idi. Millət gerçək seçimdə onun namizədliyinə səs verməmişdi. Halbuki xalqın gözündə qəhrəman sayıldığını zənn edirdi. İndiyə qədər vətəndaş cəsarətinin bir rəmzi, heykəli kimi bütələşdirilən insan hansı səbəblər üzündən yenə də bir heykəl kimi yığılıb parçalana bilirdi?

Bu mənəvi acılarla yanaşı maddi sıxıntıları da özünü göstərirdi. Atamın dostu ömrünün hər çağında yaxşı yaşayışın, lüks həyatın aşiqi kimi tanınmışdı. Amma buna heç zaman hansısa başqa yollarla nail olmamışdı. Yazılarının, məmurluq fəaliyyətinin, kitablarının gətirdiyi qazancıdan özgə gəliri yox idi. Bu mənada bezsə də, yorulsa da, xəstələnsə də, yazmaq, durmadan yazmaq məcburiyyətində idi.

Artıq səksən yaşına tam yaxınlaşdığı vaxtda girdabına düşdüyü maddi, mənəvi acıları, az da olsa, sakitləşdirə biləcək mələk – mərhum oğlunun xanımı həmişəki kimi yenə yanında idi. Elə isə onun şəfqətli əlləri, insana rahatlıq və təsəlli verən baxışları altında qürur və cəsarətindən heç bir şey qeyb etmədən mübarizəsinə davam edə bilərdi. Həm də iztirabların, acıların daha da kəskinləşdirdiyi qorxunc bir kin və hiddətlə!

Atamın dostu günlərin birində, dünyanın hər məmləkətində, hər məhkəmədən ala biləcəyi haqlı bir məhkumiyyətlə həbsə girdi. Həyatının son dəmində yalnız hisslərinə məğlub olmanın ortaya çıxardığı bir nəticə onun ruhunda nələr yaratdı – bunu kimsə bilmir! Sadəcə sevənlər də, sevməyənlər də, qələminin ən acı iynələrinə hədəf olanlar da, olmayanlar da başına gələn

müsiabətdən üzüldülər. Yaşı və xəstəliyi əfvə düşməsinə imkan verirdi. Dargınlıq və qırğınlıqları ilə yerin yeddi qatına gömməkdən çəkinmədiyi bir qisim insanlar, hiddət və kinləri ilə ən insafsız hücumlara hədəf seçdiyi iqtidar rəhbərləri əfvi üçün edilən müraciətlərə laqeyd yanaşmadılar. Tezliklə həbsdən çıxdı.

Fəqət, heyhat! Əfvdən sonra şəxsiyyətlərinə toxunduğu üçün məhkum olunduğu insanların ziyarətinə getdiyi, yardımlarına görə minnətdarlığını bildirdiyi zaman verdiyi vədlərə, dediyi sözlərə rəğmən aradan az müddət keçəndən sonra onlara əvvəlkilərdən də min dəfə acı, min dəfə ağır yazılarla "təşəkkür etdi!" Onun dözülməz iftiralarla dolu məqalələri qarşısında bir neçə ay bundan əvvəl əfvi üçün ağız açanların yalnız yeganə təsəllisi vardı: bu da insanlıq vəzifələrini yerinə yetirmələri ilə bağlı inanc idi!

Həbsdən çıxandan az sonra son xəstəliyi onu bir daha ayağa qalxmamaq üzrə yatağa saldı. Bir gecəyarısı isə təbiətinin bütün təzadlarına, qüruruna, mənəm-mənəmlilik iddialarına baxmayaraq, son əlli ilin ən böyük türk qəzetçisi olmaq imtiyazını heç zaman əldən verməyən bu insan həyata gözlərini əbədilik yumdu.

DOKTORLUQ VƏ SİYASƏT

Həm siyasi, həm də elmi şöhrəti hər tərəfə yayılan nadir insanlardan idi. Nuruosmaniyyədəki¹ evi və müalicəxanası ilə İttihad və Tərəqqi Partiyasının qırmızı köşkü arasındakı məsafə o qədər də çox deyildi. Xəstələrinin yanından asanlıqla partiya ümumi məclisinin toplantılarına gəlir, iclas qurtarandan sonra isə yenə eyni asanlıqla xəstələrin yanına dönürdü. Sərtliyə, qətiliyə varan ciddiyyəti məslək dostları, firqə yoldaşları ilə bir sırada firqə üzvlərinə də eyni təsiri göstərirdi. Dövrünün tanınmış göz həkimlərindən olan bu məşhur şəxsiyyət hafizəmin ən dərin qatlarında Ömər Naci, Ziya Göyalp, Hüseynzadə Əli bəy, Yusif Akçura, Cəlal Sahir kimi, atamla bərabər xatırladığım insanlar arasındadır. Yuvarlaq ağ sifətindəki ucları yuxarı burulmuş bığlarının yaratdığı bir az özündən razılıq təsirini içəridən gülən, şəfqətli, xəfif istehzalarla dolu gözləri həmin andaca yox edirdi. Atamın ailəliklə yaxın münasibət saxladığımız çox istəkli dostlarındandı. Evinin pəncərələrindən ağımsov rəngli qumaşdan pərdələr asılmış tutumlu, ağır əşyalarla dolu otaqlarında atamla ev sahibinin, anamla ikinci arvadının – gənc xanımının söhbətləri xəfif pıçılı kimi qulaqlarımda səslənməkdədir. Atam da, doktor da ətrafda cərəyan edən hadisələrdən narazı, şikayətçi idilər, bəzi sui-istifadə hallarından,

¹ **Nuruosmaniyyə** – İstanbulun Avropa hissəsində, Fatihdə tarixi məhəllə

özbaşınalıqdan, dərəbəylikdən danışdırlar. Söhbət qızısqdıqca, doktorun səsi get-gedə yüksəlir, sözləri daha təhdidedici xarakter alırdı. Bir neçə gün sonra onun Tələt Paşa, doktor Nazim bəy və Ənvər Paşa ilə münafiqşələri günün ən çox müzakirə olunan, ən çox yayılmış söhbətlərinə, dedi-qodularına çevrilirdi.

İttihad və Tərəqqi iqtidarından heç bir şey istəmədi. Dövlətdə ən yüksək vəzifəsi vur-tut səhiyyə Baş müdirliyi oldu. Bununla yanaşı, öz ailəsinin və hər iki xanımının ailələrinin qədim, əsil-nəcabətli kökləri ona bütün başqa üstünlükləri ilə birlikdə paşalıq ünvanı da qazandırmışdı. Qazancı vur-tut bu qədər idi! Halbuki dövrün diktatorları onu susdurmaq, səsinə kəsmək üçün çox şeylərdən keçməyə hazır idilər. Lakin o, yola gəlmək üçün göndərilən təkliflərin hamısından qətiyyətlə boyun qaçırırdı. Bu yolla da başqalarını istədiyi şəkildə tənqid etmək səlahiyyətini özündə saxladı. Partiyayı, partiya başçıları, onların fəaliyyətini müxtəlif səbəblər üzündən tənqid atəşinə tutması İttihad və Tərəqqi əleyhdarlarının doktordan yararlanmaq ümidlərini birdəfəlik puça çıxarmışdı. Çünki son günə qədər partiyasının tərkibində qalmaq qərarını hələ onun üzvləri sırasına daxil olduğu ilk günlərdə vermişdi. Artıq heç bir qüvvə onu qərarından döndərə bilməzdi. Partiyanın rəhbərləri kimi, əleyhdarları da bu həqiqəti yaxşı bildiklərindən, kəskin tənqidləri qarşısında söz söyləməkdən çəkinirdilər.

Barısq dövründə ingilislər tərəfindən yaxalanıb Maltağa sürgün edilməsi həyatında, həqiqətən, faciəyə çevrildi. Bir göz qırpımında evini üzvləri-gözləri, paltarları rəngbərəng olan Afrika meşələrindən gəlmiş əsgərlər zəbt etdilər, onu yatağından qaldırdılar, əyin-başını geyməyə imkan vermədən elə gecə paltarındaca döyüb-

söyərək avtomobilə atdılar. Maşın sürətlə limana yan aldı. Gəmilərdən biri paşa göyərtəyə çıxarılan kimi, hərəkətə başladı. Doktorun belə insanlıqdan uzaq şəkildə tutulub sürgünə göndərilməsi İttihad və Tərəqqi düşmənlərinin bu son dərəcə ciddi, sərt ittihadçıdan nə qədər çəkindiklərini göstərirdi.

Malta əsarəti İttihad və Tərəqqi Partiyasının rəhbərləri üçün bir çox cəhətdən sınaq, məhək daşı oldu. Orada məmləkətin taleyini illərlə idarə etmiş insanlar sanki ilahi məhkəmə qarşısında dayanıbmışlar kimi, ruhlarının ən gizli nöqtələrinə qədər soyundular. Vəfa, qədirşünaslıq, yoldaşlıq, həqiqi vətənpərvərlik, eqoizm, laqeydlik, hakimi-mütləqlik, qürur, xülasə, insan ruhunun mayasını təşkil edən bütün bu xüsusiyyətlər orada tam aydınlığı ilə üzə çıxdı. Yenə Malta əsarəti zamanı bir millətin başında dayananlarla millətin fərdləri, özü arasındakı bəzi təzadlar, mənəviyyat və əxlaq anlayışlarındakı fərqlər əyani nümunələrlə aşkar oldu.

Məsələn, canı və ruhu ilə türk millətinə qətiyyən bağlı olmayan, lakin illərlə onun üzərində ağılıq edən, ən yüksək vəzifələr tutan bir nəfər, təbii ki, türk millətinin sayəsində əldə etdiyi var-dövlətin nemətlərini həbsxana dəhlizlərində belə bol-bol dadmaqdan çəkinmirdi. Pulla gətirdiyi ən ləziz xörəkləri, ən nadir meyvələri ingilislərin verdikləri on illərdən qalıb iylənmiş konservlərlə kifayətlənməli olan əksər yoldaşlarının gözləri qarşısında böyük iştaha ilə yeyir, kiçik gözlərini qırparaq "Pulu verən tütəyi çalar" – deyə qarşısındakıları uca səslə ələ salmaqdan da çəkinməzdi. Onun yanında isə türk millətinin naməlum qəhrəmanı, Qastamonu kəndlərindən gəlmiş adi insan, günlərin birində atama yaxınlaşmış,

qabağına bir ovuc şəkər qoyub “Çox çay içdiyinizi gördüm, mən çayı o qədər də xoşlamıram, ona görə də şəkər payımı topladım, sizə gətirmişəm” – demişdi. Və bununla o şəxsin dəhşətli eqoizmi qarşısında möhtəşəm nəciblik nümunəsi göstərmişdi.

Yenə xeyli vaxt partiyanın məsul işlərində çalışmış, böyük maddi imkanlara malik digər ittihadçı hər ay ünvanına göndərilən pulları ehtiyaclarına görə həbsxanadakı kasıb yoldaşlarının arasında paylayırdı. Hər gecə döşək, yorğan və yastıqdan ibarət əşyalarını məhbus dostlarından birinin yanına sürüyüb aparır, bu vəsilə ilə özü və başqaları arasındakı fərqi ortadan qaldırmağa, unutturmağa çalışırdı.

Daha bir ibrətamiz misal:

Anadolu və Mustafa Kamal Paşanın əllərində olan ingilis əsirlərini geri qaytarmaq vədinin qarşılığında ingilislər də Maltadan çıxmalarına qərar verdikləri türk əsirlərinin bəzilərini kiçik Britaniya hərbi gəmisi ilə gecəyarısı italyan limanlarının birinə gətirmiş və sərbəst buraxmışdılar. Onların arasından pulu, imkanı olanlar dərhal yollarını davam etdirmək üçün vasitələr tapmış, qalanları “Allah amanında!” – belə demədən Avropanın böyük şəhərlərinə üz tutmuşdular. Yollarına davam edə bilməyənlərin ciblərində beş qara qəpik də yox idi. Ətraflarını bürümüş italyanların istehzalı baxışları altında quruyub qalmışdılar. Sonda Romadakı Anadolu nümayəndəsi Cami bəyə¹ müraciət etmək qərarına gəlmişdilər. Cami bəy qısa müddət ərzində pul göndərmişdi və əksəriyyəti tezliklə Milli Mücadilədə öz

¹ **Əbdülqadir Cami Baykurt** (1877-1949) – türk hərbiçisi, siyasətçi və diplomat. 1920-ci ildə qısa müddət ərzində TBMM hökumətinin daxiliyyə vəkili olmuşdu. 1921-1922-ci illərdə Romada diplomatik nümayəndə kimi çalışmışdı.

yerlərini tutmaq üçün məmləkətə dönmüşdü. Qəribə işdir! Birincilər Zəfər qazanılana qədər Avropada rahat, qayğısız həyat sürdülər, yalnız bundan sonra Türkiyəyə qayıtdılar. Hətta təkrarən yeni dövlətin başına keçmək iddiasından da çəkinmədilər.

Göz həkimi paşa haqqında aşağıda danışacağım hekayə də əsarət həyatındakı nəcibliklə bağlı misallardan biridir.

Atamın sağ gözü gəncliyindən xəstə idi. Uzun müddət fikir vermədiyindən, nəhayət, görmə qabiliyyətini itirmişdi. Maltada həmin görməyən göz birdən-birə çox şiddətlə ağrımağa başlayır. Sol gözdə də görmənin zəiflədiyi aşkara çıxır. Həbsxananın həkimləri kənardan tanınmış, təcrübəli mütəxəssis gətirilməsini tövsiyə edirlər. Dəvət olunan doktor xəstənin görməyən gözünün dərhal çıxarılmasının lazım gəldiyini, əks-təqdirdə, o biri gözün də görmə qabiliyyətini itirəcəyini söyləyir. Həbsxana həkimləri belə ağır əməliyyatın məsuliyyətini öz üzərlərinə götürmək istəmirlər. Kənardan gələn doktor isə əlli ingilis lirəsi zəhmət haqqı tələb edir. Atam məslək, peşə baxımından özünə ən yaxın saydığı zəngin dostundan həmin məbləği aşağıdakı şərtlərlə istəyir:

“Buradan qurtarar-qurtarmaz, əlimə ilk imkan düşən kimi borcunu ödəyəcəyəm. Mən ölsəm, uşaqlarım həmin pulu sənə qaytaracaqlar. İkimiz də ölsək, mənim övladlarım pulu sənə uşaqlarına verəcəklər. Bütün bu şərtləri də yoldaşlarımızın hüzurunda, onların şahidliyi və imzaları ilə bir sənəddə yazıb imzalarımızı atacağıq”.

Müraciət etdiyi adam atama “Xeyr, Əhməd bəy, – deyə cavab verir. – İnsan əsarətdə nə borc istəyər, nə də borc verər”.

Atam məsələni göz doktoru paşaya danışır. Doktor

“Bu əməliyyatı mən də edə bilərəm, amma lazımı alətləri tapmalıyıq” – cavabını verir. Alətlər tapıldı. Həbsxana rəhbərliyi həkimdən və atamdan aparılacaq cərrahiyyə əməliyyatının ehtimal olunan fəsadları ilə bağlı məsuliyyəti özlərinin daşdıqları barəsində iltizam aldıqdan sonra icazə verdi. Həkim məhbəsin kiçik xəstəxanasında atamın xəstə gözünü tam müvəffəqiyyətlə çıxardı və onu kor olmaqdan xilas etdi.

Atamın bu dostu da Maltadan dönər-dönməz Ankaraya getdi. Orada şəhərdən xeyli uzaq bir malikanədə yaşayırdı. Həmin malikanə indi Baş Hərbi Qərargah binasının olduğu yerdədir. Tez-tez oraya gedirdik. Paşa evindən çox da bayıra çıxmırdı. Milli Mücadilənin başında dayananların əksəriyyətini yaxından tanıdığı halda, aralarında sıx təmas, demək olar ki, yox dərəcəsində idi. Bunun səbəblərindən biri Anadolunun o zamanlar müəyyən mülahizələrə əsaslanaraq tanınmış ittihadçılara ehtiyatlı münasibət bəsləməsi idi. Başqa səbəblər də yox deyildi. Deyəsən, çox əski zamanlardan tanıdığı Qazi ilə aralarında yenə əski zamanlardan qalma bir anlaşılmazlıq da vardı. Göz doktoru Ankarada qəti qərarını vermişdi – bir daha siyasətə qarışmayacaqdı! Zəfərdən sonra ona da vəzifələr təklif olundu. Lakin heç birini qəbul etmədi. İttihad və Tərəqqi Partiyasını yenidən dirçəltməyə çalışan köhnə əqidə yoldaşları paşaya yaxınlaşmağa can atırdılar. Onlara da üz göstərmədi. İttihad və Tərəqqinin vəzifəsinin, ömrünün artıq sona çatdığı qənaətində idi. İstanbula getdi, Kadıköydə, öz evində müalicəxana açdı, sadə, mütəvazi bir həyat yaşamağa başladı. Keçmiş şöhrəti unudulmuşdu. Xəstələri az idi, hətta onu itirib-axtaran belə olmurdu. Amma heç vaxt

ağlına bir də meydana atılmaq, təkrarən “Mən varam” – demək gəlmirdi.

Atamın bu dostunu sonuncu dəfə kiçik müayinə otağında gördüm. Lap uşaq vaxtlarımdakı kimi, mənə “Gəl yanıma!” – dedi. – Sonra qulağıma tərəf əyilib “Çox qocaldım, elə deyilmi?” – deyə soruşdu. Cavab gözləmədən özü əlavə etdi: “Bəli, elədir. Nə qədər tez qurtarsa, o qədər yaxşıdır”.

BİZİM SEN-JÜST

Bu yaraşlıq simanı ilk dəfə gördüyüm zaman gözlərimin önünə fransız inqilabının sehrli üzünün – Sen-Jüstün¹ rəsmləri gəldi. O gündən sonra da onu düşündükcə, eyni rəsmləri xatırlayıram.

Sen-Jüst və o!

Bəli, bir-birlərinə, həqiqətən də, bənzəyirdilər. İkisi də mənsub olduqları millətin inqilablarında rol oynadılar. İkisi də gənc yaşlarında öldülər. Birinin başını gilyotin qopardı, o birininkini şahə qalxan ehtirasların ağırlığı düşürdü. Fəqət, tale Sen-Jüstü yalnız fransız inqilabının deyil, dünya tarixinin yadda qalan xatirəsinə çevirdi. Bizimkini isə inqilabın dalğaları arasında bir az göstərəndən sonra unudulmağa məhkum etdi.

Onun birdən-birə siyasət səhnəsinə atılmasını belə anladılar.

Qazi Mərsin səfərində olduğu zaman qarşısına çıxan bir gənc, hökumət işləri ilə bağlı görüşlərini səmimi və həyəcanlı şəkildə, çəkinmədən ona söyləyir. Qazi özü də fərqiñə varmadan bu yaraşlıq, zərif insanın təsiri altında qalır. Onda bəzi məziyyətlər görür. Kimliyi ilə maraqlanır. Öyrənir. Türk Ocaqlarına bağlı bir doktor-muş. Adını dəftərə yazır. Ankarada barəsində daha ətraflı məlumat istədiyi Ocaqların rəisi gənc dostunu

¹ **Lui Antuan Sen-Jüst** (1767-1794) – Böyük Fransa inqilabının siyasi və hərbi xadimi. Milli Konventin ən gənc üzvü və ilk Fransa Respublikasının rəhbərlərindən biri idi. 1794-cü ildə dostu Robespyerlə birlikdə gilyotində edam edilmişdi.

hərərətlə tərifləyir. Bir idealist olduğunu, Ümumi hərbdə (Birinci Dünya müharibəsi nəzərdə tutulur – V.Q.), habelə Milli Mücadilə zamanı bir neçə həmkarı ilə birlikdə məmləkət qarşısında göstərdiyi xidmətlərdən danışır. Qazi artıq qərarını vermişdi: bu gənc Ankaraya, yanına gəlməlidir!

Türkiyə Böyük Millət Məclisində millət vəkili kimi özünü göstərməyə başladığı andan etibarən çoxları üçün bir müəmmaya çevrildi. Az gülən, hər mövzuya ən ciddi tərəflərdən yapışaraq özündə uzun-uzun çalışın, partiya, dövlət başçıları addım-addım, lakin öz şərəf və vüqarını da bir an unutmada təqib edən gənc hər tərəfdən özünə heyranlıq, qısqanclıq, düşmənçilik çəkməyə çox gecikmədi. Güzəl nitq qabiliyyəti vardı. Vəzifəyə gətirildiyi ilk günlərdən xitabət kürsüsünə hakim olmağı bacarmışdı. Səsi ürəyinin dərinliyindən gəlirdi, uca və həyəcanlı idi.

Dostlarından bir neçə nəfər ona hələlik az danışmağı, özünü az göstərməyi tövsiyə edirdilər. Uğurlardan başı gicəllənə bilərdi, ayaqları altına atılan həsəd daşlarından biri qüvvətli çıxıb onu tutduğu yoldan vaxtından əvvəl çəkirdi, yıxa bilərdi.

Fəqət, heyhat! Mərsinin ilıq havası içində, yaşıl-sarı işıqlı portağal ağacları altında gözəl üzü, təvazökar xasiyyəti, cazibədar söhbətləri ilə özünü xalqa çox asanlıqla sevdirə bilən gənc adam millət vəkillərinin sanki bir kölgə kimi görünüb-yox olduqları, göz-qaş işarələri, əl-qol hərəkətləri, qulağa pıçıldanan sözlərlə danışdıqları yarıqaranlıq Məclis koridorlarında qəfəsə salınmış qurda dönmüşdü! Üzü getdikcə saralır, daxili ehtiraslarının aynasına çevrilən səsi getdikcə boğuqlaşdı. Düşdüyü vəziyyəti görən təcrübəli rəislər məqam və qüdrət sahibi olmaqla bağlı istəyin ilk dəfə onun öz

dilindən eşidilməsini istəyirdilər. Yaxşı başa düşürdülər ki, mənsəbə yüksələnlərin hamısının keçdiyi yolu qət edən, vəkalət, məclis, qrup rəhbərliyi kürsülərində özünə əzəmətlə yer eləməkdə olan bu yeni həvəsli də tez-gec onlardan "milli vəzifə" diləyəcək. Gənc doktor Məclisin toplantısında o zaman yenidən başlayan Şərqi üsyanı¹ ilə bağlı hökumətin üzərinə kəskin hücumla keçib üsyanın qan və atəşlə yatırılmasını istəyəndə başda oturanlar bu sözlərin arxasındakı məna və hədəfi dərhal sezdi. O, çıxışı ilə can atdığı ilk vəzifənin ünvanını şəxsən özü nişan vermişdi.

Namizədliyinin İstiqlal Məhkəməsi üzvlüyünə irəli sürüldüyünü eşidən dostlarından biri belə təklifin necə ağla gəldiyini rəislərdən soruşan zaman eşitdiyi cavab bu oldu: "Nə edə bilərdik, özü istədi".

Məsələnin bu tərəfindən hali olmayan digər dostları isə ona vəzifə təklifini qəbul etməməyi məsləhət görürdülər: "Sən həkimsən, yerin inqilabın öldürücü qüvvələri arasında deyil, sağlamlaşdırıcı, yaşadıcı səflərində olmalıdır", – deyirdilər. Gənc adam onlara yuxarıdan aşağı baxdı: "İndi nə deyirsiniz? İnqilabın müdafiəsində bir vəzifə almayım?"

Sonra da çevrilib getdi.

Onu inqilabın yaşadıcı səflərində yer almağa səsləyənlər sırasında atam da vardı. Eyni bağlarda – Keçiörəndə yaşayırdıq. Əksər axşamlar bizə gəlirdi. Bu gecə toplantılarında İstiqlal Məhkəməsi üzvlüyünün yaratdığı heybətli qorxunu bir tərəfə buraxır, bizimlə ürəyinə yaxın insan kimi ədəbiyyatdan, tarixdən,

¹ Diyarbəkir və çevrəsində Seyx Səidin rəhbərliyi altında başlayan və əsasən kürdlərin qatıldığı üsyan nəzərdə tutulur.

fəlsəfədən, sənətdən danışırdı. O zaman liseyin son sinfində oxuyurdum. Bir gün xəstələndim, ağzımdan qan gəldi. Çağırılan doktorlar çeşidli səbəblər axtarıb tapdılar. Ölüm təhlükəsi altında olduğumu dedilər. Amma atamın dostu ölüm təhlükəsi ilə bağlı iddianı qəbul etmədi. "Uşağı mənim öhdəmə buraxın, Əhməd bəy, – dedi. – Onu sağaldacağam". Günlərlə evimizə gəlib-getdi. Mənə söhbətləri, davranışı, hekayələri ilə durmadan həyat eşqi və canlılıq aşıladi. Görəsən, bu şəfqətli münasibətdə özünün də gənclik illərində mübtəla olduğu vərəm xəstəliyinin bəlli bir təsiri varmı? Bəlkə də! Fəqət nə olursa-olsun, indi bu sətirləri yazdığım zaman xəstəlik günlərimi düşünürəm. Eyni insanın, biri digərinin yüzdə yüz əksi olan iki şəxsiyyəti daxilində bir yerdə necə yaşada bildiyini öz-özümdən heyrətlə soruşuram. Gözümün önündə gənc doktorun İstiqlal Məhkəməsində dimdik duruşu, məğrur baxışı, əzəmətli ədaləri canlanır. Sonra bir axşamüstünü xatırlayıram. Anam qarşısında dayanıb. Səsinin mümkün qədər titrək, təsirli çıxmasına çalışaraq, ondan İstiqlal Məhkəməsində işlərinə baxılan bəzi insanlara mərhəmət göstərilməsini xahiş edir. Gənc adam susur, batan günəşin sarı, lacivərd, qırmızı rənglərlə bəzədiyi Alma dağa baxır.

Burada onunla birlikdə İstiqlal Məhkəməsində prokuror kimi çalışmış mərhum Nəcib Əlinin¹ ölümündən bir neçə ay əvvəl mənə danışdıqlarından bəzi şeyləri yazmaq istəyirəm. Nə dərəcədə doğru olub-olmadığını bilmirəm. Yalnız bunlar mənhus bir talenin qurğusu

¹ Nəcib Əli (1892-1941) – türk siyasətçisi və hüquqşünas. Ankara İstiqlal Məhkəməsində prokuror, məhkəmə heyətinin üzvü kimi vəzifələr tutmuşdu.

nəticəsində tarix səhifələrinə əzazil kimi düşməsi qəzavü-qədər tərəfindən əvvəldən yazılan bir insanın lehinə şəhadət kimi səslənə biləcəyindən mənim nəzərimdə bu qədər qiymətli və əhəmiyyətlidir.

Atam öləndən sonra çap etdirdiyim "Atamdan xatirələr" adlı kitabımda belə bir parça yer almışdı:

"Atamın, biri-birinin ardınca səfalət və siyasət girdabında heçliyə qovuşan günlərini xilas etmək üçün fransız inqilabının gənc, həris Sen Jüstünə bənzəyən bir adamın qarşısında dayanıb saatlarla danışdığını gördüm. Sen Jüstün çöhrəsi daş məbud üzü kimi hərəkətsiz idi. Çünki Tanrılar öz qərarlarını öncədən və pozulmamaq şərti ilə verirlər".

Bu sətirləri oxuyan Nəcib Əli, doktorun adını çəkib "Haqqında bəhs etmək istədiyiniz şəxs, şübhəsiz, odur. Fəqət mən sizə doktor Nazim bəy və yoldaşları barəsində çıxarılan qərarın həqiqi mahiyyətini izah edəcəyəm. O zaman atanızın həmsöhbəti ilə bağlı zənninizin tamamilə yanlış olacağına inanacaqsınız" – dedikdən sonra söhbətinə belə davam etdi:

"Doktor heç zaman Nazim bəyin edama göndərilməsi fikrində olmadı. O da, mən də belə hökmə qarşı kəskin müqavimət göstərirdik. Məhkəmə üzvlərindən bir nəfər gecəyarısı yanıma gəldi, ölüm hökmünün əleyhinə çıxmağımızdan danışib ikimizi də təhdid etdikdən sonra bəzi eyhamlar da vurdu. Ertəsi gün səhər doktorla görüşüb dünənki ziyarətçinin sözlərini çatdırdım. Qazinin yanına gedib hər şeyi açıq danışmaq qərarına gəldik. Lakin vədələşdiyimiz vaxtda o gəlmədi. Tək getməli oldum. Bizə vurulan eyhamları göz önünə alıb Qaziyə "Başdan-başa tərtəmiz səhifələrlə dolu şanlı tariximizin bir sətrinin belə qan rəngində olmasına könlümüz razı

deyil" – dedim. Qazi yerindən sıçrayıb qalxdı, "Kim qan istəyir? – deyə bağırdı. – Kim? Mən hər hansı şəxslə bağlı heç kimə bir kəlmə də söz deməmişəm. Vicdanınızın səsi, qənaətinizin əmri nə deyirsə, onu da edin".

Qayıtdım. Qazi ilə söhbətimizi olduğu kimi doktora danışdım".

Mərhum Nəcib Əlinin bu hekayəti ilə yanaşı başqa bir rəvayət də mövcuddur. Onu adını gizli saxlamaq istədiyim bir dostuma söyləyən yenə dövrün İstiqlal Məhkəməsinin üzvü olan və indi Allah rəhmətinə getmiş Rizə millət vəkili Əli bəydir¹. Əli bəy deyirdi:

"Doktor Nazimin aqibəti barəsində müzakirəyə başladıq. Aramızda anlaşılmazlıq yarandı. Mən, Nəcib Əli, edam qərarının əleyhinə idik. Fikrimizi Qaziyə çatdırdıq. Bizi yanına çağırdı. Dinlədikdən sonra haqqında söhbət gedən şəxsin siyasətbazlığı, qorxulu fikirləri, yeni qurulan bir rejimə qarşı cəbhə açacağı təqdirdə yaranacaq təhlükələr haqqında uzun-uzadı danışdıqdan sonra istədiyimiz qərarı qəbul etməkdə bizə sərbəstlik verdi. Aradan illər keçdi. Bir gün Məşrutyyətin ilk dövrlərində müəyyən rolunu olan bir şəxs mənə dar ağacına göndərilən ittihadçı nazirin o zaman Qaziyə şəxsən nələr dediyini danışdı. Həmin nazir özü və yoldaşlarının, ordunun əsla siyasətə qarışmamasını, İttihad və Tərəqqi Cəmiyyətinin üzvü olan zabitlərin sadəcə hərbi xidmətlə məşğul olmasını istədiklərini bildirmişdi. Sonra isə bu fikrin Selanik Konqresində Mustafa Kamal tərəfindən hərarətlə müdafiə edilməsi sayəsində nəticəyə varə bildiklərini,

¹ Əli Zırh (1888-1951) – türk siyasətçisi, hüquqşünas. II, III, IX, VI, VII və VIII TBMM-də Rizə, V TBMM-də Goruh millət vəkili. 1920-ci illərdə Ankara İstiqlal Məhkəməsinin üzvü olmuşdu.

Türkiyənin gələcəyi ilə bağlı bütün məsələlərdə Qaziyə böyük ümidlər bəslədiklərini söyləmişdi.

Mən bu xatirəni Atatürkə anlatdığım zaman "Oğlum, kaş ki, bunu mənə vaxtında danışaydın. Elə olsaydı, Nazimin də taleyi dəyişə bilərdi" – cavabını verdi.

Madam ki, inqilab tariximizin belə bir məqamına toxunduq, dar ağacına göndərilən əski ittihadçı nazirə dair başqa bir xatirəni də burada yazmaqda fayda görürəm. Doğruluğuna qətiyyən inanmadığım həmin xatirə işdir-şayəddir, həqiqətdirsə, o zaman onun bizi ilahi ədalətin bir təcəllisi ilə üz-üzə qoyduğunu söyləmək mümkündür.

Osmanlı xanədanı mənsublarından köçüb Londonda yaşayan bir şəxs, gənc elm adamlarımızdan birinə (Topqarı muzeyinin keçmiş müdiri mərhum Xaluq Şahsuvaroğlu – müəllifin qeydi) belə hadisə nəql etmişdi:

"Atatürkə sui-qəsd təşəbbüsündən bir neçə ay öncə, sonradan dar ağacından asılan həmin ittihadçı nazir Avropaya gəlib sonuncu xəlifə Əbdülməcidlə¹ görüşmüşdü. Xəlifəyə yaxın zamanlarda Türkiyədə bir hərəkət başlanacağını, Qazinin öldürüləcəyini, padşahlığın və Xilafətin bərpa ediləcəyini, onun özünün də təntənəli mərasimlə məmləkətə gətirilib təkrar tac və taxtına qovuşacağını xəbər vermişdi."

İstiqlal Məhkəmələri dedi-qodular, qovğalar, çəkişmələr nəticəsində ləğv edildikdən sonra işsiz qalan Sen Jüst bir müddət boş-avara dolaşdı. Qazinin yeni hərf inqilabı – latın əlifbasına keçidlə bağlı həvalə etdiyi vəzifə ona çox əhəmiyyətsiz görünürdü. Eyni zamanda

¹ **Sultan Əbdülməcid** (1868-1944) – Osmanlı imperatorluğunun sonuncu sultanı, sonuncu xəlifə. Nominal hakimiyyət dövrü 1922-1924-cü illərə təsadüf edir.

türk tarixini yeni və qəribə tərzdə tədqiq tapşırığını son dərəcə ciddi qarşılamışdı. Bu sahədə mütəxəssis kimi tanınan, tədqiqatları geniş miqyasda yayılan alimlər onun gəldiyi nəticələr qarşısında heyrətlərini gizlədə bilmirdilər.

Amma bir məsələ var ki, ciddi şəkildə maraqlandığı bütün bu işlər doktoru məmnun etməkdən çox uzaq idi. Mövzuların gərəkliliyindən və əhəmiyyət dərəcəsindən asılı olmayaraq sadəcə bir müşavir statusunda qalmaq xoşuna gəlmirdi. Harada olsa, baş olmalı idi! Hər hansı bir yerə mütləq tam səlahiyyət sahibi kimi hökm etməli, əmr verməli idi! Əmrləri, tabeliyindəki işçilər tərəfindən sözsüz yerinə yetirilməli idi. Bəzən nəyə görə hərbiçi olmadığını öz-özündən soruşurdu. Türkiyədə hər şey hərbiçilərin əlindədir. Siyasət də, idarəçilik də onların sərəncamındadır. Belə düşündüyü vaxtlarda bəzən Əsgəri-Tibbiyyə yerinə Məktəbi-Hərbiyyəyə yazılmadığına görə əsəbiləşir, "İndi hər şey tamamilə başqa şəkildə olardı" – deyə dayanmadan fikir çəkib içini yeyirdi.

Bu təəssüflər, peşmanlıqlar arasında yavaş-yavaş ortaya bir fikir çıxdı: hərbiçilik daha çox zehniyyət, həyat düşüncəsidir. Hərbiçi olmadığı halda da əsgəri zehniyyət onu istədiyi yerə, şərəflə xidmət edəcəyi istədiyi məqama yüksəldə bilər. Məsələn, götür Mussolinini, götür Hitleri! Biri kənd müəllimi, o biri divara rəsm çəkən adi rəngsaz deyildimi? Bu gün Mussolini qədim tarixə malik böyük bir millətin lideridir. Digəri, dünyanın, bəlkə də, ən böyük millətinin idarəçiliyini ələ almaq üzrədir. Onlar məqsədlərinə gənclik kütləsini mütəşəkkil qüvvəyə çevirmək yolu ilə çatıblar.

Fəqət Türkiyədə yeganə siyasi qüvvə kimi məmləkət həyatına mütləq, qeyd-şərtsiz hökm edən Cümhuriyyət

Xalq Partiyası – üzvü olduğu partiya onun türk gəncliyini bu şəkildə təşkilatlandırmasına imkan verərmidi?

Düşüncələrinin bu nöqtəsində başını aşağı salır, dodaqlarının altında "Heç bir zaman! Heç bir zaman!" – deyə pıçıldayırdı.

Günlərin birində beynində sanki şimşək çaxdı. İndiyə qədər ağına gəlməmişdi: ortada qocaman Türk Ocaqları var! İqtidarın böyükü-kiçikli bütün rəhbərləri onun üzvləri sırasındadır. Məmləkətin dörd bir tərəfində yüz minlərlə insanı öz sıralarına almış nəhəng təşkilatdır. Ocaqların rəhbərliyinə keçib hazır, mütəşəkkil qurumu məqsədlərinə çatmaq üçün bir vasitə kimi istədiyi şəkildə istifadə edə bilərdi.

Əslində hələ tibb fakültəsinin gənc tələbəsi kimi Türk Ocaqlarına üzv yazıldığı gündən bu xalq müəssisələri ilə bağlı öz fikirləri vardı. Fikirlərini hər zaman, hər yerdə müdafiə etmişdi. Onun təsəvvürünə görə Ocaqlar xalq kütləsini çətiri altına alan təşkilat olmalı idi. Ocaqların Ziya Göyalp kimi böyük mənəvi rəhbərləri, qurumun sənət və mənəviyyat mərkəzləri şəklində çalışmasını, türk millətinin Qərb mədəniyyətinə keçidinə önçülük etməsini istəyənlər buna qarşı çıxdılar. Həmin məqamda, nəhayət, gəncliyindən bəri düşüncəsinə hakim kəsilmiş tezisi təkrar dövriyyəyə buraxa bilərdi. Göstərilən bütün qayğı və diqqətə baxmayaraq, Ocaqlar indiyə qədər ortalığa yaxşı bir nəticə qoymamışdılar. Uğursuzluğun başlıca səbəbi onların dövlət və hökumət adamlarına qarşı çıxmamaları ilə bağlı idi. Əgər qurumun yerlərdəki bölmələri belə ideya zəminində təşkilatlı olsalar, həqiqi qüvvəyə çevrilə bilərdilər.

Türk Ocaqları faciəsinin birinci pərdəsi belə başladı. Əvvəlcə Ocaqların rəisini qurumun mahiyyətini, fəaliyyət

istiqlamətini dəyişmək üçün dilə tutmaq, təşviq etmək yolunu seçdi. Ocaqlara bağlı gəncləri əsgərlik prinsipinə görə yetişdirməyi, onlara silah və sıra təlimləri keçməyi, yürüslərə çıxarmağı nəzərdə tutan layihələr təklif etdi. Özü həmin işlərin başına keçəcək, bu yolla türk gəncliyi gələcək milli mücadilələr, səfərlər, savaqlar üçün tam hazır vəziyyətə gətiriləcəkdi. Digər yandan unudulan adət-ənənələr, silah və hərblə bağlı xalq oyunları yenidən dirçəldiləcəkdi.

Ocaqların rəisi təklif olunan bütün layihələri diqqətlə nəzərdən keçirdi, sonra isə nəzakətlə rədd etdi. Əgər bu variant qəbul olunmamışdısa, onda yeni yol tapmaq məcburiyyətində idi. Artıq işini başqa cür quracaqdı: bir tərəfdən iqtidarın nüfuzlu şəxslərini Ocaqların başçısı üzərinə qaldıracaq, o biri tərəfdən isə mümkün olduğu təqdirdə, qurumu hakim partiyanın nəzarəti altına keçirib üzərində rəhbərliyi bu yolla təmin edəcəkdi.

Türk Ocaqlarının əsas binası tikilən zaman atamın Həmdullah Sübhi Tanrıövrərlə bölüşdüyü bir mülahizə Ocaqlar məsələsində özü də qurum mənsublarından olan doktorun hansı hisslərlə, hansı düşüncələrlə hərəkət etdiyini açıb göstərmək baxımından kifayətdir.

Ağaoğlu ilə Tanrıövrə, tikintisi başa çatmaqda olan möhtəşəm binanı birlikdə gəzib baxırdılar. Atam böyük mər-mər zalın pəncərəsindən Ankaranın çılpaq ovalıqlarına dalğın-dalğın baxıb dostunun qolundan tutdu, "Həmdullah, – dedi, – binanın Türk Ocaqlarının əlində qalmasına imkan verməyəcəklər. Bu iqtidarın sahibi olan insanlar özləri İttihad və Tərəqqi hökumətinin köhnə, uçuq-sökük, bərbad görünüşlü vilayət mərkəzində oturduqları halda, sənin, mənim, Ocaq mənsublarının bu gözəl, işıqlı, əzəmətli sarayda məskən salmağımıza əsla razı olmazlar.

Görəcəksən, lap yaxın zamanlarda binanı əlimizdən alacaqlar”.

Aradan çox keçmədi, yenə bir gün Şərqi salonunun tavan şüşələrini işləyən, özü də Ocaq üzvlərindən olan memar, üzərində oturduğu yüksək taxtabənddən binanı gəzən mərhum Rəcəb Pekər ilə yanındakı şəxsin söhbətini eşitmişdi. Rəcəb bəy yoldaşına “Bu salon baş katibin otağı olar, yanındakını isə idarə heyəti üçün təxsis edərik” – demiş, sonra da binadan partiya qərargahı kimi istifadəsi ilə bağlı planlarını açıqlamışdı.

Ocaqların başçısı fikir bağları zorla qoparılan, siyasi fırtınalar nəticəsində iqtidar sahiblərinin gözündən düşməyə başlayan təşkilatının üzvlərini yenə bir arada saxlaya bilmək üçün müxtəlif tədbirlər düşünüb həyata keçirirdi. Həmin ərəfədə Ocaqda göstərilən xidmətlərin bəzilərinin pullu olması təklifi irəli sürülmüşdü. Nəinki açıq mətnlə deyilməsinə, hətta ağla gətirilməsinə lüzum olmayan bu təklif binanı ələ keçirmək istəyən möhtərislərə əla imkan verdi. Ocaq rəisinə qarşı geniş cəbhə açıldı.

İndi gözlərim önündə Ocaqların ümumi konqresində cərəyan edən aşağıdakı səhnə canlanır.

Ankara Hüquq fakültəsinin tələbəsi idim. Konqresi dinləməyə getmişdim. Ocaqların başçısı nümayəndələrin bir qismi tərəfindən qaldırılan məsələlərə aydınlıq gətirmək üçün kürsüdədir. Təhər-tövrü əsəbi, kəlmələri sərt, ittihamları qorxuncdur. Fəqət hər şeyi açıq danışır: “Bu şəxs Ocaqları şəxsi ehtiraslarına alət etmək niyyətindədir. Bu şəxs Ocaqları siyasət yuvasına çevirmək sevdasına düşüb. Bu şəxs türk gəncliyini Ocaqların içərisində silahlandırmaq, Ocaqlar vasitəsi ilə məmləkətdə “qaraköynəklilər” ordusu¹ yaratmaq iddiasındadır”.

¹ İtalyan faşistlərinin lideri Benito Mussolininin (1883-1945) hakimiyyəti illərində bu ölkədə mövcud olan qeyri-nizami hərbi birliklərin üzvləri nəzərdə tutulur.

Salon şiddətli alqışlardan sarsılır. Lakin alqışlara heyrət ifadəsi olan səslər də qarışmaqdadır. Hamı müdhiş fırtına qopacağıının fərqiindədir. Aylardan bəri davam edən fitnə, fəsad, təhrik və intriqalar bir anın içində bütün açıqlığı ilə meydana çıxır. Artıq mücadilə başlamışdır. Oynanan faciə və ya komediyanın baş aktyoru sərt addımlarla kürsüyə gəldi. Aralarından keçdiyi nümayəndələr onu ağır kəlmələrlə acılayıb təhqir edirdilər. Kürsüdə bir əlini jiletinin cibinə soxdu. Bu hərəkəti necə dərin həyəcan içində olduğunu göstərirdi. Üzü sapsarı saralmışdı. Boğuq səslə özünü müdafiə etməyə, daha doğrusu, əleyhdarı üzərinə əks ittihamlar yağdırmağa çalışır. Fəqət, Allahım, bütün bunları nə qədər səviyyəsiz, nə qədər ölçü-biçisiz, hətta nə qədər insana yaraşmayacaq şəkildə edir! Oturduğum yerdə şaşqınlıq içində donub-qalmışdım. Həqiqətən sevdiyim, ağır xəstəlik çağında mənə yenidən həyat eşqi aşıl原因an insan nədən belə səviyyəsiz tərzdə danışır? Salonun hər tərəfindən etiraz səsləri ucaldı. İnsanlar qışqıra-qışqıra onun rədd olub getməsinə tələb edirdilər.

O, bütün hərc-mərclik, hay-küy içərisində dimdik dayanmışdı, salonda səslər bir az yavaşlayan kimi, barmağı ilə Şərəf lojasına işarə edib bağırdı:

– Nədən səs-küy salmısınız? Böyük Öndərimiz mənə dinlədiyi halda, siz niyə dil-boğaza qoymadan ötürsünüz?

Başlar geri çevrildi. Səssizlik dəniz çəkilməsi kimi bir anda bütün salonu qapladı. Qazi, yanında bəzi dostları, yavərləri lojada idilər.

Konqresdən qısa müddət keçəndən sonra Türk Ocaqları qapadıldı. Onların yerini alan Xalq evlərinin rəhbərliyinə isə bir zamanlar özü də Ocaq üzvü olmuş mərsinli gənc doktor gətirildi.

Türk Ocaqlarının fəaliyyətinin dayandırılmasında qurumun, günün birində siyasi qüvvəyə çevrilməsi

ehtimalının dayandığını da söyləmək mümkündür. Sərbəst Firqə qurulduğu zaman vilayətlərdəki əski Ocaq üzvlərinin əksər qisminin dərhal həmin siyasi partiyaya üz tutmaları bu narahatlığın yersiz olmadığını söyləməyə əsas verir.

Burada çox qısa davam edən başqa bir macərəyə də toxunmaq istəyirəm.

Sərbəst Firqə quruldu. İstiqlal Məhkəməsinin keçmiş üzvünü, gənc millət vəkili ilk idarə heyətində ümumi katib mövqeyində görənlər dərhal bəzi mənalara sezdilər. Qulaqdan-qulağa bir sürü dedi-qodular yayılırdı. Onunla ayrı-ayrı iqtidar mənsubları arasında baş verən sərt münaqişələrdən danışdılar. Amma vur-tut bir neçə gündən sonra Sərbəst Firqədən və ümumi katiblikdən istefa verdiyini eşidənlər əvvəlcə xəbərə şaşqınlıqla yanaşdılar. Hadisələr inkişaf etdikcə, bu addımın hansı amillərin təsiri altında atıldığı meydana çıxdı. Gözlənilməz istefa Sərbəst Firqənin hələ doğularkən ölümə məhkumluğunun ilk işarəti idi.

Dil çalışmaları, orijinal olmasına xüsusi səy göstərilən tarix tezisləri arasında keçən intizarla dolu uzun gözləntidən sonra bir gecə İstanbulun Dolmabahça sarayında, Atatürkün süfrəsi başında əski İstiqlal Məhkəməsi üzvünün həyatına tamamilə yeni rəng qatan hadisə baş verdi. O, Atatürkün məclisdəkilərin birini açıq və cəhərd şəkildə mükafatlandırmasına qarşı gözlənilmədən üsyan etdi. Verilən pulların məmləkətin rifahı naminə xərclənməsini daha məqsədəuyğun saydığını zahiri ehtiramla, lakin acı bir dillə hər kəsin yanında söylədi. Atatürk ona, qalxıb süfrədən getməsi ilə bağlı xəbərdarlıq edəndə isə "İçərisində oturduğumuz yer millətə məxsus saraydır, heç yana getməyəcəyəm" –

sözləri ilə cavab verməkdə qətiyyətlə tərəddüd göstərmədi. Bütün bunların qarşılığında hər kəsin çox sərt hərəkət, tərs bir söz gözlədiyini Atatürk "Elə isə mən gedərəm" – deyib ayağa qalxdı. Süfrədəkilər də onun ardınca çıxdılar. Yalnız Sen Jüst nəhəng salonda, nəhəng masa arxasında təkbaşına ta sübh açılana qədər qımıldanmadan oturub gözlədi, sonra isə ilk qatarla Ankaraya döndü.

Xeyli vaxt qəhrəmanlıq əfsanəsi kimi dildən-dilə dolayan bu hərəkət əcəba, əski Ocaq üzvü doktorun ruhuna, xarakterinə hökm edən ehtiraslardan xilas həmləsi idi? Yoxsa günbəgün sıxıla-sıxıla sonda yerini, zamanını tapmadan partlayan ehtirasların nəticəsi idi?

Heç bir şey söyləmək mümkün deyil. Bilinən bir gerçək var:

Ankarada, Keçiörəndə evinə qapandığı andan etibarən aylarla bu dünyada çəkilə biləcək mənəvi iztirabların bəlkə də, heç bir romanda, heç bir yaradıcı insan, təxəyyülündə təsviri mümkün olmayan ağrı-acısını çəkdi. Hər gün Atatürkə məktublar yazıb əfv edilməsini istədi, intihara əl atacağını söylədi. Ən sonunda bir axşam Cankayadan dəvət gəldiyini eşitdiyi zaman sevgilisinin vüsalına tələsən aşiq həyəcanı ilə hazırlanmağa başladı. Yenə eyni süfrədə yerini tutmaq üçün titrəyərək salona girdiyi anda qəflətən neçə-neçə qolun uzanaraq onu tutduğunu, havaya qaldırdığını, təkrar yerə endirib yenə yuxarı atdığını, bu hərəkəti bir neçə dəfə təkrarladığını dəhşətlə gördü. Bu arada gözləri Atatürkə sataşdı. Nəşə ilə gülürdü. Sonra "Gördünmü, adamın başına nə oyun açarlar! Gəl, yanımda otur" – deyə çağırıldığını eşitdi. Bütün ümidlər yenidən öncəki rəngləri, canlılıqları, parıltıları ilə doldu. Böyük adamın yanından bir daha heç zaman ayrılmayacaqdı!

Bu gecənin üstündən qısa bir zaman keçdi. İstanbul Darülfünununda islahat aparmaq fikri ortaya çıxdı. Atatürk o sırada Milli Təhsil vəkili olan şəxsin¹ belə bir mühüm işin öhdəsindən gələcəyinə əmin deyildi. Bir axşam vəkilə “Xocam, siz artıq yorulduunuz, elə deyilmi? – sualı ilə müraciət etdi. Dərhal rəngi saralmağa başlayan vəkilin cavabını gözləmədən “Bəs yerinizə kimi məsləhət görürsünüz? – deyə soruşdu və sualına özü də cavab verdi: “Hər halda bəyi!”

Sen Jüst öz adını eşidərkən rəngi qıpqırmızı qızardı. Atatürk isə heç nə olmamış kimi, sözünə davam edirdi: “Bəli, bəli, onu məsləhət görmüsünüz. Belə düzgün qərar verdiyiniz üçün sizi təbrik edirəm”.

Əski Ocaq üzvü olan doktor indi maarif vəkilidir. Üzərinə Osmanlı Darülfünununu bütün zehniyyəti, düşüncələri, ənənələri ilə yıxmaq, yerinə Türkiyə Cümhuriyyətinin Universitetini yeni zehniyyət, düşüncə və ənənələrlə qurmaq kimi böyük vəzifə qoyulub. Bu Atatürk inqilablarının şəkildən ruha, mahiyyətə doğru irəliləməsi hərəkətidir. Böyük vəzifənin icrasını doktora həvalə edənlər bilərəkdən, yaxud bilməyərəkdən onun qarşısında möhtəşəm gələcəyin qapısını açmışdılar. O, həmin qarıdan uğurla keçib Türkiyənin, Vətənin sabahında şanla, şərəflə parlayacaqdı!

Doktoru bu xülyalar, həyəcanlar, həvəslər içində çalışdığı günlərdə onunla görüşdüyüm bir günü xatırlayıram.

Strasburqdakı təhsilimlə bağlı ortaya çıxan məsələ ilə əlaqədar yanına getmişdim. Məni gülərlə qarşıladı. “Hələ də təhsil? Qorx ki, axırda adını “etüdiyen kronik” (əbədi tələbə) qoyalar” – deyə zarafat elədikdən sonra:

¹ Hadisələrin cərəyan etdiyi dövrdə Türkiyənin maarif naziri Esat Saqay (1874-1938) olmuşdu.

“Çox, çox məşğulam! Universiteti qururam. Avropanın ən böyük, ən mükəmməl universitetini!” – dedi.

Bu sözləri deyərkən gözləri parlayır, burun dəlikləri açılib-qapanırdı.

Birdən soruşdu: “Atan nə iş görür?”

Sərbəst Firqə macərasından sonra yalnız Darülfünunda professor kimi qalan atamın, dərsləri ilə məşğul olduğunu dedim. Qərribə bir tərzdə güldü. Başını qabağa əyərəkən dodaqlarının kənarında görünən istehzal təbəssümün mənasını atamdan soruşanda “Bu, bir işarədir, – dedi. – Yəqin ki, məni Darülfünundan xaric edəcəklər”.

Yaşlı, ixtiyar Ocaq üzvləri cavan yoldaşlarının halını, xasiyyətini yaxşı öyrənmişdilər.

Darülfünun islahatı isveçrəli professorun təklifləri ilə universiteti siyasətin əsirinə çevirmək istəyən zehniyyətin direktivləri arasında çapalaya-çapalaya irəliləməkdə idi. Bilik, təcrübə və dünyagörüşü baxımından keçmiş darülfünundan yeni universitetə professor təyin ediləcəkləri gözlənilənlər arasında siyasi fikirləri etibarlı ilə dövrün bəzi idarəçilərinin xoşuna gəlməyənlər də vardı. Onlar rejimin şəxsiz tərəfdarı kimi tanınmadığı təqdirdə bir siyasət adamının həm qəzet redaksiyasına, həm də universitet kürsüsünə sahiblənməsinin bəzi xoşagəlməz nəticələr doğuraçağını dayanıb-durmadan yüksək iqtidar məqamlarına təlqin edirdilər. Atam o sıralarda “Axın”¹ qəzetini çıxarırdı. Qəzetin səhifələrində məmləkətin sosial gerçəkliklərini sadə dillə izah edən məqalələr yazırdı. Darülfünun universitetə çevrilərkən bir qisim professorlar mövcud

¹ “Axın” – Əhməd Ağaoğlunun redaktorluğu ilə 1933-cü ilin aprel-sentyabr aylarında İstanbulda nəşr olunan gündəlik ictimai-siyasi və iqtisadi qəzet

siyasətin istəmədiyi, qəbul etmədiyi şəxslər kimi kənar da qaldılar. Mərsindən gəlmiş əski Ocaq üzvü gənc doktor indi də mənəvi edamlar üçün vasitəyə çevrilmişdi.

Fəqət taleyinə yazılanlar artıq özünü o qədər də gözlətməyəcəkdi. Yavaş-yavaş barəsində bir yığın əndişələr, bu əndişələrə əsaslanan yeni-yeni intriqalar meydana çıxmağa başladı. Şöhrəti az qala günbəgün, həm də kimsənin gözləmədiyi sürət və genişliklə artırdı. Gözəl üzü, mənalı nitqləri ilə gənclər üzərində xüsusilə dərin təsir buraxırdı. Ona gələcəyin böyük insanı kimi baxanların sayı durmadan artırdı. Sen Jüst də özündən başqa hər kəsi, hər şeyi unutmuş kimi görünürdü. Həqiqi bir cəzbə içərisində hər gün, hər saat, hər dəqiqə varlığını hiss etdirməyə çalışırdı. Bu yolda əlinə düşən heç bir fürsəti buraxmaq istəmirdi.

Beləliklə, başgicəlləndirən həyəcan içərisində yeni universitetin inqilab tarixi professorluğunu öz üzərinə götürmək kimi bir qafillik nümayiş etdirməkdən də geri durmadı. Halbuki bu kürsüdən heç olmazsa ilk dərsi inqilabın böyük simalarından biri verməli idi. Türkiyə Cümhuriyyətinin fikir və ruh şəklinin nümunəsi kimi qurulan İstanbul Universitetində inqilab kürsüsünün üzdə olan professoru və ilk dərsinin sahibi yerinə keçmək bağışlanmaz, heç zaman bağışlanmayacaq xəta oldu. Üstəlik, ilk dərsi keçdiyi gün tələbə kütləsinin böyük maraq və alqışları yol verdiyi xətanın ağırlığını, bağışlanmazlığını daha da artırdı. Qəfil hərəkətləri ilə ətrafında yaratdığı boşluğun fərqi hələ də varmadığı hiss olunurdu. O halda vaxt itirmədən, dərhal lazımı tədbirləri görmək, qəflətinin cəzasını vermək lazım idi. Tam bu sırada maarif vəkilliyinin çıxardığı məcmuədə

Darülfünunun islahatından bəhs edən məqalənin yuxarisına xəbəri olmadığı halda özünün tək şəkli qoyulmuşdu. Onu diri-diri udmaq üçün çoxdan gözlənən fürsət öz ayağı ilə hüzurə gəlmişdi.

İki gün sonra bir gecəyarısı evimizin qapı zəngi çalındı. Gələnlər islahat hərəkatı sırasında maarif vəkilinin müavini, darülfünununun iki professoru və Atatürkə çox yaxınlığı ilə tanınan bir siyasət adamı (Fuad Köprülü, Nəşət Ömər və Cavad Abbas mərhumlar – müəllifin qeydi) idi. Gecə qonaqları iki ildən – Sərbəst Firqə qurulduğu gündən bəri atamın qapısını bir dəfə də olsun açmayan köhnə dostları idi. Əlindən Darülfünun professorluğu da alınandan sonra gecənin gec saatlarında onları qarşısında görən atam öz-özünə “Bir xəbər var. Baxaq, görək nə işdir. Bu gəliş bihudə deyil” – dedi. Professorlar eyni sözləri eyni zamanda söylədilər: “Əhməd bəy, bu adam həddini aşdı. Səni, digər dostlarımızı işdən atan insan indi daha qabağa gedir, özünü universitetin rəhbəri elan etmək istəyir. Biz buna dözə bilməzdik. Ona görə də professorluqdan istefa etdik”.

Daha bir sıra məsələlərdən danışdıqdan sonra getdilər.

Ertəsi gün bütün qəzetlər iki professorun istefasını arşınlıq hərflərlə ilk səhifələrində vermişdilər. Bir neçə gün sonra isə maarif vəkilinin öz yerini bir başqasına buraxması xəbərini yaydılar.

Bu ikinci zərbədən yaralanan tək ehtirasları, xəyalları, əməlləri deyildi. Heysiyyəti, şərəfi də çox ağır zərbə yemişdi. Bütün dostları bir anda ətrafından çəkildilər. Yanında yalnız ailəsi, uşaqları qalmışdı. Onlar bu alov və ehtirasın əzabını, qırıqlığını sakitləşdirmək imkanından məhrum idilər.

Bir gün günortaüstü Kalamışda¹ uşaqları ilə birlikdə gəzintiyə çıxdığı qayıq çevrildi. Dalğalar balaca qızlarını dənizin dərinliklərinə doğru çəkirdi. Özünü sulara atdı. Uzun çarpışmadan sonra uşaqlarını xilas edə bildi. Fəqət çox yorulmuşdu, halsız vəziyyətdə evə döndülər.

Aradan günlər keçdi. Bir səhər "Cümhuriyyət"² qəzetinin birinci səhifəsinin lap aşağısında kiçik sütunun içərisində "Acı bir ziya" başlıqlı yazı və rəsm gördüm. Rəsm Sen Jüstü ölüm yatağında göstərirdi. Altında isə bir neçə sətirlə sətəlcəmdən vəfat etdiyi xəbər verilirdi.

Məni ölüm təhlükəsi keçirdiyim günlərdə sözləri hekayələri, təlqinləri ilə yenidən həyata qovuşdurmağa çalışan adam hələ otuz yeddi yaşı tamam olmamış boşluqların girdabına yuvarlanmışdı. Ölüm yatağındakı rəsmi ona çox yaraşırı. Gerçəkdən içimdə bir acı duyub atamın otağına girdim, qəzeti ona uzatdım:

"..... ölüb, ata!"

Atam qəzeti almadan donuq nəzərlərlə gözlərimin içinə baxdı, dodağında acı təbəssümlə "Zatən, çoxdan ölmüşdü" – deyib çiyinlərini çəkdi.

¹ İstanbulun Anadolu sahilində Kadıköy ilçəsinə bağlı kənd

² "Cümhuriyyət" – 1924-cü ildən Türkiyədə nəşr olunan gündəlik qəzet

MƏCHUL QƏHRƏMAN

İncə, uzun boyu, enli çiyinləri, ağ bənizi, səliqə ilə vurulmuş çal saçları ilə gözümün önündədir. Çox az danışır. Lakin növbəsi çatıb sözə başladığı zaman ciyərlərinin dərinliyindən gələn qalın, şirin bir səs İstanbul şivəsinin islah etdiyi ən gözəl azəri ləhcəsi ilə sizə xitab edəcəkdə.

Dünyasını dəyişən günə qədər Rizədən Vana, Qarsdan Ərzincana kimi böyük bir məmləkət parçası üzərində onun qədər sevilən, onun qədər sayılan az adam oldu. Gözəl üzü, gözəl vücudu, gözəl səsi və söhbətləri ilə bütün o vilayətlərin insanları arasında əsatiri bir çoban kimi yaşadı. Türk millətinin son əlli illik azadlıq mübarizəsi tarixində bu gün çox məchul, sabah isə həmin mübarizənin bütün hadisələrini yorulmadan tədqiq etməyi özünə vəzifə sayan nəsillər üçün sirr dolu yeni şəxsiyyət kimi meydana çıxacaq bu adam atamın yaxın dostlarından idi. İkisi də türkün azadlıq və mədəniyyət mübarizəsi yolunda Türküstandan Dunaya qədər uzanan torpaqlar üzərində durmadan çarpışdılar.

Qarslı idi. 1878-ci ildə bu həqiqi türk şəhərinin Rusiyaya təslim edilməsinə 12 yaşında bir uşaq ikən şahid oldu. Aradan on il keçəndən sonra isə ruslara qarşı gizli və açıq siyasi fəaliyyətə başladı. Sonra daha mühüm bir döyüş meydanı kimi İran Azərbaycanına keçdi. Yanında kiçik qardaşı Aydın Paşa da var idi. Burada hazırladıqları üsyan zamanı Təbriz təşkilatının rəhbərlərindən biri olan Aydın Paşa həlak oldu.

İkinci Balkan müharibəsi başlamış, böyük türk dünyasının sonuncu müstəqil parçası da əsarət təhlükəsi

altına düşmüşdü. İndi ilk növbədə bu vətənin imdadına tələsmək lazım idi.

Yanında doqquz yüz könüllü ilə İstanbula gəldi. Süvarilərinin başında İstanbul küçələrindən sərhədə tələsən əski bir türk bəyi sürəti ilə keçdi. Həyatının ən böyük həyəcanlarından birini də bu yolçuluq zamanı Ənvər Paşa ilə qarşılaşdığı anlarda yaşadı. Ənvərin adını əfsanəvi qəhrəman kimi çox eşitmişdi. “O olan yerdə zəfər labüddür!” – deyirdi. Üz-üzə gəldikləri zaman əvvəlcə heyrət etdi. Dillərdə dastan olan qəhrəman bu cavan oğlan idimi? Lakin bir neçə saniyə sonra başqa bir insanın qarşısında dayandığını fərq etdi. Onun utancaq üzündə hər kəsə itaət aşılayan cizgilər vardı.

Ədiməyə girən ilk türk əsgəri həm əmr almağı, həm də əmr verməyi yaxşı bacaran bu könüllülər komandanı oldu. Başında sivri papağı, süvariləri ilə küçələrindən dördnala keçdiyi əski türk torpağının xalis türk xalqı ona göydən enmiş xilaskar kimi heyrət, heyranlıq, bir az da qorxu ilə baxdı. Gözlərində intiqamını ala bilməmiş bir aslanın tükürpərdici baxışı vardı. Qaçan düşmənin arxasınca ta Gümülcinəyə, Dəmətköyə¹ qədər at çapdı. “Dur!” – əmri gəlib ona çatanda “Nə üçün? Nə üçün?” – deyə hayqırdı, – “düz Sofiyaya qədər getmək lazımdır!”

Və əmrə itaət etdi!

Birinci Dünya müharibəsi başlanar-başlanmaz onu alay komandiri kimi İraq cəbhəsinə göndərdilər. Əsgəri təhsil almasa da, mükəmməl hərbiçi olduğunu bir daha sübut etdi. Bu dəfə də kiçik qardaşı Həsən bəy bölük komandiri kimi yanında vuruşurdu.

¹ **Dəmətköy, Gümülcinə** – 1361-ci ildən Osmanlı İmperiyasına daxil olan ərazilər. 1913-cü il Buxarest anlaşmasına görə Bolqarıstana verilmiş, 1920-ci il San-Remo anlaşmasına əsasən isə Qərbi Trakiya ilə birlikdə Yunanıstanın tərkibinə daxil edilmişdir.

Osmanlı imperatorluğu məğlub oldu, bütün cəbhələrdə təsvirəgəlməz qəhrəmanlıqla döyüşə-döyüşə çökdü. Böyük türklük idealının xarabalıqları qarşısında qəlbi dərin iztirablarla dolu bir halda türk ordusunun yenidən geri aldığı Qarsa qayıtdı. İndi onu türk tarixinin çox ağır dövründə olduqca çətin sınaqlar gözləyirdi. Mundros müqaviləsinin şərtlərinə görə, türk ordusu keçmiş türkrus sərhəddinə qədər geri çəkilməli idi. Bu, bütün Qars və ətrafını, bölgənin türk və müsəlman xalqını qalan digər təhlükələrdən daha əvvəl və daha qorxunc şəkildə erməni işğalına, hətta erməni qırğınına məruz qoyurdu. Dərhal təşkilat yaratmaq, lazım gələrsə, hətta yeni bir türk dövlətinin əsasını qoymaq, hərtərəfli müdafiə tədbirləri görmək lazım idi. Heç bir halda bu niyyətin əksini düşünəcək insan deyildi. Son nəfəsinə qədər döyüşəcək, son damla qanını axıtmadan sevgili vətən torpağını vəhşiliyin və intiqam ehtirasının girdabına təslim etməyəcəkdi!

Hərəkətə keçdi. “Şurayi-millət” adı ilə topladığı millət məclisi “Cənub-Qərbi Qafqaz Hökuməti-Milliyyəsi”¹ qurdu. Özü bu kiçik dövlətin başçısı, qardaşı Həsən bəy isə milli müdafiə naziri oldu.

Yeni dövlət az vaxtda Qarsın yaxınlığındakı Hopa, Çorut kimi torpaqları sərhədləri daxilinə qatdı. Hətta daha irəli getdi. Erməni hərbi qüvvələrini sarsıdıcı məğlubiyyətə uğradıb Naxçıvanın bir hissəsini, gürcülərlə

¹ **Cənub-Qərbi Qafqaz Hökuməti-Müvəqqətiyi-Milliyyəsi** – Mundros anlaşmasından və Osmanlı ordularının Qafqazdan çəkilməsindən sonra, əsasən yerli əhalini erməni soyqırımından qorumaq məqsədi ilə Azərbaycan türklərinin 1918-ci il, dekabrın 1-də Qarsda elan etdikləri tanınmamış dövlət. 1919-cu il, yanvarın 17-də 64 nəfərlik parlament yeni dövlətin konstitusiyasını qəbul etmiş, həmin il martın 27-də isə ilk hökuməti formalaşdırmışdı. Mövcudluğuna 1919-cu il, aprelin 19-da bölgəni nüfuz altına alan ingilislər tərəfindən son qoyulmuşdu. Hökumət üzvləri tam tərkibdə Malta adasına sürgünə göndərilmişdilər.

qanlı vuruşmalardan sonra isə Batum və Ahısqanı da yeni qurulan dövlətin tərkibinə qatmağa müvəffəq oldu.

1919-cu ildə ingilis əsgərləri Batum və Qarsa daxil oldular. İxtiyarındakı azsaylı qüvvələrlə onlara qarşı çıxma bilməyəcəyini anlayan hökumət başçısının kədərli gerçəklik qarşısındakı yeganə təsəllisi yüz minlərlə türk və müsəlmanı erməni qırğınından xilas etməsi idi. Heç olmazsa, ən azı indi bu xalq mədəni millətin tabeçiliyinə keçirdi.

İngilislər Türkiyədə müqavimət hərəkatı təşkil edə biləcək üzdə olan nə qədər şəxs varsa, hamısını toplayıb Maltaya və ya başqa bir yerə aparacaqdılar. Məqsədlərinə çatmaq üçün əllərinə düşəni yaxalayırdılar. Qısa müddətdə yeni dövlətin təməlini qoymuş tanınmış bir adamı da, təbii ki, sərbəst buraxmayacaqdılar. Belə də oldu. Qardaşı ilə Malta sürgününə göndərildi. Orada gecə-gündüz atamla birlikdə ömrünün iki ilini yaşadı. Həbsxananın soyuq, daş hücrələrində dostluq, vəfa, alicənablıq kimi məziyyətlərin sınağa çəkildiyi acı və dadlı xatirələrlə dolu iki il!

Əsarətdən qurtarandan sonra hər dəfə atamla qarşılaşdıqları zaman bu xatirələrdən uzun-uzadı söz açırdılar. Gah qocaman bir imperatorluğun taleyini həll edən bəzi siyasət və hakimiyyət adamlarının bu dərəcədə miskin, mənəviyyatsız bir heçlik olmalarından duyduqları heyreti, gah yaşadıkları həyatın əcaib və gülünc cəhətlərini yada salırdılar. Bəzən də yenə məhrumiyyət illərində fəzilətlərinə şahid olduqları insanların üzərlərində buraxdıqları təsiri heyranlıqla dilə gətirirdilər.

Maltadan birbaşa Qarsa gəldi və burada 1922-ci ildə bələdiyyə rəisi oldu. Qazi onu ilk dəfə gördüyü andan sevdi. Həyat macərələrinə yaxından bələdliyi vardı.

Qarşısındakı adam əsilzadə görünüşü, gözəl və ağıllı siması ilə yaşadığı macərələrə layiq idi.

Dünyanın hər yerində yalanlar, böhtanlar, iftiralar, dedi-qodular siyasət aləminin əsas silahlarıdır. Fəqət Şərqdə, Şərqi təsiri altındakı məmləkətlərdə siyasi çəkişmələr yalnız bu silahla aparılır.

Keçmiş Qars müvəqqəti hökumətinin qurucusu, yeni Qars bələdiyyə rəisi də həmin silaha hədəf oldu. Ankara yavaş-yavaş şübhələrini artırmağa başladı. Şübhələr tədricən onu bələdiyyə rəisliyindən uzaqlaşdıracaq dərəcədə gücləndi. Sonra Sərbəst Firqə macərəsi ortaya çıxdı. Dostu və çox sevdiyi Əhməd bəy Ağaoğlundan aldığı bir teleqrama əsasən Qarsda Sərbəst Firqəni qurdu. Təşkilat sürətlə böyüdü. Tez bir zamanda, demək olar ki, bütün Qars Sərbəst Firqə rəisinin başına toplandı.

Lakin aradan üç ay keçməmiş, firqə bağlandı. Əlverişli fürsət yarandığından, düşmənləri bütün kin, qeyz və qəzəbləri ilə ortaya çıxdılar. Gəncliyi ruslarla mübarizədə keçmiş, Ədirnəni qurtaran könüllü qüvvələrin ilk alay komandanı, yüz minlərlə insanı erməni qırğınından xilas edən, Milli Mücadilənin ilk müqavimət qüvvələrindən birini dövlət şəklində qurmağa müvəffəq olan vətənpərvər, Ağrı üsyanının¹ təhrikçilərindən biri kimi qələmə verildi. Nəticədə Vəkillər Heyətinin (Nazirlər Şurası – V.Q.) qərarı ilə ölkənin Qərb əyalətlərindən birinə sürgünə göndərildi. Erməni süngülərindən qurtardığı doğma şəhərindən öz insanların əli ilə çıxarılması ona çox ağır gəlirdi. Bunu ölümdən betər fəlakət kimi qarşılayırdı.

¹ **Ağrı üsyanı** – 1926-1930-cu illərdə Ağrı dağı rayonunda, İran-Türkiyə sərhədində erməni millətçilərinin də təhrik və iştirakı ilə həyata keçirilən kürd üsyanları. Türk ordusunun uğurlu hərbi əməliyyatları nəticəsində 1930-cu ilin sentyabrında üsyan tamamilə yatırıldı, başçılardan biri olan İbrahim ağa öldürüldü, 34 nəfər İstiqlal Məhkəməsinin qərarı ilə edam edildi.

Vəkillər Heyətinin qərarına uyğun seçim edərkən Ankarada yaşamağı daha üstün tutdu. Əlində əvvəlki maddi imkanlarından heç bir şey qalmamışdı. Lakin mənəvi cəhətdən böyük zənginlik sahibi idi. Ağrı dağının qarşısında bu dağın özü qədər əzəmətli və təmiz halda, hər tərəfdən kükrəyib daşan fırtınalara sinə gərən ruhu və xatirələri ilə baş-başa yaşayacaqdı. Hər necə olursa olsun, bir tikə çörəkpulu qazanacaqdı. Bir gün ona yüz lirə maaşla Qarsın heyvan bazarında alqı-satqı məmurluğu təklif ediləndə sevinclə razılıq verdi. Keçmiş Qars müvəqqəti hökumətinin başçısı üçün bundan sonra Qarsda qalmaq, doğma şəhərdən ayrılmamaq şərti ilə tutacağı vəzifənin elə bir fərqi yox idi.

Xatirələr dünyasında yaşamağa üz qoyandan sonra içərisində bir arzu göyərməyə başladı. İstəyirdi ki, vətənin qurtuluş savaşında oynadığı rol, gördüyü iş unudulmasın, yaddaşlardan silinməsin. Halbuki əvvəllər də, elə indinin özündə də Milli Mücadilənin Şərqi cəbhəsinin tarixi Kazım Qarabəkir Paşanın adı ilə başlanır. Qarabəkiri çox sevirdi. Amma bu tarixdə özünün də rolu vardı. Bu rolun tanınması, təsdiq olunması onun halal haqqı idi.

Bu arzuya qapıldığı anlarda sandığını açır, kiçik sədəf mücrü içərisində saxladığı möhür və bayrağı çıxarıb saatlarla baxır, onların hafizəsində canlandığı hadisələri, döyüşləri, əndişə, ümid və həyəcanları xatırlayır, bəzən başını aşağı dikir, bəzən ümidlə gülümsəyir, bəzən ağlamaq istəyirdi. Bayraq Qars Müvəqqəti hökumətinin bayrağı, möhür isə bu hökumətin möhürü idi...

Nəhayət, qərarını verdi. Bunları Ankaraya aparacaq, İnkilab İnstitutuna təhvil verəcək, beləcə, qurtuluş və inqilab tarixindəki halal yerini tutacaqdı.

İnstitutda onu soyuq bir nəzakətlə qarşıladılar. Söylədiklərini etinasızlıqla dinlədilər, əmanətlərini laqeyd tövrlə qəbul etdilər.

O, özünü təpədən-dırnağa qədər donuq nəzərlərlə süzən, gizlətməyə çalışdıqları istehzal təbəssümlərlə “Təşəkkür edirik” – deyə qapını göstərənlərin yanından ayrılandan sonra həyatla son bağlarının da qopduğunu anladı. Boğazını qəhər tıxamışdı. Bir küncə çəkilmək, ürəyi boşalana qədər ağlamaq istəyirdi. Yoldan keçən bir maşına işarə edib saxlatdı, qaldığı hotelin adını söylədikdən sonra gözlərini qapayıb öz-özünə pıçıldadı:

“Artıq ölməliyəm!”

ƏN GƏNC, AMMA ƏN VƏFASIZ DOST

Onu "Tanış üzlər"¹ kitabımda Pikassonun² modellərinə bənzətmişdim. Bəlkə, bir az insafsız, əsəbi ruh halı ilə belə yazdım. Tale, atamın məndən çox yaşlı, özündən çox gənc bu dostunu həyatının ən hərəkətli, hətta yeganə hərəkətli dövründə, eyni siyasi güc tərkibində mənimlə yan-yanə gətirmişdi. Bu illərdə bəzi davranışlarından şikayətçi idik. Amma xeyli yaxşı, yaddaqalan günləri də birlikdə yaşamışdıq. Pis günlərimizin ilk əlamətləri gerçəklikdən daha çox hələ uzaq üfüqlərdə görünməyə başlar-başlamaz hamımızı atıb getmək üçün imkanlar aramağa girişmiş, tapan kimi də tərəddüd etmədən ayrılıb getmişdi. Fəlakət saatlarımızı bir könül xoşluğu ilə qarşıladığımı da eşitmişdim. Bütün bu hərəkətləri ona qarşı ruhumu, qələmimi sərtləşdirmişdi. "Tanış üzlər"i yazdığım zaman hələ həyatda idi. İndi ölüb. Onu atamın dostlarından biri kimi xatırlaya bilərəm. Sadəcə, atamın, xətti ilə mövcud olan bağlılıq qəlbimi, hissələrimi yumşaldır və bu sətirləri yazarkən gözlərimin önündə İstanbulun Sultan Əhməd camisinin³ ətəklərində, dəniz kənarındakı bir ev canlanır. Ətrafı yüksək divarlarla əhatəli geniş bağça içində, pəncərə və qapılarından Mərmərənin göz işlədikcə uzanan maviliyinin açıldığı ikiqatlı taxta. Anam kiçik otaqda evin xanımı ilə söh-

¹ "Tanış üzlər" – Səməd Ağaoğlunun, ilk nəşri 1965-ci ildə işıq üzü gören memuarlar kitabı. Bu əsərdə müəllif çağdaş Türkiyənin ictimai fikir, siyasət və sənət həyatında mühüm rol oynamış bir sıra müasirlərinin yaddaqalan portretlərini yaratmışdı.

² **Pablo Pikasso (1881-1973)** – İspan boyakarı, heykəltəraş, teatr rəssamı və dizayner

³ **Sultan Əhməd camisi** – 1609-1616-cı illərdə Osmanlı sultanı I Əhməd tərəfindən İstanbulda inşa olunan məscid kompleksi. Yaşıl cami də adlanır.

bətləşdiyi zaman mən də rəng-rəng, çeşid-çeşid kubiklərlə oynayıram. Birdən qapı açılır, içəri girən gənc adam anamla salamlaşandan sonra önümdə durub dodaqlarındaki dadlı təbəssümlə "Səməd, Səməd, mən də sənəin yaşda bu kubiklərlə oynadım. Amma birini də itirmədim. Bax, əgər itirsən, qulağını çəkərəm" – deyir.

Başımı qaldırıb baxıram. Bir az uzunsov bəyaz üzü, qumral saçları, ucları aşağıya enən qalın qaşları, açıqyaşıl çalan gözləri var. Yanaqları, hətta dodaqları da ağımtıldır. Çox da hündür olmayan boyu, zəif vücudu ilə nə qədər gənc görünür! Halbuki, bildiyim qədər, atamın ən yaxın dostlarından biridir. Amma buna baxmayaraq elə gəncdir ki, hətta ondan qorxub-çəkinmək də ağılıma gəlmir. Yanında rahatca oynaya bilirəm.

Atamın bu dostunu, aradan neçə il keçəndən sonra tarix kitablarından birində rəsmlərini görəcəyim çox məşhur Osmanlı sədrəzəminə bənzəyən anasını¹, bacılarımla rəfiqəlik eləyən bəyazüzslü, incəsəsli bacısını çox istəyirəm. Bağçanın bir yanında, divarın üstündə dayanıb dənizə baxmaq xoşuma gəlir. Biri qara, o birisi ağ, sıx tüklü, parlaq və irigözlü iki pişikləri vardı. Biz süfrəyə oturduğumuz zaman onlar da masanın hər iki başına qoyulmuş geniş, yastı güldanlara bənzəyən yerlərinə sərilib yatırlar. Bir də evin bütün sakinlərini tanıyan və bəlli saatlarda haradansa torpaq altından çıxan, bağçadaki çeşmənin yanında özünü günə verən çox qoca bir tısbağalarının olduğunu xatırlayıram.

Bəli, bu evin insanlarını, pişiklərini, tısbağasını, rəngbərəng kubiklərini, hasarını və dənizini sevirdim.

¹ Haqqında söhbət gedən şəxsin ana babası 1656-1661-ci illərdə Osmanlı dövlətinin sədrəzəmi olmuş Köprülü Mehmet Paşa (1578-1661) idi.

Xəyalım bəzən atlanıb Böyük adaya uçur. Atamın dostu ilə bizim ailə şam ağacları arasında yan-yanə tikilmiş iki evdə yaşayırıq. Aylı gecələrdə iki ailə bərabər gəzintiyə çıxırıq. Bu gecələrin mahnı və zarafatlarla dolu mavi aydınlığının həsrəti hələ də içimdə qövr eləməkdədir.

Mütərikə illəri. Atam Malta əsarətindədir. Anamla dəfələrlə gəlib İstanbuldakı bu evdə qalırıq. Səhərə yaxın anam divarın üstündən sulara şüşə butulka içərisində kağız – uşaqların atasını mümkün qədər tezliklə evinə, balalarının yanına qaytarması üçün Həzrəti Əliyə ünvanlanan məktub atır. Ancaq bu illərdə atamın dostunu yalnız biz onlara getdiyimiz zaman görürəm. Qəribədir ki, o, gözümə artıq əski vaxtlardakı kimi görünür. Böyüdükcə daha çox fərqi nə varıram: ailəsinin deyil, şəxsən özünün ailəməzlə bağlı yaxınlığı, məhrəmliyi ilə atamın siyasi həyatdakı eniş və yüksəlişləri arasında bir əlaqə var. Yalnız bizə deyil, ittihadçılar zümərəsindən olan bütün dostlarına, Ziya Göyälpa da eyni münasibət bəsləyir. Bu ölçü-biçili davranışı atam ölənə qədər dəyişmədi. Zəfərdən sonra atamın nüfuzu çox artıb. Gənc dostu da hər zaman yanındadır. Sonra atam gözdən düşdü. Artıq o da ortalıqda görünmürdü.

Burada yenə "Tanış üzlər" kitabıma dönəcəyəm. Amma bəzi söz və ifadələri dəyişdirmək şərti ilə. Həmin kəlmələrə bu kitabda lüzum yoxdur. İndi qarşınızda duran atamın dostudur.

"Boyunu azacıq da olsa böyütmək üçün ayaqqabılarının içinə qat-qat kağız qoyub, başını, incə və sivri çənəsini yuxarı qaldıracaq şəkildə tutub, sinəsini bacardığı qədər qabağa verərək və qabardaraq yeriyən bu adamın üzü heç vəchlə qocalmırdı. Hələ iyirmi yaşında şair kimi mətbuat dünyasına ayaq basdığı gün necə idisə, iyirmi

beş yaşında universitet kürsüsü nərdivanlarını dırmaşarkən necə idisə, otuz beş il sonra təkpartiyalı sistemə son qoyan yeni partiyanın qurucuları sırasında yer alarkən də, demək olar ki, eyni idi, dəyişməmişdi. Kiçik, uzunsov bəyaz üzündə parıldayan açıq-yaşıl gözləri, sivri çənəsi, ucları aşağı enmiş qaşları ilə susqun vəziyyətdə dayananda heç bir mənə ifadə etməyən bu simanın sahibi danışmağa başlar-başlamaz heyvətəmiz, həm də yetərincə saxta bir səmimiyyət rüzgarı ortalığı sarırdı. Mövzu nə olursa-olsun, elm, siyasət və zarafatlar, hər zaman bu rüzgarın, havanın içərisində öz yerini tuturdu. Görünüşü ruhunu sarmaşığı kimi sarmış qürur və məğrurluqların biri-birinə qarışmasından doğurdu. Qürurlu idi, çünki anasının şəcərəsi, nəsil ağacı böyük bir Osmanlı vəzirinə gedib çıxırdı. Bu şəcərə, bəzilərinin uydurma kimi qələmə vermələrinə baxmayaraq, yəqin ki, bəlli gerçəyə dayanırdı. Həqiqi bir nüfuzla evinə, ərinə, oğluna hər zaman hakim olan ananın üzü o vəzirin tarix kitablarının səhifələrinə köçən, muzeylərin divarlarından asılan rəsmlərinin üzünü ilk baxışdan xatırladırdı. Sonra tarix elminin bir istiqamətində tanınması ölkə hüdudlarını aşmış, dünyanın bir sıra universitetlərinin fəxri doktoru olmuş, kitabları şərqdə və qərbdə məşhurluq qazanan alimlər sırasına girmişdi.

Öyünməsinə də əsas vardı. Çox gənc çağında özündən on-on beş yaş böyük siyasət, fikir, elm adamlarının cərgəsinə qarışmışdı. Hər dövrün iqtidar sahibləri bu "xariqə çocuğu" heyranlıqla qanadlarının altına almışdılar, süfrələrində oturtmuş, məclislərində iştirakına imkan yaratmışdılar. Amma bununla belə, heç vaxt özünə vurğun adam kimi görünmək istəmirdi. Bu niyyətini, üstünə bir qədər də hər kəsə yaxınlıq, məhrəmlilik hissi

əlavə etməklə aradan qaldırmağa çalışarkən, əslində həyatda olduğundan daha səmimi insan halını alırdı.

İttihad və Tərəqqi illərinin ən gənc fikir adamı idi. Dövrün Tələt Paşadan tutmuş Doktor Nazimə qədər böyük siyasi simaları ona məmləkətin hörmətəlayiq insanlarından biri kimi qucaq açırdılar. Dövrün mürşüdü Göyalpın ağışından enmədi. Taleyi imperatorluğun bu son idarəçilərinə o qədər bağlı görünürdü ki, Birinci Dünya müharibəsinin bir çox fəlakət sorumluları ilə birlikdə onun da tutulmasını, həbsə atılmasını, Maltaya sürgün edilməsini gözləyirdilər. Bunu gözləyənlər Bəkir ağa bölüyündə ikihəftəlik müsafir saxlanandan sonra sərbəst buraxılmasının səbəblərini axtarmağa macal tapmamış, dünən sevgili ağabəyləri adlandırdığı ittihadçılar haqqında orada-burada söylədiyi sərt sözləri eşitdilər. Bir az sonra da universitetdə saxlandığını, Rza Təvfiq, Cənab Şəhabəddin¹ kimi ittihadçıların düşməni sayılan professorlarla canbir qəlb olduğunu görüb heyrətlə işlərini çəkdilər.

Mütərikə illərində İstanbulun mavi göylərini örtən matəm buludlarına soyuqqanlıqla baxdı. Dilini, ifadə tərzini dərhal o günlərin siyasi ifadə üslubuna uyğunlaşdırdı. O da sevmədiklərindən "xiyarlar, balqabaqlar, alağ otları, eşşəkqaşqalları" – deyərək bəhs edirdi. Yazılarında ən ağır küfrləri, ən açıq-saçıq eyhamları çoxlarının daha məqbul saydıqları İstanbul arqosu ilə kəkələmədən birbaşa yazırdı. Bu şəkildə danışmağa və yazmağa o qədər ustalılıqla yiyələnmişdi ki, artıq hər kəs onun bir daha tutduğu yoldan çəkinməyəcəyi qənaətində

¹ **Cənab Şəhabəddin (1870-1934)** – türk həkimi, yazıçı və ictimai xadim. "Sərvətifünun" məcmuəsi ətrafında toplaşan "yeni ədəbiyyatın" parlaq nümayəndələrindən biri

idi. O illərdəki özünüifadə tərzi ilə, yəqin ki, Türkiyənin ilk dil ekzistensialistlərindən biri sayıla bilərdi.

O qaranlıq dövrdə insanların yaddaşında buraxdığı xatirələr arasında unudulması çox çətin olanlar da var.

İstanbul Darülfünununun tələbələri Milli Mücadilənin əleyhinə çıxan professorlara etirazlarını bildirmək üçün hamılıqla ayağa qalxdıqları zaman qarşılarında yarıhədə və təhdid, yarıöyüd və nəsihətlə dayananlardan biri də bu uşaq üzlü adam olmuşdu...

Anadolu zəfər qazandı. Yeni dövlətin qurucuları məmləkətin bütün dəyərlərindən faydalanmağı göz önünə alıb, bir çoxlarının qüsurlarını görməzliyə vurmaq yolunu tutdular. Bu dəfə də o, hamıdan əvvəl Ankaranın şapkalı, uzunboğaz çəkməli idarəçilərinin yanında idi. Həm də özünün yaşı hələ otuzdan az olan bir nazirin müşaviri sifətində!

Fəqət, Ankaranın nə havası, nə də insanları İstanbula uyğundur. Orada üfüqlər şimşəklidir. Üzlər, baxışlar, səslər də zaman-zaman insanı vahiməyə salacaq dərəcədə sərt və hikkəlidir. Damarlarında axan qandan vəzir babasının "İndi diqqətli ol, çəkil bir kənarda gözlə!" pıçılığını eşidir. Yaxınlaşan inqilabların (Atatürkün həyata keçirdiyi mədəni inqilablar nəzərdə tutulur – V.Q.) fırtınası başlamadan İstanbulun min bir rəngə çalan sakit, səssiz dəniz sahillərində, kitabları, açıq-saçıq danışmaqdan xoşlanan dostları, hərəsini bir yöndən sevdiyi qız, oğlan tələbələri arasında daha bir müddət qalıb gözləməyi qərara alır. qaçmaq üçün axtardığı fürsətlər də üzə çıxmaqda ləngimir. Mərmərəyə baxan qalaça kimi evində, zəngin kitabxanasının bihuşedici sərinliyində günlərini keçirir.

Ankara hədəf aldığı inqilabları üsyanlar, İstiqlal məhkəmələri, dar ağacları arasında, nəhayət ki, başa çat-

dırdı. İndi sıra elmi mövzularda, ən çox da dil və tarix sahəsində gözlənen inqilablara gəlmişdi. Hərbçilərin, şapkalı və çəkməli mülki adamların elmin hüdudlarını çox asanlıqla aşma bilmələrinə əvvəlcə təəccübləndi. Ardınca bir zamanlar Ənvər Paşanın da nisbətən kiçik miqyaslarda indi həyata keçirilən işlərə həvəs göstərdiyini, lakin bəzi professor və ədəbiyyatçıların "Hər iş öz ustasından qorxar" – tezisini ortaya atmaları nəticəsində həvəsdən düşüb çalışmalarından vaz keçdiyini xatırladı. Bu örnəkdən aldığı cəsarətlə gündəlikdə dayanan mədəni inqilabları qulaqdan-qulağa gəzən pıçıltılarla tənqid etməyə başladı. Bununla da kifayətlənməyib özünə ürəkdən inanan bəzi gənc assistentlərini qabağa vermək yolu ilə bir növ partizan müharibəsinə girişdi.

Fəqət Mustafa Kamal, Ənvər Paşa deyildi. Fikrində tutduqlarını gerçəyə çevirmək üçün hər zaman bacarıqla tətbiq etdiyi üsulları vardı. Üstünə barmaq basdığı işdə tanınmış fikir və sənət adamlarını irəli sürdükləri mülahizənin, ideyanın icraçılmasına çevirməyi bacarırdı. Buna razı olmalarını hər yola baş vuraraq, məsələn, Mütarikə illərindəki davranışlarını yada salmış kimi görünməyə çalışaraq doğru yola gətirirdi. Kiminsə müqavimət göstərmək fikrinə düşdüyünü görəndə sonradan özləri peşman olub əllərinə, ayaqlarına sarılmayana qədər üzlərinə baxmırdı. Dil və tarix mövzularında düşündüklərini həyata keçirəndə də eyni yolu tutdu. Çox yaxşı bilirdi ki, İstanbul Darülfünununun bu dünyaca məşhur professoru da günlərin birində inadından dönəcək. Siyasətçilərin süfrələrində iddia ilə oturmağa alışan insan öz süfrəsi nə qədər cəlbedici olsa da, təbii ki, bu vəziyyətə sona qədər təhəmmül edib dayana bilməyəcəkdi. Atatürk

onun qabağa verdiyi gəncləri müxtəlif üsullarla sıradan çıxarırdı. Sonda isə özünü də hansısa fikir, yaxud elm adamı vasitəsi ilə deyil, əyinlərinə mülki paltar geyindirib vəzifələrini millət vəkilliyinə çevirdiyi, əsl həqiqətdə isə yavərliyindən ayırmadığı bəzi hərbciləri ortaya salmaqla yanına çağırırdı. Bu dövətdən sonra qısa müddətdə Cankaya köşkünün seçkinləri arasında yer aldı, eyni sürətlə də millət vəkili seçildi. Artıq dövlətin rəsmi işləri sırasına daxil olunan dil və tarix məsələlərinin atəşin müdafiəçilərindən sayılırdı. İstanbul Darülfünunu Universitet şəklində yenidən qurulduğu zaman hər hansı bir professorun taleyini müəyyən edən məxfi məlumatların sahiblərindən biri də o idi! Bütün bu işləri Əli Kamaldan yadigar qalan küfrlər, sözlər, açıq-saçıq hekayələr, bəzən də gözlərinin yaşıllığını örtəcək qədər qalın qaşlarının arasında özünü işarətlərə əsasən, aralarında bəzi nazirlərin də olduğu qüsur sahiblərini mədəni cəsarət nümayişi ilə ortaya çıxarıb suçlamaqda idi...

Atatürklə İnönünün araları dəyən zaman damarlarındakı qan yenə onu duyuyq salmaqda gecikmədi. Bu qan birincinin qüdrətindən, ikincinin inadından qorxmağın zəruriliyi barədə xəbərdarlıq edirdi. Atatürkün ölümü ərəfəsində Xalq evləri dərgisində¹ tamamilə bir küncə çəkilmiş, az qala yerli-dibli unudulmuş adam görkəmi ala bilmişdi. Həqiqətdə isə "Dövri-İsmət"i həsrətlə gözlədiyini İnönüyə çoxdan çatdırmışdı. Amma "Milli şefdən" xoş münasibət görməmişdi. İsmət Paşanın insanlara inanma ölçüləri özünə görə idi. Ətrafının birinci

¹ Türk Ocaqları bağlandıqdan sonra onun yerində yaradılmış Xalq evlərinin mətbu orqanı olan və 1933-1950-ci illər arasında nəşr edilən "Ulus" dərgisi nəzərdə tutulur.

halqasına alacağı adamları Çakırcalı¹ üsulu ilə seçir, təhlükəli günlərin imtahanlarından keçməyənləri yaxınına buraxmaq istəmirdi. Dövlətin başına qeyd-şərtsiz böyük bir qüdrətlə keçdiyi gündən az sonra başlayan İkinci Dünya müharibəsi daxili siyasətdə yertutma yarışının sürətini nəzərəcarpacaq dərəcədə azaltmışdı. O halda Birinci Dünya müharibəsindən ikincisinə qədər özünün dəyişməz uşaq üzü ilə gəlməyi bacarmış professor-siyasətçiyə Məclisdə bilyard masası, açıq zarafatlar, hekayələr, qulaqdan-qulağa dedi-qodular arasında, bir küncdə öz saatını gözləməkdən başqa görüləcək bir iş qalmamışdı.

Savaşın avropalı diktatorları əzməsi ehtimalı qüvvələndiyi zaman onun da həsrətində olduğu an gəlib çatdı. Türkiyə zəfəri paylaşan iki rejimdən biri ilə dil tapmaq, birinin yanında dayanmaq məcburiyyətində idi. Ya sağ demokratiyaya, ya da solçu dünyaya qatılacaqdı. Tarixin göstərdiyi yol sağ tərəfdə idi. Təkpartiyalı iqtidar yerini çoxpartiyalı sistemə verəcəkdi. Bəlkə, Xalq Partiyası da iqtidarı yeni qurulan digər siyasi təşkilat və insanlarla paylaşmalı olacaqdı.

Biri Atatürkün son baş naziri, o biri Milli Mücadilədən bu yana millət vəkili, İstiqlal Məhkəməsinin üzvü, Xalq Partiyası qrup başçısının müavini, vali kimi hafizələrdə çeşidli xatirələr buraxmış bir isim, üçüncüsü, on beş ildən bəri Məclisdə olan, fəqət hökumətdən, partiyasından məsul təyinat ala bilməyən şəxs qədim bir ailədən gələn, hələ çox gənc sayıla biləcək yaşda olan və o qədər də çox tanınmayan idealist Anadolu çocuğu² ilə birlikdə

1Çakırcalı Mehmet (1872-1911) – Egey bölgəsinin tanınmış əfələrindən (qaçaq) biri. Qəddarlıq və amansızlığı ilə ad çıxarmışdı. 1080 nəfəri öldürdüyü rəvayət edilir.

² Söhbət Demokrat Partiyasının qurucuları sırasında yer alan Cəlal Bayar, Adnan Menderes, Rəfiq Koraltan və bu xatirə-öçerkin qəhrəmanından gedir.

Demokrat Partiyasının qurucuları sırasında yer almağa tərəddüd etmədi.

Bundan sonrasını bir tərəfə buraxıb ona yenə atamın dostu deyə baxmıram. Həyatının geridə qalan macəraları ilə aralarında mövcud olmuş münasibətlərin heç bir əlaqəsi yoxdur. Yalnız son bir yarpaq:

1946-cı ildə Ticarət nazirliyində daxili ticarət baş müdiri idim. Artıq qərar vermişdim: məmurluqdan çıxacaq, Demokrat Partiyasının üzvləri sırasına daxil olacaq, məmləkətə xidmətimi bu yolla davam etdirəcəyəm.

İyunun son günlərindən birində böyük bacım Sürəyya məni görmək üçün nazirliyə gəlmişdi. Söhbət zamanı "Səməd, – dedi, – sənın siyasətlə məşğul olmağın da, Demokrat Partiyasına qoşulmağın da məqbul sayıram. Amma (bu yerdə atamın ən gənc dostunun adını çəkdi) onun, verdiyi sözün üstündə əsla durmayan adam olduğunu bilirsənmi? Diqqətli ol, elə bir gün gələcək ki, həmişəki qaydası ilə indiyə qədərki digər dostları kimi, sizi də atıb gedəcək. Ona inanmaq olmaz. İnanmaq olmaz!"

ƏZAB QAPISI

Hafizəmdə atamın kişi dostları arasında yer tapmış üzü şəfəq rəngli bir qadın canlanır. O illərdə də bu üz beləcə bəyaz idimi görəsən? Yoxsa saçlarının üstündən bərk-bərk bağlanmış qara yaylığı onu belə göstərirdi? Atamın kitabxanasından tez-tez götürüb baxdığım "İlahi komediya"nın rəsmli nəşrindəki qara tuşla çəkilmiş Beatriçeyə¹ nə qədər bənzəyirdi! Sonra bu üzə tam uyğun, sinəsinin dərinliklərindən qopub gələn incə, amma canlı, kəlmələri bir-bir söyləyən təsirli səs!

Uşaqlığımın uzaq sahillərində buraxdığım dostlarım var. Onlardan ikisi həmin xanımın oğulları idi. Molla Güranidəki evimizin bağçasında gizlənqaç oynadığımız günlər, yarıqaranlıq odun anbarında nəfəsimizi içimizə çəkib oturmağımız hələ də yadımdadır.

Amma, nə qəribədir ki, özünü, uşaqlarını yaxşı xatırladığım bu şəfəqüzlü qadının əri ilə bağlı o uzaq illərə qədər uzanan ən kiçik iz, ən kiçik bir cizgi də yaddaşıma həkk olunmayıb. Yalnız aradan uzun illər keçəndən sonra anlayacaqdım ki, əslində ərini – uşaqlarının atasını bir kişiyyə çevirən bu qadının sənətkar əlləri olmuşdu.

Anamın da rəfiqəsi sayılırdı. Lakin kişilərin sırasına anamdan da, atamın digər dostlarından da çox qarışan bu qadın idi! Belə sərbəstliyi səbəbsiz deyildi. Məcmuə və qəzetlərdə çıxan yazıları, biri-birinin ardınca işıq üzü

¹ **Beatriçe Portinari (1266-1290)** – İtalyan İntibah şairi, Dantenin ilham pərisi və gizli sevgilisi. Şairin əsərlərində platonik məhəbbət mövzusunun geniş yer almasında təsiri böyük olmuşdu.

görən Qərb tipli romanları, məmləkətin ictimai davalarında üzərinə götürdüyü idealist təşəbbüslərlə bütün bu fəaliyyət sahələrində ad çıxarmış kişilərin əksəriyyətini çoxdan arxada qoymuşdu. Digər məsələlərlə yanaşı, qadın hüquqlarının qorunması istiqamətində də böyük işlər görürdü.

İndi bu sətirləri yazarkən Bəyaziddəki¹ Türk Ocaqlarının səhnəsi gözlərimin önünə gəlir. Bu qadın, üzü yenə şəfəq kimi bəyaz, qara yaylığı saçlarını sıx-sıx çevrələnmiş halda səhnədə danışır. Az sonra pyeslərindən birini həqiqi türk oğlan və qızları oynayacaqdılar. Sonra az qala höccələyə-höccələyə oxuduğum bir kitabı xatırlayıram. Dövrün mürşüdü Ziya Göyalpın sehrli təsiri ilə yazılmış həmin kitabda türkün qurduğu möhtəşəm imperatorluğun yıxılması ərəfəsindəki həsrət və fəryadı eşidilirdi:

*Yeni Turan, gözəl ülke,
Söyle, sana yol nerede?*

Aradan bir az keçəndən sonra, millətin ən fəlakətli günlərində bu yolu yüz minlərlə insana göstərənlərdən biri o özü olacaqdı.

İstanbul, İzmir, Adana düşmən tapdağı altındadır. Atam Maltada əsarətdədir. Anamın əlindən yapışmışam, İstanbulun Fatihdən tutmuş Sultan Əhmədə qədər bütün meydanlarını dolaşırıq. Aralıdan qara bir nəhrə bənzəyən, sayı məkanına görə, bəlkə, iyirmi, bəlkə yüz minə çatan böyük insan qələbəliyi tribunanın çevrəsini tutmuşdu. Kütlə, meydanın uğultuları altında xitabət kürsüsünə

¹ İstanbulun tarixi mərkəzlərindən biri. İstanbul Universitetinin əsas giriş qapısı, Bəyazid camisi və Qapalı çarşı Bəyazid meydanında yerləşir.

qalxan kişi natiqlərin söylədiklərinin, bəlkə də, yarısını dinləyirdi. Lakin atamın qadın dostu kürsüdə görünər-görünməz ətrafa tükürpərdici sükut çökürdü. Ona qulaq asırdılar. Nəfəs çəkmədən dinləyirdilər. Artıq sözünün sonuna gəlib çatıb. Var səsi ilə hayqırır: "Savaşacağıq! Sonunda, bəlkə də, yığıldıq. Amma elə yığılacağıq ki, bütün dünya altımızda qalıb əziləcək!"

Qələbəlik, eşitdiyi sözləri təkrarlaya-təkrarlaya meydanlardan ayrılırdı.

Bir axşamüstü həmin vaxt yaşadığımız Şahzadəbaşı məhəlləsində, Hacı Akif Paşa mülkünün bağçasında idik. Anam, bacı-qardaşlarım, üstəlik bir neçə qonağımız da vardı. Xanımlardan biri qəzet oxuyurdu. Hərbi məhkəmənin edamlarına qərar verdiyi ittihadçıların siyahısı idi. Aralarında atamın qadın dostunun da adı vardı.

Xatirələrim İstanbuldan Ankaraya, Keçiörən bağlarına uçarkən bir anlığa Qələbə kəndinin qarşısındakı Qırmızı köşkə qonur. Əksər günlər axşama doğru atam həmin köşkə baş çəkirdi. Bəzən məni də yanına alırdı. Köşkdə atamın, haqqında danışdığım qadın dostu yaşayırdı. Əri Birinci Böyük Millət Məclisinin sədr müavini idi. Qadın özü isə əyninə şalvar, ayaqlarına uzunboğaz çəkmə geymiş həqiqi bir onbaşıya bənzəyirdi! Amma başı həmişəki kimi qara yaylıqla bərk-bərk bağlanmış olurdu. Üzü yenə bəyaz, səsi yenə amiranə, hakim!

Zəfərdən sonra ta Doqquzuncu Böyük Millət Məclisi açılana qədər hafizəmdə onunla bağlı yaşayanlar yalnız hekayələri, romanları oldu. Bir də başından keçən macərələri vardı. Evimizdə həm özü, həm də əri haqqında tez-tez danışılırdı. Mustafa Kamal Paşa ilə araları tədricən dəyməyə başlayırdı. Yollarının bu şəkildə ayrılmasında sadəcə hisslər deyil, fikirlər də müəyyən rol oynamışdı.

Mustafa Kamal özü ilə Milli Mücadilənin digər rəhbərləri arasındakı məsafələri çoxaltdıqca, yaxın silahdaşlarının bir qismi asta-asta ondan kənar gəzib-dolanırdılar. Mustafa Kamal meydana çıxan soyuqluğu “İnqilab silahdaşlarının idrak sərhədlərini aşdıqca, onlar məndən ayrılırlar” – deyə izah edirdi. Amma əslində hər şey, həqiqətən, belə deyildi. Məsələn, atamın qadın dostu da, əri də nə müxalifətçi, nə də səltənət tərəfdarı idilər. Onlar sadəcə dövlət idarəçiliyində xalqın istək və iradəsinin nəzərə alınması fikrinə səmimi şəkildə dəstək verirdilər. Hər ikisini Tərəqqipərvər Cümhuriyyət Firqəsinə gətirən əsas səbəb də, çox böyük ehtimalla bu istək sayıla bilərdi. Yenə də eyni səbəbdən Atatürklə aralarında yaranan anlaşılmazlıq elə həddə gəlib çatdı ki, günlərin birində məmləkəti tərk edib mühacirətə yollandılar. Tam on beş il – Atatürk ölənə qədər ölkə hüdudlarından kənarında yaşadılar.

Uzun qürbət yolçuluğundan döndükləri zaman ikisi də universitet kafedralarında, yeni nəsillərin təmsilçiləri ilə sıx əhatə olunmuş mövqedə idilər. İkisini də olduqca dəyişik, yeni və fərqli fikirlərin müjdəçisi saymaq olardı. Bu fikirlərdə ürəklərinin ən dərin qatlarına qədər enən incikliklərinin müəyyən əks-sədası da yox deyildi. Maddi sıxıntılarla, vətən həsrəti ilə, məmləkətdə arxalarınca uydurulmuş müxtəlif dedi-qoduların acıları ilə müşayiət olunan uzun mühacirət illərinin ruhlarında yaratdığı dəyişikliyi yazılarında, söz-söhbətlərində, danışıqlarında gizlətmirdilər. Doğrudur, gizlətmirdilər, amma universitet tarlasında çox sonralar təhlükəli şəkildə cücərib boy atan fikir anarxiyasının toxumlarını ilk dəfə, bəlkə də, istəmədən onların səpdiklərini düşünmək üçün əldə əsas var.

Demokrat Partiyası quruldu. İkisi də yenidən siyasi həyata qoşulmaq həvəsinə düşdülər. Bu həvəsdə keçmişin bəzi qisaslarını, intiqamını almaq niyyəti daha çox ərinin hərəkətlərində özünü göstərirdi. Məclisə seçkilər zamanı iki partiyadan gələn təklifə əsasən, ikisindən də eyni vaxtda namizəd göstərilmək şərti irəli sürüldü. Məmləkətin siyasi həyatına partiyalar fəvqündə dayanan birisi kimi qatılmaq istəyirdi. Xanımı isə əski prinsiplərinə sadıq qalıb Demokrat Partiyasının siyahısından müstəqil namizəd olmağa üstünlük verdi. Ərin təklifi hər iki partiya tərəfindən rədd olundu, xanım isə Böyük Millət Məclisinə seçildi. Onunla aradan az qala iyirmi beş il sonra qarşılaşdığımız yer bu dəfə Məclis koridorları oldu.

Mənə uşaqlıq illərimdə olduğu kimi "Səməd, yavrum" – deyə müraciət edirdi. Partiya liderləri ilə arasında məsafə saxlayır, Anadolunun müxtəlif yerlərindən gəlmiş o qədər də tanınmayan insanlarla ünsiyyətə daha çox üstünlük verirdi. Lakin gənc əyalət vəkilləri, ilçə əşrəfi, yeni nəsillərin həyəcanlı yazar və doktorları adını əsasən romanlarından eşitdikləri, üzünü ilk dəfə gördükləri, belə bir az bükük, şirin səsli yaşlı qadının nə danışmaq üslubunu, nə fikirlərini asanlıqla anlaya bilirdilər. Beləcə, Məclis yoldaşları arasında baxışı, duruşu, üzünün cizgiləri ilə keçmişin bir yadigarı kimi yaşamaqda idi. Günlərin birində ağzından çıxan sözlərlə özü də bunu etiraf etmişdi: "Bir təsadüf nəticəsində gəlib aranızda düşdüm"

Sonra da "Bu nə deməkdir?" – hayqırtıları, döşəməyə çırpılan ayaq tappılıtları və masalara vurulan yumruqların səsi altında tələsik sözlərini bitirib salondan çıxmışdı.

O gündən sonra həmişə bir az əsəbi və hiddətli görünürdü. Demokratik iqtidarın ünvanına söylənən, əksəriyyəti dedi-qodulardan ibarət tənqidlərə sakitcə qulaq asırdı. Deyəsən, bir zamanlar özü haqqında yayılan bu çeşid iftiraları artıq unutmuşdu. Çünki hər sözə dərhal inanırdı.

Bir gün Məclisin məşhur pilləkənləri altında mənə yaxınlaşdı. Üzündən əsəbi olduğu bilinirdi.

“Heç səndən gözləməzdim, Səməd, – deyə sözə başladı. – Təpəbaşı Teatrında¹ bir pyesin oynanmasına qadağa qoymusan. Bu, olan işdirmi? Səndən daha çox atanı yadıma salıb üzöldüm”.

Heyrətləndim: “Siz nədən danışırırsınız? Belə məsələdən yerli-dibli xəbərim yoxdur”.

İzah etdi. Teatrda bir pyes hələ bədii şuradan keçmədən oynanıldığı üçün polis tərəfindən yasaq edilibmiş. Guya tapşırığı da mən vermişəm. Bu barədə ona bir xanım söyləyibmiş.

Belə qərardan tam xəbərsizliyimi, ümumiyyətlə, hadisənin Baş nazir müavininin fəaliyyət dairəsi ilə heç bir əlaqəsinin olmadığını söylədim. Amma üzündən sözlərimə inanmadığı sezilirdi. Bir müddət sonra xəbəri gətirən xanımla haradasa rastlaşdım. O da kimdən eşitdiyini bilməyərək, məsələnin kökünə varmadan dost-tanışlarına danışdığını söylədi və sonda “Sizin bu məsələyə heç bir müdaxilənizin olmadığını öyrəndik” – deyib üzr istədi.

1954-cü il seçimlərində artıq Məclisdə deyildi. Yenə universitet kürsüsünə qayıtmışdı. Həm də daha yorulmuş,

¹ **Təpəbaşı Teatrı** – İstanbulun köhnə teatrlarından biri. 1890-1969-cu illərdə fəaliyyət göstərmiş. Ən parlaq dövrü Cümhuriyyət dönməsinə təsadüf etmişdir.

bir ruhla. Atamın bu xanım dostu ilə bir də heç vaxt üz-üzə gəlmədim. Mən həbs olunub Yassıadaya¹ aparıldıqdan sonra böyük bacım Tezərlə² tez-tez görüşürmüş. Hər dəfə məni və ümumilikdə məhkumları soruşmuş. Ölümdən qurtardığıma görə çox sevinirmiş. Bir ara kitablarını, ələlxüsus da son kitablarını Qayseri cəza evinə, mənə və tale dostlarıma göndərmək üçün hazırlayırmış. Lakin bu ərəfədə səhhətində problem yaranıbmış. Artıq çox qocalmışdı. Bir az da hafizəsi pozulmuşdu. Bəzən hadisələri qarışdırır, durduğu yerdə söhbətə dəxli olmayan mətləblərdən söz açırmiş. Amma sənət həyəcanı, sənətkar ruhu həmişəki kimi canlı və diri imiş. Son romanında xəstəliyindən duyduğu rahatsızlıq və sıxıntılardan bəhs edəcəkmış. Adını da “Əzab qapısı” qoymaq niyyətində imiş...

¹ Mərmərə dənizində, İstanbula yaxın məsafədə yerləşən ada. Türkiyə dəniz qüvvələrinə məxsusdur. 1960-cı il, 27 may hərbi çevrilişi nəticəsində hakimiyyətdən devrilən Demokrat Partiyasının liderləri burada saxlanmış və məhkəmə prosesləri də eyni adada keçirilmişdi.

² **Tezər (Təzəxanım) Taşqıran (1907-1979)** – türk pedaqoq, siyasətçi, yazıçı. Əhməd Ağaoğlunun qızı, Səməd Ağaoğlunun bacısıdır. 1941-1953-cü illərdə Kastamonu və Qarsdan Türkiyə Böyük Millət Məclisinin üzvü olmuşdu. Məntiqə, vətəndaş hüquqlarına və qadın haqlarına dair bir sıra əsərlərin müəllifidir.

SİYASİ HİSSƏ MÜDİRİ

A tamlarla birlikdə İstanbul polis müdirliyinin dar, qaranlıq koridorunun sonundakı qapıdan içəri girdiyimiz zaman bizi qarşılamaq üçün ayağa qalxan adamı görünə, tez bir addım geri çəkildiyimi yaxşı xatırlayıram. Hərbi muzeydə sıra ilə yan-yanaduran, başları dibdən qırılmış, bığlarının ucu aşağı sallanmış, iri gözləri bir az hiddət, bir az da heyrətlə açılmış, yupyumru bəyaz sifətlərində yanaqlarının qırmızılığı aydın görünən Yeniçəri¹ heykəllərindən tam eynisi qarşımda dayanmışdı. O gündən sonra bu üzə hər yerdə əksilməyən maraqla baxdım. Çağaloğlu hamamının yanındakı kiçik evlərinin yarıqaranlıq otaqlarında, Samsunda erməni məhəlləsinin gözəl, zərif köşklərindən birinin eyvanında, Ankarada Əmniyyət baş müdirliyinin böyük, süslü, tünd rəngli kabinetində bu sifət dəyişmədən, yalnız bığları yavaş-yavaş kiçilərək ən sonda yox olmaq şərti ilə heç dəyişmədi. Sanki onun səsi də üzünün bir parçası idi. Ciyərindən gələn bir az kobud, dadlı, fəqət sərt bir səs. Boyu da bu sifətə, bu səsə çox uyğun gəlirdi.

Atamın ailəliklə çox tez-tez görüşdüyü dostlarındandı. Xanımı şişman, qarayanız, gözəl olmasa da, Orta Anadolunun qalın, İstanbulun isə incə şivələrini dinləyənləri yormadan bir-birinə qarışdıraraq danışan ürəyəyatımlı qadın idi. Bir qızı, iki oğlu analarından daha çox atalarına oxşayırdılar. Hələ böyük oğlu elə bil lap atasının eyni idi.

¹ Yeniçəri – 1365-1826-cı illərdə Osmanlı imperatorluğunda nizami piyada hissələri. XVII əsrin sonlarına qədər bir qayda olaraq təəssübkeş müsəlman ruhunda tərbiyə olunan və mükəmməl hərbi təlim görə xristianlardan təşkil edillirdi.

İstanbul Polis müdirliyi siyasi şöbəsinin müdiri İttihad və Tərəqqi dövrünün hökumət adamı kimi ən çox etimad olunan, güvənilən xarakter sahiblərindən biri sayılırdı. Özü heç zaman ittihadçı olmamışdı. Amma taleyini bir yandan şəxsi dostluqları, o biri yandan rəsmi vəzifəsinin mahiyyəti baxımından ittihadçılarla paylaşdı. Mütarikədə ingilislərin birincilər sırasında yaxalayıb Bəkir ağa bölüyünə gətirdikləri, Maltaya sürgün etdikləri şübhəliyərdən biri də o idi. Əsarətdən qurtular-qurtulmaz Anadoluya keçdi, müxtəlif səbəblərdən çox önəmli kosmopolit mühit olan Samsuna polis rəisi təyin edildi. Bunun ardınca da müxtəlif vəzifələrdə çalışaraq Əmniyyət baş müdirliyinə qədər yüksəldi.

Məşrutə və Cümhuriyyət dövrünün polisində atamın bu dostunun unudulmayacaq xidmətləri var. Birinci Dünya müharibəsində İttihad və Tərəqqi liderlərinə gecələr rahat şəraitdə yatmaq imkanı yaradan təhlükəsizlik tədbirlərini kimsəyə problem açmadan həyata keçirməyi bacarırdı. Həm də bu işi elə səviyyədə görürdü ki, şöhrət, etibar və insanlıqlarına görə öz əli ilə, yardımçıları və nəhayət, komissarları ilə birlikdə həbsə, və ya sürgün yerinə getmək üçün gəmiyə, bərəyə, qatarə, maşına mindirdiyi bütün insanlar həyatlarının sonuna qədər ondan minnətdarlıqla bəhs etmişdilər.

Mütarikə ilə bərabər yaxalanıb çeşidli aqibətlərə sürüklənə biləcəyi ehtimal olunan adamları tutduğu vəzifədən alınmasından az öncə xilas etməyi, ölkədən qaçırmağı bacarırdı.

Cümhuriyyət dövründə atamın polis müdiri dostu İttihadçılar zamanında qazandığı təcrübələrdən də istifadə edib ölkənin yeni polis təşkilatını, demək olar ki, təkbaşına qurdu. Bu dəfə də Cümhuriyyət polisləri onun sayəsində

özləri və fəaliyyətləri üçün tam bir əmniyyət mühitinin yaradıldığına şahid oldular. Qanunu bütün tələbləri ilə gözlərini qırpmadan əski dostları üzərində də tətbiq edirdi. Bir zamanlar bərabər çalışdığı insanları hökumətin, yaxud dövlətin təhlükəsizliyi düşüncəsi ilə lazımi anda ən ciddi sərtliklə vəzifədən uzaqlaşdırmaqda tərəddüdə əsla yol vermirdi.

Fəqət bu dövrdə onun da, daha çox daxilinə baxan yeni üzü meydana çıxmışdı. Vicdanı və ağılı ilə baş-başa qaldığı anlarda, çox yaxın, məhrəm saydığı bir neçə dostu ilə dərdləşmək imkanı qazandığı saatlarda gəncliyinin həyəcan dolu idealist illərini xatırladığı məqamlarda özünü saran incə, az qala uzaqdan gələn yanıq qoxusu xatırladacaq dərəcədə xəfif, yaxud dərinlərdən gələn bir bəstə qədər həzin vicdan titrətmələrinin içini, varlığını xırpaladığını görürdü.

Belə hiss və düşüncələri artdıqca daha çox qabığına çəkilir, peşəsindən soyumağa başlayırdı. 1933-cü ildə Ankarada dövrün Ədliyyə naziri Şükrü Saracoğlu ilə mənim aramda qanqaraldan hadisə¹ olmuşdu. Ailəmiz İstanbulda idi. Dərdimi danışmaq üçün munis bir insan arayırdım. Sonda atamın bu dostunun yanına getdim. Mənə xatirələrini danışdı, atamdan, özündən uzun-uzadı bəhs etdi. Həm yorğun, həm də fikirli idi. Ən axırda "Bax, – dedi, – sənə bir əmi nəsihəti verəcəyəm. Sakit-

¹ Sonralar Türkiyə Cümhuriyyətinin görkəmli dövlət adamlarından biri kimi tanınan, daxili işlər naziri, baş nazir kimi mühüm postlar tutan Şükrü Saracoğlu Birinci Dünya müharibəsindən sonra həmin dövrdə İttihad və Tərəqqi hökumətinin təhsil müfəttişi vəzifəsində çalışan Əhməd Ağaoğlunun yardımı ilə İsveçrəyə ali təhsil almağa göndərilmişdi. Lakin 1930-cu illərin ortalarında magistr təhsilini tamamlamaq üçün Fransaya gedən Səməd Ağaoğluna etimadsız yanaşmış, "vaxtı ilə cibində rus pasportu daşıyan bir adamın oğlunun" xaricdə təhsil almasını meqsədəuyğun saymamışdı. Müəllif həmin hadisəyə işarə edir.

ləşəcəksən. Dövrələr dəyişdi, dəyişir. Artıq dostluq, vəfa, etibar kimi boş sözlərə o qədər də əhəmiyyət vermə!"

Bu, onunla son görüşüm oldu. Bir müddət sonra Adanaya vali təyin edildi. Amma Sərbəst Firqə hadisəsindən sonra Xalq Partiyasının getdikcə daha da xırdaçılıqlara varan rəftarına qarşı dözümlü qalmamışdı. Rəsmi vəzifələrini yerinə yetirməsinə maneçilik törətdiklərinə görə millət vəkilləri ilə daim münaqişə içində idi. Nazirlərlə arasında həmişə anlaşılmazlıqlar olurdu. Xalqın müdafiə etdiyi, lakin millət vəkillərinin istəmədiyi bir bələdiyyə rəisi seçkilərindən sonra valiliklə bir sırada Xalq Partiyasının ikinci başçısı olmasına rəğmən seçimə qarışmadığına görə vəzifədən çıxarılıb sərəncama göndərildiyini ona dost münasibəti bəsləməyənlərin qəzetindən öyrəndi. Ankaraya gedib məsələnin həqiqi mahiyyətini araşdırmaq istədi. Amma üz tutduğu adamların hamısı ona arxa çevirdi. Bir neçə ay sonra Spartaya, ardından isə Kütahyaya vali göndərildilər. 1946-cı il seçimləri keçiriləndə bu şəhərdə idi. Seçkilərlə bağlı aldığı bütün işarətlərə əhəmiyyət vermədən bu dəfə də tərəfsizliyini pozmadı. Həmin dövrdən qalma çox canlı bir xatirəsi də var:

Seçimlərə Xalq Partiyasının təmsilçisi kimi göndərilən çox nüfuzlu bir şəxs ondan səsvermə nəticələrinin dəyişdirilməsini tələb etmişdi. Müsafirinin tələbini eşidərkən onun üzünə nifrətlə baxaraq hayqırmışdı: "Evimdə olmasaydınız, sizi buradan biabırçılıqla qovardım".

Bu hadisə Kütahya demokratlarının vali ilə bağlı şübhələrinin üstündən birdəfəlik xətt çəkmişdi. Seçimlərdən bir neçə ay sonra pensiyaya çıxdı, bir daha meydanda görünməmək şərti ilə hamıdan, hər kəsdən uzaqlaşdı. O qədər uzaqlaşdı ki, 1949-cu ildə haqqın dərgahına qovuşana qədər atamın bu dostundan heç bir xəbərini olmadı.

BİR DÖVRÜN SİMVOLU

Radionun, ölümünü "fikir adamı" əvəzinə "düşünür", "natiq" yerinə "konuşmacı" kimi əcaib kəlmələrlə xəbər verdiyi bu adam, üzləri hafizəmdə atamla birlikdə canlanan Ömər Naci, şair Mehmet Emin Yurdaqul, Xalidə Ədib, Cəlal Sahir, Ziya Göyalp, Yusif Akçura kimi insanlardan biri idi.

Radionu söndürüb keçmişin yarıqaranlıq, bəzən parlaq və işıqlı, bəzən isə insan kölgələri ilə dolu koridorlarını gözlərim önünə gətirdim. Molla Güranidəki köşk, Sərracxanabaşındakı mülk, Bəyaziddəki Türk Ocaqları səhnəsi, Ankaradakı Keçiörən bağlarının qırmızı kirəmitli damları, Doqquzuncu Böyük Millət Məclisinin tribunası və yüzlərlə adam... Aralarında ortasından çox diqqətlə iki yana ayrılmış gözoxşayan ağ saçların çərçivələdiyi düzgün, bəyaz, amma günəşdən bir az yanıb qaralmış, tunca çalan üzünə, son dərəcə şirin baxışına, şabalıdı gözlərinə, incə dodaqlarının üstünü xəfifcə qumrallaşdıran bığlarına heyranlıqla baxdığım bir nəfər var. Səsinin ahəngi, danışığı, xəyalları, zarafatları çox xoşuma gəlir. Atamın dostları arasında öz yeri olan bu adama bacı-qardaşlarım və mən "əmi" deyə müraciət edirik.

Həm də anamın rəfiqəsi olan böyük bacısı Türkiyənin ilk qadın xeyriyyə cəmiyyətlərindən birinin rəhbəridir. Min şahid də yığılsa, heç kimi həmin qadının bu əminin bacısı olduğuna inandıra bilməzdi. Biri-birindən yerlə göy qədər fərqlənirdilər. Qadın qısa boylu, şişman idi. Güclə nəfəs alırdı. Qardaşı isə arıq, uzun, şüvül kimi adamdı. Bəlkə də, aralarındakı fərq atadan bir, anadan

ayrı olduqlarına görə idi. Atasının çox övladı vardı. Az qala qırxa yaxın oğul-qız. Amma bu qələbəliyin içində atamın dostuna bənzəyən, demək olar ki, yox dərəcəsində idi. Anası – balacaboylu, həmişə tələsə-tələsə danışan, yetmiş yaşına gəlib çatsa da, yenə gənc və utancaq qız təsiri bağışlayan ixtiyar qadın bir gün anama oğlunun doğum macərəsini danışdı. Məni tez-tez güldürən çərkəz şivəsi ilə söylədiklərini bir kənarda oturub dinləyirdim.

Qarnındakı körpəni dünyaya gətirmək istəməmiş. Sonda dərman tapır. Bir gecə səhərə yaxın, dan yeri ağararkən pəncərəni açıb Allaha yalvarır: "Bilirəm ki, görəcəyim iş günahdır. Amma bu uşağı doğmaq istəmirəm. Keç günahımdan!"

Birdən əlləri titrəmiş, dərman şüşəsi yerə düşüb qırılmışdı. "Allahın işarəti idi bu, – deyirdi. – Mənə yeni övladımı dünyaya gətirmək üçün beləcə əmr göndərdi".

Atamın dostu həmin hekayəni nəzmə çəkmişdi. Tez-tez oxuyurdu. Yenə özünün dediyinə görə, atası bayramdan-bayrama uşaqlarını bir araya toplayar, bəzilərinin adını xatırlamasa da, üzvlərini dəqiq yadda saxladığını nümayiş etdirərək hədiyyələrini paylardı.

Xorxordakı¹ böyük mülk bir faytonun keçəcəyi qədər iri qapısı, geniş pilləkənləri, hər mərtəbədə böyük salonları, otaqları və hər tərəfi ağzına qədər doldurmuş müxtəlif əşyaları ilə mənə nağıllardakı ucu-bucağı görünməyən nəhəng sarayları xatırladırdı. Bu mülk ta öldüyü günə qədər atamın dostunun şəxsiyyətini Tənzimata bağlayan bir tarix parçası idi. Daha sonra, Mütərikə illərində kirayənişin kimi qaldığımız və yenə

¹ Xorxor (Horhor) – İstanbulun Fatih və Aksaray rayonları arasında tarixi məhəllə

eyni yerə yaxın olan Hacı Akif Paşa mülkü kimi Xorxordakı saray da hələ Tənzimata qədər Qərbə məxsus rahatlıq və süs içində şərqli ruhu ilə yaşayan insanlarla dolu idi. Evin xanımları vardı. Yanlarında isə cariyələr, otaq xidmətçiləri. Fransız kralı Luinin¹ dövrünün mebelləri və Napoleon dəbinə uyğun kresloların arxasında əsl ərəb, əsl türk zövqü ilə sədəflə işlənmiş güzgülər yan-yanə sıralanırdı. Avstriya, fransız, italyan qobelenləri, Türküstan, İran, hind, Anadolu xalıları üst-üstə qalqlanmışdı. Divarlardan tanınmış xəttatların yazıları, Qərb rəssamlarının əsərləri asılmışdı.

Xanımlar, bəylər çarpayılarda, cariyələr, nöqərlər isə yerdən salınmış yorğan-döşəkdə yatırdılar. Mülkün ağaları səhərlər işə gedərkən əyinlərinə o zaman "istanbulin" adlanan fraka bənzəyən uzun kostyumlar geyir, axşam evə dönər-dönməz çiyinlərinə cübbə salıb başlarına balaca qırmızı fəs qoyardılar. Kiçik xanımlar musiqi, bəzən fransız dili və naxış dərsləri keçirdilər. Kiçik bəylər hər b məktəbinə, yaxud Qalatasaray liseyinə² yazılırdılar. Atasını da onu Qalatasarayda təhsil vermək istəmişdi. Çünki o vaxtlar Qalatasaray, dövrün Qərb dünyasına açılan yeganə sivil pəncərəsi sayılırdı. Bu təlim-tərbiyə ocağı Tənzimat paşasının oğlu və nəvəsi üçün böyük universitet timsalında idi. Atamın dostu ayağının biri, ruhunun isə əksər təmayül və alışqanlıqları ilə həyatını Xorxordakı malikanəyə bağlı şəkildə başa vurdu və ömrünün sonuna qədər böyük bir dövrün – Osmanlı imperatorluğunun son illərinin diqqətçəkən simvollarından biri kimi qaldı.

¹ Fransa kralı XVI Lüdovik (1754-1793) nəzərdə tutulur.

² **Qalatasaray liseyi** – Osmanlı imperatorluğunun tarixi 1715-ci ilə gedib çıxan ən qədim təhsil müəssisələrindən biri. 1868-ci ildən fransız dilində təhsil verən Məktəbi-Sultani kimi yenidən qurulmuşdu. 1927-ci ildən Qalatasaray liseyi adlanır.

Onunla bağlı xatirələrim Türk Ocağının salonları və səhnəsi ilə birdən-birə daha da canlı şəkil alır. Ocağın mərkəzi binası Bəyaziddə yerləşirdi. Böyük bir bağ içində tikilmiş əski malikanə idi. İndi yerində kinoteatr, mağazalar, restoranlar var. Səhnənin üzü bağa açılırdı. Bəzən axşamlar atam anamı, xalamı, biz bacı-qardaşları götürüb ora aparırdı. Üzləri açıq xanımların kişilərin arasında oturub teatr seyr etdikləri ilk yer, mühafizəkarlıqla tərəqqinin çarpışmasında ikincinin həmişə zəfər qazandığı böyük səhnə burada idi. Birinci Dünya müharibəsi illərində Türk Ocaqları milliyyətçilik fikri qədər mədəni hərəkatın da sarsılmaz qalalarından birinə çevrilmişdi. Əsgəri Tibb məktəbinin tələbələri sırasından bir neçə gəncin qurduqları bu Ocaqların başına Ziya Göyalp, Yusif Akçura, Xalidə Ədib, atam kimi tanınmış türkçülərin təşviqi ilə rəis seçilən dostu bu qalaya komandanlığı çox böyük cəsarətlə həyata keçirdi. Türkçülüyn fikir ataları Ocaqların rəhbərliyini görünüşü parlaq zəkası, iti sözü-söhbəti cəlbedici bir insanın ələ alacağı təqdirdə onun milliyyətçilik və mədəni tərəqqi ideyalarının yayılmasına gətirəcəyi faydanı əvvəlcədən düşünmüşdülər. Seçdikləri şəxs gümanları doğruldub qısa zamanda Türk Ocaqlarının bayrağına çevrildi. Türk qadını səhnəyə ilk dəfə burada çıxdı. Türk qadını kişilər önündə ən ciddi söhbətləri, ən zəruri müzakirələri burada apardı. Ocaqların fəaliyyətinə münasibətdə təəssübkeşlik və xudbinliyin ilk əlamətləri baş qaldıranda qurumun başçısı bir tərəfində dövrün fikir lideri Ziya Göyalp, o biri tərəfində hərbi liderlərdən Camal Paşa¹ cəsarətlə

¹ **Əhməd Camal Paşa (1872-1922)** – Osmanlı hərbiçisi və siyasi xadim. İttihad və Tərəqqi hərəkatının liderlərindən və İkinci Məşrutyyət dönəmində imperiyaya rəhbərlik edən və “Üç paşalar hakimiyyəti” adlanan Triumviratın üç üzvündən biri

belə yanlış təsəvvürlərə sinə gərdi. Milli təhlükəsizliyin təmin olunması baxımından bəzi azlıqlara qarşı tədbirlərin ifrata varmasına ilk etiraz səsləri də yenə Ocaqların səhnəsindən yüksəldi.

Ocaqlar atamın dostu üçün türk mifologiyasının məbədlərindən biri halına gəlmişdi. Davalarını da, dualarını da onun divarları arasında edirdi. Ailə yuvasını da elə bu məbəd-Ocaqda qurdu. Gələcək xanımı hələ 15 yaşında ikən Ocaqların səhnəsində şair Mehmet Eminin “Ey iynəm, tik” şeirini, yanılmıramsa, Musa Sürəyyanın¹ bəstəsi ilə oxuduğu zaman onun qəlbinə yol tapmışdı.

Ankarada Keçiörən Milli Mücadiləyə qatılan, Ziya Göyalp, Əhməd Ağaoğlu, Yusif Akçura, Həsən Fərid Cansevər² və atamın bu dostu kimi idealist türkçülərin yan-yana yaşadıkları yer idi. Doğrudur, bu qonşuluq sadəcə bir-iki il davam etmişdi. Amma həmin dövr həyatlarının ən məsul dövrünün bir parçası idi. Ömürləri boyu ardınca qaçdıqları fikir artıq dövlət siyasətinə çevrilməkdə idi. Türk millətçiliyi bir ölüm-dirim qovğasından qalibiyyətlə çıxmışdı. Qərb mədəniyyətinə doğru iri addımlarla irəliləyirdi.

Ankaranın o zamankı liderlərinin böyük əksəriyyəti Cankayada məskən salmışdılar. Keçiörəndə Rəcəb Pekər, Kazım Özalp³, Topçu İhsan kimi yüzdəyüz siyasətçilərlə Ziya Göyalp, Əhməd Ağaoğlu, Yusif Akçura, atamın, haqqında söz açdığım dostu kimi yarısiyasətçi, yarıfikir adamları toplaşmışdı. Atatürk Cankayaya daha böyük

¹ **Musa Sürəyya (1884-1932)** – türk klassik musiqisinin tanınmış nümayəndəsi

² **Həsən Fərid Cansevər (1891-1969)** – türk fikir adamı, həkim və yazıçı. Türk Ocaqlarının qurucu üzvlərindən biri. 1944-cü ildə türkçülük baxışlarına görə mühakimə olunmuşdu.

³ **Kazım Fikri Özalp (1880-1964)** – türk hərbiçisi, siyasi xadim, Qurtuluş Savaşında Atatürkün yaxın silahdaşlarından biri

üstünlük verirdi. Ankaranın bu hissəsinin tez bir zamanda yeni evlər, yollar, küçələr, parklar, bağlarla abadlaşmış inkişaf etməsinin yanında Keçiörəninin ilk sahibləri olan katolik ermənilərdən qalma üstü qırmızı kirəmitli daş evləri, daş döşənmiş yolları, meyvə ağacları və üzüm tənəkləri ilə süslənmiş yaşıllığı nəticəsində yaylaq kimi bir yerə çevrilirdi. Bu bağlarda ən birinci ev alan atam olmuşdu. Ardınca o birilər də gəldilər. Gecələr qadınlişikili hamı bir yerə toplaşır. Fikir mübadilələrini siyasi dedi-qodular, arxasınca da müxtəlif ailə əyləncələri təqib edirdi. Şeirlər oxunur, şərqlər söylənirdi. Beləcə, Keçiörən bağları Ankaranın zahirən, bəlkə də, çox mütəvazi, amma mənə və mühit baxımından mədəni bir guşəsinə çevrilmişdi. Atamın dostu sakinlərin hər birinin qatıldığı belə axşamların həqiqi yaraşığı idi. Kiçikyaşlı iki oğlu da atalarına qoşulub məclisə ayrı rəng verirdilər. Uşaqlarının gələcəyi ilə bağlı çox böyük planları vardı. Amma, təəssüflər olsun ki, illər sonra bu xəyalların bir qismi oğullarından birinin gənc yaşda ölməsi ilə başlanğıcda qırılacaq, bir qismi də yarımçıq qalacaqdı.

Burada onun, dərdlərini içində çəkməyi bacaran adam olduğunu ayrıca qeyd etməliyəm. Dərin hissiyyat sahibi idi. Hətta öncədən sezdikləri, ürəyinə damanlar rüyalar aləmi və ruhlarla məşğul olan elm adamlarını maraqlandıra biləcək dərəcədə idi. Kim bilir, bəlkə, elə bu öncədən sezmələr nəticəsində bəzən anlaşması çətin məqamlarda ən yaxın dostlarından belə zaman-zaman ayrılır, tam təcrid olunurdu. Atamla adicə bir zarafat üzündən araları çox möhkəm dəymişdi. Bu inciklik illərlə, tam atamın ölümünə qədər davam etdi. Bizə münasibətdə isə sanki heç bir şey olmamış kimi davranırdı. Amma neçə illik dostu ilə danışmırdı. Hətta bundan da irəli getdi – atam öləndə cənazə mərasiminə gəlmədi.

Atamın dostu, bəlkə də, Xorxordakı mülkün təsiri ilə daxilində baş qaldıran iddialılıqdan, özününümayışdən ömrünün sonuna qədər xilas ola bilmədi. Fəqət, xarakterinin zəif cəhətlərini bəlli sərhədlər daxilində tutmağı da bacardı. Bu çox tanınmış, yaraşığı, sözükeçən, cəlbədici insan, həyatının heç bir dövründə öz işləri ilə bağlı toplumu rahatsız etməmişdi. Bəlkə, zaman-zaman bəzi əqrəbaları, yaxın dost və tanışları ondan şikayətçi oldular. Amma içərisində yaşadığı cəmiyyətdən belə narazılıq səsi əsla eşidilmədi. Yenə kim bilir – bəlkə, yalnız zahiri bir göstərişdən, nümayişdən ibarət olan zəifliyi, yaxud qüsuru onu gerçək, səmimi əlaqələrdən uzaq tutdu? İnandığı fikirlər vardı. Bu fikirlərə qəlbən bağlı idi. Amma yüzdəyüz inandığı insanlar da vardımı? Bunu deyə bilmərəm. Digər tərəfdən, inandıqlarını da inandığı qədər sevdini söyləmək çətin məsələ idi. İdeya cərəyanı kimi milliyyətçiliyə böyük önəm verirdi. Amma irqçi də deyildi. Milliyyətçiliyə inancında, hətta inhisarçı bir münasibət göstərdiyini söyləmək mümkündür. Onun gözündə Türk Ocaqları elə özü demək idi. Sadəcə, özü olmadan Türk Ocaqlarının düşünülə bilməyəcəyinə ürəkdən inandığına görə! Eyni düşüncə və məntiqlə onsuz türk milliyyətçiliyinin mövcudluğu da mümkün deyildi!

Beləcə, inhisarçı bir inanc özünü göstərmək həvəsi ilə birləşib onun ən böyük zəifliyini meydana gətirir, özü-özü ilə təzadlara salırdı.

Ocaqların, deyəsən, 1930-cu ildə keçirilən Böyük konqresinə İstiqlal Məhkəməsinin o zamankı rəisi Əli Çətinqayanın¹ sədrlik etməsinə göz yummuşdu. Halbuki həmişə İstiqlal Məhkəmələrinin qurulmasına qarşı çıxan

¹ Əli Çətinqaya (1878-1949) – türk hərbiçisi, siyasetçi və dövlət xadimi

azsayılı cəsur insanlardan idi. Türkiyə Birinci Böyük Millət Məclisində bu təklif ilk dəfə səslənəndə çox sərt şəkildə müqavimət göstərmişdi: “Bir milləti yaşatmaq üçün savaşımların öz aralarından ortaya çıxaracaqları məhkəmələrlə ölüm saçmağa haqqı ola bilməz!” – deyərək hayqırmışdı. İllər sonra Şeyx Səid üsyanı ilə əlaqədar qurulan Ankara İstiqlal Məhkəməsinə üzv təyin olunmuş mərhum doktor Rəşid Qalib¹ “Sən doktorsan, – demişdi, – insanları yaşatmaq üçün elm oxumusan. Bəs onda hansı məntiqlə insanları öldürmək üçün qurulan məhkəmədə vəzifə alırsan?”

Türk milliyyətçiliyinə bu qədər dərinləndən inanan, milliyyətçi fikrin xudpəsənd, xudbin tərəflərini heç vaxt qəbul etməyən bir adamın Əli Çətinqayadan güc umması onu sevən hər kəsi şaşirtmiş, üzmüşdü.

Milliyyətçiliyinin ardınca bir də Qərb mədəniyyətinin öndərliyinə inanırdı. “Türkiyə ancaq Qərb mədəniyyətinə yiyələnənlə güclü olacaq. Bu mədəniyyətin bütün müəssisələri ölkəmizdə qəbul edilməlidir” – deyirdi.

Milli Mücadiləyə də elə ilk gündən bu inancla qatılmışdı. İnancını sona qədər, bir kimsənin önündə geri çəkilmədən müdafiə etdi. Birinci Böyük Millət Məclisinin ilk aylarında az qala Mustafa Kamal Paşa qədər tanınmış adam olduğu halda, yenə də sırf bu inanca görə nüfuz qeyb etməkdən çəkinmədi. Birinci Böyük Millət Məclisi hökumətinin maarif vəkili kimi Müəllimlər Birliyinin şərəfinə verdiyi çay süfrəsinə qadın müəllimləri də çağırması o zaman Ankara mühitində səs-küylü bir hadisəyə çevrilmişdi. Ünvanına səsəndirilən tənqidlərin müqabilində “Mən bu vəkalətdə qaldıqca,

¹ **Rəşid Qalib (1893-1934)** – türk siyasətçi, həkim və dövlət xadimi

başqa cür olmayacaq” – deyib istefa ərizəsini Atatürkə göndərməkdə bir an da olsun tərəddüd etməmişdi.

Siyasət və fikir adamı kimi diqqəti çəkən xüsusiyyətlərindən biri də səbəbindən asılı olmayaraq insanlara hər hansı bir şəkildə təzyiq göstərməyi qəti bəyənməməsi və qəbul etməməsi idi. Uzun illər sürən millət vəkilliyi dövründə xitabət kürsüsünə çox tez-tez çıxmış, bəlkə də bütöv cildləri dolduracaq nitqlər söyləmişdi. Bunların içərisində yalnız bir dəfə, məşhur bir çıxışında hökumətə güc tətbiqi tövsiyə olunmuşdu. Bu da Çərkəz Ədhəmin¹ üsyanı ilə bağlı idi. Onun xəyanət müqabilində Böyük Millət Məclisinə “Vur!” – deyə hayqırması ortalıqda dolaşan son tərəddüdləri də bir an içərisində silib yox etmişdi.

Qərb mədəniyyətinin bu qədər canı-dildən və həyəcanlı tərəfdarı kimi tanınmış adamın Mehmet Akifin içərisində “Mədəniyyət dediyin tək dişi qalmış canavar” misrası yer alan şeirini İstiqlal Marşı kimi təklif etməsi həmin günlərdə olduğu kimi, indi də izahı müşkül bir məsələdir. Şeiri Millət Məclisində əvvəldən axıradək o qədər böyük sənətkarlıqla oxumuşdu ki, millət vəkilləri ayağa qalxıb gurultulu alqışlarla onu İstiqlal Marşı olaraq qəbul etmişdilər.

Onun türk tarixinə və bu tarixin yetirdiyi böyük insanlara sevgisi, bağlılığı heç zaman azalmadı. Mənə danışdığı bir xatirəsini burada qısa şəkildə verirəm:

¹ **Çərkəz Ədhəm (1885-1949)** – adıgey əsilli Osmanlı və türk hərbiçisi. İstiqlal Savaşının başlanğıc dönəmində onun rəhbərlik etdiyi 700 nəfərlik hərbi dəstə yunanlara və ingilislərə qarşı bir sıra uğurlu əməliyyatlar aparmışdı. Bir tərəfdən bolşevik ideyaları ilə maraqlanması, o biri tərəfdən İsmət Paşa ilə aralarında yaranan münaqişə nəticəsində 1920-ci ilin dekabrında Çərkəz Ədhəm Ankara hökumətinə qarşı üsyan qaldırmışdı. Üsyan yatırıldıqdan sonra qardaşları ilə birlikdə evvelce Yunanıstana, ardından da İordaniyaya qaçmışdı.

Atatürk təkkə, mədrəsə və türbələrin bağlanması qərar verdiyi zaman atamın dostu bu addımın ortaya xoşagəlməz nəticələr çıxara biləcəyindən çox narahat olmuşdu. Və fikrini Atatürkə açıq şəkildə söyləməkdən çəkinməmişdi: "Padşahların türbələri qapadılmamalıdır. Onların çoxu türklüyə xidmət edən, türklüyü yüksəldən insanlardır. Unutdurmaq doğru deyil".

Atatürkün incə dodaqları bir az da incələrək az qala nazik xəttə dönmüşdü. Üzü bir anda saralmışdı. Səsi daha da boğularaq "Bəyəfəndi, – demişdi, – mənə yalnız on illiyinə izin verin. On ildən sonra istədiyiniz o türbələri yenidən sizin ixtiyarınıza buraxacağam".

Ona şöhrət qazandıran bir xüsusiyyəti də natiqliyi idi. Bu necə bir nitq sənəti idi? Əsas tribuna kimi "Ədəbiyyati-cədidə", daha sonralar isə "Gənc qələmlər"dən yararlanmışdı. Kürsüdə bəzən süni göründüyü məqamlar da olurdu. Amma bu, dinləyənlərin xoşuna gəlir, diqqəti daha çox çəkirdi. Dost-yoldaş məclislərində hər kəsə məlum olan fikirlər, dəfələrlə dilə gətirilmiş hiss və duyğular bir sıra hallarda, həqiqətən də, daha yeni qəliblərdə meydana çıxarılırdı. Siyasi natiqliyi söz və kəlmə sənəti baxımından klassik meyarlarla yanaşıldığı zaman orta səviyyədə idi. Cızdığı hərəkət trayektoriyası nə xəyalları, nə hədəfə varmaq üçün tutduğu yol baxımından düşündürücü sayıla bilməzdi. Amma bütün bunlar şəxsi fiziki cazibədarlığı, dən düşmüş saçları, parıltılı gözləri, gözəl üzü, şax duruşu ilə birləşincə, dinləyənlərə, qarşılarında böyük bir natiqin dayanması təəssüratını aşılayırdı. Bu hökmü qüvvətləndirən daha bir nöqtə var.

Susduğu zaman da danışan adam idi. Bu səbəbdən də qatıldığı hər toplantıda danışarkən də, susarkən də ön sıralarda otururdu. Ona danışmaq da, susmaq da eyni dərəcədə yaraşırdı.

Türk Ocaqlarının tarixi onun şəxsiyyəti ilə sıx bağlıdır. Zaman-zaman bir yandan bu ocaqların qüvvəti, o biri tərəfdən də zəifliyi oldu.

İttihadçılar dövründə və Zəfərdən sonrakı ilk illərin inqilab təlatümlərində Ocaqlar heç zaman səhnədən çəkilməyən başçısının gətirdiyi dəyərlərdən çox yararlandı. Milli azlıqlar yığını olan Osmanlı imperatorluğu içində bu dövlətin qurucusu, müdafiəçisi vəzifəsini öz üzərinə götürmüş türklərin zahiri görünüş etibarını ilə bir qərbli nöqtəyi-nəzərindən ən yaxşı təmsilçilərindən biri o özü idi! Türk Ocaqları milliyyətçilik mövzusunda Ziya Göyalp, Əhməd Ağaoğlu, Xalidə Ədib, Əhməd Hikmət¹ kimi fikir adamlarının təşviqi ilə Qərb təsəvvürlərinə uyğun yol seçərkən, onun xitabət qüdrətindən tutmuş geyim və qiyafətinə qədər müxtəlif incəliklərindən, məharətindən çox şey qazandı. O, türk milliyyətçisini dünya qarşısında ən mədəni bir şəkildə təmsil etməyi bacarırdı. Təbii ki, burada Xorxordakı mülkdən gələn duyğu və xüsusiyyətlər baş qaldırırdı. Bəzən dostlarının heyət dolu baxışlarla seyr etdikləri bir sıra işlərə girişirdi.

Türk Ocaqları rəisinə və idarə heyəti üzvlərinə aylıq maaş verilməsinə necə nail olmuşdu? Ortalıqda bir də Rokfeller Fondunun² ianə etdiyi pulla tikilən Ocaqların mərkəzi binasının məsələsi vardı. Özü də Ocaq üzvü olan memar Hikmət bu işdə milli həyəcan və qürurla çalışırdı. Ümumi rəhbərliyi həyata keçirən isə, təbii ki, Ocaqların başçısı idi. Hər salonda, hər koridorda, teatr

¹ **Əhməd Hikmət (1870-1927)** – türk yazıçısı və diplomat. 1908-ci ildə Türk Dərnəyinin, 1911-ci ildə isə Türk Yurdunun qurucu üzvləri sırasında yer almışdı.

² **Rokfeller Fondu (Rockefeller Foundation)** – amerikan milyoneri Con D.Rokfeller və oğlu, kiçik Con D.Rokfeller tərəfindən 1913-cü ildə Nyu-Yorkda qurulan xeyriyyə cəmiyyəti. Əsas məqsədi və tarixi missiyası "bəşəriyyətin rifahına" yardım kimi müəyyən edilmişdi.

bölümündə əski türk əfsanələrinin simvolları, türk naxışları, yazılar özünə uyğun yer almış, incə zövqlə işlənmişdi. Maraqlıdır ki, Ocaqların binasında yalnız keçmiş, yalnız əski günlərin tarixi öz əksini tapmışdı. Günümüzdən, günün qəhrəmanlarından bəhs edən bir işarə də yox idi.

Bir dəfə Əhməd Ağaoğlu ilə binanı gəzərkən “Bura Ocaq başçısının iş otağı, bura idarə heyəti üzvlərinin otaqları olacaq, bura isə müsafirlər üçün ayrılacaq” – deyə içərini bir-bir göstərirmiş. Atam onu dayandırıb fikirli-fikirli “Bax, – demişdi, – sənə bir şey söyləyəcəyəm. Bu süslü, möhtəşəm otaqlarda sənin, mənim oturmağıma imkan verməyəcəklər. Görəcəksən, binanı tezliklə əlimizdən alacaqlar”.

İncə dodaqları zarafatlı bir gülüslə açılmışdı: “Xeyr, Əhməd bəy, qətiyyən! Bura həmişə Türk Ocaqlarının qəlbi kimi vuracaq”.

Aradan çox keçmədi. Bir gün memar Hikmət təlaşla gəldi: “Dünən Şərq salonunun tavan bəzəklərini vurmaq üçün yuxarıda, taxtabəndin üstündə çalışırdım. Rəcəb bəy yanında bir neçə dost-tanışı ilə içəri girdi. Hər halda, yuxarıda olduğumdan, məni görməmişdilər. Rəcəb bəy o birilərə “Bu hissə ümumi katibliyə verilə bilər. Yanındakı salon isə partiya idarə heyəti üçün ayrılacaq” – deyə əlüstü göstərişlərini verirdi. Deyəsən, binanı partiya mərkəzinə çevirmək istəyirlər”.

Aradan nə qədər keçdi, bilmirəm. Bir xəstəlik üzündən müəyyən vaxt Ankaradan, hətta Türkiyədən kənardə qalıb geri döndüyü zaman qulaqdan-qulağa dolaşan pıçıltılar ona da gəlib çatdı. Ocaqların başçısına və idarə heyəti üzvlərinə aylıq maaş ayrılması dilə, ağıza düşmüşdü. Üstəlik, onun lazım gəldiyi təqdirdə Ocaqları

bir işarə ilə hər şeyə hazır mütəşəkkil qüvvə halına gətirdiyi danışılırdı. Xəstəlik xərclərinin Ocaq büdcəsindən ödənilməsi barəsindəki söz-söhbət də bu dedi-qoduların üstünə gəlmişdi. İşin ən qəribə, gözlənilməz tərəfi isə bütün söz-söhbətlərin sonnda şəxsi tövsiyəsi ilə millət vəkili seçilən gənc bir dostuna, yaraşılıq olduğu qədər də hər şeyə həris bir Ocaq üzvünə bağlanması idi.

Böyük konqres, ya da başqa bir vəsilə ilə Ocaq üzvləri toplandı. Qazi Mustafa Kamal Paşa, partiyanın baş katibi və digər dövlət rəsmiləri şərəf lojasında yerlərini tutmuşdular. Atamın dostu bir çox məsələlərdən bəhs edən nitqini yavaş-yavaş dedi-qodulara yaxınlaşdırdı və onların yayılmasının əsas qaynağı kimi şübhələndiyi adamın adını çəkdi: Doktor Rəşid Qalib! O zaman salonda bir səs yüksəldi: "Alacaqsan cavabını!"

Rəşid Qalib kürsüyə gəldi. O gün mən də Ankara Hüquq fakültəsinin tələbəsi kimi toplantının gedişini izləmək üçün zalın bir küncündə oturmuşdum. Sanki gözümün önündədir: Rəşid Qalib bir əli kruvaze jiletinin cibində, bir ayağını irəli atıb boğuş, amma tonu qorxunc ittihamlara köklənmiş səslə danışdı. Sözləri ağır, səviyyəsiz, Ocağın ruhuna yaraşmayan tərzdə idi. Türk Ocaqları başçısını çevriliş hazırlığında olan adam kimi ittiham edir, qurumun büdcəsi hesabına bahalı səyahətlərə çıxmasından danışdı.

Nümayəndələrin bəziləri haqlı narazılıqla ayağa qalxıb ona etirazlarını bildirdilər. Rəşid Qalib hiddətli hayqırtılar sakitləşənə qədər gözlədi. Sonra əlini şərəf lojasına tərəf uzadıb dilləndi: "Böyük Öndərimiz məni səbirlə dinləyir. Sizlərə nə olub?"

Bütün başlar əvvəlcə geriyə, sonra isə sinəyə tərəf əyildi.

Aradan daha bir neçə ay keçəcək, Atatürkün arzusu ilə zahirdə baş tutan barışıqdan bir müddət sonra Ocaqlar "Tarixi və milli vəzifələrini uğurla həyata keçirib başa vurduqlarına" görə bağlanacaq, üzvləri isə əksərən Cümhuriyyət Xalq Partiyasının tərkibinə qatılacaqdılar.

Onun bir neçə il (əslində tam 13 il – V.Q.) səfir kimi məmləkət hüdudundan kənarında yaşamasında bu macəranın böyük rolu olmuşdu. Hər kəsdən küsmüşdü. Yenidən yurda döndüyü zaman qəlbi daha Xalq Partiyasının yanında deyildi. İlk fürsət düşən kimi aralarındakı son bağların da qopacağı bəlli idi. Bu mənada Demokrat Partiyasının qurulmasını sevinclə qarşıladığını deyə bilərəm. Təkrar millət vəkili olduğu Xalq Partiyası qrupunda artıq mövcudluğu ilə bağlı ilk işarələri verən Demokrat Partiyasının gələcək qurucularını dörd bir tərəfdən məruz qaldıqları hücumlardan mətanətlə qorundu. Ən çox da Cəlal Bayarın¹ arxasında dayandı. Demokrat Partiyasının mövcudluğunu yazıları ilə də dəstəklədi və 1948-ci ildə Cümhuriyyət Xalq Partiyasının sıralarından çıxaraq 1950-ci il seçkilərində Demokrat Partiyasından müstəqil namizəd olmaq təklifini qəbul etdi. Bu dövrdə artıq Türk Ocaqları da yenidən açılmışdı. İndi bütün fikri-zikri əski Ocaq binalarını geri almaq idi. Bu məqsədlə

¹ **Cəlal Bayar (1883-1986)** – türk siyasətçi və dövlət xadimi, Türkiyə Cümhuriyyətinin üçüncü prezidenti. 27 may 1960-cı il dövlət çevrilişi nəticəsində devrilmiş, Yassıada məhkəməsinin qərarı ilə sonradan ömürlük həbslə əvəzlənən edam cəzasına məhkum edilmişdi. 1964-cü ildə yaşına və səhhətinə görə azad edilmiş, 1974-cü ildə isə siyasi hüquqları tam bərpa olunmuşdu.

göndərdiyi dəvətə əsasən mərhum Mendereslə¹ birlikdə Xorxordakı mülkə getdiyimiz günü xatırlayıram. Bir çox Ocaq üzvləri də burada idi. Menderes uzun, həyəcanlı və səmimi danışdı. Ayrıldıqları zaman baş nazirin qəlbində buraxdığı təsiri sonra mənə belə anlatmışdı: "Özümü heç vaxt Adnan bəyin o gün olduğu qədər Ocaq üzvü, Ocağa yaxın hiss etməmişdim. Bizə, niyyətlərimizə, xidmətlərimizə məndən daha yaxşı bələddir, gördüyümüz işləri məndən daha ürəklə təqdir edirdi".

Bəs sonra araları nədən pozuldu? Həyatının çeşidli təcrübələrindən gələn qorxuları vardı. Bir də üstəlik, Ocaq binaları məsələsi ortaya çıxmışdı. Cümhuriyyət Xalq Partiyası əmlakının ləğvi davasında binaları geri almaq ümidi ilə Demokrat Partiyası iqtidarının tərəfini tutdu. Amma, təəssüf ki, gözlədiyi alınmadı. Sadəcə mərkəz binası ilə bir neçə ilçədəki bəzi binaları, o da mülkiyyət hüququ dövlətdə qalmaq şərti ilə geri qaytardılar. Bu nəticə ondan ötrü böyük bir ümitsizlik və üzüntü mənbəyi oldu.

Sonuncu dəfə 1958-ci ildə görüşüb danışdım. Xanımım Nəriman Ağaoğlu² ilə ziyarətinə getmişdik. Xəstə idi. Bizi yataqda qəbul elədi. Üzü tərəş olunmuşdu, saçı və bıqları səliqə ilə daranmışdı. Yastığın üstündəki, ilk baxışdan sanki yaşı ilə heç bir əlaqəsi olmayan fərqli bir qafa idi. Amma gözümdən qaçmadı. Baxışlarında, gülüm-

¹ **Adnan Menderes (1899-1960)** – türk siyasətçisi və dövlət xadimi, 1950-1960-cı illərdə baş nazir. Səməd Ağaoğlunun yaxın dostu və silahdaşı idi. Hərbi çevriliş nəticəsində devrildikdən sonra Yassıada məhkəməsinin qərarı ilə 1961-ci il, sentyabrın 27-də edam edilmişdi.

² **Zəhra Nəriman Ağaoğlu (1912-1984)** – Səməd Ağaoğlunun xanımı. Ərinin ömürlük həbs cəzasına məhkum edildiyi 1961-ci ildə böyük siyasətə atılmış, Ədalət Partiyasından 12-ci və 13-cü Türkiyə Böyük Millət Məclisinə üzv seçilmişdi. Uzun illər Türkiyə Qadınlar Birliyi İdarə Heyətinin üzvü olmuşdu.

səməsində, danışığında gizlətməyə çalışdığı yorğunluq sezilirdi. Sonra fərqiə varmadan mövzudan-mövzuya keçirdi. Sanki başladığı söhbəti bitirmək istəmir, ya da bacarmırdı. Yenə Ocaqlardan həyəcanla bəhs etdi. "Sayları artacaq, artacaq!" – deyirdi. Sözü birdən Menderesin üzərinə gətirdi. Şikayətçi, darğın, incik idi. Təbii ki, Ocaqlar məsələsinə görə. Demokrat iqtidarını bu qurumu anlaya, həqiqi dəyərini verə bilməməkdə suçlayırdı. Bir xatirəsini danışdı:

Zəfərdən sonra Atatürklə birlikdə ilk dəfə İstanbula gəlirlər. Ayrıldıqları vaxtdan illər keçmişdi. Qaranlıq günlər içindən adlayıb aydınlığa çıxmışdılar. Vətən xaini adlandırılmaqdan vətənin xilaskarı olmağa qədər yüksəlmişdilər. "Ərtoğrul" yaxtasının göyərtəsindən İstanbula baxırdılar. Camilərin azan verilən balkonlarından tutmuş evlərin damlarına qədər hər tərəf insan dənizi idi. Bütün İstanbul ayaqda hazır dayanmışdı, bir yaşında uşaqdan səksən yaşlı ixtiyara qədər hər kəs Atatürkün istiqbalına çıxmışdı. O, üzünü Qaziyə tutaraq "Allah bilir, nə qədər həyəcanlısınız!" – deyir. Qazi həmsöhbətinin əlini götürüb sinəsinin üstünə qoyur: "Orada bir həyəcan hiss edirsənmi?"

Qazinin ürəyi sakit imiş.

"Yox, paşam".

"Bax, nədən yox, deyim, çünki yaxşı bilirəm: elə gün gələr ki, bu qara kütlə bizi döyüb-öldürmək üçün də beləcə toplana bilər".

Bu hekayəni ilk dəfə eşitdiyim gündən sonra tez-tez yadıma salırdım.

Onu həyatda sonuncu dəfə yenə Xorxordakı mülkündə gördüm. Amma sadəcə ölüsünü. İkinci qatın tam nərdivanların qarşısına çıxan şüşəli salonunda masaya

uzatmışdılar. Üstünü bəyaz çarşabla örtmüşdülər. Baxdım və diksindim. Orada yatan bir adam deyil, bütöv bir dövr idi. O dövrdən qalan, Osmanlı imperatorluğunu süqutdan qurtarmaq üçün sadəcə "Məmləkəti idarə edənlərin Avropalı görünməsi kifayət edər" – xəyalı ilə taxtaları qaralmış, biri-birinə dayanaraq ancaq ayaqda dura bilən uçuq-sökük evlərin yanında, insanları maddi və mənəvi achiqlardan qıvrılan məhəllənin ortasında ucaldılmış bahalı sənət əsərləri ilə dolu, mebellər, çilçiraqlar, güzgülərlə bəzədilmiş geniş, işıqlı və əzəmətli salonları olan malikanədə Tənzimat bir daha ölüdü. Zatən Türkiyədə o dövrdən qalma son mülk uçurulana qədər, son paşanın son oğlu və nəvəsi torpağa tapşırılana qədər Tənzimat onlarla bərabər bir kərə daha öləcəkdi. Atamın bu dostu da İkinci Məşrutıyyətə, Cümhuriyyətə, inqilablara bir tərəfi Tənzimata bağlı olmaqla, onun rənglərini, rayihələrini, səslərini qeyb etmədən keçməyi bacarmışdı.

Pilləkənlərdən aşağı enərkən, mənə elə gəldi ki, ayağımın altındakı taxtaların cırıltısı bir az da artıb, başımın üzərindəki çilçiraqların işığı bir az da öləziyib. Küçə qapısına aparan yol sanki bir katakombanı xatırladırdı. Tayları ağır-ağır açılan qapıdan bir yuxunun içindən çıxırammış kimi özümü bayıra atdım.

ƏN YAXIN DOST

İndi növbə atamın ən yaxın dostuna çatdı. O, kiçik, əsmərbənizli, qaragözlü, zəif bir qadındır. Bu qadın – anamdır. Xatirələrimin artıq heç bir şeyi fərqləndirmədiyim qaranlıq küncündə incə, solğun işıq kimi görünən üzünü getdikcə aydınlanaraq ta ölüm yatağında son dəfə tamaşa etdiyim dəqiqəyə qədər hər zaman atamın yanında oldu. Savadı, sadəcə təkbaşına öyrəndiyi oxuyub-yazmaq idi. Amma buna baxmayaraq qədim, əsil-nəcabətli bir azəri ailəsinin maddi və mənəvi zənginliyi içərisində pərvəriş tapan incə zəkasının, həssas ruhunun yaratdığı romantik təbiəti əsl xalq adamı olan atamın çılğın, əsəbi, məsuliyyətsiz ağıl və xarakteri ilə durmadan çarpışdı, bu zəkanın, xarakterin kobud tərəflərini cilalayıb Ağaoğlu ailəsinin cəmiyyət içərisində öz yerini tutmasına böyük kömək göstərdi. Atamın rəqibləri, hətta düşmənləri də bu qadının qarşısında kinlərini, hiddətlərini unutmaq, bəzən isə gizlətmək məcburiyyətində qalırdılar.

Atamla anamın evlənməsi ikisinin də doğma yurdu Qarabağda o zaman müxtəlif səbəblərlə bağlı meydana çıxan sosial dəyişikliklərin bəhrəsi, yaxud rəmzi sayıla bilərdi. Atam ictimai cərəyanların bəzən açıq, bəzən gizli şəkildə böyük sarsıntılar yaratdığı Rusiyada orta təhsilini bitirdikdən sonra Fransaya getmişdi. Avropanın bir yandan ən romantik, digər tərəfdən ən idealist, üçüncü baxış bucağından isə ən realist fikir çarpışmaları arasında uzun illər Parisdə yaşamışdı. Təhsilini bitirib oradan hələ də əsarət, cəhalət içərisində yuxuya dalmış islam və türk aləmini bacardığı şəkildə oymaq həyəcanı ilə Azərbaycana dönmüşdü. Qarabağ camaatı atama şərqlin

o incə istehza ruhu ilə dərhal “Firəng Əhməd” ləqəbini vermişdi. Atam da bu ləqəbi qətiyyən öz üzərindən atmaq fikrinə düşmədən pal-paltarından, zahiri görünüşündən tutmuş düşüncələrinə qədər şəhərdəki çoxluğun yaşam tərzi ilə əks olan davranış və hərəkətlərdən çəkinməmişdi. Lakin bunları edərkən həm də şəhərin bütün ictimai təbəqələrinə daxil olan insanlarla ayrı-ayrılıqda münasibət qurmağı da yaddan çıxarmırdı. Hətta təəs-sübkeşlər mühitində dinlə bağlı mübahisələrdə səlahiyyət sahibi kimi söz alıb danışmaqdan çəkinmirdi. Tərəqqi və inkişaf tərəfdarları ilə birlikdə türk-islam dünyasının yüksəliş yolları ilə bağlı layihələr cızır, ilk türkcə qəzetin (müəllif səhv edir, yaxud da XX yüzillikdə çıxan ilk anadilli mətbu orqanı nəzərdə tutur. Çünki Azərbaycan milli mətbuatının pioneri 1875-1877-ci illərdə H.Zərdabinin nəşirliyi və redaktorluğu ilə çıxan “Əkinçi” idi – V.Q.) əsasını qoymağa hazırlaşır. Bütün bu hazırlıqlar arasında Qarabağın qədim, əsil-nəcabətli ailələrindən biri olan Vəzirovların – yəni Vəzirzadələrin yeganə qızı Sitarə xanımla evlənməyə də qərar vermişdi.

Anamın ailəsi bu izdivaca razı deyildi. Amma o özü söhbətləri, mübarizələri, islam və türk qadınlarının da kişilər kimi oxuyub təhsil almaları uğrunda cəsur münaqişələri ilə tezliklə adı şəhərdə dildən-dilə düşən Əhməd bəyə ərə getmək istəyirdi. Anam qərarında elə əzmlı idi ki, sonda ailəsinin bütün müqavimətini qırmağa müvəffəq olmuşdu.

Aradan uzun illər keçəndən sonra atamla anam övladlarının, bəzən isə çox yaxın saydıqları dostlarının yanında bu evlənmənin sərgüzəştlərini anladır, bir-birlərinin o zamankı hallarını və hərəkətlərini zarafatla xatırlayıb gülür, əylənirdilər.

Uşaqlar ard-arda doğulurdu. Bünövrədən zəif olan anamda dördüncü doğuşdan sonra artıq bütün sonrakı həyatı boyu davam edəcək xəstəliklərin əlamətləri özünü göstərməyə başladı. Atamın Azərbaycandakı rus hakimiyyətinə, dini təəssübkeşliyə, cəhalət və geriliyə qarşı mübarizənin təhlükəli səhifələri də onu psixoloji cəhətdən sıxır, əzirdi. Ərinin başladığı mübarizə günlərin birində artıq həyatını təhlükə altında qoyacaq vəziyyət aldı. O zaman Türkiyədə Məşrutiiyyəti elan və qəbul etdirənlər arasında Parisdə tanıdığı doktor Nazim bəy, Əhməd Rza kimi dostları olan atam bu ölkəyə köçmək qərarını verdi. Anama "Mən getməyə məcburam – dedi. – Bu əsir türk məmləkətini qurtaracaq hür türklərin arasında olmalıyam. Amma səni də ailəndən, məmləkətindən zorla ayırmaq niyyətində deyiləm. İstəyirsənsə, qal".

Anamın cavabı kəsə omuşdu: "Öluncəyə qədər səninlə birlikdə olacağam".

Bu sətirləri yazarkən hafizəmdə dünyada gördüyüm ilk küçə, içərisində yaşadığım, özümü dərk etdiyim ilk ev canlanır. Babi-Alidə, Şərəf Əfəndi küçəsinin qurtaracağında, sağ tərəfdəki bir bina. Pəncərə önündəki barmaqlıqlardan yapışib bayıra baxıram. Yaxınlıqdan orkestr sədaları, şərqilər, marşlar, "Yaşa!" – çığırtıları eşidilir. Məşrutiiyyətin ildönümü qeyd olunurdu. Sonra xəyalım birdən-birə Aksarayla Çapa arasındakı Molla Gürani məhəlləsinə pərvazlanır. Geniş bağça içərisində yeni və böyük bir ev. Artıq hər şeyi, hər səsi, hər rəngi aydın görürəm. İncə, melanxolik, qüssə dolu bir melodiya bütün bu mənzərəni öz içinə alır. Başım dizinin üstündə, Füzulinin məşhur "Məni candan usandırdı, cəfadən yar usanmazmı?" qəzəlini Azərbaycan şivəsinin şirin ahəngi ilə söyləyən anamı xatırlayıram.

1918-ci ildə böyük Fatih yanğınında tam yanıb külə dönənə qədər bu evdən hafizəmdə qalan hadisələr arasında anamın üzünü həm təlaşlı, həm də düşüncəli görürəm. Kamil Paşa hökumətinin qısa, fəlakət dolu hakimiyyəti dövründə həbslər, təqiblər, gizli toplantılarla rahatlığı pozulmuş evdə Birinci Dünya müharibəsinin ilk zəfərləri parlayır. Sonra yenidən iztirablar hər şeyə hakim olur. İki yaşındakı kiçik qardaşım Bəşirin Ərənköydəki bir dəniz səyahəti zamanı birdən-birə beyin sətəlcəmi olub ölməsi atama heç kəsin gözləmədiyi, sərt xarakterinə yaxın buraxmadığı elə qorxunc, elə sarsıdıcı təsir göstərmişdi ki, anam indi də ölən körpəsini unudub atamı bir uşaq kimi qorumaq məcburiyyətində qalmışdı.

Nəhayət, Molla Güranıdəki evimizdə son sevincli anlar: Atam Nuri Paşanın müşaviri kimi Osmanlının Qafqaz İslam ordusu ilə birlikdə Azərbaycanın yardımına yola düşdü. Lakin bu səadət də uzun çəkmədi. Bir neçə ay sonra Fatih yanğını evimizi, demək olar ki, bütün əşyaları, avadanlığı ilə yandırır külə döndərdi.

Burada məni zaman-zaman yuxularımda mənalər axtarmağa sövq edən qəribə bir əhvalatdan danışacağam.

Yanğından dörd gecə əvvəl qəribə yuxu gördüm. Evimizin qonaq otağından Fatih camisinə baxırdım. Birdən minarələrin arasından parlaq alov dillərinin göyə qalxdığı diqqətimi çəkdi. Alov gözümün işlədiyi qədər geniş ərazini az qala bir an içində keçib evimizi bürüdü, sonra sürətlə Aksaraya tərəf yayılmağa başladı. Qışqırır yuxudan oyandım. Anama qısılib daha bərk ağlamağa başladım. Anam ayıldı. Gördüyüm yuxunu danışdım. Saçlarımı oxşadı. "Bu, gözəl yuxudur, – dedi. – Tezliklə atandan yaxşı xəbərlər alacağıq". Düz dörd gündən sonra, İstanbulun fəthinin ildönümü günündə yenə də

evimizin qonaq otağından Fatih camisinə baxdığım zaman göyə alov və duman sütunlarının qalxdığını gördüm. Bağıraraq anamı çağırdım. Anam qarşıda açılan dəhşətli mənzərəyə baxdı, heç nə demədən məni pəncərənin qabağından kənara çəkdi. Günortaya qədər yanğın artıq evimizə çatmış və Aksaray tərəfə keçmişdi.

Evimizin yanması xəbərini eşidən atam qısa müddətə geri dönüb Sərracxanabaşındakı Hacı Arif Paşanın məşhur köşkünə kirələdi, bizi orada yerləşdirdikdən sonra yenidən Qafqaza, Nuri Paşanın yanına qayıtdı.

Yeni köçdüyümüz yer böyük bağça içərisində iri, geniş, işıqlı otaqları olan rahat bir ev idi. Uşaqlığımızın, ailəmizin ən iztirablı illərinin burada keçməsi, görünür, taleyimizə yazılıbmış. İndi Fatih məhəlləsinin sol tərəfində, Aksaraya enən yolun üzərindəki yaşıllıq ərazi həmin o dediyim bağçadır. Fərsət düşdükcə ora gedirəm, bir skamyada oturub o keçmiş illəri xatırlayıram.

Birinci Dünya müharibəsi Osmanlı üçün məğlubiyyətlə bitmiş, İttihad və Tərəqqi hökuməti iş başından çəkilməmişdi. Firqənin rəhbərləri məmləkəti buraxıb getmişdilər. Atam isə hələ Azərbaycandan geri dönməmişdi. Anam “Gələr-gəlməz onu da yaxalayacaqlar” – deyir, yaxınlaşan fəlakətli günlərin ağırlığını hissələri, duyğuları ilə dərk edirdi. Nəhayət, atam qayıtdı. Lakin elə gəldiyinin ertəsi günü şiddətli sətəlcəmdən yorğan-döşəyə düşdü. Üç-dörd gün sonra, bir gecəyarısı evimizin bağçası polislərlə doldu. Zəif bədənli, ucaboylu, tərbiyəli adam olan polis komissarı “Bu gecə evinizə oğru gələcəyi haqqında xəbər aldığımız üçün gəldik” – dedi. Anam ona oturmaq üçün kürsü göstərdi və həzin təbəssümlə “Xeyr, oğlum, siz ərimi tutmağa gəldiniz. Amma indi

xəstədir, apara bilmirsiniz. Bunu özünüz də başa düşürsünüz, hər ehtimala qarşı, birdən qaçar düşüncəsi ilə buradasınız". Komissar başını sinəsinə əydi, "Xanım, mən buyruq quluyam" – deyib susdu. Bu vəziyyət günlərlə davam etdi. Sonda hökumətin göndərdiyi həkim xəstənin yataqdan qalxmasına izn verəndən sonra atamı həbs edib Bəkirağa bölüyünə apardılar.

Hərbi məhkəmələr quruldu. Həbs olunan ittihadçıların mühakiməsi başlandı. Hər kəs kimə hansı cəzanın veriləcəyi ilə maraqlanırdı. Yalnız anam "Heç birinə cəza verməyəcəklər, – deyirdi. – Onları ingilislərə təslim edəcəklər". Bu fikrini həbsxanada söyləyəndə atam özündən çıxdı. "Belə şey ömründə ola bilməz! Bir dövlət öz təbəəsini başqa dövlətə, hələ üstəlik də düşməne təslim edə bilməz" – deyə bağırdı. Lakin heyhat! Atam aldanırdı, anam isə haqlı idi. Bir gün anam mətbəxdə Bəkirağa bölüyünə, atama aparmaq üçün yemək hazırlayırdı. Mən küçə qapısının qabağında dayanmışdım. Tibb məktəbinin tələbəsi olan tanış bir gəncin təlaşla evimizə yaxınlaşdığını gördüm. Anamı soruşdu, mətbəxdə olduğunu dedim. Qaçaraq yanına getdi, "Xanım əfəndi, aparırlar!" – deyə qışqırdı. Anam əslində çoxdan təxmin etdiyi və gözlədiyi xəbər qarşısında özünü itirmədi. Tez hamımızı bir yerə topladı. Əvvəlcə Bəkirağa bölüyünə getdik. Amma məhbusların Ərəbyan karvansarayına aparıldıklarını söylədilər. Dərhal ora qaçdıq. Nəhayət, Qız qülləsinin yaxınlığında rəngi tökülmüş köhnə yük gəmisinin yanına sıra ilə düzülən qayıqların arasına keçdik. Gəmi təxminən əllimetrlik bir məsafədə dayanmışdı. Hər tərəfdən silahlı ingilis əsgərləri ilə dolu mühərrikli qayıqlarla əhatə olunmuşdu.

Atam göyertənin dəmir barmaqlıqlarına söykənib bizə baxırdı. Yanında Ziya Göyalp dayanmışdı. Hər tərəfdən səs-küy eşidilirdi. İndi həmin anda nə danışdığımızı, hansı hərəkəti etdiyimizi xatırlamıram. Yalnız mərhum qardaşım Əbdürrəhmanın birdən-birə qayığın içərisində ayağa qalxdığını görür, ürəyinin və səsinin bütün gücü ilə “Yaşasın ittihadçılar!” – bağırdığını eşidirəm...

Atam Azərbaycandan dönərkən Kerenski hökumətinin¹ tədavülə buraxdığı kağız pullar gətirmişdi. O ara Kerenski tərəfdarları bolşevikləri hər tərəfdə əzir, kommunist inqilabı məğlubiyyətə uğrayırdı. Onların qazandıqları zəfərlərlə birlikdə pullarının da dəyəri durmadan artırdı. Anam yenə bir gün Bəkirağa bölüyündə “Əhməd, – dedi, – Kerenski məğlub olacaq, bolşeviklər savaşı uducaqlar. Qoy bu pulları aparıb türk parasına dəyişək. Önümüzdə qaranlıq günlər var, işimizə yarayar”. Atam isə cavabında “Xeyr! – dedi. – Kommunistlərin məğlubiyyəti labüddür, ingilislərlə fransızlar onların qələbə çalmasına imkan verməzlər. Pulları saxla, qiymətləri daha da qalxanda dəyişdirərsən”.

Atam yenə aldanırdı, anam yenə haqlı idi. Bu söhbətdən az keçməmiş Kerenski orduları da, əlimizdəki pulların dəyəri də birdən-birə yoxa çıxdı.

Atamın Maltadakı iki ilə yaxın əsarət həyatının onun idealist, romantik ruhunda yaratdığı böyük hərc-mərcliyi anama, bizlərə yazdığı məktublardan görmək mümkündür. Anamın sakit, səbirli cavabları isə atamın üsyanlarına qarşı ən böyük təsəlli mənbəyi olurdu. Narın hər f-

¹ Rusiyada Fevral və Oktyabr inqilabları arasında, 1917-ci il, martın 2(15)-də və oktyabrın 25-də (7 noyabr) ali icraedici, sərəncamverici və qanunverici orqan kimi fəaliyyət göstərən Müvəqqəti hökumət və onun başçısı A.F.Kerenski (1881-1970) nəzərdə tutulur.

lərlə, nəstəliq xətti və azəri ləhcəsi ilə yazılan bu məktublarnın hamısı “Əhmədcan!” xitabı ilə başlanır, sonra isə, demək olar ki, eyni kəlmələr, eyni cümlələrlə evimizin halı və məmləkətin vəziyyəti anladılırdı.

“19 fevral 1920-ci il

Əhmədcan!

Şükür olsun Allaha, sizdən məktub aldım. Biz hamımız salamatıq. Bir dərdimiz yoxdur səndən başqa. Allah bu işlərə bir xeyirli sonluq versin. Uşaqlar yaxşıdır. Bu gün poçt günü idi. Çox sevinirəm ki, səndən məktub alacağam. Çünki məktub aldığımız gün səninlə görüşmüş kimi oluruq. Allah tez göndərsin səni bizə. Gecələr səni yuxuda görüb çox sevinirəm. Allah səni orada salamat saxlasın. Kərim və Əmir bəylər salam göndərirlər. Burada bizə də yardım edirlər. Bizim fikrimizi çəkmə. Məndən Əsəd Paşaya – göz həkimi Əsəd Paşaya və Ziya bəyə – Ziya Göyalpa salam söylə. Xanımları yaxşıdır. Görüşürük. Üzündən və gözlərindən öpürəm. Başqa nə yazım?”

“20 oktyabr 1920-ci il

Əhmədcan!

Şükür olsun Allaha, səndən bu yaxında məktub aldım. ... xanım bu günlərdə Parisə gedir. Sənin haqqında çox danışdım. Görək nə olur? Lakin bizə Allahdan başqa kömək, yardım yoxdur. Hər kəs öz kefindədir. Biz pərişan olduq. Böyük adamların hamısını tutublar, çox adam qaçıb. Hüseyin bəy əmim oradadır¹ və salamatdır. Oranın işləri çox pərişandır. Dünyanın hər yerini atəş bürüyüb,

¹ Söhbət 1920-ci il, aprelin 28-də Azərbaycanda milli hakimiyyətin devrilməsindən və bolşevik rejiminin qurulmasından gədir. Əhməd bəyin əmisi Hüseyin bəy Ağayev bir neçə ildən sonra İstanbula gəlməyə müvəffəq olmuşdu.

hər yer yanır. Gültəkin (o zaman hələ yalnız bir yaşında olan bacım – müəllifin qeydi) hər gün deyir: “Atam gələcək, onun üzündən, gözündən öpəcəyəm...”

Atam anama yazdığı məktublarda əski dövrün ailə ənənələrinə uyğun olaraq bizimlə birlikdə yaşayan xalama da müraciət edirdi. Bu məktublar atamın İstanbulda tənha və pulsuz-parasız qoyub getdiyi ailəsi üçün necə həyəcan keçirdiyini, çırpındığını aydın göstərir:

“Malta, Polverista, 23 fevral 1920-ci il.

Əzizim Sitarə və Humay!

7 fevral tarixli məktubunuzu aldım. Arasında Əbdürrəhmanla Əbdülsəmədin də məktubları olduğundan əndişələrim dağıldı və rahatlıq tapdım. Hələ Əbdürrəhmanın məktubu, həqiqətən, “dəhşətdir”. Bütün yoldaşlar bir-bir oxudular və alqışladılar. Hamısı ona və bacı-qardaşlarına bol-bol salamlar göndərdilər. Uşağın yazısı da özü kimidir. Yoldaşlarım bəyəndikcə, təbii ki, mən də fəxr edirdim. Yalnız təəssüflənirəm ki, qızlar son sinifdə ikən, Əbdürrəhmanla Əbdülsəmədin tam bir böyüyə – ağsaqqala ehtiyacları olan zamanda onlardan ayrı düşdüm. Artıq Tanrımdan bu ayrılığa bir son verməsini istəyirəm... Haqqımda çox fikirləşməyin. Doğrudur ki, həyatımız çox yeknəsəqdir. Lakin qətiyyən kədərləndirici deyil. Allah məmləkət və millətimizin aqibətini yaxşı eləsin. Bu acılar unudular. İnşallah, işlərin yoluna düşdüyü hiss olunur. Artıq haqqın qələbəsi üz göstərməyə başladı. Bir az daha səbir etməli. Hamınızın gözlərinizdən öpürəm”.

“Malta, Poliversta, 28 fevral 1920-ci il

Əzizim Sitarə və Humay!

Dünən 4 fevral tarixli məktubunuzu aldım. Təəssüf ki, məktubları bizə gec verməyə başlayıblar. Lakin, Sitarəcan, elə ümid edirəm ki, artıq qovuşmaq dövrü başlanır. İndi Londonda düşmənlərlə bizimkilər arasında müzakirələr davam edir. Bu dəfə müzakirələrin ciddi zəmin üzərində aparıldığı və onun ilk sənədlərindən məmləkətlə birlikdə bizim də qurtaracağımıza ümidlər görünməkdədir. Anadolunun namuslu və şərəfli mücahiləsi öz nəticələrini verməkdədir və mən millətimin sayəsində xilas olmağı başqalarının lütf və inayətiylə qurtarmaqdan, əlbəttə, üstün tuturam. Bu xüsusa dair burada aldığımız mövcud məlumat məsələnin sonunun yaxınlaşdığına ümid verir. Topçubaşovun ünvanını yazmısınız. Ona məktub göndərməkdən vaz keçdim. Əbəs yerə minnətdar olmaq istəmirəm. Hər kəsi tanıdıq, öyrəndik. Getsinlər, zövq və səfalarını sürsünlər¹. Sürəyanın ilk qazancından şirni yemək, bilirsənmi mənə necə ləzzət elədi! Həmin şəkəri aldığım vaxt ömrümün ən bəxtiyar dəqiqəsi idi. Övladlarımızın belə ciddi, mətin və xeyirxah olmaları, əlbəttə ki, səni də məmnun və bəxtiyar etmişdir. Allah hamısını istəklərinə yetirsin...”

¹ Təbii ki, məhbəs həyatı yaşayan və güclü psixoloji təzyiq altında olan Əhməd Ağaoğlu özünün bu iddiasında haqlı deyildi. Hələ 1905-ci ildə “Həyat” qəzetinin nəşri zamanı onunla qəzetin naşiri Ə.Topçubaşov arasında meydana çıxan fikir ixtilafı, münasibətlərində soyuqluğa gətirib çıxarmışdı. Bu soyuq münasibət sonrakı illərdə də daha çox Əhməd bəy tərəfindən davam etdirilmişdi. İstanbula gəldikdən az sonra həbs edilməsi və nümayəndə heyətinin tərkibində Parise gedə bilməməsi də gərginliyi artıran səbəblərdən biri olmuşdu. Əhməd bəyə elə gəlirdi ki, Ə.Topçubaşov nümayəndə heyətinin rəhbəri kimi onun həbsdən azad olunması və Parise getməsi üçün kifayət qədər səy göstərmir. 1920-ci illərin ortalarında Ə.Topçubaşov Parisdən hər ikisinin ümumi dostu Əli bəy Hüseynzadəyə göndərdiyi məktub vasitəsi ilə illər boyu davam edən soyuqluq və gərginliyi aradan qaldırmaq istəse də, buna müvəffəq ola bilməmişdi.

“Malta, Polverista, 17 may 1920-ci il.

Əzizim Sitarə və Humay!

Yenə iki həftədir ki, sizdən məktub almıram. Heç şübhə etmirəm ki, bizim məktublarla da ara-sıra sizə qarşı eyni münasibəti rəva görürlər. Bundan məqsəd nədir, görəsən? Olmaya bizi ruhən və mənəvi baxımdan əzmək istəyirlər? Heç kəsə rəva görülməyən belə müamilələrə məruz qalmağımız nədəndir? Əgər məqsəd mənəvi cəhətdən sıxışdırmaqdırsa, təbii ki, istədiklərinə nail ola bilməyəcəklər. Çünki bizim də güvəndiyimiz, sığındığımız haqq var, ali ədalət var. İnşallah, o haqq, o ədalət bir gün yerini tutar. Ona qədər sizin də, mənim də borcum səbir edib dözməkdir. İstanbuldan aldığım xəbərlər necə çətinlik və çırpıntılar içərisində sıxıldığınızı təsəvvürə gətirməyə kifayətdir. Vəziyyətin bu cəhətini düşündükcə dəli olmağım gəlir. Necə dolanırsınız? Nə iş görürsünüz? Hüseyndən (əmmim – müəllif), Baxışdan (əmmim oğlu – müəllif) biri imdadınıza yetmədimi? Qafqazdan alınan xəbərlər¹ artıq bundan sonra onların gəlmək fikrini həmişəlik aradan qaldırır. Əgər indiyə qədər gəlmədilərsə, bundan sonra heç gələ bilməzlər. O zaman nə edəcəksiniz? Bax, bu sual məni tamam üzür. Əbdüləli bəylə görüşürsünüzmü? Xülasə, Allah xatirinə vəziyyətiniz, dolanışığınız haqqında mənə müfəssəl məlumat verin. Uşaqlar mənə ayrı-ayrılıqda məktub yazsınlar. Əbdürrəhmandan və Sürəyyadan çoxdandır ki, məktub almıram. Məndən lap arxayın olun. Səhhət və salamatlığım, əlhəmdülillah, yerindədir. Bütün dost və tanışlara, həmçinin əmizadələrimə salamlar! Hamınızın gözlərinizdən öpürəm”.

¹ Burada üstüörtülü şəkildə Azərbaycanda geniş vüsət alan bolşevik terroruna toxunulur.

“Malta, Poliversta, 27 may 1920-ci il

Əzizim Sitarə və Humay!

Yenə 4 may tarixli məktubunuzdan sonra sizdən heç bir xəbər almadım. Bu gün poçt gəldi. Hər kəs ora yüyüdü. Lakin heyhat ki, məyus qalanlar arasında mən də vardım. Yoldaşlarımızın bir qismi məktub aldıkları halda, başqaları əliboş qayıtdılar. Heç şübhə etmirəm ki, siz mənə hər poçt ilə məktub yazırsınız. Lakin nə edək? Məktubu belə bizə çox görürlər. Heç şübhə yoxdur ki, eyni rəftarı sizin kimi qadın və çoluq-çocuğa da rəva bilirlər. Lakin buna da səbir edəcəyik. Təvəkkülə və mətanətli təcəlliyyati-ilahiyyəyə (ilahi hökmün özünü göstərməsinə – V.Q.) müntəzir olacağıq. Qoy kasa dolsun, həqarətin və zülmün dərəcəsi qeyrəti-Allaha toxunsun. Yalnız unutmayın ki, bizim vəzifəmiz bütün bunlara mətanət və səbirlə dözməkdir. Mənim burada səhhətim və səlamətim, əlhəmdülillah, yaxşıdır. Bütün düşüncələrim sizinlə bağlıdır. Qafqazdan gələn xəbərlər artıq Hüseynin özünü yetirəcəyinə heç bir ümid yeri qoymur. İndi yalnız Allaha sığınacaqsınız. Sizin bu halınız məni həddindən artıq kədərləndirir. Lakin səbir və təhəmmüldən ayrılmayacağınıza ümid bağlayıb təsəlli tapıram. Uşaqlar imtahanları qurtardılarmı? Siz özünüz və onlar necədirlər? Ramazanı necə keçirdiniz? İnşallah, bu ramazan, haqqı ilə mübarək olar və bütün bizim kimilərə təsəlli feyzləri gətirər. Hüseyndən pul almadınızsa, rica edirəm, əlinizdə nəyiniz varsa satmağa tərəddüd etməyin. Əhvalınız haqqında mənə müfəssəl məlumat verin. Nədən mənə xüsusi, yəni poçt ilə məktub yazmağın arasını kəsdiniz? Başqaları alırlar. Sizin və uşaqların üzündən öpürəm. Uşaqlar imtahanlarını bitirmişlərsə, mənə ayrıca məktub yazsınlar. Əbədi öpüşlər və salamlar!”

“Malta, Polverista, 9 noyabr 1920-ci il

Əzizim Sitarə və Humay!

Son məktublarınızı aldım və lap ürəyimdən vuruldum. Demək ki, indi siz tam ac və naəlac qalmısınız! Sizin bu halınız gecə-gündüz məni pərişan edir, qovruluram, dağlanıram. Ancaq nə edim? Elə bir fəlakətə düşdüm ki, əlacı Allahdan başqa kimsənin əlində deyil. Ancaq elə fikirləşməyin ki, mən özümü düşünürəm. Məni düşündürən daim sizin halınızdır. İndi isə düşüncədən keçib, yanıb-alovlanıram. Bu məktubuma cavab alana, sizin bir çarə tapdığınızı öyrənənə kimi məndə can qalmayacaq! Məktubla bərabər daha iki məktub göndərirəm. Biri ...bəyə. Onun çox zülmkar, qəddar və xain adam olduğunu söyləmək üçün. İkinci məktubum “Axşam” qəzetinin sahibi Kazım Nami¹ bəyədir. Bu adam mənim məktəb yoldaşımdır. Məktubu alan kimi Kərim bəyi çağırtdırım və ondan xahiş edin ki, Kazım bəylə görüşsün. Bizim oradakı torpaq sahələrinin hamısını Əmniyyət Bankında girov qoysun. Onda beş-altı ay dolanmaq üçün pulunuz olar. O vaxta qədər, bəlkə, Allah da bu işlərə bir son qoyar. Sitarəcan, rica edirəm, heç bir şeyə qızırğalanma. Əlində nə varsa, hamısını sat. Heç şübhəm yoxdur ki, artıq bəzi şeyləri satmışsan. Qalanlarını da satın. Nə sənin, nə də uşaqların möhtac qalmağına dözə bilmərəm...”

¹ **Kazım Nami Duru (1875-1967)** – türk hərbcisi, maarif xadimi, İkinci Məşrutə dövründə Osmanlı İmperiyasının bir sıra əyalətlərində maarif müfəttişi kimi çalışmışdı. Bu baxımdan Əhməd bəyin tələbə yoldaşı deyil, iş yoldaşı idi.

“Malta, Polverista, 21 noyabr 1920-ci il

Əzizim Sitarə və Humay!

Uzaqlardan və yaxınlardan gələn nəşəverici xəbərlər hicrani-ələmimi tamam dəf etməsə də, xəfifləşdirir və getdikcə ağırlaşan bu uzun ayrılığın yükünü çəkmək üçün insana ümid və təsəlli verir. Bu, belə davam etsin, nəhayət, türk Tanrısı şəfqət qapısını açıb bu qədər imtahanların kifayət etdiyinə qərar versin və yaxşılığını əsirgəməsin. Biz yola gedərik. Bizim kimilərin nə əhəmiyyəti vardır? Həqiqi nə varsa, o, böyüyündür (ilahi qüvvə – Tanrı nəzərdə tutulur – V.Q.). O, özünü tapsın, gələcəyi təmin eləsin, hər şey düzələr. Bu gün gözəl bir yaz günü idi. Günəş o qədər parlaq, hava o qədər saf və təmiz idi ki, insan nəfəs aldıqca, özünün də təzələndiyini hiss edirdi. Axşamçağı qarşı tərəfimizdəki bir tərəcəyə getdim. Hər tərəf yaşıllıq idi, hətta bəzi yerlərdə sarı çiçəklər açmışdı. Tərəcəyin lap başında nə gördüm, bilirsinizmi? Digər əsir yoldaşlar oraya çay aparmışdılar, çəmənlikdə oturub içirdilər. Təbii ki, mənə də dəvət etdilər. Bilsəniz, o bir stəkan su mənə nə qədər ləzzət verdi?! Xəyalım lap uzaqlara, gənclik zamanına, Qarabağa, Qalanın (Şuşanın qarabağlılar arasında məşhur olan adı – V.Q.) o gözəl dağlarına, “Başucaya”, “Daşaltına”, “Heydər düzünə”, “Dəlik daşa”, “Şahneçinə”, o yerlərdəki gəzintilərimə pərvazlandı. Bütün keçmiş, bütün qohumlar, dostlar, evimiz, küçələrimiz, bağçalarımız bircə-bircə gözlərimin önündə canlandı. Sonra yenə sizi andım, bugünkü halınızı düşündüm, o qədər kədərləndim ki! Lakin bütün bunlar üçcə dəqiqə davam etdi. Həyatın bir rəya olduğunu xatırlayaraq yenə güldüm. Bu qədər zaman və məkan keçmişkən bu günlər də keçməyəcəkmi, yenə də bir-birimizə qovuşmayacağıqmı? Əlbəttə, qovu-

şacağıq, əlbəttə, görüşəcəyik və həm də inşallah, lap yaxında! Çünki artıq haqqın təzahür edəcəyi vaxt gəldi. Məndən bütün dost-aşnalara salamlar. Ev işi nə oldu? Hamınızın gözlərindən öpürəm və inşallah, yaxınlarda görüşəcəyimizə ümid edirəm”.

“Malta, Poliversta, 29 noyabr 1920-ci il

Əzizim Sitarə və Humay!

Bu məktubu yazdığım zaman bayırda hava elə xoşdur ki, elə bil may ayıdır. Artıq qarşısındakı tərəcikdə sarı çiçəklər açmış, hər tərəf yamyaşıl örtüyə bürünmüşdür. Bir dəqiqə əvvəl mən balkonda gəzişir, qarşısındakı körfəzdə dayanan gəmilərə baxıb sizi düşünür və öz-özümə deyirdim: “Ah, nə olaydı, bu gəmilərin biri məni alıb yanınıza aparaydı, iki ildən bəri çox haqsız, çox zalimənə surətdə həsrət qaldığım o sevimli simaları görəydim”. Mən bu rüyada ikən Yəmən qəhrəmanı Fəxri Paşa¹ balkonun baş tərəfindən “Əhməd bəy, nə düşünürsən, olmaya darıxırsan?” – deyə soruşdu. “Ah, Paşam, aramızda darıxmayan, sıxılmayan birisi varmı? Yalnız bəzilərimiz bəzi günlərdə daha artıq sıxılıırıq. Mənə elə gəlir ki, bu gün də mənim günümdür” – deyə cavab verdim. Əsarət həyatının bir xüsusiyyəti də budur. Bəzən insanı dərin hüzn, dərin kədər çulğalayır, o, səbəbini bilmədiyi hisslər burulğanına düşür. Gözlərini o tərəflərə çevirərək sevdiyi insanlara qovuşmağa o qədər şiddətli bir hiss, bir arzu

¹ **Fəxri Paşa** – daha çox “Mədinə qəhrəmanı” kimi tanınan türk hərbiçisi və diplomat Ömər Fəxrəddin bəy (1868-1948) nəzərdə tutulur. 1916-1918-ci illərdə Mədinəni ərəb-ingilis qüvvələrinə təslim etməklə Birinci Dünya hərbində türk ordusunun cəsur komandanlarından biri kimi tanınmışdı. Malta əsarətindən sonra Milli Mücadilə hərəkatına qoşulmuşdu. Atatürk onu “hələ həyatda olarkən adını tarixə qızıl hərflərlə yazmış əsgər” kimi dəyərləndirmişdi.

duyur ki... Bax, insan həsrətlərini bir kağız vərəqinə boşaltmaqla sanki yüngülləşir, rahatlıq tapır. Allaha şükür ki, bu gün məktub günüdür. Mən də sizi qarşımda zənn edərək sanki hər birinizlə danışıram. Lakin sizi mütəəssir etməmək şərti ilə. Əmin olun ki, səhhətim və sağlamlığım yerindədir və sizin hicranınızdan olan həsrətlərimdən başqa heç bir kədərim yoxdur. İnşallah, tezliklə bütün vətənimizlə birlikdə biz də qurtulacağıq və haqq öz yerini tutacaq. Yalnız Allahdan o zamana qədər həm mənə, həm də sizə səhhət və səbir əta buyurmaları üçün nəzir-niyaz edirəm. Daim əhvalınızla bağlı müfəssəl məlumatla müntəzirəm. Bu il İstanbulda qış çox şiddətli keçir. Necə dolanırsınız? Humay və qızlar bu xüsusda nə qədər təsəlliverici sözlər yazarkən də, bir az məni düşünərək yazmış olduqlarını zənn edirəm. Ev məsələsi nə oldu? Bütün dost-aşnalara, xüsusilə də Kərim və Əmir bəylərə salamlar göndərirəm. Hamınızın gözlərindən öpürəm”.

“Malta, Polverista, 25 aprel 1921-ci il.

Əzizim Sitarə və Humay!

Bu məktubu yazarkən duyduğum hissiyyatı, bilmirəm ki, sizə necə yetirim. Həm əsəbiləşir, həm də gülürəm. Əsəbiləşirəm, çünki artıq sərbəst olduğuma dair vurduğum teleqramdan düz bir ay keçdi. Siz bu qədər intizar çəkdiniz, halbuki mən hələ buradayam. Gülürəm, çünki bir aydan bəri hər gün və hər dəqiqə yola düşmək ehtimalı mövcuddur və hər gün ortaya yeni bir xəbər çıxır, ümidlərimizi sönməyə qoymur. İndi də Romadan aldığımız məlumatla görə, buraya bir siyahı gəlib. O siyahıya əsasən, 40 nəfər dərhal yola düşəcək, 24 nəfər

isə ingilis əsgərləri¹ buraya təslim edildikdən sonra yola düşəcək. Bir siyahıya görə mən o 40 adamın, o birinə görə isə hələlik gözləməli olacaq 24 nəfərin içərisindəyəm. Amma 24 nəfərin yola düşməsi də çox uzun çəkməyəcək. Lakin bütün bu hesablar sırf təxmindən başqa bir şey deyildir. Heç kim dəqiq bilmir. Dəqiq olan bizim tükənməz ümidimiz və hər gün bir gəminin adaya yaxınlaşıb bizi götürməsi ehtimalıdır. Özünüz düşünün, bu intizar və təəssüflər içərisində nələr çəkirik. Amma bütün bunlara baxmayaraq, sizi tam inandırırım ki, yola düşəcəyimiz gün çox yaxınlaşıb. Hətta bu məktubdan əvvəl sizə qovuşacağıma ümid edirəm. Yaqub dayımın oğlu hələ oradadırmı? Bizi İtaliyanın Neapol şəhərinə aparacaqları ehtimal olunur. O halda onunla Avropada görüşməyimi daha çox arzu edərdim. Neapola gələr-gəlməz sizə, əlbəttə, xəbər verəcəyəm və yola düşəcəyimiz günün dəqiq tarixini bildirəcəyəm...”

Anamın məktublarındakı qeyri-adi dərəcədə məsum mətanət əhvali-ruhiyyəsinin müqabilində atamın məktublarında zaman-zaman zəiflik, kədər, ümitsizlik nəzərə çarpmaqdadır. Bu arada anamın qarşısında öz qüsurlarını etiraf etməsi, onun xəstəliklərinin yeganə səbəbi kimi özünü göstərməsi atamın əsarət həyatında nə qədər vicdan əzablarına məruz qaldığının əlamətidir. Doğrudan da, atam anamın qarşısında günahkar idi. Çünki əsəbi, cılığın, davakar təbiəti hər kəsdən daha əvvəl və daha

¹ Malta sürgünlülərinin bir hissəsi Türkiyədəki Britaniya hərbi əsirləri ilə dəyişdirilmişdi. Həmin dövrdə Azərbaycan XKS sədri N.Nərimanovun keçmiş əqide dostu Əhməd Ağaoğlunu əsarətdən azad etmək üçün Bakıdakı 3 nəfər ingilis əsiri ilə dəyişmək planı haqqında məlumat mövcuddur.

çox anamın başında çatlayırdı. Nəşə içərisində oturduğumuz yemək masasında kiçicik ehtiyatsızlığın atamı nə hallara saldığını, boşqabların, stəkanların yerə çırpıldığını, şorba kasalarının üstümüzə-başımıza dağıldığını sanki indi də görürəm. Hətta bu dava-dalaşlardan hafizəmdə gülməli səhnələr də qalıb. Havada uçaraq düz qarşımıza düşən bişmiş toyuq indi də gözlərimin qabağından çəkilmir. Bişmiş toyuğun bu canlı duruşu süfrədəki hiddəti bir anlıq yox etmişdi. Biz uşaqlar qəhqəhə ilə gülərək atamızdan şapalaq yeməmək üçün hərəməz bir tərəfə qaçıb-dağılanda, onun fikirli-fikirli otaqdan çıxdığını xatırlayıram. Yalnız anam, həvəslə hazırladığı süfrənin pərişanlığı içərisində səssizcə oturub ağlayırdı.

Sonra lüzumsuz qısqanlıqlar, siyasi həyatın atamın içində topladığı mənfi hissiyyatın, hərəkətlərin, şikayətlərin, sözlərin evin içində boşalması, biri-birini təqib edən həyəcan və təhlükə dolu hadisələr – bütün bunlar anamı sürətlə əridir, çökdürürdü. Aman Allah, Malta əsarəti zamanı atamın yoxluğunu bizə hiss etdirməmək üçün o, özünü necə də oda-közə vururdu! Axşamlar yeni paltarlarımızı, ayaqqabılarımızı, corablarımızı heç bir əyər-əskiyyə olmadan yatağımızın baş tərəfinə qoya bilmək üçün ancaq anam qədər izzət çəkməyi bacara bilən insan lazım idi. O, izzətlərdən qüvvət alan bir insandı. Bu fəlakətli illərdə əsarətə düşən atamın da, uzaq yerlərdə olan ailələrinin də yardımına eyni bitib-tükənmək bilməyən şəfqətlə yetişməyə çalışırdı. Sanki azacıq təsəllisini də fəlakətlərimizin müştərək olmasında tapmışdı. İşğal altındaki İstanbulda uşaqlarının əllərindən tutaraq mitinqdən-mitinqə gedir, mitinq hazırlayanlara yol göstərir, Anadoluya keçmək üçün bir neçə günlüyə “gözdən itmələri” lazım gələndə dostları evimizdə saxlayır,

cəsarətini daha da artırıb erməni terrorçularının təqib etdikləri Behbud xan Cavanşirə yenə evimizdə sığınacaq verirdi. Burada anamın hadisələrin gedişini əvvəlcədən ustahqla sezən intuitiv istedadına başqa bir misal gətirmək istəyirəm. Behbud xan evimizdə on-on beş gün qalandan sonra artıq xətanın sovuşduğu qənaətinə gəlib ortalığa çıxmağa qərar verdi. Anam qəti etiraz etdi. “Xeyr! – dedi, – küçəyə çıxandan 24 saat içində səni öldürəcəklər”. Anamı dinləməyən Behbud xanı iki gün sonra erməni fədaisi (bu, erməni terrorçularının özlərinə verdikləri ad idi – V.Q.) Torlakyan, həqiqətən də, “Perepalas” mehmanxanasının yanında gecəyarısı öldürdü.

Anamın özünə görə dindarlığı vardı. Allaha inanır, “Sadat”dan – Peyğəmbər sülaləsinə mənsubluğundan iftixarla söz açırdı. Hansı məzhəbə bağlılıqlarından asılı olmayaraq insana qüvvət, mətanət, ümid verən bütün etiqadlara rəğbət duyurdu. Şiə olmasına rəğmən, Ömərdən də Əli qədər möcüzə gözləyirdi. Bu inancının romantik, mistik tərəfləri də vardı. Əyyub Sultanda o öndə, mən də ətəyindən tutaraq arxasınca niyyət daşından keçdiyimizi, Ağbıyıqda, Fuad Köprülünün evində gecə qonaq qalıb dan yeri ağaranda içərisində atamı tezliklə yanımıza göndərməsi üçün Həzrəti Əliyə məktub qoyulmuş şüşələri neçə dəfə dənizə tulladığımızı indi də yaxşı xatırlayıram. Yenə bir müqəddəs günün səhər vaxtı gözlərini səmaya zilləyərək bütün dinlərin peyğəmbərlərinə, bütün məzhəblərin övliyalarına övladlarının atasını tezliklə əsarətdən qurtarıb ailəsinin yanına qaytarmaq üçün yalvarıb-yaxardığını eşitmişdim.

Bütün bu dualar, nəhayət ki, qəbula yetdi. Bir gecəyarısı

evimizin önündə dayanan maşından atam düşdü. O gecənin nəşəli şaşqınlığını unutmaq mümkündürmü? Atam hamımızı bir-bir qucaqlamaq istəyir, hamımız da ona eyni anda sarıla bilmək üçün çırpınırdıq. Bizim iki ilin içərisində ağlagəlməz dərəcədə böyüdüyümüzü zənn edərək çox iriölçülü ayaqqabılar, içərisində itib-batdığımız gen paltarlar gətirmişdi. Yəqin ki, bu, daha çox keçirdiyi həyəcanların törətdiyi yanlışıq idi.

On gün sonra atam gizlicə Anadoluya keçdi. Bununla da həyatımızın fərqli bir dövrünə qədəm qoyduq. İstanbulun yerinə Ankara, köhnə dostlarımızın yerinə bəziləri istisna olmaqla tamamilə təzə dostlar gəldi. Sakarya müharibəsindən az sonra başlayan bu dövr – inqilablar, milli zəfərlər, türk millətinin maddi və mənəvi yüksəlişi yolunda təşəbbüslər içərisində keçən həyatımız, ta Sərbəst Firqənin qurulmasına qədər davam etdi. Anam arxada qalmış fəlakət günlərinin acısını bu məsud çağların nəşə və həyəcanı ilə unutmağa çalışırdı. Yazıqlar olsun ki, indi də səhhəti bütün müalicələrə baxmayaraq gündügdən pozulur, keçmiş illərin bütün yorğunluqları kiçik, zəif vücudunu mərhəmətsizcəsinə çeynəyib əzirdi. Lakin zəkasının o qeyri-adi duyum qabiliyyətini heç bir qeybə uğramadan əvvəlki kimi qoruyub saxlamışdı. Yenə də atama ən yaxşı seçimləri təlqin etməyə, ən doğru yolları göstərməyə müvəffəq olurdu.

Anam atamla onun siyasət yoldaşları arasında bəzən birləşdirici, bəzən barışdırıcı, əksər hallarda isə orta hədd saxlayan hakim kimi çıxış edir, siyasət həyatının müxtəlif təzahürləri qarşısında müvazinətini qoruyub saxlamasını tənzimləyirdi. Bir tərəfdən atamın İttihad və Tərəqqi Partiyasına mənsub əksər köhnə dostlarının qorxunc aqibətlərinin onun ruhunda yaratdığı dərin

təsir və kədərin izlərini silməyə çalışarkən, digər tərəfdən də İstiqlal Məhkəməsinin qüdrətli hakimlərinə günahsız insanlara qiymamaları üçün yalvarmaqdan çəkinmirdi. Bəraət alan köhnə dostların ilk dəfə rahat şəraitdə görüşmələri üçün məhz bizim evdə hazırlıqlar görülürdü.

Sərbəst Firqə macərası başlandı. Anam həmişəki intuisiyası ilə hələ birinci gündən təşəbbüsün baş tutmayacağına inanmışdı. Atam “Qazi bu işin olmasını çox səmimiyyətlə istəyir, o, öz razılığını verdikdən sonra niyə baş tutmasın?” – dedikdə anam başını aşağı saldı, “Paşa nə qədər səmimi olursa-olsun, sonda ya hadisələr başqa şəkil alacaq, ya da vəzifə kürsülərini, gələcəklərini itirməkdən qorxanlar hiylə, böhtan, iftira vasitəsi ilə Qazini əleyhimizə çevirəcəklər” – dedi.

Heyhat, yalnız üç ay çəkən qısa müddətdən sonra Sərbəst Firqə dağıldı, atam yenə aldandığını gördü, anam isə bu dəfə də haqlı çıxdı.

Sərbəst Firqə oyununun son pərdəsi qapandıqdan sonra atam İstanbula köçməyə qərar verdi. Anamın səhhəti də bunu zərurətə çevirmişdi. Atama İstanbul Darülfünununda professorluq verdilər. Nişandaşında köhnə, böyük bir ev aldı. Ailəmiz ora daşındı. Anamın xəstəliyi şiddətlənmişdi. Müalicə heç bir müsbət nəticə vermirdi, o, gözümüzün qabağında günbəgün geriləyirdi. Lakin vaxtının əksər hissəsini yataqda keçirməsinə baxmayaraq, yenə də atamın bütün işləri ilə yaxından maraqlanır, məşğul olurdu. Evimizin böyük salonu yavaş-yavaş İstanbulun fikir və sənət adamlarının tez-tez toplandıqları mərkəzə çevrildi. Şair, rəssam, musiqişünas, mühərrir və tarixçilər – sənət və elm dünyamızın bir çox tanınmış şəxsiyyətləri bu salonda səhərə qədər çəkən söhbətlər aparır, fikir mübadilələri edirdilər.

Atamın həyatının sonunda ətrafına toplandığı intellektual çevrə o zaman düşüncələrin azad şəkildə söyləndiyi və bölüşdürüldüyü dərgah idi.

Bir gün atamın yanına iki nəfər gəldi. Birini çoxdan tanıyırdı. Digəri ilə tanış deyildi. Bir neçə saat danışdılar. Onlar gedəndən sonra atam anamın yatdığı otağa keçdi. "Sitarə, – dedi, – bir neçə şeyi, məsələn, bu qədim xalçaları satıb qəzet çıxarmaq istəyirəm, nə fikirləşirsən?"

Satılığa çıxarılaçaq qədim xalçalar anamın evlərindən cehiz gətirdiyi, uşaq ikən üzərində oynadığı, həyatının bir çox hadisələrinə şahidlik etmiş qiymətli xatirələr idi. Bu həqiqi sənət əsərlərinin rəngarəng naxışları onun üçün keçmişdə qalmış ailəsi, evləri, bağçaları idi. Amma bununla belə yenə dərhal razı oldu. "Lap yaxşı, Əhməd! – dedi. – Bəs qəzeti kiminlə çıxaracaqsan?"

Atam güldü:

– Evimizə gələn adamlarla.

– Tanıyırsan onlar kimdir?

– Birini tanıyıram, o biri də yaxşı adama oxşayır.

Anam atamın əlindən tutdu, xəfif və titrək səslə "Əhməd! – dedi, – yaxşı tanımadığın, halına, xasiyyətinə bələd olmadığın adamla iş görmə".

Atamın son qəzeti olan "Axın" belə çıxdı.

Aradan bir neçə ay keçdi. Bir gecə həmin vaxt İstanbulda olan Qazi atamı Dolmabağça sarayına, şam yeməyinə dəvət etmişdi. Xeyli vaxt idi ki, qarşı-qarşıya gəlməmişdilər. Sərbəst Firqə macərasından sonra bu qurumun başında dayananlardan təkrar Cümhuriyyət Xalq Firqəsinə, yaxud dövlət xidmətinə qayıtmayan yeganə adam, yəqin ki, atam idi. "Axın" qəzeti vəzifə başında olanların bir qismi üçün müxalifətin səsi hesab edilirdi. Atam bu səbəbdən Atatürklə təkrar qarşılaşmanın hansı

əhvali-ruhiyyədə keçəcəyini narahatlıqla düşünürdü. Gecəyarısından az sonra evə dönərkən birbaşa yatağında uzanan anamın yanına getdi. Anam evləndikləri gündən bəri çox nadir hallarda ərinin üzünü indiki kimi məyus və iztirablı görmüşdü. Odur ki, atam hələ söhbəti açmadan sözə “Yaxşı keçmədi, elə deyilmi?” – deyə başlamış, atam da “Bəli, yaxşı olmadı” – demişdi. “Paşa əvvəlcə çox iltifat göstərdi, yanında oturtdu. Süfrədə ... xanımlarla ... bəylər var idi. Arada, “Axın” qəzetini buraya gətirin!” əmrini verdi. Gətirilən qəzətdən məqalələrimi bir-bir oxutdu. Hər məqalədə nə demək istədiyimi soruşdu. Yazıların hamısının ictimai tənqidlər olduğunu, cəmiyyətimizin yaxşı tərəfləri ilə bir sırada qüsurlarını göstərməyə xidmət etdiklərini söylədim. Bu zaman Atatürk ... bəyə işarə edərək “Bəyəfəndi, bir şəxs həm darülfünunda professorluq edib, həm də mövcud hakimiyyəti tənqidə başlarsa, nəticələri yaxşı ola bilərmi?” – deyə soruşdu. Həmin adam da “Əlbəttə, bu, düz iş deyil” – dedi. Sualını məclisdəkilərin bəzilərinə müraciətlə yenidən təkrarladı. Yalnız ... bəy “Əgər rejim və hakimiyyət qüvvətli isə, bir şəxsin həm darülfünunda professorluq etməsi, həm də müxalifətdə qalması heç bir zərər gətirməz. Lakin rejim və hakimiyyət zəifləyərsə, bunun ziyanları ola bilər” – cavabını verdi. Atatürk üzünü mənə çevirərək dilləndi: “Bax, eşit, gör adamlar nə deyirlər!” “Paşam, hər kəs bir cür düşünə bilər, mən nə edirəm?” – cavabını verdim.

Atatürk qəflətən “Anlaşılır! – deyə bağırdı, – onlara cavab verməyi özünə sığışdırmırsan, lap yaxşı, onda mən deyərəm. Həm darülfününun professoru, həm də müxalifətçi olmaq bir araya sığışmaz”. Sonra əlavə etdi: “Hələ söylə görək, sən bu qəzeti çıxarmaq üçün pulu

haradan almısan?”

Həmin anda şəxsimə qarşı necə qorxunc bir intriqanın başladığını anladım. “Paşam, – dedim, – “Axın”ın nüsxələri bura gətirilib məqalələrim oxunmağa başladığı zaman özlüyümdə nəşri dayandırmağa qərar vermişdim. Ancaq bir halda ki, belə şübhələr var, müfəttişlər yoxlayıb pulu haradan, necə tapdığımı aydınlaşdırmayana qədər qəzeti bağlamayacağam”. Bunu eşidən Qazi “Demək, baş aparırsan! – deyə bağırdı. – Həm də unudursan ki, burada bizə boğaz ortağısan!”

Anam atamın əllərindən tutub “Qazi elə beləmi söylədi?” – deyə soruşdu.

“Bəli, Sitarə, eynən belə söylədi və bir an içərisində həyatın ən dərin kədəri içimi doldurdu. “Paşam! – dedim, – on səkkiz yaşından bəri türk millətinin xidmətindəyəm. Həyatım boyu oxşar sözləri mənə dəfələrlə, bir çoxları söylədilər. Hamısına gülərək keçmişəm. Amma indi sizin dilinizdən eyni kəlmələri eşitmək məni ruhumun dərinliklərinə qədər sarsıtdı. Çünki o deyənlər kiçik adamlardı. Siz isə bir məmləkəti məhv olmaqdan qurtarmış insansınız. Bir yandan bütün dünyanın türk irqindən, türk millətindən başlanması tezisini ortaya atırsınız, o biri yandan da sərhədlərinizdən iki saatlıq məsafədəki xalis və nə yazıq ki, əsir bir türk yurdundan bura, azadlıqlarını mühafizə etmiş soydaşlarına pənah gətirən həqiqi bir türkə “boğaz ortağı” deyirsiniz. Bu nə qorxunc təzaddır və nə üçün Allah mənə sizi belə bir qorxulu təzad uçurumu üzərində görmək fəlakətini nəsib etdi?” Sözüümü qurtaran kimi ayağa qalxdım. Elə həmin anda gözləmədiyim bir şey oldu. Atatürk də ayağa durub boynuma sarıldı. “Sən məni yanlış anladın, elə demək

istəmirdim” – deyərək üzümdən, gözümdən öpməyə başladı. Lakin orada qalacaq halda deyildim. Heç nə söyləmədən çıxıb gəldim.

Anam atamın əllərini dodaqlarına apardı.

“Üzülmə, Əhməd, yaxşı cavab vermişən, – dedi. – Qazi böyük adamdır, səni sevir, bu işləri də ətrafındakı bəzi adamların təhriki ilə edib”.

Bir neçə həftədən sonra “Axın” bağlandı. Tezliklə həyata keçirilən universitet islahatı zamanı atamın professorluğunu da əlindən aldılar. O zaman Atatürkə yaxın dostlarından kimsə atama şəriklərindən birinin bütün xüsusi danışıqları, qəzet redaksiyasında olub-keçənləri müntəzəm şəkildə qeydə aldığını demişdi. Anam bu dəfə də haqlı çıxmışdı.

Həmin hadisədən sonra anam, əvvəla, onu illərdən bəri müalicə edən mərhum həkim Aqil Muxtara “Ölümüm yaxınlaşdı, doktor. Fəqət Əhmədi düşdüyü maddi və mənəvi sıxıntılar içərisində yap-yalqız qoyub getmək çox çətindir. O, özünü “tutana” qədər yaşaya bilsəydim!...” – demişdi. Eyni sözləri növbə ilə atamdan başqa hamımıza təkrar etmişdi. Lakin, heyhat, artıq həyatını bir an da olsun uzatmaq mümkün deyildi. Bircə təsəlli vardı. Həmişə Allahdan özünə ərindən əvvəl ölüm arzulamışdı. Artıq arzusu həyata keçirdi. Ölümünə hazırlıq da görmüşdü – lap əvvəldən kəfəninə, tabuta örtüləcək şalı, gül suyunu, sidr-kafuru atamın bildiyi yerə yığmışdı.

1933-cü il oktyabrın 16-da şam süfrəsi ətrafına toplaşmışdıq. Yalnız bacım Tezər anamın yanında idi. Birdən “Anama nə isə olur!” – deyə çıxırdığını eşitdik. Biz otağa girəndə artıq anamın gözləri qapanmışdı. İndiki kimi yadımdadır – atam əvvəlcə özünü itirdi. Sitarənin ölümü

barəsində çox düşünmüşdü. Fəqət bu anı əsla təsəvvürünə gətirə bilməmişdi. Bir-bir hamımızın üzünə baxdı, sonra birdən anamın dizlərinə qapanaraq hıçqıra-hıçqıra ağlamağa başladı.

ATAM VƏ MƏN

Molla Gürani

Istanbulun indi adı yaddaşlardan silinmiş bu yangın yeri Aksarayla Çapa arasındakı böyük caddənin sol tərəfinə düşür. Yanğından əvvəl, yəni 1918-ci ildə vur-tut bir məscid, təkkə və bir neçə kiçik küçədən ibarət bu məhəllədə uşaqlığın ilk dövrü keçib. Bağın içində ikimərtəbəli, geniş salon və otaqları olan böyük evimiz vardı. Balkan müharibəsinin fəlakətli illərini güclə xatırlayıram. Bəlkə də, indi düşündüyüm zaman göz önündə canlanan qarmaqarışlıq üzlər və hərəkətlər, qulaqlarımda cingildəyən uzaq səslər sanki özümün görmüş, eşitmiş zənn etdiyim, əslində isə başqalarının nağıl etdikləri hekayətlərdən gəlmədir. Amma sadəcə öz duyğularım, yaşantılarım xatırladığım mənzərələr də var. Qışa tədarük məqsədi ilə alınan, hələ yerinə yığılmayan odun topası üzərində havaya çərpələng uçurtmağımı xatırlayıram. Yavaş-yavaş çökən axşam qaranlığında, küçəni birdən-birə dərin səssizlik içində qoyub evlərinə çəkilən uşaqların arasındayam. Məhəlləmizə çox uzaq yerdə başlamış yangın xəbərini verən gözətçinin səsinə eşidincə titrəyərək anamın qucağına atılıram. İsti otaqda buğlanmış pəncərə şüşələrini əlimlə silib iri qar dənələrini saymağa çalışıram. Sonra bir təkkə xatırlayıram. Uzun qış gecələri orada ağ saqqallı, ağ cübbəli şeyxin yanında bir hoqqabazın məharətini seyr edirdik. Neyin ahəstə sədası altında gözlərim öz-özünə qapanırdı.

Bütün bu qırıq-sökük mənzərələr arasında atamla bağlı xatirələrim şıdırğı yağışın göydən sanki vedrə ilə

su tökülürmüş kimi yağdığı bir gecəyarısından başlanır. Əgər insan həyatının bəlli bir anında geridə buraxdığı günləri və illəri dünyaya göz açdığı dəqiqədən etibarən xatırlaya bilsəydi, həmin gecəyarısına mən də öz doğum tarixim deyərdim.

Gözlərim önündə böyük və qırmızı rəngə çalan mebellə bəzədilmiş bir salon canlanır. Sol tərəfdə, darvazaya baxan pəncərənin önündə durmuşam, aşağıda, açıq qapı qarşısında dayanan üç adamın kölgəsinə baxıram. Birdən-birə iki qüvvətli qol belimdən yapışdı. Anidən başım əsmər bir çöhrə ilə qarşı-qarşıya gəldi. Alnımda, yanaqlarımda qırpquru dodaqların təması hiss etdim. Kimsə yeyin addımlarla pilləkənlərdən aşağı endi. Təkrar pəncərənin önünə qaçdım. Artıq darvaza bağlanmışdı.

İllər keçəndən sonra öyrəndim. Kamil Paşa hökumətinin zamanı imiş. İttihadçıların çoxu həmin gecə həbs edilibmiş.

Üzünün cizgiləri digər iki üzlə birlikdə yavaş-yavaş xatirimdə cızılmağa başlayır.

Saqqallı, gözlərində parlaq işıqlar yanan yuvarlaq simalı şəxs. Bu, Ömər Nacidir. Qıyıqgözlü, almaçıq sümükləri qabağa çıxmış, ağ saqqal çevrələnmiş geniş bir çöhrə. Bu, səyyah xoca Əbdülrəşiddir.

Nədənsə, əlini sol gözünün üstündə tutaraq onlarla danışan üçüncü adama yandan baxıram. Geniş alnından başının arxasına tərəf gur dalğalarla yayılan saçı var. Qalın qaşları altındakı bir az əyri, iri burnu, incə, qələmlə çəkilmiş cizgini xatırladan dodaqları və enli çənəsi ilə bu üz məndə həm qorxu, həm də dadlı bir həyəcan yaradır.

Ömər Naci İranda tutulub məhbəsə salınanda zindan nəzarətçisinin onun hüriyyəət haqqındakı fikirlərini ələ salan sözlərini anladır:

*Ey köpəkoğlu əncümən
Sən deyən oldu, yoxsa mən?*

Qorxu və həyəcanla baxdığım adamın yadımda qalan ilk qəhqəhəsi qulaqlarımda səslənir.

Fatih yanğınında Molla Gürani məhəlləsi ilə birlikdə evimiz də yandı.

Sərracxanabaşı

Hacı Akif Paşanın Sərracxanabaşındakı geniş, kölgəli və gözəl bağçasından ayaq səsləri eşidildi. Bunlar gecəyarısı “Oğurluq olacağı xəbərini aldıq, mühafizə üçün gəldik” – bəhanəsi ilə evimizə doluşan və səhərin açılmasına baxmayaraq, hələ də getməyə tələsməyən polislər idi.

Yeridiyimiz zaman taxtaları cırıldayan köhnə evdə səs salmamaqdan ötrü ayaqlarımızın ucunda gəzib otaqdan otağa keçirik. Tez-tez sifəti fil dişi rəngində, qaragözlü, qaraqaşlı incə bir qadının başına toplaşırıq. Atam ağır xəstədir. Polislər, görəsən, bizi aldada bildiklərinə özləri inandıarmı? Bəlkə də. Amma anam illərin təcrübəsindən dərs almışdı. Eşməbiğli polis komissarına “yorğunluğunu canından çıxarmaq üçün” bir fincan qəhvə təklif edib “Oğlum, qoy sağalsın, sonra götürüb aparın, heç bir sözüm yoxdur” – deyəndə komissar gözlərini yerə dikərək “Nə edim, abla, nə edə bilərəm? Mən əmr quluyam” –

cavabını vermişdi. Bilirdik ki, atam ölümdən qurtarsa da, yanımızda qalmasına imkan verməyəcəklər.

Xəstənin vəziyyəti yaxşılaşdı, götürüb apardılar.

Anamla birlikdə Bəkirağa bölüyünün qapısından içəri girdik. Anam ucaboylu, uniformalı zabitlərlə nəşə danışdı. Sonra kiçik otaqda bir az gözlədik. Atam gəldi. Gəlişimizə çox sevinmişdi. Mən bir tərəfdən masanın üstündəki şəkilli məcmuəyə baxır, o biri tərəfdən onların söhbətinə qulaq verirdim.

Anam "Əhməd, – dedi, – bunlar sizi ingilislərə verəcəklər."

Atam bu sözləri əsəbiliklə qarşıladı: "Heç vaxt ola bilməz. Əgər günahımız varsa, cəzamızı burada çəkəcəyik. Amma öz hökumətimiz sənin dediyin işi heç zaman eləməz. Bu, alçaqlıq olar. Ən pis halda Anadoluya, ya da başqa yerə sürgün edərlər. Belə olsa, bizim üçün lap yaxşı!"

Anam başını aşağı salıb susdu.

Az keçməmiş, onun haqlı olduğu aşkara çıxdı. Atamın dövləti idarə edənlərin əxlaqı ilə bağlı təsəvvürünə belə gətirmədiyi alçaqlığı anam daha əvvəl sezmişdi. Əslində siyasi həyatı boyu atamın başına gələnlərdən onun özündən daha çox xanımı dərs götürmüş, təcrübə qazanmışdı. Sonralar da dəfələrlə müxtəlif hadisələr zamanı nəyin necə olacağını anam qadın fəhmi ilə daha əvvəl sezmiş, atamı ayıq salmağa çalışmışdı. Anamın zəngin daxili aləmi vardı. Bu daxili aləm iti ağıl, fəhm vasitəsi ilə ətrafda cərəyan edən hadisələrə bağlanmışdı. Yəqin, bu səbəbdən də, təhsilinin azlığına baxmayaraq, atamla birgə keçirdiyi otuz üç illik ömür-gün yoldaşlığının dünyaya əbədilik göz yumduğu son saatına qədər onun ən qüvvətli, ən etibarlı mübarizə yoldaşı olmuşdu. Ata-

mın xatirimizdə qalan çoxlu çətin zamanlarında anam heç vaxt özünü itirmədi. İndi atamın Maltadakı sürgün illərini xatırlayıram. Özümü qara bayraqlar altında irəliləyən qələbəliyin içərisində görürəm. Anam əlimdən tutub. Beləcə Fatih ilə Sultanəhməd arasında nə qədər gedib-gəldiyimiz xatirimdə deyil.

Atamın o keşməkeşli illərdə və sonralar fəlakətə düşər olan elə dostu tapılmaz ki, anam onun və ailəsinin təsəllisində öz təsəllisini tapmaq üçün qapısına getməmiş olsun!

Anam dindar qadındı. Dinin bütün şəkillərinə və qaydalarına bağlı idi. Amma onları zəkasının ən incə təzadları da gözdən qaçırmayan süzgəcindən keçirməyi əsla yadından çıxarmırdı. Atamın Malta sürgünündə olduğu illərdə bu zərif, tənha qadının əsarətin ağır şərtlərinə, başımıza gələnlərə necə səbir edib dözdüyünü düşünürəm. Kiçik, yaramaz bir çocuğun əlindən tutub türbə-türbə, ziyarətgah-ziyarətgah gəzən, Əyyub Sultanda, Topqapıda, Bəbəkədə, Üsküdarıda uzun, narın sərv ağacları arasında hıçqıra-hıçqıra ağlayıb uşaqlarının atasının tezliklə evinə-eşiyinə qayıtmasını, inandığı Allahdan, onun peyğəmbərlərindən, imamlarından istəyən zəif cüssəli, solğun sifətli qadın gözlərim önündə canlanır.

Bir səhərçağını xatırlayıram. Böyük qardaşım ilə birlikdə yatdığımız otağın qapısı açılır, pəncərədən düşən zəif işıqda bəyaz bir xəyalın bizə tərəf addımladığını, yaxınlaşıb üzümüzü oxşadığını hiss edirəm. Sonra açıq pəncərəyə tərəf gedir, bayırda az sonra başlayacaq isti avqust gününün sabah sərinliyi ilə sinədolusu nəfəs alır. Ardınca yüksələn azan səslərini eşidirəm. Anamın profildən gördüyüm incə üzünə gözlərindən yaşlar tökülür, "bu sübhün xatirinə, bu bayram gününün xatirinə uşaqlarımın

indən sonra atasız qalmamalarını” Tanrıdan diləyən titrək duaları qulağıma çatır.

Yatağımdan çıxıb özümü anamın qolları arasına atıram. Onda atamsız keçirdiyimiz ilk bayram gününün səhəri idi.

Bəkirağa bölüyünə gedib-gəldiyimiz zamanlardan hafizəmdə qalan başqa bir səhər və başqa bir çöhrə də var.

Böyük otaqda, atamın çarpayısının yanındakı çarpayıda kimsə xəstə yatırdı. Zəif, incə üzü, yuvarlaq, qara saqqalı vardı.

Atam bizi bu adamla tanış elədiyi ilk gün “Kamal¹, bunlar da mənim oğullarımdır” – demişdi.

Rahat, yumşaq bir əl üzümüzü oxşamışdı.

Bir gün səhər Bəkirağa bölüyünə gedəndə anam bizi həmişəki yoldan, yəni Hərbiyyə Nazirliyinin alaqaşından keçirmədi. Şahzadə Cəmil küçəsi ilə Süleymaniyyəyə getdik, orada arxa qapıdan meydan kimi bir yerə girdik.

Atamgilin saxlandığı otaqda qəribə və əzici sükut hökm sürürdü. Məhbuslar iki bir-üç bir dayanmışdılar, öz aralarında astadan danışmışdılar.

Atam yatağında oturub nə isə yazırdı. Böyük qardaşım ilə məni görəndə uzun-uzadı, diqqətlə üzümüzə baxdı. Sonra “Haydı, gedək” – dedi. Anam qadınlara ayrılan kiçik görüş otağında bizi gözləyirdi.

Otaqdan çıxanda Kamal bəyin yatağının heç açılmadığını gördüm.

¹ **Kamal bəy (?-1919)** – Osmanlı bürokrati, Yozqatın Boğazlıyan ilçesinin qaimməqamı. Kürd Mustafa Paşa məhkəməsinin qərarı ilə ermənilərlə qeyri-insani davranışına görə İstanbulun Bəyazid meydanında xalqın gözü qarşısında dar ağacından asılmışdı. TBMM hökuməti özünün 14 oktyabr 1922-ci il tarixli qərarı ilə Kamal bəyi “milli şəhid” elan etmişdi.

Atam yavaşdan anama nə isə danışdı. Xatirimdə qalan yalnız bu cümlə oldu: "Dünən axşam qəfildən götürüb apardılar".

Zaman anamı haqlı çıxardı. Bir gün mətbəxdə Bəkirağa bölüyünə, atama aparmaq üçün yemək hazırlayırdı. Mən küçə qapısının qabağında dayanmışdım. Tibb məktəbinin tanış tələbəsinin tələş içində evimizə tərəf gəldiyini gördüm. Anamı soruşdu. Mətbəxdə olduğunu söylədim. Qaçaraq mətbəxə girdi, "Xanıməfəndi, aparırlar!" – dedi. Anam əslində əvvəldən təxmin elədiyi bu xəbəri eşidəndə özünü itirmədi. Tez hamımızı bir yerə yığdı. Əvvəl Bəkirağa bölüyünə getdik. Dustaqların Ərəbyan karvansarayında olduğunu dedilər. Özümüzü ora çatdırdıq. Nəhayət, Qız qülləsi yaxınlığında lövbər salan rəngi tökülmüş köhnə yük gəmisinin ətrafındakı qayıqların arasına qarışdıq. Gəmi əlillik məsafədə içərisi silahlı ingilis əsgərləri ilə, mühərrikli qayıqlarla çevrələnmişdi.

Atam göyərtənin dəmir barmaqlıqlarına söykənmişdi, bizə baxırdı. Yanında Ziya Göyalp dayanmışdı. Hər tərəfdən səs gəlirdi. Lakin indi o anlarda nə danışdığımızı xatırlaya bilmirəm. Gözlərim önündə yalnız böyük qardaşım Əbdürrəhmanın qəfildən qayığın içində ayağa qalxması, ciyərlərinin və səsinin bütün gücü ilə "Yaşasın ittihadçılar!" – bağırması canlanır.

Bundan sonra atam iki il vətəndən və bizdən uzaqda ağır əsarət həyatı yaşadı. Hər həftə hər birimizə ayrı-ayrılıqda yazdığı məktubları indi yenidən təkrar-təkrar oxuyuram. Sanki yanımızda, ailəsinin başında imiş kimi ən kiçik dərdlərimizə hayan olan, gələcəklə bağlı ümidlərlə dolu məktublar...

Maltadan gələn məktub və rəsmlər arasında hər birimizə ayrı-ayrılıqda göndərdiyi bir rəsm də var. Bu,

tikanlı məftillər arxasında profildən çəkilən bir insan çöhrəsi idi. Böyük bacım Sürəyyaya ünvanlanan şəklin altında bu sətirlər yazılmışdı:

“Türk qadınının gələcəkdə çocuqlarına söyləyəcəyi laylalar var. Sən də o laylalarla millətinin, atanın məruz qaldığı həqarətləri anladacaqsan. Övladlarına intiqam günlərinin zamanını öyrədəcəksən. Unutma!”

O vaxtlar hələ təzə-təzə dil açmağa başlayan kiçik bacım hər həftə gələn bu məktublara “ata” deyirdi. İki-yaşlı bir uşağın, özü ortalıqda görünməyən atasının məktublarına “ata” deməsi təbiidir. Əslində bu söz biz böyüklər üçün də bir gerçəyin ifadəsi idi. Çünki hər məktub atamın özünün gəlişi misalında idi. O, məktubları ilə yanımıza gəlir, öyüd-nəsihət verir, başımıza ağıl qoyur, yol göstərirdi.

“Nuri-didəm Sürəyya!

İngiliscə yazdığın sonuncu məktubu aldım. Çox şad və məmnun oldum. Xahiş edirəm, əcnəbi dillərə mümkün qədər daha artıq diqqət yetir. Bu dillərdə yazılmış ədəbi və tarixi əsərləri müəllimlərlə tədqiq etməyə çalış. Mənim adımdan ingilis və fransız dili müəllimlərinə xahiş et, qoy onlar sənə XVIII əsr və xüsusən də XIX əsrin birinci yarısı müəlliflərinin əsərlərini daha çox oxutsunlar”.

Yenə Sürəyyaya ünvanlanan başqa bir məktubunda isə yazırdı: “Cəza hüququ fənnini çox xoşladığımı eşitdim. Sənin bu marağın yadıma özümün otuz iki il əvvəlki meyilimi saldı. Mən də o zaman Paris Hüquq Məktəbində bütün fənlərdən daha çox Cəza hüququna maraq göstərirdim. Bunun səbəbi, bilirsənmi, nədir? Cəza hüququ fəlsəfə ilə, maddiyyatdan daha çox mənəviyyatla bağlıdır. Lakin cəza nəzəriyyələrini daha yaxşı başa düşə bilmək üçün fəlsəfə ilə, mənəviyyat və iqtisadiyyatla məşğul ol-

maq lazımdır. Bu səbəbdən hüquq fakültəsinin dərslərinə davam etməklə bərabər, ədəbiyyat fakültəsindəki dərslərə də ikinci bir ixtisas kimi getməyi yaddan çıxarma.

Ah, bu zamanlarda sizin yanınızda olmağı nə qədər istərdim!..”

Digər böyük bacım Tezərə məktubunda isə belə yazırdı:

“Məni Mərrix ulduzunda axtarırmışsan. Ah, qızım, mən də o parlaq ulduzu həbsxananın ən yüksək balkonundan hər gecə seyr edirəm və sizi gözlərim önünə gətirməyə çalışıram. Kim bilir, o ulduz neçə dəfə bizim baxışlarımızı və baxışlarımızla birlikdə qəlblərimizi, hisslərimizi, arzularımızı birləşdirmişdir. Və kim bilir, zülm və ədavətin bizim kimi neçə min qurbanı o ulduzdan ümid və təsəlli ummuşdur”.

Maltada əsirlərin başına açılan iztirablı bir oyun vardı: Vətəndən gələn məktubları ünvan sahiblərinə çox gec çatdırır, ya da yerli-dibli vermir, cırıb atırdılar. Bu səbəbdən də aylarla bir-birimizdən xəbər tuta bilmirdik. Müxtəlif ehtimalların və bitib-tükənmək bilməyən əndişələrin içərisində batıb qalırdıq. Atam əsirlərə rəva görülən zülmər arasında ən çox bu məktub məsələsindən mütəəssir olurdu:

“Yenə iki həftədir ki, sizdən heç bir məktub almadım. Aydın məsələdir, yazırsınız, amma mən ala bilmirəm. Yəqin, adicə məktublaşmanı da bizə çox görürlər. Zərər yox! Haqsızlıq üstündən edilən haqsızlıqlar, haqqa daha tez çatmağa yardımçı olur. Əlbəttə, bir gün gələr, zalımlər belə zülmələrindən usanarlar”.

Həftələrlə davam edən naməlumluğun, xəbərsizliyin gətirdiyi dərin melanxoliya birdən-birə əlinə yetişən

kiçik bir məktub sayəsində öz yerini hüdudsuz sevincə verirdi. O zaman atamın qələmindən təvəkkülə, daha da səbirli olmağa çağıran belə sətirlər çıxırdı:

“Gözlərimin nuru, qızlarım və oğullarım!

Şiddətlə, ruhumun bütün atəşi ilə intizarını çəkdiyim məktublarınızı aldım. Çoxdan bəri tamaşasından məhrum olduğum o sevimli yazılarınızı təkrar-təkrar oxudum. Sevindim, məmnun oldum, təsəlli tapdım. Son bir ay yarımı böyük, çox böyük bir izzət içərisində keçirdiyimdən sevincim, şadlığım da eyni dərəcədə böyük oldu. Zətən gözəl quşcuğazım məni məhzun görərək daim təsəlli verir, qızlarımın və oğullarımın həmişə atalarını düşündüklərini, məktub yazdıqlarını söyləyirdi. Lakin buna heç cür inana bilmirdim. Nəhayət, məktublarınızın gəlib çıxdığını eşidincə və sevincimi görüncə, quşcuğaz elə qəhqəhələr çəkdi, əvvəlki şübhələrimə o qədər güldü ki, özüm də pərt oldum. İndi o quşcuğazın salamlarını sizə çatdırıram. Quşcuğaz sizə bunları deyir:

Səbirli və dözümlü olun. Unutmayın ki, ötüb keçən 1919-cu il atanız və məmləkətiniz üçün ən fəlakətli il oldu. Mənim kimi siz də dua edin ki, yeni gələn 1920-ci il daha xoş və məsud ilə çevrilsin. Amma tək dua ilə kifayətlənməyin. Eyni zamanda çoxluca çalışın. Çünki yalnız səy, zəhmət yolu ilə bu fəlakətlərin nəticələri aradan qaldırıla bilər. Baxın, mən burada atanızı əyləndirmək üçün nə qədər çalışıram. Siz də mənə oxşamağa səy edin. Xüsusilə də özünüzdə həyatın müxtəlif gərmişləri qarşısında səbir və dözümlü göstərməyə alışdırın. İnsanlar xoş səsim, gözəl rəngim olduğuna görə məni satın aldılar, əsir etdilər. Vətənimdən, ailəmdən, azadlığımdan ayırdılar. Lakin bunlar məni ruhdan salmadı. Həyatımı yenə mümkün qədər düzənli etməyə, nizama salmağa,

yaxşılaşdırmağa çalışdım və sonda buna müvəffəq oldum. Siz də elə edin. Atanızın yeganə xahişi hər zaman ananızı, qardaş-bacılarınızı, müəllimlərinizi, dostlarınızı məmnun etmək vəzifəsinin öhdəsindən gəlməyinizdən, əxlaqınızın hər zaman mətin və yerində olmasından ibarətdir.

Quşcuğazın sizə söylədikləri bunlardır. İndi nə cavab verəcəksiniz?”

Atamın məktubunda haqqında bəhs olunan quşcuğaz bir sarı bülbül idi. Onu aldığı əvvəlki məktublarından birində xəbər vermişdi:

“Sizə bir xəbər verim: Atanız bir sarı bülbül alıb. Gültəkin qədər (o zaman hələ yalnız iki yaşında olan kiçik bacım – müəllifin qeydi) oynaq və şeytandır. Gündüzlər qəfəsini pəncərəmin önünə qoyuram, axşamlar otağa gətirirəm. Bir görəydiniz, necə gözəl və şuxdur. İki barmağımın arasında tutduğum bir tikə qəndi görər-görməz çırpınır, özünü ora-bura vurur, qanadlarını sallayır və şəkəri istəyir. Yeyəndən sonra isə elə gözəl oxumağa başlayır ki...

Bəzən quşdan soruşuram: Bəs indi uşaqlarım nə iş görür?

Gülür, əvvəl-əvvəl cavab vermək istəmir. Sonra “Əfəndim, sizin uşaqlarınız çox yaramazdırlar! – deyir. – Bilirsinizmi, Səmədin bağırtıları Şahzadəbaşına qədər gedib çatır.”

Məktublarında daxilindəki böyük inam və imanı bizlərə aşılamağa çalışır, üfüqləri qaranlıq, halı pərişan vətənin gələcəyindən həmişə arxayınlıqla, ümid və hərarətlə bəhs edirdi:

“Bura gəlib çıxan Avropa qəzetləri hər gün daha yaxşı və təsəlliverici xəbərlər gətirərək bizə əsarətin iztirablarını unutturur. Millətimizin hümməti ilə

məmləkətimizin xilas olacağı ümidi qəlbimizə yeni sevinclər verir. Anadolunun əzm və səbatı artıq təsirini göstərməyə başladı. Mədəni adlandırılan millətlər zülm və istibdad önündə yuxulu vəziyyətdə qalarkən işıq Şərqdən gəlir. Çürümüş, həya və abırdan məhrum millətlərin ölü qəblərinə bu dəfə türklər yeni ruh bəxş edəcəklər”.

Digər bir məktubunda isə deyilirdi:

“Mən bu məktubu sizə yazarkən Süleyman Nazif, Əhməd Emin, Vəlid, Cəlal bəylərlə Esat və Mahmud paşalar bağçada gəzirlər. Vasif bəy ilə (Qara Vasif bəy) Rauf bəy¹ isə yanımda dururlar. Belə olacağı kimin ağına gələrdi? Lakin bütün bunlar müvəqqətidir, keçicidir. Əsl iş məmləkətin və millətin xilas olmasıdır. Siz buna inanın. Bunun üçün dualar edin. Türklər belə şeylərə tab gətirərlər. Millətimizin yaşaması isə iradəyi-ilahidir!”

Bəzən qüssəyə, kədərə qapıldığı məqamlar da olurdu. Əsarət həyatının yeknəsəq və sıxıcı şərtləri içərisində dərin iztirabların girdabına düşür, gənc və duyğusal bir adam kimi ürəyindəkilərinin hamısını dilə gətirirdi:

“Bu məktubu sizə yazdığım anda bayırda hava elə xoşdur ki, elə bil aprel ayıdır (Məktub 1920-ci ilin noyabr ayında yazılıb – müəllifin qeydi). Qarşı tərəfimizdəki tərəciklər sarı çiçəklərlə doludur. Hər tərəf yaşıllıqlara bürünüb. Bir neçə dəqiqə əvvəl mən balkonda gəzinir, qarşıdakı körfəzi dolduran gəmilərə baxır, sizi düşünərək öz-özümə deyirdim: “Ah, nə olaydı, bu gəmilərin biri məni alıb yanınıza aparaydı, iki ildən bəri çox zalımanə,

¹ Əhməd Ağaoğlunun Malta sürgünündəki tale yoldaşları. Sonuncu iki şəxs – Mustafa Vasif Karakol (1880-1931) və Rauf Orbay (1881-1964) peşəkar herbçilər idi. Malta sürgünündən xilas olduqdan sonra hər ikisi Milli Mücadilə hərəkatında fəal iştirak etmişdilər.

haqsız yerə həsrət qaldığım o doğma simaları görədim”.

Mən bu xəyalda ikən Yəmən qəhrəmanı Fəxri Paşa balkonun baş tərəfindən “Əhməd bəy, nə düşünürsən? Olmaya ürəyin sıxılır?” – deyə soruşdu.

“Paşam, aramızda ürəyi sıxılmayan bir adam varmı? Sadəcə, bəzilərimizin ürəyi bəzi günlərdə daha çox sıxılır. Deyəsən, bu gün də mənim növbəmdir” – deyə cavab verdim.

Görünür, bu da əsarət həyatının xüsusiyyətlərindən biridir. Bəzən insanın üzərinə dərin bir hüzn, sonsuz bir kədər çökür. Səbəbini bilmədən qəribə hisslərin təsiri altına düşür. Gözlərini doğma yerlərə tərəf çevirərək sevdiyi insanlara mümkün qədər tez qovuşmaq eşqi ilə alışıb yanır. Bax, həmin o zamanlarda insan həsrətini kağız üzərinə töküüb ürəyini boşaldır, daxilən rahatlanır. Allah xeyirli eləsin, bu gün məktub günüdür. Mən də sizi qarşımda görərək indi özümü sizinlə söhbətləşən kimi hiss edirəm”.

Tezliklə Malta sürgünlülərinin geri dönəcəkləri xəbərini almağa başladıq. Hətta atam özü də bir dəfə “Artıq azad olundum, gəlirəm” – deyə teleqram göndərdi. Lakin aradan günlər keçdi, bir xəbər çıxmadı. Nəhayət, yeni məktubunu aldıq: “Teleqramımın əvvəlcə sizi sevinclərlə müjdələyib hər gün gəmilərin qabağına çıxardığını biləndən sonra, hər birinizi iztirabını, ağırlığını özüm də yaxşı başa düşdüyüm xəyal qırıqlığına uğratdığım üçün çox mütəəssir oldum və təəssüfləndim. Lakin nə edə bilərəm? Siz də mənim yerimə olsaydınız, belə qəti zəmanət alandan sonra dərhal xəbər çatdırmazdınız mı? Mən hələ də heyrət edirəm: necə olur ki, bizə belə əminliklə, qətiyyətlə söz verdikdən sonra hələ də burada saxlayırlar?”

Başqa bir məktubundan:

“Bu məktubu sizə yazarkən duyduğum hissləri sözlə necə anladım? Həm əsəbiləşirəm, həm də gülürəm. Əsəbiləşirəm, çünki azad edilməyimizlə bağlı göndərdiyim teleqramın üstündən bir ay keçdi. Amma hələ də buradayam. Gülürəm, çünki bu bir ay ərzində hər gün, hər saat buradan hərəkət etmək ehtimalı mövcuddur”.

Bir axşam, təxminən saat ona yaxın səssiz küçəmizdə araba təkərlərinin taqqıltısı eşidildi. Araba düz bağça qapımızın qabağında dayandı. Xidmətçimiz Həsənin “Bəyəfəndi! Bəyəfəndi!” – deyə qışqırdığını eşitdik. Qaçaraq aşağı endik. Atamız gəlmişdi.

Səhərə qədər oturduq. Yanında, yaxud düz gözünün qabağında olduğumuz halda bəzən birimizi təlaşla axtarır, “Haradadır? Haradadır?” – deyə soraqlayırdı. Ertəsi gün gətirdiyi hədiyyələri payladı. Bunlar ölçüləri ayağımıza çox böyük ayaqqabılar, bədənimizə çox böyük olan paltarlar idi.

“Mən elə bilirdim ki, siz lap böyümüsünüz”.

Duyduğu böyük həsrət onu belə yanlıq düşüncəyə vadar etmişdi.

Bir həftə sonra Anadoluya getdi.

Keçiörən

On-on iki yaşına qədərki həyatımda keçmiş zamanların daha çox atamla bağlı buraxdığı iztirabları yazdım. İndi isə şüurlu, yetkin həyatda davam edən ata-oğul hekayəsinin təsvirinə keçirəm. Deyə bilərəm ki, atamı, əslində bu yaşdan tanımağa başladım. Molla Gürani və Sərracxanabaşı məhəllələri uzaq keçmişin qaranlığında ara-sıra parıldayıb yox olan işıqlara bənzəyir.

Lakin Ankarada və Keçiörəndə yaşadığımız ilk gündən bu sətirləri yazdığım anaqədərki illər başdan-başa aydınlıq içərisindədir. İndi yenə Ankarada, Dikmənin ən yüksək yerindəki evimizdən Keçiörənə baxıram. Hələ on iki il əvvəl, lisey tələbəsi ikən o vaxtkı gənclərin əksəriyyəti kimi özümün də bəsit hisslərimin təsviri ilə dolu xatirə dəftərlərimdən birinə yazdığım sətirlər yadıma düşür. Dəftəri tapır, yazıları oxuyuram:

“Keçiörən – uşaqlığımın ən gözəl, ən həyəcanlı illərini keçirdiyim bağlar! Yayınızın qaraldan günəşinə, qışınızın yuxu gətirən bəyazlığına həsrətəm.

Bu gün ikimiz də həyatımızın o əski axarını qeyb etdik. Nə mən artıq səmaya qəhqəhələrimin ən safını, həyəcanlarımın ən səksəkəlisini qatan uşağam, nə də sən ağaclarda yarpaqlarına, evlərdə suvaqlarına, dağlarda qayalarına qədər gülən bağsan! İstinin şiddətindən albalı və alma ağaclarının məhsulu getdikcə azalır. Artıq budaqlarında günəşdən sulanmış, sarı rəngli, sulu armudlar yetişən ağacların, tənəklərindən incəbelli salxımlar asılmış meynələrin yoxdur. Rüzgarlarının hayqırtısında ümidini itirmiş insanların batırılmış səsi var.

Budaqdan asılıb qalan bir payız yarpağısan. Yel vurduqca titrəyirsən. Xəfif bir nisan küləyi səni gözlərdən və könüllərdən uzaqlaşdıracaq. Bir-birinin ardınca yollardan, əsatirlərdəki canavarlar kimi keçən avtobuslar at arabasının sevincini, nəşəsini insanlardan aldı. Çocuqların dağılıb getdi, sən hər çöpünü başqa-başqa üfüqlərdən əsən fırtınaların alıb havaya sovurduğu xaraba bir yuvaya döndün. İçini gəmirən öldürücü mikrob səni yavaş-yavaş əritdi. Bağlarının sərhədləri ildən-ilə kiçildi, ağaclarının sayı mövsümdən-mövsümə azaldı. Gecələrin artıq adi bir çölün, düzəngahın

gəcələrindən fərqsiz oldu. Səmimi mühitinə yadlar, yabançılar soxuldu. Keçmiş, munis sahiblərin səni tərk edib getdilər.

Fəqət, əziz, sevimli bağım, mən yenə də səninlə birlikdəyəm. Yollarında gəzərkən görəcəyim hər daş mənə keçmiş günlərimdən birini xatırladacaq. Hər il yerin altından günəş kimi başlarını qaldıran nərgiz güllərini uşaqlığımdakı kimi həsrətlə xatırlayacağam. Nəhayət, sənin günəşinin son zərrəsini gözlərimin içində saxlayaraq öləcəyəm. Əbədi uyquya dalacağım yer sənin torpağının, sənin səmanın və sənin çiçəklərinin altı olacaq, sevgili məskənim!”

Bu ibtidai, naşı sətirlərdə özünə yer tapan o qədər də yaxşı ifadə edilməmiş hisslərdə yalnız mənim üçün deyil, bütün ailəmiz, xüsusən də atam üçün həqiqət olan bir şey var.

Sonralar, Fransada təhsil aldığı illərdə təsadüf və qəzavü-qədərin gərdişi ilə İstanbula köçmək məcburiyyəti qarşısında qalan atama “Keçiörəndəki bağı satmayın!” – deyə bir məktub da yazmışdım. İstəyirdim ki, o bağ bizim uşaqlarımıza, uşaqlarımızın uşaqlarına, bütün nəslimizə yaddaşımız, xatirəmiz kimi irsən keçsin. Hətta mümkünsə, məzarlarımız da orada qazılsın.

Atam məktubuma belə cavab vermişdi:

“Mən heç o bağı sata bilərəmmi? Bunu necə fikirləşdin? Öz əlimlə əkib böyütdüyüm bu ağaclar indi elə bil dilə gəliblər, aralarında gəzib-dolaşdığım son günlərdə “Bizi atıb hara gedirsən?” – deyirlər. Xeyr, bağı satmayacağam”.

Atamı Keçiörəndə bir valideyn kimi, cəmiyyət adamı, torpaq vurğunu kimi tanıdım. Üstümüzdə hər üç baxımdan nəhayətsiz haqqı var.

Ankara liseyində təhsilimi başa vurduğum günün

axşamı onunla necə söhbət etdiyim, o dövrə aid xatirə dəftərlərimdə əks olunub:

“Dünən liseyi bitirdim. Gecə atamla evin qarşısında oturduq. Hava isti idi. Avqust böcəklərinin bitib-tükənməyən şərqi ətrafa yayılırdı. İydə ağaclarından tünd, insanı bayıldan ətir yayılırdı. Ara-sıra lap uzaqlarda, Almadağın arxasında parlayıb-sönən səssiz şimşəklər görürdük. Evimizdəki otaqlardan yalnız birində işıq yanırıdı və həmin otağın pəncərəsindən üzü, qaranlıqda ağappaq süd kimi görünən bir qadın bizə baxırdı.

Atam dalğın idi. Tez-tez siqarına dərin qüllab vurur, buna uyğun şəkildə əlinin barmaqları ilə də dizlərini döyəcləyirdi.

Ondan həmişə qorxmuşdum. Düz dünən gecəyə qədər. Atam həyatımın ən sərt üzü, ən sərt səsidir. Xəstələndiyim zamanlar bu sərtliyin birdən-birə necə dərin şəfqətlə əvəz olunduğunu dəfələrlə görmüşdüm. Lakin xəstələnməyim nadir hallarda baş verirdi. Ona görə də atam nəzərimdə daha çox nəhayətsiz zabıtə və sərtlik simvolu idi. Fəqət liseyi bitirdiyim günün gecəsi onun qarşısında həyatımda ilk dəfə qorxu duymadan oturmuşdum. İkimiz də susurduq. İkimizin də ürəyi biri-birimizə söyləmək istədiyimiz sözlərlə dolu idi. Atamın söhbətə birinci başlamasını istəyirdim və onun üzünə baxırdım. Saçlarının yarısından çoxuna dən düşmüş əsmər çöhrəsi mənə çox gözəl görünürdü. O, nəzərimdə antik bir heykəl başına bənzəyirdi. Pəncərədən düşən zəif işıq, üzünün qırıqlarını daha da qabardaraq dərinləşdirmişdi. İncə dodaqları, qalın qaşları, böyük gözləri, iri və bir qədər əyri burnu vardı. Həmin dəqiqələrdə qarşımda oturan bu insanı nəhayətsiz dərəcədə sevdiyimin fərqundə idim. Şiddətli qorxu öz yerini eyni dərəcədə

şiddətli sevgiyə vermişdi. Əlindən yapışdım. Dodaqlarıma yaxınlaşdıraraq bir neçə dəfə öpdüm. Atam əlini çəkmədi, sadəcə "Sənə nə olub?" – deyə soruşdu. Beləliklə də aramızdakı sükut buzu əridi".

Ata kimi onun sərt davranışlarından zaman-zaman şikayətçi oldum. Hətta bir dəfə heç vaxt geri dönməmək qərarı ilə mərhum Yusif Akçuranın evinə getdim. Aradan iki gün ötəndən sonra qayıtdığım zaman onu təkbaşına bağçada gəzib-dolaşan gördüm. Yanına getdim. Heç bir söz demədən qollarını açıb məni qucaqladı.

Ah, Keçiörəndə onun ata sərtliyi və zabitəsi altında keçirdiyimiz illər! İsti avqust axşamlarının, küləkli noyabr gecələrinin nəşə, xəyal və həyat dolu saatları... Gündəlik siyasi hadisələrin təsirindən qurtardığımız zamanlar bu saatların bəsit, yeknəsəq, hər gün eyni sürətlə cərəyan edən hadisələri baş verirdi. Yemək mərasimi atamın zarafatları ilə, hamımızı hirsləndirməsi, hamımıza sataşması ilə müşayiət olunurdu. "Siz özünüzü istədiyiniz qədər böyümüş sayə bilərsiniz. Mənim nəzərimdə isə həmişə beş yaşınızdasınız".

Bu, hamısı beş yaşında olan beş uşağın atası özü də beş yaşına qayıdar, bizimlə beşyaşlı uşaq kimi danışırdı. Sonra evimizin salonunda böyük bacım şərqilər oxuyardı. Atam divana uzanar, yarım saata qədər davam edən mürgüyə daldardı. Həmin anlarda nə düşünürdü, nələri xatırlayırdı, bilmirəm. Sonra birdən yerindən qalxar, anamla zarafatlaşmağa başlardı. Bu zarafatların hamısı keçmiş zamanlara aiddi. Necə evləndiklərini danışırdılar. Biri-birlərinin, indi əksəriyyəti həyatda olmayan qohumlarının məzəli, gülüş doğuran sözlərini, hərəkətlərini xatırlayıb qəhqəhə çəkərdilər.

Atam anamı illərlə istəmişdi. Halbuki nənəm – anamın

anası bu evliliyə razı deyildi. Çünki, əvvəla, atamı əsilzadə saymırdı. Sonra xalq arasında "Firəng Əhməd" kimi tanınan bu gənc adamı mühitin adətlərinə, ənənələrinə, məzhəb qaydalarına qarşı çıxan üsyankar hesab edirdi. Bu səbəbdən də evlənmələri inadkar və zabitəli nənəmin ölümünə qədər mümkün olmamışdı.

Anam birgə həyatlarının ilk günündən etibarən öz taleyini qeyd-şərtsiz atamın taleyi ilə bağladı.

"Hadisələr və daxilimdə duyduğum böyük cazibə qüvvəsi məni əsir bir türk məmləkətini buraxaraq azad türk məmləkətinə köçməyə məcbur edən zaman Sitarəyə (anamın adıdır – müəllifin qeydi) "Mən tanımadığım, bə-ləd olmadığım bir yerə gedirəm – dedim. – Orada məni necə bir taleyin gözlədiyindən xəbərim yoxdur. Bəlkə, böyük bir səfalət, nəhayətsiz xəyal qırıqlığı olacaq. Əgər mənimlə birlikdə aqibəti tamamilə məchul olan bu yol-çuluğa çıxmaq istəmirsənsə, tam seçim sərbəstliyin var."

Ananız mənə "Xeyr, – dedi, – Sən dörd övladımın atasısan. Harada, hansı vəziyyətdə olsan, mən də sənin yanında olacağam".

İndi isə atama ilk çap olunmuş yazımı gətirdiyim axşamı xatırlayıram. Ankara Universiteti hüquq fakültəsinin birinci kursunda oxuduğum zaman tələbə yoldaşlarımdan bir neçə nəfərlə birlikdə "Yalnız gənclik!" adlı məcmuə çıxarmağa başlamışdıq. Ancaq üç sayı işıq üzü görən məcmuənin birinci sayındakı imzasız baş məqaləni mən yazmışdım. Bu, "Memar Solnes" başlıqlı yazı idi. Məqalədə Henrix İbsenin¹ böyük faciəsini şərh edir və "Bizim də ustadlarımızın hamısı Solnes oldular, bizə meydan vermirlər" – deyə şikayətlənirdim.

¹ **Henrix Yohan İbsen (1828-1906)** – Norveç dramaturqu, Avropa "yeni dramının" banisi, şair və publisist. 1893-cü ildə qələmə alınan "Memar Solnes" dramında İbsen yüksək amallara can atan, eyni zamanda şəxsi rahatlığını da itirmək istəməyən insanın faciəsini canlandırmışdı.

Atam məqaləni diqqətlə oxudu. "Bunu sən yazmısan. Başa düşürəm. – dedi. – Lakin həyatda mövqe tutmaq üçün əvvəlcə o haqqı qazanmaq lazımdır. Ortalığa hansı əsərlər qoydunuz ki, bizdən, artıq kənara çəkilməyi tələb edirsiniz? Onu bil ki, həyatda heç kəs "Bu, sənin haqqındır, gəl, al!" – deyə əlindəkini başqasına vermir. Haqq bəxşis edilmir, alınır! Sənin daha təvazökar olmağını istərdim".

Bu hadisənin üstündən on il keçəndən sonra, ölümündən beş ay əvvəl ona ilk çap olunmuş kitabımı aparanda həmin söhbətimiz yenə hafizəmdə canlanmışdı. Ürəyim şiddətlə döyünürdü. Kitabımı aldı, üzümdən öpüb diqqətlə oxuyacağını bildirdi. Dedi, amma oxumağa macal tapmadan öldü.

Keçiörən onun həyatında bir mərhələdir. Atam Ankaranın bu seyrək ağaclı quru, cadar torpaqlı bağlarında tapdığı əsrarlı cövhərin yardımını ilə sanki əlli yaşın yorğunluğundan xilas olub birdən-birə iyirmi yaş gəncləşdi. Keçiörəndə ilk torpaq alan o idi. Keçiörənin ilk qazmasının memarı da atam oldu. Bağlara köçüb yerləşdiyi il, Keçiörən camaatı onu muxtar¹ seçdi. Buna çalışqan, kəndli ilə canbir qəlb olmağı bacaran insan kimi çox sevindi. Əvvəla, Çənbərəçi oğlu adlı katolik erməninin gündə bir qara quruşa Balum kəndlilərini işlətməsi müqabilində ixracatçıya çevrilib zənginləşdiyi həmin bağları müharibə illərindən sonra dağıdılmış, xaraba halda almışdı. Digər tərəfdən, bir tikə çörək üçün səhərdən axşama qədər çalışan kənd camaatı onun sayəsində alın təri və zəhmətin həqiqi əvəzini almaq sevincini yaşadı. Kənd adamlarının

¹ **Muxtar** – Osmanlı İmperiyası dövründə və Türkiyə Cümhuriyyətinin ilk illərində kənd, qəsəbə kimi nisbətən kiçik yaşayış məntəqələrində yerli sakinlərin ümumi razılığı ilə seçilən və yerli idarəetməni həyata keçirən şəxs. Ərəb dilindən tərcümədə "ixtiyar sahibi" mənasını ifadə edir.

hər biri üçün “Keçiörən muxtarı Əhməd bəy” dəyişən, yeniləşən dövrün ilk timsalı idi.

Az sonra eyni bağlarda planını özü cızdığı, tikintisinə özü nəzarət etdiyi ikinci ev başladı. Həyatında baş verən xoşagəlməz hadisələr bu bağları və evləri onun əlindən çıxarıb satmağa zorladığı zaman atamla İstanbuldan Ankaraya birlikdə gəldik. Mən özümə iş, o isə ömrünün, varlığının bir parçası olmuş bu torpağa müştəri axtarırdıq. Mən işi, atam müştərini tapdı. İsti bir yay günü onu İstanbulla yola salandan sonra “Varlıq”¹ məcmuəsində ilk qələm təcrübələrimdən olan aşağıdakı yazını çap etdirdim:

“Onunla yan-yanə gedirik. Hava ciyərlərimizi tıxayacaq qədər isti və bürkülüdür. Geniş, bir tərəfində üçkünc abidə qoyulmuş meydandayırıq.

Birdən dayandı. Çətinliklə nəfəs aldığı sinəsini əli ilə ovuşdurdu. Sonra nəzərləri çılpaq, tozlu üfüqə zilləndi.

Üzünə baxdım. Alnında qara, dərin qırışlar vardı. Qalın qaşları yoğun kölgə kimi yorğun gözlərinin üstünə düşmüşdü.

Bu yaşlı adamın dodaqları həmin anda mənə nəhayət-siz dərəcədə incə və rəngsiz göründü. Üzündə heç zaman təsadüf etmədiyim təbəssüm bu dodaqların üzərinə qonmuş, orada özünə yer eləmişdi.

Günortanın isti çağında dörd bir tərəfimizdən ötüb-keçənlər bizə baxırdılar. Yanımıza yaxınlaşan avtomobillər yollarını dəyişdirirdilər.

Bir polisın bizə işarə etdiyini gördüm. Meydanın nizam-intizamını pozmuşduq. Yaşlı adamın qolundan tutdum. Yavaş-yavaş oradan uzaqlaşdıq.

¹ “Varlıq” – 1933-cü ildən Türkiyədə nəşr olunan aylıq ədəbi məcmuə

Böyük və bər-bəzəkli bir salondayıq. O, qarşımda oturub. Bəyaz saçları qarayanız sifətinə kül rəngli kölgələr salmaqdadır. Bir əlinin barmaqları ilə aramsız dizlərini döyəcəyir. Mənə həyatından danışır: "İyirmi dörd yaşındaydım...."

Yarıməsrlik ömrünü birdən-birə gənclik xəyallarının içərisinə atan bağlardayıq. Küləyin əsmədiyi sakit günlərdən birində qırmızı damlı evimizin qabağına yamyaşıl kölgə salan ceviz ağacının altında oturmuşuq.

Üzündə tər, bədəninə titrətmə var. Yenə eynən on il əvvəlki kimi gözümüzün gördüyü şeyləri sayır. Sonra sıra bu evə gəlir. Sözüənə davam edə bilmir. Bu ev kimindir? Bu ev kimə aiddir?

Ətrafımızda xəyallar dolaşmağa başladı. Kiçik, sarı-bənizli, qapqara gözləri olan qadın. Cins atın həyat dolu kişnərtisi, bir dəstə uşaq, araba təkərlərinin taqqıltısı... O gəlir. Ağ rəngli paltarının içində gursaçlı qarayanız sifəti mərmər heykəl kimi gözlənilmədən aramızda göründü.

Hava sərinləşdi. Xəyallar qeyb oldu. Üşüyə bilər. Qoluna girirəm, bir daha geri dönməmək şərti ilə qırmızı damlı evdən, yaşıl kölgəli ceviz ağacından uzaqlaşırıq.

Stansiyadayıq. O, vaqonun pəncərəsi önündə dayanıb. Mənə baxır. Gözlərində gizlətməyə çalışdığı hüzn var. Danışmaq istəyirəm. Ancaq deyə biləcəyim bir kəlmə də yoxdur. Sonra fit çalınır, zəng səsləri eşidilir. Ağır-ağır uzaqlaşan vaqonlar, görünməz olan pəncərə, yavaş-yavaş gözdən itən bəyazsaçlı qarayanız çöhrə... Önümdə birdən-birə böyük bir boşluq açıldı. Təkbaşına geri qayıdıram. Əcəba, onu bir də görə biləcəyəmmi?"

Atamı Keçiörən bağlarına çəkən hisslər arasında bu yerin doğulub-böyüdüüyü məmləkətə bənzəməsinin də çox mühüm təsiri vardı. Burada dünənə qədər siyasi

əsarət içərisində yaşamış, bütün dünyaya qarşı üsyan etmiş şəxsiyyətin birdən-birə imkan tapıb tənəffüs etdiyi azad havanın da nəşəsi vardı. İstənilən halda, atamın ömür yolunun ən fəal dönəmlərindən birinin Keçiörəndə yaşadığı illər olduğu əsla şübhə doğurmamalıdır. Bu illərin hər günündə elə anlar var ki, indi onlar barədə düşünəndə atamın bütün daxili aləmi, mənəviyyəti və şəxsiyyəti gözlərim önündə canlanır. Qarşımda əksər keyfiyyətləri ilə az qala xəstəlik dərəcəsinə varan bir həssaslıq müşahidə edirəm.

Keçiörən ilə Ağtəpə arasındakı yolun Keçiörənə yaxın hissəsində, sağ tərəfdə bir fidanlıq vardı. Növbənöv gilə, gilənar, ərik, albalı, alma ağaclarından ibarət kiçik bağı atam öz əlləri ilə salmışdı. Günün siyasi hadisələrindən, növbənöv düşüncə və gərginlikdən ruhuna təsir edən iztirab və ya nəşəni fidanların arasında çalışmaqda keçirirdi. İlk dəfə torpağa bağlılığın insan ruhuna gətirdiyi böyük hüzur və sakitliyi Keçiörəndə, bu fidanlıqda dadmışdı. Orada, qırx il əvvəl yad məmləkətin başgicəlləndirən mərkəzində, milyonlarla insan arasında bir-birlərinə rast gələn, qəlblərinin və beyinlərinin bütün ideallarında müştərək, həmfikir olduqlarını görüb talelərini birləşdirən, böyük Türk dünyasının uzaq iki əks qütbündən gəlmiş iki gəncdən biri səhərçağı bu fidanlar arasında dolaşarkən digərinin tam eyni saatlara təsadüf edən faciəli aqibətini¹ dəhşətlə düşündü. Birgə addımladıkları keçmiş yollarını və günlərini fidanların gövdəsindəki qurd-quşları təmizləməklə gözləri önündən keçirdi.

¹ Əhməd Ağaoğlunun gənclik dostu, İstiqlal Məhkəməsi tərəfindən Atatürkə qarşı sui-qəsdə ittiham olunaraq 1926-cı ilin avqustunda dar ağacından asılan Doktor Nazim nəzərdə tutulur.

Bir gün yanına ortayaşlı bir adam gəlmişdi. Bir saata yaxın danışdılar. Ziyarətçi gedəndən sonra atamın dərin kədər və ələmə daldığını gördüm. Heç kimlə kəlmə kəsmədən salonda var-gəl edirdi. Sonra anama tərəf çevrilib “Bilirsənmi gələn kim idi?” – deyə soruşdu. Sualına özü cavab verdi: “Əhməd Rzanın qohumlarından idi. Mənə “Əhməd bəy, – dedi, – Əhməd Rza Yurdsuzlar xəstəxanasında ac, səfil, pərişan halda ölümünü gözləyir. Onun necə böyük qürur sahibi olduğunu bilirsiniz. İndi yanınıza gəlməyimdən əsla xəbəri yoxdur. Lakin sizi çox sevir. Bu səbəbdən də günahımdan keçəcəyini düşünürəm. Onun son günlərini iztirabsız yaşamasını, rahat ölməsini təmin edin”.

Əhməd Rza öldü. Bu xəbəri aldığımız gün nahar süfrəsində atam “Onun haqqında yazı yazmışam. Qulaq asın!” – dedi və yazısını oxumağa başladı.

Əhməd Rza ilə Parisdə təhsil aldığı illərdə tanış olduqlarından bəhs edirdi: “Görüşünə getmək istədim. Qapını üzümə özü açdı. Uzun, bozsaqqallı, bəyaz və nurlu bir çöhrə ilə qarşılaşdım...”

Birdən kağızlar əlindən töküldü. Hıçqıra-hıçqıra ağlayaraq başını süfrəyə qoydu. Sonra yeməyinə əl vurmada bağçaya çıxdı. Yenə fidanların dibinə çöküb nazik budaqları qurumuş yarpaqlardan təmizləməyə başladı.

Keçiorəndə torpağa sıx bağlanan atam torpağın əzəli qanunlarından olan taleyə, qəzavü-qədərə də daha çox inanmağa başladı. Bəli, bütün baş verənlər taleyin əvvəlcədən müəyyən etdiklərindən başqa bir şey deyildi. Məhkum olunanlar, ya da Yurdsuzlar xəstəxanasında iztirab içərisində köməksiz və yalnız ölənlər ayrı-ayrı şəxslər deyildi, bütün bir keçmiş idi. Onun öz keçmişidi. Alnına yazılan tale bu idimi?

Atamın, səfalət və siyasət cəfaları altında biri-birinin ardınca ölən bu keçmiş günlərini xilas etmək üçün Böyük Fransa inqilabının gənc və hərəis Sen-Jüstünü xatırladan bir adamla saatlarca nə barədəsə danışdığını gördüm. Sen Jüstün sifəti daş heykəl kimi hərəkətsiz idi. Çünki allahlar qərarlarını əvvəlcədən və pozulmasına əsla imkan saxlamadan verirlər.

Ondakı bu taleyə, qədərə inamın hansısa dini mənsəyinin olub-olmadığını bilmirəm. Atamın nəzərində din insanları bir millət halında yoğurub-yapan amillərdən biri idi. İnsanların belə ülvi hissdən məhrum edilmələrini istəməzdi. Allah fikrinə, klassik dini axtarırlara vardığını da düşünürəm. Ölümünün yaxınlaşdığı günlərdə artıq özünə də əyan olmuş aqibətini dindən tamamilə ayrı olan bir tale hadisəsi kimi qarşıladı və buna uyğun şəkildə hərəkət etdi.

Nəhayət, atamı Keçiörənə bağlayan bir səbəb də onun öz yuvasını qurmaq üçün duyduğu böyük istək və eşq idi.

“Həyatım boyu dəfələrlə həmişəlik yaşamaq niyyəti ilə ev tikdim. Lakin tarix hər bir təsadüfdə buna tam müvəffəq olmağıma imkan vermədi”.

Molla Güranidə Fatih yangını nəticəsində bir topa kül yığınınə çevrilib havaya sovrulan, Ərənköydə ikiyaşlı oğlunu qara torpaqlara tapşırandan sonra bir də səmtinə belə uğramaq istəmədiyi yuvalarından yan ötərək, yalnız ömrünün əlli ikinci ilində Keçiörəndə həqiqi böyük ailə yuvasını qura bilmişdi.

Bir ailə başçısı kimi rəhbər tutduğu hisslər pədərşahi (patriarxal – V.Q.) ənənələrin nəsil-dən-nəslə keçən qayda-qanunlarına mütləq riayət şəklinə təzahür edirdi.

Evin tək hakimi atam özü idi. Ev isə sadəcə xanımından və uşaqlarından ibarət deyildi. O, eyni dam altında yaşayıb-yaşamamalarından asılı olmayaraq bütün qohumlarının bütün məsələlərdə onunla məsləhətləşmələrini, onun iznini almalarını, ona hörmət və ehtiram göstərmələrini tələb edən ailə rəisi idi.

Bizə yarızarafat, yarı ciddi tərzdə dediyi “Sizi uşaqlarınızın yanında da döyərəm” – sözləri, əslində söylədiyini etməyə qadir olduğunu, özünü buna səlahiyyətli saydığını göstərirdi. Vaxtı ilə özü də evin və ailənin başçısı sayılan əmisinin, hətta anasının yanında belə atasını bu cür döydüyünə şahid olmuşdu.

Lakin atam nəsil ənənələrinin ona verdiyi səlahiyyətlərdən heç zaman sui-istifadə etməmişdi. Böyük ailəmizdən bir nəfərin də onun haqsız davranışına məruz qaldığını heç zaman görmədim.

Keçiörəndə yaşadığımız illərin bütün sevinc və kədərlərini daim bizimlə paylaşan sevimli bir insan da vardı – Yusif Akçura!

Atamın onunla dostluğu dərin və səmimi idi. Səsinin ahəngindən titrək saqqalının uclarına, gözlərinin işıqlarına qədər incə istehza ilə danışan Yusif Akçura da atama eyni dərəcədə dərin, səmimi hisslərlə bağlanmışdı.

Atam “Yusifdəki istehza nadir hallarda nəşənin, əksər hallarda isə iztirabın təzahürüdür” – deyirdi. “Bütün böyük zəkalar bir iş görə bilmədikləri anlarda istehzalı olurlar”.

Akçura, içərisində yaşatdığı üsyanları həyatda yalnız bir nəfərə – atama açırdı. Çünki atam belə etirafları dinləməyi və qiymətləndirməyi bacarırdı. Tanıdığım insanlar içərisində ifrat həssaslığı ilə seçilən və iztiraba şərik çıxmağı bacaranlardan biri də Yusif Akçuranın özü idi.

Gecələr salonumuzda üzbəüz otururdular. Dərdlər anladılır, şikayətlər dinlənilir, çarələr aranırdı.

Yusif bəy atama "Əhməd, bunları yazsana! Niyə gedib lazım olan yerlərdə bu barədə danışmırsan?" – deyirdi.

Atam onun, demək olar ki, bütün söhbətlərin sonunda mütləq təkrarlanan təklifinə bərk əsəbiləşər, səsinə ucalaraq qışqırdı: "Mən, həmişə mən, hər yerdə mən! Sən başqalarını döyükdürüb bundan həzz alan adamsan. Niyə özün yazmırsan, niyə özün demirsən?"

Akçuranın saqqalı titrəyirdi: "Sən məndən cəsür adamsan, Əhməd bəy!"

Sonra yavaş səslə əlavə edərdi: "Həm də mənim hörgüclərim var".

Hörgüclərinin olduğunu deyəndə, çox sevdiyi və gec yaşda tapdığı iki övladını nəzərdə tuturdu.

Akçuranın ölümü atamı həqiqi yasa qərq etdi. Bu münasibətlə yazdığı məqalədə iztirablarını "Həyat arkadaşlarım, dostlarım məni bir-bir tərk edirlər. Xanımından sonra indi də Yusifin ölümünə dözməliyəm. Onların ölümündən sonra mərsiyə yazmaq vəzifəsi mənim üzərimə qoyulub? Fələyin bu acı ittihamlarına məruz qalmamalı idim" – şəkildə dilə gətirmişdi.

Akçuranın zəif yeri uşaqları idi.

"Əhməd bəy, sən övladlarını yetişdirdin. Daha dərdin qalmadı. Əcəba, mən özümünküləri böyüdüb bir yana çıxara biləcəyəmmi?"

Gözləri yaşarır, əndişəli sualının cavabını da özü verirdi: "Zənn etmirəm. Zənn etmirəm."

Kitabxanası xəstəliklərə dair kitablarla dolu idi. Uşaqlar yuxudan bir az kal oyananda, yaxud bənizləri qaçanda ər-arvad bu kitabları ələk-vələk edir, onların

hansı xəstəliyə tutulduğunu öyrənmək istəyirdilər. Hətta kiçik mədə pozğunluğunun və ya boğaz ağrısının Akçüranın evində daimi təşviş əhvali-ruhiyyəsi yaratdığını və yaşatdığını söyləməyə lüzum yoxdur.

Tale valideynlərinin üstlərində bu qədər əsdikləri uşaqları çox kiçik yaşlarında bir-birindən ikiillik fasilə ilə ana və atalarından məhrum etdi.

Keçiörəndə həm də atamın tələbəsi oldum. İstəyimin əksinə gedərək məni hüquq sahəsinə yönləndirdi, Ankara Universitetinin Hüquq fakültəsinə yazdırdı. Mən də Konstitusiya hüququnun əsasları müəlliminin – bu “kəskin sözlü, tox gözlü, qəribə şivəli professorun” tələbələri sırasında yer aldım. Həmin andan etibarən onun yeni zabitə və hakimiyyət dairəsinə düşdüm.

Ankara Universitetinin Hüquq fakültəsində atam əksəriyyəti Anadolunun müxtəlif yerlərindən gəlmiş tələbələrin hələ tərtəmiz, saf, sadə, atəş yuvası kimi yandıqca yanan, parlayan ürəklərində, beyinlərində özünün respublikaçılıq ideyalarının təbliği üçün ən münbit zəmin tapmışdı. İçi mən qarışıq aramızda elə tələbə yox idi ki, işlədiyimiz xətaları bağıra-bağıra düz gözümüzün içinə deyən bu qocaya qorxu qarışıq böyük hörmət duymasın.

Önündə oturub ilk imtahanı verdiyim gün salon, atanın öz oğlunu necə imtahan etdiyinə tamaşa etməyə gələnlərlə dolmuşdu. Mənə çoxlu suallar verdi. Cavablarımı dinlərkən məndən Baş Komandanlıq haqqındakı qanunla əlaqədar Sakarya müharibəsi haqqında məlumat istədi. Müharibənin başlandığı günü soruşdu. Bir az tərəddüdlə cavab verdim. Bir neçə saniyə dayanıb düşünməyim onu əsəbiləşdirdi. Üstümə qışqırdı: “Bu tarixi bilməyən kəs, hətta oğlum da olsa, mənim təsəv-

vürümdə məmləkəti ilə maraqlanmayan adam deməkdir!”

O gecə evdə anama “Oğlun əla qiymət aldı. Amma onu danladım, əməlli-başlı tərləməyə məcbur etdim” – demişdi.

Dərs otağına girəndə, ilk növbədə, gözləri ilə məni axtarar, dərsdə olub-olmadığımı dəqiqləşdirərdi.

Ankara Universitetinin Hüquq fakültəsində təhsil alan bir neçə yoldaş yığılıb “Gənc Türk Ədəbiyyatı Birliyi” adlı cəmiyyət qurmağa təşəbbüs göstərmişdik. Məsələyə müsbət yanaşmayan fakültə rəhbərliyi məndən atama şikayət etmişdi. O gün sinfə girdiyi zaman yenə üzümə baxdı. Lakin bu dəfə nəzərləri bambaşqa idi. Dərsi əsəbi hava içində keçdi. Qapıdan çıxanda əli ilə dalınca gəlməyimi işarə etdi. Getdim. Üzümə baxmadan “Səndən şikayət elədilər, xoşum gəlmədi, axşam evə tez qayıt!” – dedi.

Axşam yeməyindən sonra kitabxanasına çəkildik.

“O nə cəmiyyətdir qurmusunuz? – deyə sözə başladı. – Mən istibdad əleyhdarı olduğum qədər də, anarxiya əleyhdarıyam. Fakültə rəhbərliyinin qəbul etmədiyi bir işdən sən də vaz keçməlisən!”

Bir söz demədim. Lakin həyatım boyu atama qarşı etdiyim ilk və son itaətsizlik onun əmrini qulaqardına vurmağım oldu.

Son illər

1931-1939. Bu səkkizillik dövr ömrünün son, lakin ən qüvvətli mərhələlərindən birini təşkil edir. Üzünün qırıqları dərinləşmiş, saçları, demək olar ki, tamam ağarmışdı. Get-gedə daha çox qoca aslana bənzəməyə başlayırdı. Eyni zamanda yazılarındakı kimi, söz-söhbətlərində də yeni hava nəzərə çarpırdı. İllər keçdikcə atam daha istehzaçı olurdu. Çox uzaqlarda qalmış keçmişin qaranlıqlarından bir-bir, bütün təfərrüatı ilə tapıb üzə çıxardığı xatirələri və təcrübələri ilə ətrafını qaplayan canlı aləm onun haqqında hökmünü, həm də son hökmünü vermək ərafəsində idi. O, dünyanı gözü önünə qoymuşdu, bütün zəif və qüvvətli tərəfləri ilə, keçmiş, indisi və gələcəyi ilə hər şeyin qiymətini verməkdə idi. Böyük bir həyatın içindən keçərək əvvəldən sona gəlmişdi. Dik yoxuşu dırmanmışdı. İndi tərəpə idi. Ürəyi sıxılır, dizlərində taqətsizlik var. Bəlkə yorulub? Əti və sümükləri ilə ola bilər, amma ruhu və beyni cavandır, diridir. O qədər diridir ki, hətta özünü yeni mübarizələrə hazırlayır. O zaman Almaniyada yaşayan böyük bacım Tezərə məktublarının birində belə yazırdı:

“Son günlərdə məmləkətin ziyalı insanlarından neçəsini bir həftənin içərisində itirdik. Abdulla Cövdət, Samih Rifət¹, musiqişünas Sürəyya bəy hamısı birdən getdilər. Hər kəsdən daha çox zavallı Sürəyyaya, onun gəncliyinə, ruhunun aliliyinə acıdım. İki gün əvvəl mənim üçün pianoda çalmış və oxumuşdu. İki dəqiqənin içində ürəkdən getdi!

¹ **Samih Rifət (1875-1932)** – türk şairi, dilçi və siyasətçi. Türk Dil Qurumunun ilk başkanı olmuş, Mehmet Akif ilə birlikdə “Dİvani Lügət-it-Türk” əsərini türkçeyə çevirmişdi. Bir neçə çağırış Türkiyə Böyük Millət Məclisinin üzvü seçilmişdi.

Ah, bu ürək nə qəribə şeydir! Həm nəyi varsa hamısını bütünlüyü ilə ortaya qoyur, həm də vəfasızlıq göstərib gözlənilmədən insanı tərək edir. Sürəyya nə qədər həssas və həyəcan dolu insan idi! Ölüm ona əsla yaraşmırdı. Heyhat, getdi!..

Yazdığım bu sətirləri başqa cür yozmayın. Fikirləşməyin ki, mən də artıq yaşlaşdığım üçün ölüm haqqında düşünürəm. Qətiyyənlər! Yuxarıda sizə mübarizələrimdən söz açmışdım. Bundan sonra hələ nə qədər belə mübarizələr aparmaq niyyətindəyəm”.

Ruhu gənc idi, lakin vücudu xəyanət edə bilirdi. Bunun qorxusu yavaş-yavaş varlığını sarmağa başlamışdı. Hətta vəziyyətinin belə böhranlı anında da istehzasından əl çəkməmiş, ixtisasca doktor olan kürəkəninə demişdi:

“Doktorlar ictimaiyyətçiləri və mənəviyyat sahəsində çalışanları ağılsız sayırlar. Həyatda ətlə sümükdən başqa bir şey görmədiklərindən, hər şeyi onlarla bağlamaq istəyirlər. Lakin ətlə sümüyün yalnız bir çərçivə olduğunu, həmin çərçivənin vəzifəsinin isə daha incə, daha zərif şeyləri qoruyan qabıq rolunu oynadığını doktorlara məhz ictimaiyyətçilərin öyrədəcəyinə, onlara özlərini tanıdacaqlarına əsla şübhəm yoxdur”.

Ankaradan İstanbula köçdüyü zaman mən Fransada, Strasburqda idim. Kiçik bacım Berlində idi. Atamın bu köç əsnasında yaşadığı hisslər həmin dövrə aid məktublarında əks olunmuş və bizə gəlib çatmışdı:

“Yenə, təzədən İstanbuldayıq. Bu, mənim dördüncü dəfə ev qurmağımdır. Bir özünüz düşünün: həyatın dalğaları məni nə qədər oyan-buyana atıb! Heç olmazsa, daha bu evimiz baqi olsun. Türkün köçəriliyi onun əzəli taleyidir. Mən də bu türk həqiqətlərinin canlı bir timsalıyam”.

“Ankarada tələbələrlə vidalaşmağım çox həyəcanlı oldu. Bu münasibətlə bir yemək də təşkil etmişdilər. Ankaradakı müəllimlər də gəlmişdilər. Uşaqlar (tələbələr nəzərdə tutulur – V.Q.) nitq söylədilər. Onlar da, mən də hədsiz təsirləndiyimizdən ağladım. Sonra özüm öz hərəkətimdən utandım. Utanmağım artıq qocaldığıma, sinirlərimə nəzarət edə bilməməyimə görə idi. Lakin hər kəsin başına gələ bilən bu hadisədən mən niyə utandım? Başa düşürəm ki, daim gənc, göz yaşının nə olduğunu bilməyən gənc kimi qalmaq arzusundayam. Lakin, heyhat, hər arzunun gerçəyə çevrilməsi mümkün deyildir”.

“Amma fikirləşməyin ki, mən, həqiqətən də, ixtiyarlaşmışam, saralıb-solan, əsib-titrəyən, hər dəfə asanlıqla göz yaşları axıdan qocaya çevrilmişəm. Xeyr, xeyr, bunu əsla qəbul edə bilmərəm. Hələ ürəyimdə təpərim və şövqüm var”.

“Dünən, ayın 28-də burada, Darülfünunda ilk dərşimi dedim. Böyük sinif otağı tamam dolu idi. Sinfə girdiyim zaman mənə bitib-tükənməyən alqış sədaları ilə qarşıladılar. Eyni şey sinifdən çıxanda da təkrarlandı. Əgər bundan həzz almadığımı desəm, sözlərimə inanmayın. Fəqət, görürsünüzmü, Ankaradan ayrılmağım ilə bağlı axıdılan göz yaşları ilə İstanbula gəlməyimlə əlaqədar izhar olunan bu sevinclər arasında fasilə nə qədər az oldu. Həyatın bütün dəyişiklikləri, cüvələri də belədir. Böyük bir mənə ifadə etməzlər. Əhəmiyyətləri yalnız baş verdikləri zamana aiddir. Sonra hər şey o böyük yoxluq aləminə çəkilib qeyb olur”.

Ruhunda baş verən bu qocalıq-gənclik mücadiləsi daim mübarizələrdə keçən vücudunun qocalmış olması əndişəsindən irəli gəlirdi. Cild çürüyüncə, ruh da uçub

gedəcəkdimi? Yoxsa sərbəst qalacaqdı? Əgər bununla bağlı tam inam hasil etsəydi, mücadilələri də belə sərt olmayacaqdı.

Onu zaman-zaman öz təsiri altına alan qocalıq əndişəsi uzun çəkmir, tezliklə yerini nəhayətsiz həyat eşqinə, bu eşqin çeşidli təzahürlərinə verirdi. Gündə on saat işləyir, dərs deyir, məqalə yazır, evin içində, dost-yoldaşları arasında, öz mühitində hər kəsdən böyük hörmət görürdü. O halda, deməli, qocalmamışdı! Bu inamla bir tərəfdən dördüncü səfər, həm də ilk dəfəsindəki sürət və həyəcanla yeni evini qurmağa başlayır, o biri tərəfdən isə yeni qəzetlərin təsisinə üçün çalışırdı:

“Aldığımız ev son dərəcə böyük və genişdir. Xeyli təmir işlərinə möhtacdır. O biri yandan da qış yaxınlaşır. Ona görə həmişə özüm fəhlələrin başı üstündə dayanıb işin gedişinə nəzarət etməli oluram...”

“Cümhuriyyət” qəzetində “Dövlət və fərd”¹ adlı on dörd məqalədən ibarət silsilə ilə yenə böyük gurultu qopardım. İndi mətbuat və əfkari-ümumiyyə bu gurultu ilə məşğuldur. Fərd və hürriyyət uğrunda mücadilə edirəm. Mənimlə mübahisə edənlər “Fərd yoxdur, dövlət var” – deyirlər. Mən isə “Həm fərd vardır, həm də dövlət” – deyirəm”.

“Verdiyim dərslərə müntəzəm davam edirəm. Sevdiyim mövzu olduğundan həvəslə hazırlayıram. Tələbələr də bu dərslərə böyük şövqlə gəlirlər. Bəzən kürsü arxasına keçmək üçün aralarından yol tapa bilmirəm”.

Altmış yaşına girdikdən sonra başladığı coşqun fəaliyyət böyük bir macərə və bu macərənin ardınca

¹ “Dövlət və fərd” – Əhməd Ağaoğlunun 1933-cü ildə İstanbulda çap olunan əsəri. Burada müəllifin dövlət quruluşu və demokratiya ilə bağlı fikirləri öz əksini tapmışdı.

gələn böyük fəlakət nəticəsində birdən-birə dayandı. Ölümündən əvvəlki son beş ay istisna olmaq şərti ilə atam tam altı il öz-özünü dinləmək də, keçmiş həyatının nəhayətsiz bir savaşınn müxtəlif cinahlarından ibarət səhifələrini beş-on dost arasında xatırlamaq da, nəhayət, vücudunun artıq həqiqətə çevrilməkdə olan xəyanəti ilə vuruşmaqla keçirdi.

1933-cü ilin ilıq bir yaz axşamı üç nəfər şəxs atamın görüşünə gəldi. Bunlardan birini hələ çox əvvəldən qəribə xasiyyətli, lakin yaxşı insan kimi tanıyırdı. Digərlərini ilk dəfə görürdü. Onlar atamla uzun-uzadı söhbət etdilər, sonra da gəldikləri kimi sakitcə çıxıb getdilər.

Ertəsi gün atam anama “Qəzet çıxarıram, – dedi. – Pulunu onlar verir, mən baş redaktor olacağam”.

Anam soruşdu:

– Kim olduqlarını bilirsən?

– Yox, yalnız birini tanıyıram. O biriləri ilə tanışlığım yoxdur.

– O halda tanımadığın adamlarla iş görmə.

On beş gün sonra “Axın” qəzetinin ilk sayı çıxdı.

Səhər saat beşdə yataqdan qalxırdı. Yeddidə mətbəədə olurdu. Doqquzda özünü dərəcə çatdırırdı. Sonra yenə mətbəəyə qayıdırdı. Axşam yeməyi üçün hazırlanan süfrə gecənin gec saatlarına qədər əl dəyməmiş qalırdı. Saat on birdə evə gəlib çıxırdı. Onu gözlədiyimizə, süfrəyə oturmadiğımıza görə bizə acıqlanırdı.

Bu vəziyyət aylarca davam etdi.

Yenə ilıq bir payız səhəri idi. Şəfəq söküləkdə idi. Avtomobildən düşüb şoferə artıqlaması ilə haqqını ödədi. Bu dəfə evdə oyaq olan yalnız xəstə bir qadın idi. O, otuz ildən bəri həmişə belə yol gözləmişdi.

– Bilirsənmi, qəzet bağlanacaq.

– Niyə?

Məsələni izah etməyə başladı.

– Nə etmək olar? Özünü çox üzmə. Ayrısını çıxararsan. Xəstə qadın həmsöhbətinin əlindən tutub dodaqlarına yaxınlaşdırır:

– Birinci dəfə deyil ki!

Onu İstanbula köçməyə vadar edən başlıca səbəb anamın xəstəliyi idi. Ufaq-təfək qadın olan anam həmişə ərinin müşküllərlə dolu həyatına şəriqlik etməyə özündə güc və qüvvət tapmışdı. Lakin illərlə davam edən bu fədakarlığı, səhhətinin hələ gənc sayılacaq yaşda tamam pozulmasına gətirib çıxarmışdı. Atamın Malta əsarəti dövründə başlayan ağır ürək və qaraciyər xəstəliyi Keçiörəndə yaşadığımız illərdə də davam etdi. Ankaranın yüksək dağ havası ona pis təsir edir, günün böyük hissəsini yataqda keçirirdi. Bizə yazdığı məktublarda atam İstanbula köçməsinə xəstəlik amilinin nə qədər mühüm olduğuna diqqəti çəkirdi: “Ananı görsən, tanı-mazsan. Əvvəlki ağrılarından və keçirdiyi böhranlı hallardan əsər-ələmət qalmayıb. Yalnız ananın get-gedə ağırlaşan vəziyyəti məni İstanbula köçməyə sövq etdi, burada ev almağa qərar verdirdi”.

İstanbula köçmələri, həqiqətən də, ilk vaxtlar anama yaxşı təsir göstərmişdi. Atam başqa bir məktubunda bu barədə yazırdı: “Ananın səhhəti tam və kamildir. Ağrılar, böhranlar tamam keçib gedib. Rəngi-ruhu düzəlib. Bir az ətə-qana gəlib, gəncləşib və mənim əski eşqimi yenidən canlandırır”.

Lakin heyhat! Bu müvəqqəti və aldadıcı dəyişiklik idi. Uzun, çətin illərin davamlı iztirabları yenidən başlanmışdı. Atamın baş redaktoru olduğu qəzetin bağlandığı,

bir çox dostlarının itirib-axtarmadığı vaxtda otuzillik həyat yoldaşı, uşaqlarının anası, sirlərinin yeganə həmdəmi, bu kiçik, qaragözlü qadın da onu həmişəlik tək qoyub dünya evindən köçdü. Fəlakəti böyük bir sükunətlə qarşıladı. Artıq qəzavü-qədərə hər zamankından daha çox inanırdı. Dünyanın əzəli və dəyişməz nizamı içərisində keçilmiş bütün bu yollar onun idimi? Bu gurultu, hərc-mərclik, döyüşmə, oradan buraya, buradan oraya qoşmaqları nədən ötrü, nəyin xatirinə edilmişdi?

Arxada qoyub gəldiyi keçmişə tamam yad adam kimi baxır, gördüyü hadisələri, vəqələri, mənzərələri hüzn qarışıq şövqlə seyr edirdi.

Həyatının gündəlik nizamı birdən-birə dəyişdi. İndi gecələr oturur, gündüzlər yatırdı. Özü də istəmədən belə olmuşdu.

“Axşam gəlir – deyirdi. – Yenə də gecəyarısına kimi sizin ürəyinizi üzəcəyəm”.

Hamımızı başına toplayıb gecə saat ikiyə, üçə qədər oturur, danışır, zarafatlaşır, düşünürdü. Sonda, sadəcə bizi yuxu üzünə tamam həsrət qoymamaq xatirinə otağına çəkilir, bəzən qaranlıqda, bəzən isə kiçik stolüstü lampanın işığında yenə də saatlarla oyaq qalırdı.

Kürəkəninə yazdığı məktubda bizdən gizlətdiklərini ona anladır:

“Otuz üç illik bir ömür-gün yoldaşından əbədi ayrılmaq o qədər də asan iş deyil. Həm də necə bir yoldaş! Sənin onu layiqincə tanımaq və öyrənmək imkanın olmadı. Həyatımda təsadüf etdiyim insanların ən yaxşısı idi. Mənim kimi çətin adama otuz üç il dözdü. Bütün bu müddət ərzində həyatımın çox dağdağlı, çox sarsıntılı eniş-yoxuşlarına tab gətirib şikayətlənməməyi bir yana qalsın, həmişə mənə arxa oldu, təsəlli verdi. İndi ətrafımı

dərin və qaranlıq bir uçurumla çevrələnmiş kimi görür, özümü bu səfil dünyada yalnız və kimsəsiz qalmış adam kimi hiss edirəm”.

İkisi də işsiz-gücsüz ixtiyar olduqları vaxt Əbdülhəq Hamidlə dərdləşəndə Hamid deyirmiş ki, “Əhməd bəy, “Axşam olacaq” – deyə qorxuya düşürəm. Mən ki bir vaxtlar yalnız gecələr yaşardım və “Axşam bir az tez gəlsəydi!” – deyə düşünürdüm. İndi həyatımın o ən gözəl illərinə nifrət edirəm. “Heç, heç axşam olmasaydı!” – deyirəm”.

Atam: “Hamidlə məni birləşdirən yeganə cəhət gecələr yuxuya gedən şəhərin iki bayquşu olmağımızdır” – deyirdi.

“Bu səfil dünyada təkbaşına qalmaq! Altmış yaşından sonra ticarətlə məşğul ola bilmərəm. Məni özümə yeni peşə tapmaq məcburiyyəti qarşısında qoydular. Artıq çox gecdir. Yazmaq və danışmaq – həyatımın mənası bu idi. İndi mənasız bir həyat yaşayıram”.

Yusif Akçura öldüyü zaman “Dostlarım məni bir-bir atıb gedirlər. Hamısının arxasınca mərsiyə yazmaq vəzifəsi mənim üzərimə düşür. Bəs növbəm nə zaman gələcək?” – deyərkən əcəba, həqiqətən də, ölüm haqqında düşünürdümü? Bu fikirdə deyiləm. Lakin ölümünə tədricən alışır. Ciddi xəstəliyi ilk təhdidlərini göstərir, günlərlə yorğan-döşəkdə yatmaq məcburiyyətində qalırdı.

Həssaslığı da bu xəstəliklə bərabər artmış, özünü yeni şəkillərdə göstərməyə başlamışdı. Ətrafındakı adamların hamısını bezdirdiyi və əsəbiləşdirdiyi əndişəsi fikirlərinə hakim kəsilmişdi. Xəstəliyi ilə yanındakıları daimi iztirab içində saxlamağa haqqı varmı?

Böyük bacım Tezərə “Mənim də uşaqları görmək ehtiyacım az qala bir həsrət və iztirab şəklini aldı. Lakin bir günüm başqasına bənzəmir və özümə də o qədər

inamım qalmayıb. Məsələn, son günlərdə iki dəfə möhkəm böhran keçirmişəm. Əslində bu böhranlara alışdım, pisi odur ki, ətrafdakılar daim iztirab içində olurlar. Ankaraya gəlsəm, yaxşı iş görmək əvəzinə hər şeyi daha da korlamış olaram” – deyə yazırdı.

Bir başqa məktubunda “Səhhətim heç cür düzəlmir. Xüsusilə də əsəblərim getdikcə daha çox pozulmaqdadır. Etiraf edirəm ki, artıq dözülməyəcək bir hala gəlmişəm. Hətta bundan daha betərindən qorxuram. Ən kiçik bir şeydən son dərəcə mütəəssir oluram” – deyirdi.

Atamın xəstəliyə varacaq dərəcədə həssas adam olduğunu yazmışdım. Ailə həyatımızda bu həssaslıq ömrünün son illərində, doğrudan da, artmışdı. Ona bir həftə gec məktub yazanda çox mütəəssir olur, səbəblərini axtarıb tapmağa çalışır, başdan-başa səmimiyyət dolu, insana ilıq bir hüzn gətirən məktublarda şikayətlərini dilə gətirirdi:

“Gözlərimin işığı Səməd.

Çoxdandır sizdən bir xəbər almırıq. Bu iltifatsızlığın səbəbi nədir? Qədim zamanlarda övladları, ixtiyarlaşmış valideynlərini öldürürlərmiş. Bəzi millətlərdə isə onları sal üzərinə qoyub açıq dənizə buraxarlarmış. Bəziləri meşələrə aparıb əvvəlcədən hazırlanmış çalalara atarlarmış. Bəziləri qaplanlara yem edərlərmiş. Xülasə, diri və qüvvətli ikən övlad üzərindəki hakimiyyətlərinin verdiyi səlahiyyət sayəsində övladını satmaq, başqasına bağışlamaq, öldürmək, məmləkətdən qovmaq kimi qüdrətləri olan atalar qocaldıqda, yəni nüfuz və güclərini itirdikdə hər şey tərsinə çevrilirdi və bu dəfə diri, qüvvətli övlad əski əməllərin hesabını soruşur, əvəzini verirdi.

Bizim zəmanəmizdə isə zavallı atalara vəzifələrindən başqa bir şey qalmadı. Hətta bir az artıq bağırarsa, günah-

karlığına şahidlər tapıb polisə aparar, cəzalandıra bilərlər. Övladlara gəldikdə onlar əski zamanlardakı kimi vəhşi olmasalar da, qəddarlıqlarında əski zamanlardan geri qalmazlar. Evlənən kimi çəkilib gedərək qocaları bir tərəfə atar, öz keflərində olurlar. Xətir-filan belə soruşulmaz. Lakin bu əbədi mükafat və əkilənin biçildiyi dünyadır. Təkdaş¹ böyüyür, vaxt gələr, evlənər, arvadını qoltuğuna vurub çıxıb gedər və siz də arxadan baxıb “əkdiyimizi biçirik” – deyə fəryad edərsiniz. İnşallah, nəvəm mənim intiqamımı sizdən alar”.

Digər məktubunda isə “Qızlarımı daha çox istədiyimi heç vaxt gizlətmədim. Sənin də qızın olsa, görəcəksən ki, eynən mən xasiyyətdəsən. Nədənsə, qızlar oğlanlardan daha fədakar, daha vəfalı olurlar” – deyə yazırdı.

Keçiörəndə layihəsini özü verdiyi, inşaatına özü rəhbərlik etdiyi evə memarlıqda qəlbinin həyəcanından başqa heç bir qayda-qanun tanımayan ustad iftixarı ilə baxar, bu tikintidə aşkara çıxarılması çox təbii, asan qüsurları göstərənlərə və açıq deyənlərə bərk əsəbiləşərdi. Əgər tənqid ailə üzvlərindən birinin dilindən eşidilirdisə, o zaman üzündəki xətlər gərilir, dodaqlarındakı acı təbəssümlə “Nə edim, mənim də əlimdən gələn bu oldu. Siz övladlarınızı daha gözəl yerlərdə, saraylarda oturdarsınız” – deyirdi.

¹ **Təkdaş Ağaoğlu (1934)** – Əhməd Ağaoğlunun nəvəsi, Səməd Ağaoğlunun böyük oğlu. Oksford Universitetinin hüquq fakültəsini bitirib (1956). İlk hekayələr kitabı 1956-cı ildə çap edilib. İstanbulda kiçik qardaş Mustafa Kamal Ağaoğlu (ədəbi təxəllüsü Mim Kaf Ağayev) ilə birlikdə 1964-1972-ci illərdə fəaliyyət göstərən Ağaoğlu nəşriyyat evini qurmuşdu. Bədii yaradıcılığı, habelə rus və ingilis ədəbiyyatından tərcümələri ilə tanınır. Karl Marksın Kommunist Partiyasının Manifestini ilk dəfə türk dilinə çevirib. Eyni zamanda jurnalistika ilə ardıcıl məşğul olur. 1974-cü ildə qurulan sol təmayüllü Türkiyə Sosialist Partiyasının üzvüdür. Siyasi baxışlarına görə bir neçə dəfə həbs edilib. Hazırda İstanbulda yaşayır.

Anam öləndən sonra onun ailədəki mənəvi yerini böyük bacım Sürəyya doldurmağa çalışırdı. Altı il, demək olar ki, gecə-gündüz atamın yanından ayrılmadı. Atamın həyatının son illərində xüsusi möhtac olduğu böyük şəfqəti əlindən gələn qədər, həm də onu həmişə xoşbəxt və bəxtiyar edərək göstərdi.

İşi, vəzifə borcları Sürəyya bacımı bəzən bir neçə günlüyə atamın yanından ayırırdı. Belə zamanlarda atam onun həsrətini az qala bir iztirab kimi çəkər, oturub gələcəyi günü, saati hesablayardı.

Bəzən bizə sataşır: "Nə edim, heç biriniz onun incə və həssas rəftarını göstərə bilmirsiniz. Amma qısqanmayın. Sizi də bir az sevirəm".

Sonra əlavə edərdi: "Ananızı sizdən daha çox sevməyimi, yəqin ki, hər biriniz qəbul edirsiniz. İndi Sürəyya onun yerini tutdu".

Ömrünün son illərində gündəlik həyatı həqiqi yeknəsəqlik içərisində keçirdi. Saat on ikiyə yaxın yuxudan oyanırdı. Yatağında qəzetlərə nəzər salır, səhər yeməyini yeyir, sonra qalxıb kitabxanasına keçirdi. Saat dördə qədər işləyirdi. Çalışmaları tarix, ədəbiyyat və fəlsəfə ilə bağlı idi. Saat beşə qalmış günorta yeməyini yeyir, sonra yenə yatağına uzanırdı. Bunun ardınca bitməz-tükənməz gecələri başlayırdı. Həftədə bir dəfə – dostlarının başına toplaşdıqları bazar ertəsi günlərindən başqa yanında yalnız biz olurduq. Həmin axşamlarda fikirlərini, mülahizələrini bizimlə bölüşürdü. Əksər hallarda gecə saat ikiyə qədər otururduq. Bu saatdan sonra daha bizi yuxusuz qoymamaq düşüncəsi ilə sağollaşır və yatağına uzanırdı. O zaman, həqiqətən də, iztirablı saatlar başlayırdı. Yüngülcə bir huşagetmədən sonra yuxudan ayılır, bəzən kəskin və böhranlı dəqiqələr yaşayır, lakin yenə də ən çarəsiz anına qədər bizi narahat etmək istəmirdi.

Atatürkün ölümü – ən ümitsiz anlarında belə ağına gətirmədiyi bu itki onu ciddi-dən ciddi düşüncələrə daldırmışdı. Həmişə gözəl və cazibədar saydığı həyata sevgisi bəlkə də ilk dəfə bu ölüm qarşısında sarsılmışdı. Hisslərini böyük bacım Tezərə məktubunda belə açıqlamışdı:

“Neçə gündür sənə məktub yazmaq istəyirəm. Qələmi əlimə alıram, mənə qərribə bir hal gəlir, iki kəlmə söz tapıb yaza bilmirəm. Atatürkün vəfatı məni təsəvvür edilməyəcək dərəcədə sarsıtdı. Həyatımda ikinci (buna bənzər böyük sarsıntıyı birinci dəfə ananın ölümündə duymuşdum) kərədir ki, özümü dərin və qaranlıq uçurumun qarşısında gördüm və başım fırlandı. Onsuz həyat mənə boş və acı gəldi. Onun məndə bu qədər yaşadığını özüm də təsəvvürümə gətirə bilməzdim. Bu gün belə onun ölümünə heç cür inana bilmirəm. Daha doğrusu, bu ölümə alışa bilmirəm. Əslində o, özü bir həyat deyildimi? O tükənməz, dinclik bilməyən bir daşqınlıqdı! Bəzən coşqun dəniz dalğaları kimi hiddət, bəzən Vaqnerin¹ musiqisini andıran yaradıcı həmlələr, bəzən isə müdhiş fırtınaların başlanğıcı olan sıxıcı və boğucu sükunətlər! Onun bir dəqiqəsi digərinə bənzəyirdimi? O, hər şeyin gah üstündə, gah altında deyildimi?

Budur, iyirmi ildən bəri Türkiyəni öz varlığı ilə dolduran şəxsiyyət! Gözlərimiz, qulaqlarımız, ələlxüsus da qəlb və ruhumuz onunla o qədər dolmuşdu ki, indinin özündə də onu duymağa və eşitməyə davam edir, onun yoxluğuna inanmırlar. Nə deyim, belə bir şəxsiyyətin itirilməsi qarşısında dərin heyrətlə sükuta dalmaqdan başqa çarə yoxdur”.

¹ **Vaqner Rixard (1813-1883)** – alman bəstəkarı və sənət nəzəriyyəçisi. Opera sənətinin böyük islahatçısı kimi tanınır. Avropa musiqisinə ciddi təsir göstərmişdir.

Atatürk öldüyü günlərdə atamın gündəlik həyatında böyük daxili sarsıntı keçirdiyini göstərən bəzi təzahürlər meydana çıxdı. Qocalmasından, vücudunun yaşlaşmasından, çürüməsindən tez-tez danışmağa başladı.

Onu mütəəssir edən bu ölüm beş ildən bəri bir kənara çəkildiyi fəal qəzetçilik həyatının yenidən canlanmasına vəsilə oldu. Həzin bir vəsilə!

Gənc qələm sahibinin atəşi və həyəcanı ilə yenidən yazmağa başladı. Lakin yetmiş yaşındakı vücudu cavan qəlbinin bu yeni həmlələrinə çox çətinliklə tab gətirirdi.

Onun yenidən özünə iş, fəaliyyət tapmasına bir tərəfdən sevinirdik. Çünki kefi kökəlmişdi, gününü tənha otaqlarda gəzib-dolaşmaqla keçirmirdi, görüşünə gələnləri qəbul edir, fiziki iztirablarını unudurdu. Lakin bərk yorulduğunu da görürdük.

– Bu məqalə mənim nəfəsimi kəsdi, oğlum. Elə bil başım işləmir. Uşaq kimi olmuşam. Bəzən nəfəs də ala bilmirəm”.

Masadan doktorların tövsiyə etdikləri süni tənəffüs cihazını götürür.

– Ata, bir narahatçılığınmı var?

– Bir az var, amma keçib gedər. Artıq gündə on-on beş dəfə belə olur.

İstanbulda qaldığı böyük evi bacım Sürəyyanın istəyi ilə sökdürüb nisbətən kiçik, yaşayış üçün rahat hala gətirdi. Yeni ev artıq öz ehtiyaclarına uyğun tikilmişdi. Ev əşyaları və kitabxanası istədiyi şəkildə nizamlanmışdı. Evin memarlıq üslubunda Türkiyədə ilk dəfə tətbiq edilən bir xüsusiyyət vardı. Atam bunu nəzərdə tutaraq “Sədat – memar Sədat bizi modernləşdirdi, uşaqlar!” – deyir, sonra böyük, dairəvi salonda əlağacına dayanaraq

gəzib-dolaşır, “Ah, bu həyat davam edə bilsəydi...” – deyə öz-özünə danışır.

Həyatından məmnun idi. Uşaqları böyümüşdü. Adı bütün türk dünyasında şərəf və hörmətlə tanınırdı. Qırxillik mübarizələrinin çoxu zəfərlə bitmişdi. Nəsli davam edəcəkdi. Artıq nəvələri çevrəsində dil-dil ötürdülər. Elə isə, deməli, həyatdan istədiyini ala bilmişdi!

Fəqət bütün bunları niyə Sitarə görə bilmədi?

Bunu düşündüyü zaman dodaqlarının qanı çəkilir, üzündə iztirablı kölgələr gəzib-dolaşmağa başlayırdı.

Ölüm

Ölümə qarşı həqarət, nifrət və tabeçilik göstərmədən onu təbiətin qanunu kimi gözləmək güclü insanın xarakterində öz əksini tapıb. Son iztirabımız eyni zamanda həm də son təcəssümümüzdür.

Bir gün Ankarada böyük bacım Tezərin evinə getmişdim. Mayın ilk həftəsi başa çatmaqda idi. Masanın üstündə atamdan gələn məktubu gördüm. Mənə idi. Açdım.

“Gözümün nuru,

Məktubunu aldım. Səhv eləmirsən. O gün həm xəstə idim, həm də sənə hirslənmişdim.

Xəstə idim. Çünki artıq həmişə xəstəyəm. Taqətim, qüvvəm tükənib. Ən kiçik bir hərəkət, ən balaca bir tərpəniş məni yorur. Həmişə əsəbilik içərisində gah birinə, gah digərinə çımxırmaqdayam. Əminəm ki, bu səbəbdən artıq ətrafımdakılar da məndən beziblər. Özüm

kimi onlar da mümkün qədər tezliklə məndən canlarını qurtarmağı düşünürlər. Sən də yanımda olsan, eyni cür fikirləşərdin. İndi başa düşürəm ki, qocalıq yalnız sağlam adamlara yaraşır. Mənim kimi sağlamlığımı itirənləri uzun müddət yaşatmağa dəyməz.

Sənə hirslənməyim də eyni şeydən qaynaqlanır. Bir uşaq kimi hər dəqiqə aranıb-axtarılmağımı istəyirəm. Bu olmayanda, ağıma qəribə şeylər gəlir, özümə yer tapa bilmirəm”.

Məktuba tarix qoyulmamışdı. Bacıma telefon etdim, “Atamdan məktub gəlib, oxudum. Heç zaman belə acı və ümitsiz sözlər yazmamışdı. Görünür, xəstəliyi daha da şiddətlənib” – dedim.

Bacım “Elədir, – dedi. – Bu səhər İstanbuldan zəng vurdular. Dünən ağır böhran keçirib. Məktubu isə, görünür, bundan əvvəl yazıbmuş”.

Səhhətindəki böhran dərinləşirdi. Bu məktub atamın son əl yazısıdır. Qəribə bir təsadüf. Məndə və bacı-qardaşlarımda olan yüzlərlə məktubunun hamısının altına tarix qoyulub. Son məktubunda isə bunu nədənsə unutmuşdu. Bəlkə artıq çox yaxında olan əbədi vida anını xəstələnməzdən əvvəl hiss etmişdi? Ziya Göyalp öldüyü an canlı, hər şeyə hakim insanın ölüm nəticəsində qovuşacağı heçlik haqqında dəhşətlə düşünürmüş. Bundan qorxduğunu da yazmışdı. İndi artıq özü də həmin o dəhşətli heçliyin içərisindədir.

Məktubun üstündən üç gün keçdi.

Mayın 16-da, həftənin ikinci günü Sarıqışlada, çalışdığım otağın qapısı önündə bacımın ərinin görünməsi ilə başlayan və atamı torpağa tapşırırdıqdan sonra təkrar həmin otağa, eyni masanın başına döndüyüm ana qədər davam edən birhəftəlik zaman indi xırda təfərrüatına

qədər, amma sadəcə iki saat seyr edilən film, yaxud oxunan roman kimi yaddaşımdadır.

Bacımın ərini görər-görməz:

– Nə olub, atamın xəstəliyi çox ağırdı? – deyə soruşdum.

– Bəli, indicə zəng vurmuşdular. Sizi istəyirlər

– Bəlkə ölüb? Mənə düzünü söylə!

– Səni əmin edirəm ki, elə ciddi bir şey yoxdur. Bacın (Tezər nəzərdə tutulur – V.Q.) bir azdan təyyarə ilə yola düşəcək. Əgər yetişə bilməsən, sən də axşam qatarla get.

Böyük bacım Sürəyya da Ankarada idi. Onu axtarıb tapdım. Axşam qatarda, Pendik stansiyasında bizi qarşılayacaq qəzetçilərin hələlik ehtimal etdiyim fəlakətli xəbərlə bağlı sorğu-suallarından bacımı necə qoruyacağımı düşünürdüm. Sonra ikilikdə atamın bəlkə də artıq ölmüş olduğu, fəlakəti sakit qarşılamaq lazım gəldiyi haqqında danışib özümüzü ertəsi günün həyəcanlarına hazırlamağa başladıq.

Qəzetlər susmuşdu. Heydərpaşa vağzalından evə telefon açdıq. “Dünənə nisbətən indi vəziyyəti daha yaxşıdır. Sizi gözləyir” – dedilər.

Evə gəldik. Otağına girən kimi gözüm çarpayısının altındakı böyük oksigen balonuna sataşdı. Yandakı masanın üstünə qlükoza şüşələri düzülmüşdü. Bunların ikisi də mənim nəzərimdə ölüm anının yaxınlaşdığı zaman xəstələrin yanında saxlanan zəruri ləvazimatlar idi. Anam öləndə də eyni avadanlıq və dərmanlar evimizə gətirilmişdi.

Atam yataqda rəngi sapsarı, gözləri yumulu halda uzanmışdı.

Bacım Tezər “Ata! – deyə səsləndi, – uşaqlar gəldilər”.

Gözlərini açdı, bizə baxıb “Çox şükür! Çox şükür, gəldilər” – dedi. İkimizi də uzun-uzadı öpdü.

Ankaradan danışdım. Son məqalələrinin cəmiyyətdə böyük əks-səda doğurduğunu söylədim. Vəziyyəti elə də qorxulu görünmürdü. Həmişəki böhran anlarında olduğu kimi, onu üzüb əldən salan yorğunluq və çətinliklə nəfəs almasından başqa ciddi bir dəyişiklik nəzərə çarpmırdı.

– Yaxşısan, ata. Heç bir şeyin yoxdur.

Əlini uzadaraq “Məni qaldır” – dedi. Əlindən yapışdım. Oturarkən başını üzümə söykədi. Sifəti od kimi yanırdı. Gözlərimə baxaraq “Səməd! – dedi, – həyat bitdi. Axır ki, gəlib sona çatdım”.

Həmin vaxta qədər xəstələnəndə kimsə ondan belə söz eşitməmişdi.

– Nə danışırısan, ata? Sən hələ nəvələrinin toyunu görəcəksən.

Sözlərini bir də təkrar etdi:

– Həyat bitdi!

Sonra təkrar yerinə uzanıb həmişəki kimi balaca bacım Gültəkinlə zarafatlaşmağa başladı.

Daimi həkimi ən sevimli dostlarından olan Aqil Muxtar idi. “O, böyük adamdır. – deyirdi, – bizdə çox az təsadüf edilən böyük adamlardan biridir”.

Bu dəfə Aqil bəy Bolqarıstanda idi. Ona görə də atamın müalicəsi ilə xəstəliklərini əvvəldən bilən, həm də ona daha çox qəlbi və fikirləri ilə bağlı olan doktor Həsən Fərid məşğul olurdu. Atama “Hey, baba! – deyirdi, – xəstəlik bu dəfə yaman çıxdı, səni lap yordu. Amma sən də xəstəliyin arxasını yerə vurdun. Maşallah, bir aslansan!”

Sonra bayırda bizə “Uşaqlar, vəziyyəti qorxuludu, çox qorxuludu” – deyirdi. Amma bununla belə dünənkinə və ondan əvvəlki günə baxanda nisbətən yaxşıdır. Görün, necə danışır...”

Dostlarının çoxunu ən lazımlı anlarında tərک eləyən ürək indi də onu buraxıb getməyə hazırlaşır və həyatında ilk dəfə zəiflik göstərirdi.

İstanbula mayın 17-si, çərşənbə günü gəlmişdik. Ertəsi gün səhər atamın vəziyyəti daha da yaxşılaşdı, kefi duruldu. Ürəyi də sanki nizama düşmüşdü. Bacım Ankaraya, ərinə zəng vurub atamın vəziyyətinin yaxşılaşdığını, gəlməsinə daha lüzum qalmadığını söylədi.

Bir az sonra atam kürəkəni ilə maraqlandı.

– Ata, gəlməyinə ehtiyac yoxdur. Sən lap yaxşısan. Doktorlar da buna təminat verirlər.

Atam başını aşağı dikdi:

– Yox, yox! Sabah səhər mütləq burada olmalıdır.

Sonra əlavə etdi:

– Siz doktorların dediklərinə baxmayın. Onlar bütün müşahidələrini daha çox gözlə gördüklərinə əsaslanıb aparırlar. Ölüm isə daha çox içdən gələn, daxili hadisədir. Mən artıq sonuma yetişmişəm.

Bizə vəziyyətin yaxşılığa doğru dəyişdiyini söyləyən doktor yanılmırdı. Ürəyi daha müntəzəm döyünür, idrar artır, hətta iştahası belə yerinə qayıdırdı. Bütün bunların müqabilində atamın yenə də ölümdən danışmasını əsəblərinin zəifləməsi ilə əlaqələndirirdik.

O gün Aqil Muxtar bəy də Bolqarıstandan qayıdıb gəldi. Bu, atama böyük mənəvi qüvvət verdi.

– Ah, doktor, səni həmişə narahat edirəm. Nə edə bilərsən, qoca dostun var. Ölənə qədər əziyyətimi çəkməli olacaqsan.

Demək olar ki, bir həftə sərəsər yuxu nə olduğunu bilməmişdi.

– Doktor, yatmaq istəyirəm. Mənə bir yuxu dərmanı ver. Bir saathığına da olsa, yatmaq istəyirəm!

O gecə həyatının son yuxusunu yatdı.

Səhərə yaxın çox halsız vəziyyətdə ayıldı: – Çox halsızam, heç belə olmamışdım.

Biz bunu dərmanın təsirindən olan halsızlıq hesab elədik.

Lakin saatdan saata zəifliyi daha da artırdı. Bu ara soyumağa başlayan ayaqlarına isidici torba qoyan bacım Tezərə “Faydası yoxdur” – dedi. Sonra əllərini sifətinin bərabərinə qaldıraraq uzun-uzadı baxdı: “Buz kimidir. Artıq qan dövr eləmir”.

Sürəyya bacım bağçada öz əlləri ilə yetişdirdiyi gülləri dərib gətirən Tezəri göstərərək “Ata! – dedi, – bax, sevimli qızın sənə necə güllər gətirib!”

Atam gülləri iylədi. Sonra bir həftədən bəri yatağının yanından ayrılmayan xəstə baxıcısına tərəf çevrilib başı ilə bizi göstərdi: “Mənim əsl güllərim bunlardır. Bax, bu uşaqlarımdır!” – dedi.

Həmin anda hamımız yatağının yanına düzülmüşdük. Xəfif bir təbəssümlə sözünə davam etdi:

– İnsan da bir maşındır. Sadəcə, ürəyi, vicdanı olan maşındır. Hər bir maşın kimi sonda o da dayanmalıdır. Ölüm təbiətin qanunudur. Hamımız o qanuna boyun əyəcəyik. Artıq mən də dayanmaq üzrəyəm. Mətanətli olun, heç vaxt bir-birinizdən ayrılmayın!

Bir ara yanında yalnız xalam qaldı. Bir neçə dəqiqədən sonra otaqdan çıxıb hıçqıra-hıçqıra özünü döşəməyə çırpıldığını gördük. Demə, içəridə atam əllərindən tutmuş, “Günahımdan keç. Səni incitmişəmsə, günahımdan keç!” – demişdi.

Sonra titrəyən sağ əlinin mürəkkəb ləkələri heç zaman getməyən üç barmağını qaldıraraq “Məni bu barmaqların haqqı olan pulla dəfn edərsiniz. Son yazılarım üçün aldığım qələm haqqı dolabın gözündədir” – demişdi.

Təkrar yatağının başına toplandıq. Gözlərini divarda bir nöqtəyə zilləyərək yavaş səslə "Anam, atam, Sitarə – hamısı gəldilər. Ətrafımda dolaşırlar" – dedi.

Qapı açıldı. Doktor Həsən Fərid içəri girdi. Saat təqribən on olardı. Nəbzini yoxladı. Sifəti dərhal dəyişdi. Bu ifadədən artıq atamın həyatının sonu çatdığını anladıq.

Doktor soruşdu: "Bəybaba, bir ehtiyacın varmı?"

Əlinin işarəsi ilə "Bəli," – cavabını verdi.

Doktor bizə "Siz çıxın!" – dedi.

İçəridə yalnız mən qaldım. Doktorla xəstə baxıcısı atamı qaldırıb yatağında oturdular. Gözləri gözlərimə zillənmişdi. Üzü sapsarı idi. Qanı qaçmış əli sürüşüb yatağının üstünə düşmüşdü.

"Bəybaba, bəlkə su istəyirsən?"

Xəstə baxıcısı dodaqlarına bir qaşığı ərik şirəsi uzatdı. Çətinliklə uddu. Gözlərini üzümdən çəkmirdi. Bu anda müdhiş bir həqiqəti dərk etdim: Atam gözlərimə baxa-baxa ölürdü.

"Ata, ata..." – deyə pıçıldadım.

Çənəm titrəyir, boğazıma nə isə tıxanıbmış kimi udqunurdum.

Doktor çiyinlərimdən yapışdı: "Get, bacı-qardaşlarına ürək-dirək ver. Haydı, get!"

Dal-dala qapıya tərəf çəkildim. Gözləri hələ də gözlərimdə idi. Sağ əli sürüşüb düşdüyü vəziyyətdə hərəkətsiz, yatağın üstündə qalmışdı. Boğazından xırıltı səsləri gəlirdi...

BİOQRAFİK MƏLUMAT

ATAMIN DOSTU
ZİYA GÖYALP
(1876-1924)

Məşhur türk ictimai-siyasi xadimi, sosioloq, şair. İttihad və Tərəqqi hərəkatının görkəmli nümayəndələrindən biri kimi tanınmışdı. 1909-cu ildən eyniadlı partiyanın Mərkəzi Komitəsinin üzvü idi. Salonikidə dövrün türk gəncliyinin inkişafına mühüm mənəvi təsir göstərən “Gənc qələmlər” və “Yeni fəlsəfə məcmuəsi” kimi jurnallar nəşr etmişdi. 1912-ci ildən etibarən İstanbul Darülfünununda sosiologiya professoru kimi fəaliyyətə başlamışdı. Həmin dövrdə Azərbaycan, Volqaboyu və Krimdən olan türk intellektualları ilə yaxın tanışlıq və işbirliyi şəraitində bir ideyasiyasi cərəyan kimi pantürkizmin nəzəri əsaslarını işləyib hazırlamağa başlamışdı. Birinci Dünya müharibəsinin Osmanlı İmperiyası üçün məğlubiyyətlə başa çatdığı 1918-ci ildə bir sıra həmfikirləri və əqidə dostları kimi Ziya Göyalp da Britaniya işğal qüvvələri tərəfindən həbs olunub Malta adasına sürgünə göndərilmişdi. Sürgündən qayıtdıqdan sonra Qurtuluş Savaşı sıralarında yer almışdı. 1923-cü ildə Diyarbəkirdən Türkiyə Böyük Millət Məclisinə seçilmişdi. Ziya Göyalpın əsərləri yeni Türkiyənin qurucusu Mustafa Kamalın həyata keçirdiyi islahatların nəzəri əsaslarını təşkil edirdi. Haqlı olaraq çağdaş türk milliyyətçiliyinin banilərindən biri sayılır. Türkçülük ideyasının təntənəsi naminə osmanlılıq və islamçılıq düşüncəsinin arxa plana sıxışdırılması, ilk növbədə, onun adı və fəaliyyəti ilə bağlı olmuşdu.

**MİLLİ XƏTİB
ÖMƏR NACİ
(1878-1916)**

Türk hərbcisi, ictimai-siyasi xadim. İlk təhsilini Bursada, Osmanlı və Türkiyə ordusunun bir sıra məşhur nümayəndələrinin alma-materi¹ olan İşıqlar hərbi liseyində almışdı. Həmyaşdları arasında gələcəyin zabitindən daha çox natiq və şair kimi ad çıxarmışdı. Buradan Monastır hərbi liseyinə dəyişdirilməsi hələ yeniyetməlik yaşlarından Mustafa Kamalla yaxın dostluq əlaqələri qurmasına imkan yaratmışdı. İttihad və Tərəqqinin fəal üzvlərindən biri, partiyanın idarə heyətinin üzvü idi. İttihadçılardan hakimiyyətə tam sahiblənmələrini təmin edən 31 mart 1909-cu il Babi-Ali üsyanının qələbə ilə başa çatmasında mühüm xidmətləri olmuşdu. Birinci Dünya müharibəsi illərində Osmanlı ordusunun tərkibində Qafqaz cəbhəsində və İranda vuruşmuşdu. İran Məşrutə inqilabında fəal iştirakına görə şah rejiminin təqiblərinə uğramış, həbs olunmuşdu. İttihad və Tərəqqi Partiyasının qərarı ilə İraq türkmənləri arasında türkçülük təbliğatı aparmaq, milli şüur oyandırmaq üçün göndərildiyi Kərkükdə vəba xəstəliyindən ölmüşdü. Burada əsgəri ehtiramla, şəhid kimi dəfn edilmişdi.

¹ **Alma-mater** – Teoloji və fəlsəfi təhsil verən təhsil müəssisələrinə, universitetlərə tələbələr tərəfindən verilən qədim qeyri-formal adlandırma. Mənəvi qida verən müəssisə olmaları anlamında verilir.

ANLAŞILMAYAN ADAM
TUNALI HİLMİ
(1871-1928)

Türk ictimai-siyasi xadimi, “Gənc türklər” və türkçülük hərəkatının tanınmış nümayəndələrindən biri. Bolqarıstanda, tütün fabrikantı ailəsində doğulmuşdu. Gülhanə Əsgəri Tibb Akademiyasında oxumuş, burada sonralar İttifaq və Tərəqqi Cəmiyyəti ilə birləşən Məktəblilərin Cəmiyyəti-Xəfiyyəsinə (gizli cəmiyyət mənasında anlaşılmalıdır – V.Q.) qurmuşdu. Təqib olunduğuna görə Akademiyanın son kursunda ikən Cenevrəyə qaçmış, təhsilini Lozanna Universitetində tamamlamışdı. Cenevrədə olduğu illərdə İttihad və Tərəqqinin daxilində rejimi silahlı mübarizə yolu ilə devirməyi qarşısına hədəf qoyan Osmanlı İxtilal Cəmiyyətini təsis etmişdi. İttihadçılardan bir qismi kimi II Sultan Əbdülhəmidlə anlaşdıqdan sonra Madrid səfirliyində çalışmışdı. Məşrutə inqilabı nəticəsində İstanbulla dönmüş, 1916-1919-cu illərdə müxtəlif bölgələrdə yerli icra hakimiyyəti başçısı – qaimməqam olmuşdu. 1919-cu ildə son Osmanlı Məclisi-Məbusanının, 1923 və 1927-ci illərdə Türkiyə Böyük Millət Məclisinin üzvü seçilmişdi. Türkiyədə qadın hüququnun ilk müdafiəçilərindən biri kimi tanınır. İctimai-siyasi məsələlərə həsr edilmiş çoxsaylı əsərlərin müəllifidir.

DİNSİZ MÜTƏFƏKKİR
DOKTOR ABDULLA CÖVDƏT
(1869-1932)

Türk materialist-filosofu və maarifçi, jurnalist. İxtisas etibarı ilə həkim idi. Şair, ədəbiyyatşünas, tənqidçi kimi də geniş fəaliyyət göstərmişdi. 1889-cu ildə İstanbul Hərbi Tibbiyyə Məktəbinin tələbəsi ikən dörd yoldaşı ilə birlikdə (onlardan biri də Əli bəy Hüseynzadə idi – V.Q.) sonralar İttihad və Tərəqqi hərəkatına və hakim siyasi partiyaya çevrilən “İttihad və Tərəqqi Komitəsini” qurmuşdu. Avropa ictimai-siyasi və fəlsəfi irsinə dərinlən bələd olan fikir adamı kimi Osmanlı İmperiyasının mütərəqqi qərb dəyərlərinə yiyələnməsinə mühüm önəm verirdi. 1904-cü ildə Cenevrədə nəşr etməyə başladığı “İctihad” məcmuəsi bu mənada dövrün türk cəmiyyətində inqilabi rol oynamışdı. Onun ideyalarının və təşkilati fəaliyyətinin Osmanlı İmperiyasının devrilməsində mühüm payı olsa da, Abdulla Cövdət siyasət və siyasi hakimiyyətlə maraqlanmamışdı. İttihadçı dostlarının qələbə-sindən isə daha çox sekulyar ideyalarının yayılması üçün istifadə etmişdi. İslam dininə qarşı kəskin çıxışlarına görə bir neçə dəfə məhkəmə qarşısında dayanmışdı. Bəzi düşmənləri onu əsl adı ilə Abdullah (Allahın qulu) deyil, Aduallah (Allahın düşməni) çağırırdılar. 1928-ci ildə Atatürkün istəyi ilə fransız filosofu Jan Messlerin dinlərin tənqidinə həsr olunmuş “Sağlam ağıl” kitabını türk dilinə çevirmişdi. Əsər dövlət mətbəəsində böyük tirajla nəşr edilmişdi. İnfarktdan dünyasını dəyişdiyi 1932-ci ildə Türkiyənin bir çox din xadimləri onun cənazə namazını qılmaqdan boyun qaçırmışdılar.

**HƏRBİYYƏ NAZİRİNİN QARDAŞI
NURİ PAŞA KİLLİGİL
(1881-1949)**

Osmanlı hərbcisi və iş adamı. Ənvər Paşanın kiçik qardaşı. Birinci Dünya müharibəsi illərində Osmanlı İmperiyasının "Afrika" ordu qrupuna komandanlıq etmişdi. 1918-ci ilin iyununda Qafqaz İslam Ordusunun komandanı kimi Azərbaycanla gəlmiş və Bakının işğaldan azad edilməsində mühüm rol oynamışdı. 1920-ci ilin iyulunda Qarabağda sovet rejimi əleyhinə üsyana cəhd göstərmişdi. 1921-1938-ci illərdə Almaniyada yaşamış, yalnız Atatürkün vəfatından sonra Türkiyəyə dönmüşdü. Əvvəlcə kömür emalı fabriki, sonra isə silah zavodu qurmuşdu. İkinci Dünya müharibəsi başlananda almanlarla sıx əlaqə yaratmışdı. SSRİ-nin süqut edəcəyi təqdirdə müstəqil türk dövlətləri qurulması ideyasının qızgın tərəfdarı idi. Alman ordusunda Orta Asiyadan olan hərbi əsirlərdən ibarət Türküstan legionu onun təşəbbüsü ilə yaradılmışdı. Berlində müharibədən sonra Azərbaycanın müstəqilliyi ilə bağlı danışıqlar aparsa da, məqsədinə çata bilməmişdi. Silah ixtiraçısı kimi də tanınır. Yarı-avtomatik "Nuri Killigil" tapançasının müəllifidir. Silah zavodunda baş verən partlayış nəticəsində həlak olmuşdur.

SİYASƏTİN ÜSTÜNDƏKİ ADAM
PROFESSOR, DR. AQİL MUXTAR ÖZDƏN
(1877-1949)

Tanınmış türk həkimi və ictimai xadim. İstanbul Universiteti tibb fakültəsinin professoru. Təhsilini əvvəlcə İstanbulda Əsgəri Tibbiyyədə, sonra isə Lozanna Universitetinin tibb fakültəsində almışdı. 1902-ci ildə ali təhsilini başa vurduqdan sonra bir müddət professor Bard, Mayer və başqa tanınmış alimlərin rəhbərliyi altında burada elmi araşdırmalarla məşğul olmuşdu. Tibb tarixində "Muxtar refleksi"nin müəllifi kimi tanınır. Hökumətin dəvəti ilə İstanbula döndükdən sonra geniş elmi-pedaqoji və ictimai fəaliyyəti ilə böyük hörmət qazanmışdı. Bir müddət Türkiyə Qızıl Aypara Cəmiyyətinə rəhbərlik etmişdi. VIII Türkiyə Böyük Millət Məclisinə seçilmişdi. Tibbə dair çoxsaylı əsərlərin müəllifidir.

QƏRİBƏ BİR VƏKİL
HEYDƏR RİFƏT YORULMAZ
(1887-1942)

Türk hüquqşünası, vəkil, yazıçı və tərcüməçi. Darülfəfəq liseyində və İstanbul Darülfünununun hüquq fakültəsində təhsil almışdı. Bir müddət müəllimlik etdikdən sonra hüquq sahəsinə keçmiş, özünü bütünlüklə vəkillik fəaliyyətinə həsr etmişdi. Qeyri-adi davranışı, bir sıra hallarda prinsipsizliyə aparıb çıxaran ziddiyyətli xarakteri ilə tanınırdı. Dövrün bir sıra səli-küylü məhkəmə proseslərində iştirakı nəticəsində böyük şöhrət qazanmışdı. Azərbaycan Cümhuriyyətinin daxili işlər naziri Behbud

xan Cavanşiri qətlə yetirən erməni terrorçusu Misaq Torlakyan üzərində qurulan məhkəmə prosesində Cavanşir ailəsinin vəkili kimi çıxış etmişdi. Prosesdə ədaləti bərpa edə bilməsə də, sonda Qarabağ xanının nəslilə qohum olmuşdu – qızı Həmiyyə xanım, Behbud xanın kiçik qardaşı Cəmşid xanla evlənmişdi. Heydər Rifət 1930-cu ildə yaxın dostu, dövrün ədliyyə naziri Əsəd Paşa Bozkurdla məhkəmə çəkişməsinə girmiş və nəticədə iki il həbs cəzasına məhkum olunmuşdu. “Borc qanununun şərhilə”, “Miras məsələsi” kimi hüquq elminin bir sıra sahələrinə dair əsərləri ilə birlikdə “Dünən və sabah” adlı tərcümə külliyyatının (bura Karl Marksın “Kapital”ı, Bismark, Lev Tolstoy, Dode və sair müəlliflər daxil idi) tərtibçisi və müəllifidir.

**TOPÇU MİNBAŞILIĞINDAN BƏHRİYYƏ
VƏKİLLİYİNƏ
TOPÇU İHSAN
(1877-1947)**

Türk hərbi və dövlət xadimi. Əsl soyadı Əryavuz idi. Ali mühəndislik təhsili almış, 1901-1919-cu illərdə Osmanlı ordusunda topçu zabiti kimi xidmət etmişdi. Mayor (minbaşıl) rütbəsində istefaya çıxıb ticarətlə məşğul olmuşdu. Milli Mücadilə illərində Atatürkün yaxın silahdaşlarından biri kimi məşhurlaşmışdı. Milli Mücadilə qəhrəmanlarının layiq görüldüyü “İstiqlal medalı” ilə təltif edilmişdi. I, II və III Türkiyə Böyük Millət Məclisinin üzvü idi. 1922-1923-cü illərdə Atatürkün istəyi əsasında mühüm inqilabi orqan sayılan Ankara İstiqlal Məhkəməsinin sədri vəzifəsində çalışmışdı. 1924-1928-ci illərdə əvvəlcə Fəthi Okyar, sonra isə İsmət İnönü

hökumətlərində bəhriyyə vəkili (dənizçilik naziri) vəzifəsini tutmuş və bu sahədə bir sıra köklü dəyişikliklərin həyata keçirilməsinə nail olmuşdu. Türkiyə hərbi donanmasının flaqmanı olan "Yavuz" zirehli gəmisinin təmiri zamanı fransız şirkətindən rüşvət almaq ittihamı ilə Uca Divan – Ali Məhkəmə tərəfindən ikiillik həbs cəzasına məhkum edilmişdi. Həyatının sonrakı dövründə bütün söylərinə baxmayaraq, yenidən Atatürkün rəğbətini qazana bilməmişdi. 1946-cı ildə xatirələrini çap etdirmişdi.

**QADIN ŞAİRİ
CƏLAL SAHİR ƏROZAN
(1883-1935)**

Türk şairi, yazıçı, nəşir və siyasət adamı. İki ilə yaxın İstanbul Darülfünununun Hüquq fakültəsində təhsil alsada, sonradan özünü tamamilə ədəbiyyata, bədii yaradıcılığa həsr etmişdi. Çağdaş türk ədəbiyyatı tarixinə daha çox romantik təmayülün görkəmli nümayəndələrindən biri, "eşq və qadın şairi" kimi daxil olmuşdu. Türk dilinin təmizliyi uğrunda davamlı mübarizəsi ilə də tanınırdı. Atatürkün təşəbbüsü ilə yaradılan Türk Dil Qurumunun ilk dörd qurucu üzvləri arasında yer almışdı. Qurumun 1932-ci ildə keçirilən ilk qurultayında Lüğət və istilahlər komissiyasının rəhbəri seçilmiş, "dil devriminə" töhfələrini vermişdi. Atatürkün yaxın çevrəsinə daxil olan sənət adamlarından idi. III, IV və V Türkiyə Böyük Millət Məclisində Zonquldak millət vəkili kimi fəaliyyət göstərmişdi.

BİR NAZİR
DOKTOR NAZİM BƏY
(1870-1926)

Türk həkimi, ictimai-siyasi xadim, İttihad və Tərəqqi hərəkatının öndə gələn simalarından biri. Selanikli Nazim adı ilə də tanınır. İstanbulda Əsgəri Tibbiyyəsində və Parisdə ali tibb təhsili almışdı. 1893-1907-ci illərdə Parisdə ittihadçılar hərəkatının liderlərindən biri idi. 1908-ci il inqilabının qələbəsindən sonra Anadolu vilayətlərinin baş valisi təyin olunsa da, partiya işi və həkimliklə məşğul olmağı daha üstün tutmuşdu. 1918-ci ildə Tələt Paşa hökumətində qısa müddətdə maarif naziri vəzifəsində çalışdı. Osmanlı imperatorluğunun Birinci Dünya müharibəsində məğlubiyyətindən sonra bəzi əqidə yoldaşları ilə Almaniyaya qaçmış, sonra isə Ənvər Paşa ilə birlikdə bolşevik Rusiyasında olmuşdu. 1922-ci ildə Atatürkün razılığına əsasən Türkiyəyə dönmüşdü. Həmin dövrə qədər haqqında iki ölüm hökmü çıxarılmışdı (1912 və 1919-cu illər). Adı indi də saxta erməni soyqırımının ideya rəhbərləri arasında çəkilir. "Nemesis" erməni terror təşkilatı onu qətlə yetirilməsi vacib olan bir neçə nəfər türk siyasi xadimi sırasında "qara siyahıya" daxil etmişdi. 1926-cı ildə Atatürkə sui-qəsdə ittiham edilərək İstiqlal Məhkəməsinin qərarı ilə dar ağacından asılmışdı.

SİYASİ TARİX PROFESSORUMUZ
YUSİF AKÇURA
(1876-1935)

Tatar əsilli türk fikir adamı, ictimai xadim, nəşir, yazıçı və publisist. Türkçülük ideologiyasının əsasını qoyanlardan biri. Simbirskdə, varlı tatar fabrikantı ailəsində doğulmuşdu. Kiçik yaşlarında İstanbula aparılmışdı. Burada Məktəbi-Hərbiyyədə təhsil almışdı. Sultan II Əbdülhəmidə qarşı sui-qəsdə iştirakına görə ölüm cəzasına məhkum edilmişdi. Cəzası sonradan ömürlük sürgünlə əvəzlənmişdi. 1899-cu ildə sürgün həyatı yaşadığı indiki Liviya ərazisindən Tunisə, oradan da Fransaya qaçmışdı. Parisdə Sorbonna Universitetində təhsil almışdı. Türkçülük fikir cərəyanı ilə ilk tanışlığı da Fransa paytaxtında baş tutmuşdu. 1903-cü ildə Rusiyaya, Qazana qayıtmışdı. Burada məşhur "Məhəmmədiyyə" mədrəsəsində dərs deməklə bir sırada ictimai-siyasi həyatda da fəal iştiraka başlamışdı. 1905-1906-cı illərdə keçirilən türk qurultaylarının işində iştirak etmişdi. "Üç tərz-i-siyasət" əsərini həyatının Qazan dövründə qələmə almışdı. Gənc türklər inqilabının qələbəsindən sonra İstanbula köçdü. Burada Türk Dərnəyinin və Türk Ocaqlarının qurulmasında yaxından iştirak etmişdi. İstiqlal Savaşı dövründə tərəddüdsüz Atatürkün tərəfində dayanmış və TBMM hökumətinin xariciyyə vəkilliyində çalışmışdı. Eyni zamanda xarici siyasət məsələləri üzrə Atatürkün müşaviri olmuşdu. 1932-ci ildə Türkiyə Tarix Qurumunu yaratmış, bir il sonra onun ilk konqresinə rəhbərlik etmişdi. İstanbul Darülfünununda, islahat həyata keçiriləndən sonra isə İstanbul Universitetində

siyasi tarix professoru kimi çalışmışdı. Bir neçə çağırış Türkiyə Böyük Millət Məclisinin üzvü olmuşdu.

**ÜÇ İNSAN:
ƏBDÜRRƏŞİD İBRAHİMOV
(1857-1944)**

Tatar əsilli din xadimi, publisist, səyyah və vaiz. 1908-ci ildən panislamizm ideyalarının qızğın tərəfdarı kimi çıxış edirdi. Mədinədə dini təhsil almışdı. XIX əsrin 80-ci illərinin sonunda Rusiyaya qayıtdıqdan sonra Volqaboyu tatarları arasında islamın yeniləşməsi – cədidizm ideyalarının yayılmasına, dində islahatlar aparılmasına çalışmışdı. Birinci Rus inqilabı dövründə Peterburqda “Ülfət” mətbəəsini qurmuşdu. Azərbaycan ziyalıları ilə əlaqələr yaratmış “Şərqi-rus”, “Həyat” qəzetlərində islam dünyasının problemləri barəsində məqalələrlə çıxış etmişdi. 1905-1917-ci illərdə I-III türk qurultaylarının fəal iştirakçısı olmuşdu. Osmanlı imperiyasında İttihad və Tərəqqi hakimiyyətə gəldikdən sonra dini-siyasi fəaliyyətini əsasən İstanbulda cəmləşdirmişdi. Burada “Sirati-Müstəqim”, “Təarüfi-Müslimin” jurnallarını nəşr etmişdi. Ənvər Paşa ilə yaxın dostluq əlaqələri sayəsində onun təqdimatı ilə yeni hökumətin təhlükəsizlik orqanına – “Təşkilati-Məxsusə”yə daxil olmuşdu. Uzun illər islamın Yaponiyada yayılmasına səy göstərmişdi. “Aləmi-islam və Yaponiyada intişari-islamiyyət” kitabının müəllifidir. Fevral inqilabından sonra Rusiyadakı türk-müsəlmanlar arasında iş aparmaq məqsədi ilə əski məmləkətinə dönmüşdü. Lakin getdikcə güclənən bolşevik təzyiqləri nəticəsində Rusiyadan qaçmağa məcbur olmuşdu. Həyatının son illərini çoxlu

dost və həmfikirlərinin olduğu Yaponiyada, Tokio məscidinin imamı və Yaponiya islam təşkilatının rəhbəri kimi yaşamış və dini-maarifçilik fəaliyyətini davam etdirmişdi.

SEYİD TAHİR ƏFƏNDİ

(? -?)

Əslən Dağıstan türklərindəndir. Həyatı ilə bağlı hər hansı səhih məlumat əldə etmək mümkün olmadı. İslamın klassik dini mərkəzlərində təhsil almışdı. Nüfuzlu din alimi kimi şöhrət qazanmışdı. İttihad və Tərəqqi dövründə “gənc türklərin” din siyasəti və islam şərqi ölkələri ilə əlaqələr sahəsində məsləhətçilərdən biri idi. Müasirlərinin xatirələrindən 1918-ci ildə ingilislər tərəfindən həbs olunub digər tale yoldaşları kimi İstanbuldakı Bəkir ağa bölüyündə saxlandığı, lakin Malta sürgününə göndərilmədiyini bəlli olur. 1940-cı illərin ikinci yarısında vəfat etmişdi.

PROFESSOR HƏLİM SABİT ŞİBAY

(1883-1946)

Tatar əsilli din alimi, səyyah, İkinci Məşrutə dövründə populyar olan “İslam məcmuəsi”nin nəşir-redaktoru. Tatarıstanda və İstanbulda dini mədrəsələrdə, habelə Simbirskdəki rus gimnaziyasında təhsil almışdı. 1914-cü ildən İstanbul Darülfünununun ilahiyyat fakültəsində din tarixi fənnini tədris etmişdi. Daha sonra Ziya Göyalpın təklifi ilə ədəbiyyat fakültəsinə keçirilmişdi. Siyasi proseslərə birbaşa qarışmasa da, İttihad və Tərəqqi liderləri onun islam birliyi, türkçülük, Rusiya ilə münasirət

sibətlər məsələsində görüşlərindən, məsləhətlərindən sıx-sıx faydalanmışdılar. 1919-1939-cu illərdə daha çox Avropada, əsasən Baltik ölkələrində yaşamışdı. Bu illərdə ticari əlaqələrin qurulması ilə məşğul olmuşdu. Türkiyəyə qayıtdıqdan sonra 1944-cü ilə qədər türkcə nəşrinə hazırlıq görülən "İslam ensiklopediyası"nın nəşriyyat bürosunun katibi vəzifəsində çalışmışdı.

**PƏRDƏ ARXASINDAKI ADAM
ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏ
(1864-1941)**

Azərbaycanlı filosof, həkim, publisist, naşir, rəssam və ictimai xadim. İttihad və Tərəqqi hərəkatının, türkçülük və turançılığın ideya əsaslarının işlənilib hazırlanmasında böyük xidmətləri olmuşdu. 1889-1903-cü illərdə Osmanlı İmperiyasında yaşamış, şəxsiyyəti və fikirləri ilə yeni türk gəncliyi üzərində böyük təsir buraxmışdı. Sultan Əbdülhəmid xəfiyyələrinin davamlı təqiblərindən xilas olmaq üçün 1903-cü ildə tarixi vətəni Azərbaycana dönmüşdü. Burada Əhməd Ağaoğlu ilə birlikdə "Həyat" qəzetini (1905-1906) nəşr etmiş, milli jurnalistika tarixində yeni söz olan "Füyuzat" jurnalının əsasını qoymuşdu (1906-1907). Bakıda fəaliyyət göstərən və türkçülük düşüncəsini yayan "Səadət" məktəbi də onun adı ilə bağlı idi. Gənc türklər inqilabının qələbəsindən sonra yenidən İstanbulla dönmüşdü. İttihad və Tərəqqi Partiyası idarə heyətinin üzvü, Türk Yurdu (1911) və Türk Ocaqlarının (1912) qurucu üzvü, İstanbul Darülfünununun tibb professoru kimi geniş fəaliyyət göstərmişdi. Ədəbi yaradıcılığını da davam etdirmiş, Esxil, Höte, Şiller, Adam Smit, Şekspir kimi Qərb müəlliflərinin əsərlərini

orijinaldan türkcəyə çevirmişdi. İttihad və Tərəqqi ilə sıx əlaqələrinə baxmayaraq, Milli Mücadilədə tərəddüdsüz Atatürkü dəstəkləmişdi.

**QIRXLARDAN BİRİ
QARA KAMAL BƏY
(? – 1926)**

Osmanlı dövlət xadimi, İttihad və Tərəqqi Partiyasının tanınmış simalarından biri. Birinci Dünya müharibəsi dövründə iaşə naziri. Bu vəzifədə çalışarkən iqtisadiyyatı milliləşdirmək məqsədi ilə yerli sərmayəyə dayanan şirkətlər qurulmasına mühüm diqqət yetirmişdi. 1920-ci ilin martında Britaniya işğal qüvvələri tərəfindən həbs olunaraq Malta sürgününə göndərilmişdi. 15 nəfər silahdaşı ilə birlikdə sürgündən qaçdıqdan sonra Milli Mücadiləyə silah, sursat, ərzaq yardımı göstərmək, habelə hərəkata rəğbət bəsləyən zabitlərin Anadoluya keçməsinə təmin etmək üçün xüsusi təşkilat yaratmışdı. Eyni zamanda siyasi dairələrdə keçmiş ittihadçıların lideri kimi qəbul edilirdi. 1923-cü ildə Atatürklə görüşmüş, heç bir vəzifə istəmədən onun mövqeyində dayanacağı, ideyalarını müdafiə edəcəyi ilə bağlı vəd vermişdi. 1924-cü ildə Türkiyənin ilk müxalifət partiyası sayılan Tərəqqipərvər Cümhuriyyət Firqəsi qurulduğu zaman Qara Kamal və rəhbərlik etdiyi ittihadçılar bu yeni siyasi qüvvəni dəstəkləmişdilər. Atatürkə qarşı İzmir sui-qəsdində iştirak ittihamı ilə İstiqlal Məhkəməsinin qərarına əsasən 1926-cı ilin avqustunda edam olunmuşdu.

**İNQİLAB BAŞ VERİR!
ƏLİ ÇƏTİNQAYA
(1878-1949)**

Türk siyasi, hərbi və dövlət xadimi. Müasirləri arasında daha çox "Kəl Əli" ("Keçəl Əli" – V.Q.) ləqəbi ilə məşhur idi. Birinci Dünya müharibəsində müxtəlif cəbhələrdə vuruşmuşdu. Döyüşlərdəki şücaətinə görə Osmanlı, Avstriya və Almaniyanın ordenlərinə layiq görülmüşdü. Yunanlar İzmir tutduqları zaman işğalçılara qarşı silahlı müqavimət təşkil edən ilk türk hərbiçisi kimi tarixə düşmüşdür. Son Osmanlı Məclisi-Məbusanın bir sıra digər üzvləri ilə birlikdə ingilislər tərəfindən Malta adasına sürgün olundu. Sürgündən döndükdən sonra Milli Mücadiləyə qoşulmuşdu. I-VII Türkiyə Böyük Millət Məclisinin üzvü olmuşdu. Hüquq təhsili almada, Atatürkün istəyi ilə Ankara İstiqlal Məhkəməsinin sədri təyin edilmiş, dövrün İzmir sui-qəsdı, habelə Tərəqqipərvər Cümhuriyyət Firqəsi ilə bağlı səsli-küylü məhkəmələri onun rəhbərliyi altında aparılmışdı. 1930-cu illərdə Türkiyənin rəhbər, daha sonra isə tikinti və abadlaşdırma naziri kimi çalışmışdı. 1937-ci ildə Almaniya səfəri zamanı o zamankı kansler Adolf Hitlerlə görüşmüş və türk mətbuatına verdiyi açıqlamada nasist liderin bəşəriyyəti yeni dünya savaşına sürükləyəcəyi ilə bağlı uzaqgörən xəbərdarlıq etmişdi.

MİLLİ ŞAİR
MEHMET EMİN YURDAQUL
(1869-1944)

Məşhur türk şairi və dövlət xadimi. İttihad və Tərəqqi cəmiyyətinin üzvü. İkinci məşrutənin ilk illərində (1909-1910) Hicaz və Sivas valisi olmuşdu. Osmanlı Məclisi-Məbusanında Mosul millət vəkili idi. 1911-ci ildə Əhməd Ağaoğlu, Dr.Fuad Salih və Əhməd Fəridlə birlikdə Türk Ocaqlarının qurucuları sırasında yer almış, qurumun ilk Baş katibi seçilmişdi. Eyni zamanda Ocaqların mətbu orqanının – “Türk yurdu” məcmuəsinin baş redaktoru idi. 1921-ci ildə Milli Mücadilədə iştirak məqsədi ilə Anadoluya keçmiş, Antalya, Adana, İzmir kimi bölgələrdə xalqın işğalçı qüvvələrə qarşı mübarizəyə səfərbər edilməsində fəaliyyət göstərmişdi. 1931-ci ildə Atatürkün təklifi ilə liberal müxalifət kimi düşünülən Sərbəst Firqəyə üzv olmuşdu. Cümhuriyyət illərində bir neçə dəfə Türkiyə Böyük Millət Məclisinə üzv seçilmişdi. “Türkcə şeirlər” adlandırdığı ilk poetik məcmuəsi 1899-cu ildə nəşr edilmişdi. Yaradıcılığında milli ruh, türkləri öz köklərinə qayıtmağa çağırışı ruhu güclüdür. Bir sıra şeirləri Atatürkə həsr olunub.

QURBAN VERİLƏN BAŞ VƏKİL
RƏCƏB PEKƏR
(1889-1950)

Türk hərbcisi və siyasət adamı. Dağıstandan Anadoluya köç etmiş çərkəz ailəsində doğulmuşdu. Təhsilini İstanbul Məktəbi-Hərbiyyəsində və Ərkani-Hərbiyədə (Baş Qərargah

Akademiyası) almışdı. Osmanlı dövlətinin Yəməndə, Liviyada apardığı hərbi əməliyyatlara, habelə İkinci Balkan savaşına qatılmışdı. Birinci Dünya müharibəsi illərində Osmanlı ordularının tərkibində Qafqaz cəbhəsində döyüşmüşdü. 1920-ci ildə Anadoluya keçərək Mustafa Kamal Paşanın rəhbərliyi ilə başlanan Qurtuluş Savaşının iştirakçıları sırasında yer almışdı. 1920-ci ildə açılan Türkiyə Böyük Millət Məclisinin Baş katibi, 1923-1931-ci illərdə isə iki çağırış Kütahya millət vəkili olmuşdu. 1924-1930-cu illərdə ayrı-ayrı hökumət kabinələrində daxili işlər, milli müdafiə, tikinti naziri vəzifəsini daşmışdı. Türkiyədə universitet islahatı aparıldıqdan (1931) sonra Atatürkün istəyi ilə yaradılan "İnqilab tarixi" kafedrasına rəhbərliyi öz üzərinə götürmüşdü. Siyasi elitadakı nüfuzuna görə bir ara Atatürk və İsmət İnönü ilə birlikdə dövlətin "güclü adamları" sırasına daxil idi. 1931-1936-cı illərdə hakim Cümhuriyyət Xalq Partiyasının (CXP) baş katibi, 1946-cı ilin avqustundan 1947-ci ilin sentyabrına qədər isə Baş nazir vəzifəsini tutmuşdu. Siyasi baxışlarına görə faşizmə meyil edir, Hitler və Mussolininin pərəstişkarı olduğunu gizlətmirdi. Xüsusən Mussolininin faşist prinsiplərini Türkiyədə tətbiq etməyə çalışdığına görə Atatürk onu CXP baş katibi vəzifəsindən istefaya göndərmişdi.

**IX BÖYÜK MİLLƏT MƏCLİSİNİN ƏN YAŞLI
ÜZVÜ HÜSEYN CAHİD YALÇIN
(1875-1957)**

Türk yazıçısı, jurnalist, tərcüməçi, siyasi xadim. Yaradıcılıq həyatına "Sərvəti-fünun" jurnalında başlamış, İttihad və Tərəqqi, Atatürk, İnönü dövrlərində sərt dillə

yazdığı polemik və tənqidi məqalələrlə, fəal ictimai mövqeyi ilə daim diqqət mərkəzində qalmağı bacarmışdı. Türkiyənin fikir həyatında mühüm rolu olan “Tənin” qəzetinin qurucusudur. 1908-1912-ci illərdə Osmanlı Məclisi-Məbusan üzvü olmuşdu. 1912-ci ildə dövrün maliyyə naziri Mehmet Cavid bəyin təklifi ilə Düyuni-Ümumiyyəyi-Osmaniyyə (Osmanlı dövlətinin xarici borcları) idarəsinin rəisi təyin edilmiş, 1922-ci ildə Ankara hökuməti tərəfindən qurumun fəaliyyətinə son qoyulana qədər bu vəzifədə qalmışdı. 1919-cu ildə Malta adasına sürgünə göndərilmişdi. Lakin sürgün yoldaşlarının əksəriyyətindən fərqli olaraq, burada da zəngin həyat tərzini davam etdirmişdi. Maltada ingilis və italyan dillərini öyrənib dünya klassikasının nümunələrindən ibarət “Oğlumun kitabxanası” adlı tərcümə seriyasının əsasını qoymuşdu. Sürgündən 1921-ci ilin aprelində azad edilsə də, İstanbula yalnız 1922-ci ilin iyulunda qayıtmışdı. Yenidən qəzetçilik fəaliyyətini bərpa etmişdi. Ümumi şəkildə Qurtuluş Savaşını dəstəkləsə də, imperiyanın ləğvi, cümhuriyyət elanı, Xilafətin aradan qaldırılması kimi məsələlərdə Atatürkə müxalif mövqedə dayanmışdı. 1924-1925-ci illərdə müxtəlif səbəblərdən üç dəfə İstiqlal Məhkəməsi qarşısına çıxarılmışdı. V, VI, VII, VIII və IX Türkiyə Böyük Millət Məclisində Qars millət vəkili idi. Demokratik Partiya iqtidarına qarşı yazılarına görə 1954-cü ildə 79 yaşında həbs edilsə də, ölkə prezidentinin əmri ilə əfv olunmuşdu. Həyatının son illərində “Ulus” qəzetinə redaktorluq edən Hüseyin Cahid publisistika və jurnalistika sahəsində Türkiyənin ən müqədir qələm sahiblərindən biri kimi tanınmışdı.

DOKTORLUQ VƏ SİYASƏT
PROFESSOR, GENERAL MEHMET ESAT İŞIQ
(1865-1936)

Tanınmış türk göz həkimi, ictimai-siyasi xadim. Ali tibb təhsilini İstanbulda Əsgəri Tibbiyyədə və Parisin Sorbonna Universitetində almışdı. Göz çuxurunun dərinliklərinin öyrənilməsi üçün istifadə olunan "Doktor Esat oftalmoskopu" nun yaradıcısıdır. Fransa Oftalmoloqlar Cəmiyyətinin üzvü idi. 1899-cu ildə İstanbul Əsgəri Tibbiyyəsinin bazası əsasında Türkiyənin ilk çağdaş oftalmologiya klinikasını qurmuşdu. Milli Mücadilə başlayanda İstanbulda Milli Konqres adlı partiyalar fəvqündə dayanan və milli dövlətçilik ideyalarına xidmət edən siyasi təşkilatın qurucuları sırasında yer almışdı. Britaniya işğal qüvvələri onu, milli hərəkatdan təcrid etmək məqsədi ilə Malta sürgününə göndərmişdilər. Geri döndükdən sonra Milli Mücadilənin mərkəzi sayılan Anadoluya getsə də, siyasi həyatda o qədər də çox görünməmişdi. Bir müddət Türkiyə Qızıl Ay (Hilali-Əhmər) cəmiyyəti sədrinin müavini olmuşdu. Daha çox tibb sahəsində çalışmış, İstanbul Darülfünununun islahat nəticəsində universitetə çevrilənə qədər burada göz xəstəlikləri kafedrasına rəhbərlik etmişdi.

BİZİM SEN-JÜST
RƏŞİD QALİB BƏY
(1893-1934)

Türk dövlət xadimi, həkim, təhsil və mədəniyyət sahəsində islahatçı Rodos adasında doğulmuşdu. İstan-

bulda ali tibb təhsili almışdı. Birinci Dünya müharibəsində və Milli Mücadilədə hərbi həkim kimi iştirak etmişdi. Təhsil aldığı İstanbul Tibbiyyəsində Türk Ocaqlarının şöbəsini qurması nəticəsində türkçülük və milliyyətçilik hərəkatı ilə əlaqə yaratmağa nail olmuşdu. Milli Mücadilə zəfərlə başa çatandan sonra Ankara və Mərsində həkim, tibb təşkilatçısı kimi çalışmışdı. Bir çıxışı ilə bölgədə səfərdə olan Atatürkün diqqətini çəkmiş, bununla da hakimiyyət koridorlarına yolu açılmışdı. II, III və IV Türkiyə Böyük Millət Məclisində Aydın şəhərini təmsil etmişdi. 1924-1927-ci illərdə Əli Çətinqayanın sədrliyi altında Ankara İstiqlal Məhkəməsinin üzvü idi. Atatürkün təklifi ilə qurucularından biri də Əhməd Ağaoğlu olan Sərbəst Firqəyə üzv yazılmış, lakin qurumun rəsmən bağlanmasıdan əvvəl vəziyyəti dəyərləndirərək onun sıralarından çıxmışdı. 1932-1933-cü illərdə maarif naziri olmuşdu. Bu vəzifədə qısa müddət çalışsa da, universitet islahatını həyata keçirmiş, Milli Kitabxana, Gözəl Sənətlər Akademiyası, Anadolu Mədəniyyət Muzeyi kimi mühüm milli-mənəviyyat və mədəniyyət mərkəzləri qurmuşdu. Vaxtsız vəfatı münasibəti ilə "Azərbaycan Yurd Bilgisi" məcmuəsində nekroloq dərc edilmişdi.

**MƏCHUL QƏHRƏMAN
İBRAHİM CAHANGİR AYDIN
(1874-1948)**

Azərbaycan əsilli türk hərbiçisi, siyasətçi və dövlət xadimi. Əsl adı və soyadı İbrahim Cahangirzadədir. Türkiyədə soyad qanunu qəbul ediləndən sonra İbrahim Aydın kimi tanınmışdı. Tarixi 1517-ci ildən başlayan Cahangiroğulları soyundandır. Karsda doğulmuş,

yeniyetmə yaşında bölgənin Rusiya İmperiyasının işğalı altına düşməsinə şahid olmuşdu. 1918-ci ilin oktyabrında Osmanlı dövləti Mondros anlaşmasını imzalamağa məcbur qaldıqdan sonra bölgədəki türk varlığını qorumaq, xüsusən də ermənilərin Qarsı və çevrəsini etnik cəhətdən təmizləyib Ermənistanla birləşdirmək niyyətinin qarşısını almaq üçün 1919-cu ilin yanvarında Ərdəhanda konqres keçirmiş, həmin ərazidə Cənub-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyətinin yarandığını elan etmişdi. Muxtar qurumun tərkibinə Qars, Ərdəhan, Posof, İqdır, Batum, Oltu, habelə bu gün Ermənistan sərhədləri daxilində qalan türk torpaqları daxil idi. Vaxtında atılmış bu fədakar addım sonradan Qars bölgəsinin Türkiyənin tərkib hissəsi sayılmasında mühüm rol oynamışdı. İngilislər tərəfindən qardaşı da daxil olmaqla 11 silahdaşı ilə Maltaya sürgün edilmişdi. Milli Mücadilənin iştirakçısıdır. 1921-1927-ci illərdə Qarsın bələdiyyə rəisi vəzifəsində çalışmışdı. 1973-cü ildə Qarsda abidəsi ucaldılmış, adı şəhər parkına verilmişdir.

**ƏN GƏNC, AMMA ƏN VƏFASIZ DOST
PROFESSOR FUAD KÖPRÜLÜ
(1890-1966)**

Türk dövlət xadimi, filoloq, dilçi, tarixçi və publisist. Osmanlı İmperiyası tarixində mühüm yer tutan Köprülü soyundandır. İstanbul Darülfünununun hüquq fakültəsini bitirmiş, 1913-cü ildən orada müəllim kimi çalışmağa başlamışdı. Tədqiqləri daha çox türk ədəbiyyatlarının ən qədim dövrlərini və formalaşma mərhələsini əhatə etmişdi. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı bir sıra elmi araşdırmaların da müəllifidir. XX yüzillikdə dünya miqyasında yaxşı tanınan türk

filoloqlarından idi. 1925-ci ildə SSRİ EA müxbir üzvü seçilmişdi. Heydelberq, Afina, Sorbonna universitetlərinin fəxri doktoru adına layiq görülmüşdü. Parisdə çap olunan "Les Origines de L'Empire Otomon" kitabı indi də Osmanlı tarixinə dair mötəbər qaynaqlardan sayılmalıdır. 1934-cü ildə siyasi həyata qoşulmuş, Qarsdan millət vəkili seçilmişdi. V, VI, VII, VIII, IX və X Türkiyə Böyük Millət Məclisində isə İstanbulu təmsil etmişdi. 1950-ci ildə Cəlal Bayar, Adnan Menderes və Rəfiq Koraltan ilə birlikdə Türkiyənin siyasi həyatında birpartiyalı sistemin mövcudluğuna son qoyan Demokrat Partiyasını qurmuşdu. 1950-ci il seçkilərində bu partiyanın qələbəsindən sonra 1950-1955-ci illərdə xarici işlər naziri kimi çalışmışdı. Onun nazirliyi dövründə Türkiyə NATO və Bağdad paktı kimi beynəlxalq qurumlara üzv olmuşdu.

ƏZAB QAPISI
XALİDƏ ƏDİB ADIVAR
(1884-1964)

Türk yazıçısı, ictimai-siyasi xadim, İttihad və Tərəqqi iqtidarının süqutundan sonra Türkiyədə milli-azadlıq hərəkatının fəal iştirakçılarında biri. Osmanlı İmperiyası dövründə feminist hərəkatın öncülləri sırasında yer almış, qadın azadlığı uğrunda mübarizənin fəallərindən biri kimi tanınmışdı. Eyni zamanda turançılıq ideyasını türk ədəbiyyatına gətirən ilk qələm sahiblərindən biri idi. 1909-cu ildən etibarən "Selviyyə Talib", "Yeni Turan", "Atəşdən köynək", "Vurun qəhbəni!" və s. dövrün ruhu ilə səsləşən aktual mövzulu, geniş oxucu marağı doğuran romanlar çap etdirmiş, habelə dünya ədəbiyyatının bir sıra diqqətəlayiq nümunələrini, yaxşı bildiyi ingilis və

fransız dillərindən türkcəyə çevirmişdi. Qurtuluş savaşında hərbi birliklərin tərkibində vuruşmuşdu. Eyni zamanda Anadolu Agentliyinin qurucularından biri kimi türk mətbuatı tarixinə daxil olmuşdu. 1924-cü ildə Atatürklə özü və əri – TBMM hökumətinin nazirlərindən olan Adnan Adıvar arasında fikir ayrılığı yarandığından ölkəni tərk etmiş, Fransa və İngiltərədə mühacirətdə yaşamışdılar. Bu illərdə Avropa ölkələrində, habelə ABŞ və Hindistanda Türkiyəni tanımaq baxımından bir sıra mühüm işlər görmüşdü. Ölkəyə yalnız Atatürkün ölümündən sonra, 1939-cu ildə dönmüş və yeni qurulan Demokrat Partiyasından Millət Məclisinə seçilmişdi.

SİYASİ HİSSƏ MÜDİRİ
TEVFİK HADİ BAYSAL
(1881-1949)

Türk dövlət məmuru. İstanbul Hüquq məktəbini bitirdikdən sonra uzun illər Osmanlı İmperiyası və Türkiyə Cümhuriyyətinin polis sistemində çalışmışdı. 1930-1934-cü illərdə Türkiyə Əmniyyət Genəl Müdiri (baş polis rəisi – V.Q.) olmuşdu. Polis sistemindən uzaqlaşdıqdan sonra isə Adana, Sparta, Kütahya valisi postunu tutmuşdu.

**BİR DÖVRÜN SİMVOLU
HƏMDULLAH SÜBHİ TANRIÖVER
(1885-1966)**

Türk ictimai-siyasi və dövlət xadimi, diplomat, yazıçı, ədəbiyyatşünas-alim, pedaqoq, xeyriyyəçi. Kökləri ilə Tənzimat dövrünə gedib çıxan zadəgan ailəsində doğulmuşdu. Babası və atası Osmanlı İmperiyasının maarif naziri olmuşdular. Həmdullah Sübhi özü də iki dəfə TBMM və Türkiyə Cümhuriyyəti hökumətlərində bu vəzifəni daşımış, eyni zamanda I, II, III, VII, VIII və IX Türkiyə Böyük Millət Məclisinin üzvü olmuşdu. Milli Mücadilə və Türkiyə Cümhuriyyətinin ilk illərində TBMM-də söylədiyi atəşin nitqlərə görə “milli xətib” və “Cümhuriyyət natiqi” adlarını qazanmışdı. 1912-ci ildə Türk Ocaqlarının qurucu üzvləri sırasında yer almış və müəyyən fasilələrlə (1912-1931, 1949-1959, 1961-1966) bu quruma rəhbərlik etmişdi. 1931-1944-cü illərdə Türkiyənin Rumıniya səfiri vəzifəsində çalışmışdı. Buradakı fəaliyyəti illərində Rumıniya türklərinin və qaqauzların milli kimlik mübarizəsinə mənəvi dəstək vermiş, onlar üçün ana dilində təhsil ocaqlarının açılmasına yardım göstərmişdi. Həyatının son illərində Türk Ocaqlarına rəhbərlik etməklə yanaşı, yenidən siyasi həyata qayıdıb Demokrat Partiyanın siyahısından millət vəkili olmuşdu.

**ƏN YAXIN DOST
SİTARƏ AĞAOĞLU
(1881-1933)**

Əhməd Ağaoğlunun həyat yoldaşı (1902-1933). Qarabağın məşhur Vəzirovlar soyundan idi. Ev təhsili almışdı. Fars və rus dillərini bilirdi. Övladlarının xatirələrindən də aydın göründüyü kimi, təhsilinin məhdudluğuna baxmayaraq təbii ağıl, analitik düşüncə qabiliyyəti ilə dövrün ictimai-siyasi proseslərindən, siyasi xadimlərin hərəkət və davranışlarından yaxşı baş çıxarırdı, hətta müəyyən məqamlarda Əhməd bəyə, əksəriyyəti sonralar özünü doğruldan məsləhətlər də verirdi. Əhməd Ağaoğlunun Qafqaz İslam ordusu ilə birlikdə Bakıda, Malta sürgünündə olduğu, habelə Milli Mücadilədə iştirak etdiyi dövrdə ailənin bütün yükünü öz üzərinə götürmüş, övladlarının yetişməsində böyük rol oynamışdı.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Atasının dostu və davamçısı (<i>Vilayət Quliyev</i>).....	5
Əhməd Ağaoğlunun həyatı	17
Birinci nəşrə	19
İkinci nəşrə	20
Üçüncü nəşrə ön söz	22
Atamın dostları	25
Milli xətib.....	38
Anlaşılmayan adam	43
Dinsiz mütəfəkkir.....	47
Hərbiyyə nazirinin qardaşı	52
Siyasətin üstündəki adam	59
Qəribə bir vəkil	65
Qadın şairi	99
Bir nazir.....	104
Siyasi tarix professorumuz.....	110
Üç insan.....	117
Pərdə arxasındakı adam	127
Qırxlardan biri	132
İnqilab baş verir!	137
Milli şair	160
Qurbanlıq baş vəkil	164
Doqquzuncu Böyük Millət Məclisinin ən yaşlı üzvü	181
Doktorluq və siyasət	201
Bizim Sen-Jüst	208
Məchul qəhrəman.....	227
Ən gənc, amma ən vəfasız dost.....	234
Əzab qapısı	244
Siyasi hissə müdiri.....	251
Bir dövrün simvolu	255
Ən yaxın dost	272
Atam və mən	298
Bioqrafik məlumat.....	347

Üz qabığının tərtibatı: *Aqil Əmrahov*

Kompüter tərtibatı: *Şahzadə İbrahimova*

Korrektorlar:

Vəfa Əliyeva

Selcan Məmmədli

Çapa imzalanıb: 28.10.2016. Formatı: 60x84 ¹/₁₆.
Ofset çapı. Fiziki çap vərəqi: 23.5. Tiraj: 500. Sifariş: 69

Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi

Ə.Topçubaşov küç. 74

Təqdim olunmuş hazır fayldan “Aspoliqraf LTD”-MMC-nin
mətbəəsində çap olunmuşdur.
AZ1052, Bakı, F.Xoyski küç., 121^B